

Төлепберген Қайыпбергенов

ҚАРАҚАЛПАҚ ДӘСТАНЫ

Екинши китап

БАХЫТСЫЗЛАР

"Қарақалпақстан" баспасы
Нөкис 1973

Бұл кітабым балалығымда сырлас болған
атам Әйез ұлы Хәкімге ақлығынан естелик.

Автор.

Үлкен үйге не керек болса, кішкене үйге
сол керек.

Халық нақылы.

Гилең бахытлы үйлер бір-бирине ұсайды,
хәр бір бахытсыз үй өзінше бахытсыз.

Лев Толстой.

1

...1806-жыл. Даңғаралы "Айдос аўылының" падашыларынан бири
Доспан күндеги әдетинше таң ала геўгимде шаңлаққа келип, үйреншикли
төбешигине ақ таяғын шанышты да, оған өзиниң гөне қара қалпағын
кийгизип, даўысының барынша сүрен салды:

— Малыңды айдааа!!!

Усы демде арт жағынан әллеким тислене:

— Әстерек, бахытсыз, — деди. Ол жалт бұрылды. Үсти алба-дулба,
бетлери алқараған еки адамды бир арқан менен қосақлап, қолларын
артына қайырып байлап, айдап киятырған атлыны көрди. Жийи-жийи
болып тұратуғын бұл көринис жаңалық емес еди. Быйыл ғана жигирмаға
шығып, мүшесінде өзгерис пайда болғанына, үлкен адамларға ұсап
даўысының ириленгенине қуўанып жүрген падашы олардың қайсысына
жақпағанын билгиси келип аң-таңы шықты.

— Малларыңды жыйнай бер, иним, — деди атлы оның ашыўлы
нәзеринен сескенип, өзін ақлағысы келгендей. — Булар урылар.
Көрингенге аўзына келгенин айтып, күйдирип киятыр.

Доспан "бахытсыз" деген сөзди талай еситип жүрсе де, өзине тийисли
еместей түйинетуғын еди. Өкшелерин ат туяғы шаўып баратырған
бийтанис урылардың аўзынан еситкени ушын ба, бұл сөз хәм ашшы, хәм
еки жүзли пышақтай тийди, ызасы келип гүбирленди:

"Аўғанның-талғанға күлгени ұсы шығар..."

Падасын топлап аўылдан шығып баратырғанда да бұл сөз есинен
шықпады. Тилине ерк берген урыларға бир нәрсе дей жуўап
қайтармағанына пушайман қылып, бармағын тислеў менен артына

бұрылып еди, олар қамыс қоралар менен ылашықлардың тасасынан көзге шалынбады, Алыстан болса да көріп, бір сөгіп маўқын басқысы келди, иркилди. Ол хеш қашан аўылдың сыртынан бүйтип қарап, бүйтип сығаланбаған еди, оның көз алдында шоқ жұлдыздай елат тұрды.

Бул аўылдың басқа аўыллардан айырмасы — ұзақ сапардан болдырған кәрўанның суўға жеткен жерде иркилип жүк түсиргени яңлы, мөлдир суўлы "Көк өзектиң" кәнарына бийреже мәканласқанында емес, еле шөкпеген, жабыўлары таза кәрўан басы нарлар киби бийик, бес отаўды айнала қонысласқан бир гүрең елатлығында. Араларынан қырынлаған адам зорға сыярлық қылып тигилген қыйлы-қыйлы реңдеги баў-шуўлары көз тартатуғын бес отаўдан тысқары хәр жерде қараўылдай қаңқайысқан, жәми отыз-қырыққа жетпейтуғын қара үйлерди есапламағанда, аўыл өңшең ылашықлардан, қамыс қослардан, геўмис тышқан инлеўлерин еслететуғын жер төлелерден ибарат. Таң атса, үш жүзлеген дүткештен түтин көтериледи. Доспанды булардың хеш қайсысы қызықтырмады, еки көзи сол бес отаў таманда, олардың хәммеси бас бий Айдосқа дәрек. Құншығар шеткиси он бир қанатлы лабыр отаў Айдостың ата мийрасы, хәзир "мәсләхәт үйи" деп аталады, оннан соңғысы мийманхана, ортанғысы жатақхана, төртінши отаў өзинен тете иииси Бегиске, күн батар шеткисин киши иниси Мыржыққа бағышлап тиктирген. Урыларды хәм атлыны ол ұсы отаўлар әтирапынан изледи, өйткени, олар сөзсиз солкәраға айдап апарылады. "Мәсләхәт үйинен" түтин көтерилмегенине қарап, "Айдос бий еле келмепти" деп шамалады. "Енди, олкәрада ким дәў шешеди? Жұрттың бәри Бегис пенен Мыржықты ағасы Айдос сызған сызықтан кесе атламайды деседи. Бәлким, олар дәўды тыңламай қайтарып жиберген шығар, "Хә, найсаплар, хәм урысыз, хәм өткенди қағытасыз. Кәрдинбе, қатал бийдің жоғын! Болмаса, түнде шыбынға байлаўлы тұрған жериңе барып "ким бахытсыз?" дер едим?" Ол ұсылайынша гүбирлениўи менен, ұзақлап кеткен паданың изинен жуўырды.

Бул сөзге биринши ирет шамырқанғаны ұшын ба, оның абыржыўға түскен кеўли жайлаўға келген соң да жубанбады. "Хеш кимнің хеш нәрсесин бийорын алып көрмесем, я әкем алмаса, неге бахытсыз екенмен? Мендейлер туўе, күни меннен жүз есе жаманлар мыңсан, сонда неге мен бахытсыз боламан? Ғарға "ғақ, ғақ" етип, өз атып айтармыш. Урлық қылған өзлериңиз, бахытсызсызлар!..."

Жазда өзи үйген бир диңгектиң басына минди. Шеңгел тырнаған жиликлеринен сызатланған қанды қолы менен сыпырып жиберип, пададан көз айырмай, әкеси туўралы еситкенлерин хәм өз өмир жолын

еследі: Әкесі Жақсылық, ұллы Маман бийге атқосшы болып ақыры оның қолынан қаза тапқан Аманлық дегеннің жалғызы. Пүткил ел Сырдәрья бойларынан посып, ашлықтан хәр адымда адам өлип атырғанда да урлық етпеген, бірақ тирилик ұшын сатылған. Ийесинен қашып кетпей, олар өлгенсоң қалған балаларына ғамхорлық етип елге әкелген. Сөйтіп дәўжүрек, ұатан сүйер атанған бала болған. Айдос аўылын мәканлап қалғанының себеби бар. Уллылығы ел аўзында әпсанаға айналған Маманның изинде жалғыз атқосшысын да келе қылмай өлтиргенине қарама-қарсы, өз дәўиринің оннан артықлығын хәм өзинің кисилерге қайырқомлығын көрсетіў мақсетинде жас Айдос бий жетим Жақсылықты атқосшы қылыўды гөзлеген. Хийўа тәрбиясын алған жас бийдің ойынша атқосшы әри дуўпыяз, әри дана, әри қарыўлы, шығысы да дәстіярлы болыўы керек екен. Оннан бұл белгилердің бәрін бирден таппай, өз руўласы Әлий дегенди атқосшы қылып, Жақсылықтың тек күшинен пайдаланған. Дийқаны қылып жумсаған. Отыздан асқанда көзлери ләкет, бели құныш бир қызды әперип шаңырақ қылыпты. Соннан Доспан тўйылған. Жақсылық әне ұсынысы ұшын-ақ Айдосқа ырза болып, өзін бахытлы санайды.

Доспан жаңа беске шыққанда елге тырыспай жайылып, анасы қазаланды. Әкесі оны бәрхә жетелеп, азаннан кешке шекем кисинің хызметип қылса да, бир ирет хәм бахтына налынған емес. Базда баласы анасын еслеп жыласа, аўылда өлим шықпаған үй жоқлығын, базы үйлердің босап қалғанын есине салып:

— Қой, қозым, бахытсызлар жылайды, әкесі менен қалған сен бахытлысаң, — дейтуғын еди. Доспан онекиге шыққанда әкесі бас аўырыўға шатылып, еки көзден масыл болып қалды. Ол сонда да налынбады:

— Сен барсаң, бахтым бар, қозым, — деди хәм Айдосқа барып баласына падашылық жумыс әперди. Доспан соннан баслап аўылдың бир шетиндеги отызлаған үйдің малын бағады. Хақысына мал ийелери нәўбет пенен әке-балаға өлмес аўқат напақа береді. Олар буннан артық бахытты ойлап та көрген емес. Падашы болғалы да сегиз жыл, хеш кимге қол жаймай күн көріп киятыр. Әкесі менен қанша сөйлессе де, бахытсызлығына шағынып, бирине-бири жан түршиткен емес. Ал бүгинлиги әлле неткен уры қорлап кетті. "Ой, нәлетий! Бизиң күнимизге жетпей жүрип күледі-ә! Күнлейди журт..." Оның шеңгел тырнаған жиликлери ашып, бир аяғының табаны менен екиншисин алма-гезек

ысқылады, бирден қуяштың сәскеликке тирелгенин сезип, мойнындағы дорбашасынан нан сындырып, аўзына бир тислем салды.

"Көк өзек" таманнан жекке атлы пайда болды. Көк мақпалдан камзол кийип, ат үстінде көгершіндей болып отырған бұл атлы—қыз еди. Ол кең жаўрынлы падашының туў сыртынан бираз қарап тұрғаннан кейин құндыз қыстырғышлы қызыл дегелейин басыңқырап кийип, алдына түскен майда. бұрымларын артына қайырып таслады да, атын әстен айдап келип, өз ойы менен бәнт жигиттиң көзлерин басты. Доспан ойламаған бұл хәдийседен хәўлығып жығыла жазлап, қаддин тикледи хәм ири саўсақлары менен қол үстинен сыйпалап, нәзик сүйриктей бармақлардағы жузиклеринен қыз қолы екенін сезип, беккем басып қалды:

— Жибермей тұр, өзим табаман!

Сөйдеседе ол бир қыздың-әм атын атай алмады. Қыз мырс етип қолын тартты.

Доспан артына айналып, маржан тислери қуяшқа шағылысып күлип тұрған перидей сулыў менен дийдарласты.

— Мойынла, Доспан, албырадың ба, жоқ па?

Доспан бұл қызды таныйтуғын еди, бирақ, оның "падашы" демей, атын айтқаны айрықша қуўантып, ойында не барын ұмытты, алдында қыз емес, лаплаған қуяш тұрған яңлы жүзин төмен алды. Сонда да ұсынша сулыў, көрикли қыз излеп келип, көзин басып ойнағанына өзін бахытлы сезді, жигитликтің әлле қандай күши мойнын көтертип, көз астынан сығалаўға мәжбүрледі. Қыпша белин қызыл түрме менен бир қысым қылып бұўған, айдай жүзли, қаслары қалем, оқ кирпикли бұл сулыў қарақалпақлардан ең биринши хан мәхреми болып хәзир бий дәрежесине түскен ғарры Есенгелдиниң қызы Құмар сулыў еди. Доспан оның Мыржық палўан менен ат жарыстырып баратырғанын бир жола көрген.

— Атымды қалай билесең? — деди Доспан тап жигит алдындағы қыздай уялып.

Құмардың жаўдыр ала көзлери күлимплеп, уялшақ жигитке сүйеў қыла сөйледі:

— Сендей жигитти билмеўге бола ма? Баяғыда Мыржық пенен өтип баратырып сени усы диңгекте көрип, "аты ким?" деп сорағанман. Доспан, айтшы, берекет тап, бүгин бұл жағадан Мыржық етпеди ме?

— Кере алмадым.

— Қешир мени, Доспан, болама? Набада оны көрсең, мениң келгенимди туйдырма, болама? Мә, мынаны шайпулы қыларсаң. Ол

Доспанға бир гүмис теңге услатты да, бурымларын қайтадан желкесине қайырып атын бурды.

Доспан түс көргеп секилленип, өмиринше алақанына тиймегеи гүмис теңгеге бир, қыздың жаўырнын жапқан майда тал киби қара бурымларына бир қараўы менен лал болып тұрғанында қапталынан биреў:

— Хәй, ағаш, анаў албаслы ким? — деди.

Доспан Айдос бийдің даўысын танып, албырағанынан диңгектей секирип-ақ түсти. Айдос қыздың изинен қарап турып сөйленди:

— Көрикли нәрсе екен. Әттең, сұлыў қатын байының, маңлайына шыққап шүйел. Хәй, неге жуўап бермейсең, ким өзи?

Доспан өтирик дәлил табалмай ким екенни айтып қойды.

— Алжыған ғарры! Улы тұрып қызын атқа миндирип қойғанына қара.

Айдос өзиниң бийорын сөйлеп падашы алдында әззилигии көрсеткенине пәнтленгендей, қамшысын атының саўрысына шырп еттирип бирден жүрип кетти.

Доспан енди гә оның, гә қамыслыққа әллеқашан сиңип кеткен қыздың изинен алма-гезек қарап, бир гезде теңгесин еследи. Жоқ! Диңгекти ғыр-гөбелек айланып, талай шөптиң түбин түртти. Таппай зер-зебили шығып, кетип баратырғанда ғана, маладай аяғының бармақлары арасында жалтыраған теңгени көрип, қуўанғанынан "Неге бахытсызбан?" — деди өзинен-өзи. — Пүткил қарақалпақтың бас бийи менен тиллесем, оның туўысқан иниси, аты пүткил қарақалпаққа даңғара Мыржық палўанның қалыңлығы Қумар сұлыў көзимди басып ойнаса, неге бахытсызбан? Жоқ, жоқ, урылардың өзлери бахытсыз. Өтирик сөйлеп ұрлық қылғанлар, әлбетте, бахытсыз!..."

Енди гапа кеўли жубаныш таўып, мойнындағы дорбасынан және бир тислем нан алып аўзына сала бергени, күшли бармақлар шығанағынан шырппа тутты, наны қолында қалды.

"Айдос аўылының" тұғиянсыз жетимлеринен онлағаны жәмлесип, шеттеги төлелердің биринде жасайтуғын еди. Олардың хәр күни екеўи Доспанның изинен келип, сыйырларды саўып сүт әкетеди. Хәзир Доспанның шығанағын тутқан сол жетимлердин басшысы "Жәндулла гүрре" деген еди. Қасына тоғыз-он жаслардағы бир баланы ертип келипти. Хәр қайсысында жуптан аўызқабақ бар. Доспанның иши ғым етти, азанғы урылардың сөзин еследи: "Усыларға қайырхомлық етип жүргенимди билип айттымекен?"

— Жәндулла, бүгиннен баслап бул әдетти таслаңлар.

Жәндүлланың тар маңлайы жыйырылып, қойыұ қара қаслары бир жерге үйилди.

— Не ушын?

Доспан уңқыл-шуңқылын түсіндирмей:

— Солай! —деди қысқа.

— Ҳа, билдик. Айдос бий қасыңда гирттей гидирип сөйлескенге қәпелимде көзиң май байлапты.

— Сизлер қайда едиңиз?

— Бизлерди көрсе, сени жазықлы қылар деп, анаұ бүкке жасырындық.

— Ал енди, Жәндүлла, балларға айтып бар. Баққан сыйырларымның ийелерине енди қылаплық қылмайман.

Жәндүлла Доспан менен қатар болса да бойының пәслиги ушын ба, оған күши жетпейтуғынын сезеди. Соннан келген қоразлана аяқларының ушына көтерилип шәтирледі.

— Усыннан бос қайтарсаң, аман жүремен деме. Жыйналып келип он еки мүшеңди онеки төбеге пуштарлатаман. Ойлан, соқыр әкең жылап қалады.

— Өзлериңиз билиңлер.

Жәндүлла гүрре ертип келген баласының қуйрығына бергенек берип, алдына салды да қайтты.

Доспан шашылып кеткен падасын топлап суұатқа қайырды.

* * *

...Айдос хәзир Доспанға жолыққанда Хийұадан киятыр еди. Үш айлықта кеткенинен оралып жаңа қайтқаны.

Ол оғыры ашыұлы, орасан ойлы.

Айдос бий болып атқа мингенде әкеси көп ғаррыларды жыйнап пәтиясын алған еди. Олардың қыйлы-қыйлы кеңеслеринен ядында мәңги қалғаны мынаұсы: "Басшы көп сөйлемесе, иши толы сырлы сандыққа усайды. Хәммениң ашқысы келеди. Аштырмасаң, абырай да, әпиұайылық та сенде", Тап ұсы кеңеске хамал қылғаны себепли ме, онда булжымас бир минез қәлиплести: көп сөйлемейди, ишинде қатлам-қатлам қанша сыр жатырғанын өзгелер түүе, түүысқан инилерине де, атқосшысы Әлийге де туйдырмайды.

Усы сапары Хийұадан шыққап пәтте өз-өзинен бир сарсылды.

— Ханның сарайына толып-тасып киресең, басыңа таяқ тийген буралқы ийттей қалдаұрап шығасаң.

Отыз жылдан аслам ханға салық тасыған Айдостың атын ертлеп, Хийўаның жолын бирге ақтабан қылған атқосшысы хәр сапары оның я жүзинен, я көзлеринен, я отырысынан, я қамшы ұслаўынан ханға ренжигенин билсе де, бүйтип тоңқылдағанын хеш еситпеген еди. Хайран болды, бирақ еситпегенсиди. Айдос оның сөйлемегенине қуўанды. Ол Хийўадан өкпели қайтқан менен, елинің шегарасына жетиўден қандай ғәплетте киятырғанын ұмытып, атқосшысына бир нәрсе айтып дәлкек қылатуғын еди. Бұл сапары оның ашыўы басылмады, ойы ада болмады. Жолда қонақ жеринде де ашылыспады. Аўылға жақынласқанда, Хийўадан шыққалы шубалған ойларын жалғыз өзи жуўмақлаў мақсетинде атқосшысын Кенегес руўына жумсап, қалың қамыслықтың арасына кирип, аттан түсип отырды.

...Хан қоңсылас елатларға үш ай шабыўыл жасады. Усы үш айда да Айдос елиўликке бас болып талайлардың әжелине жетти. Бир сәтсизликте ақыл таўып, ханды жеңиске еристирди. Ол былай болды: бир қаланы алыў қыйынға түсти. Нөкерлер бәсип саўаш майданынан кейинирек тигилген хан шатырына тығыла берди. Хан қатты қәхәрленип, әскер басыларының бирин зыйыққа отырғызды. Бұл кәр етпеди. Нөкерлер, алға кетип бир майдан ұрыс қылды да, қораға қашқан пышықтай шапқыласып келип, және ханның шатырына гүўлеп тығылды.

Хан енди шеннен тыс ғәзеппенип:

— Бәриңизди зыйыққа отырғызаман! — деди шатырдан бас шығарып.

Жағдайға түсинген Айдос тайсалмай келип ханға қол қаўсырып арзы қылды:

— Уллы ханымыз, ийеси қасында болса, пышық қасқыр алады, деген. Туў көтерип изимизден қалмай ерсеңиз, сөзсиз жеңис болады.

— Әй қарақалпақ, ұсыннан айтқаның келмесе шәтирлеген тилиңди кесемен, — деп хан ашыў менен атланды.

Туў көтерип бирге киятырған ханын көрген нөкерлер шетинен баўдай құласа да шегинбей, алға баса берди. Қала хәкими ханға бас ийип шықты, Айдос тапқырлық қылғанына қуўанып Хийўаға қайтып келгеннен кейин хан сарайына шақырып жәмәәттің алдында алғыслар деп дәмеленген еди. Қайтама хан оны ертип барып таза соғылған зинданын көрсетип марапатланды.

— Унай ма?

— Ойыңыздай түпсиз, әжайып екен, — деди Айдос үңилип тұрып.

— Найсап, адам күтип тұрыпты. Қарақалпақлардан өнетуғын салық үш айдың ишинде ғәзийнеханаға түспесе сизге яқшы емес.

Айдостың иши тұңлиги бекитилген үйдің отындай пысқып түтеди, айтылыўға тийисли небир зулмет сөзлерди тилиниң ушында сақлап қалды.

Салық жөнинде бұрынғы ханлардан ҳәм талай дәкки жеп, талай ақырет еситсе де ҳеш қайсысы зинданның басына жетелеп бармаған еди. "Пәмсиз дигир" деди ишинен. Бұның менен де кеўли жубаныш таппады. "Сениң орныңда өзим хан болғанда ма?" — деди ишинен. "Өзим хан болғанда ма?" деген ойын биреў еситип қоятуғындай, қайтып ойламаўға урынып еди, керисише, есинен шықпады.

Қайтысында соңғы пикири үстинде ойлай берди, ойлай берди, "Хан болыўдың неси қыйын?" деди ақырында. Енди ғана кеўли қарар тапқандай сезилди.

Буннан еки жыл илгери Хийўаның ханы Абылғазы бесинши гелле қылынып Хорезмдеги сарай сүтинлеринен есапланған өзбек Елтузер инах өзин хан деп жәриялады. Бул нәўбеттеги "хан ойыны" емес, Шыңғыстың әўладынан әўладына аўысқан ханлық шынжырын биротала үзиў еди. Адамлардың санасында тәбийий деп есапланбаған өзгерис әўелги гезде ҳәмме кеўиллерге ғұлғула салды. Биреўлер заман ағымы кери кетип, жаз бенен қыстың орны аўмасып кетиўинен қорықты, екншилер әллеқандай көрилмеген жақсылықтан дәметти. Қулласы қыйлы-қыйлы пайғамбарлықлар да даўылдан кейинги теңиздің бетиндей тынымсыз шайпатылды. Әўелинде Айдос та гүманлапып "Елтузер инах ханлық шығырына қапталдан байланған дигир, жулынып түседи" деген еди. Жулынып түсиў былай тұрсын, кем-кем бегенлесип, қоңсылас халықларға, ханлықларға, ҳәкимликлерге шабыўыл менен қоластының шегарасын кеңейтип баратыр.

Айдос усыларды ойлап отырып, хан болыўдың неси қыйын деген сораўына жуўап тапты. "Хеш қыйыншылығы жоқ! Шыңғыс әўлады болыў да шәрт емес!"

Және сораў туўды: "Сонда қәйерге хан боламан?"

Узақ ойдап кейин "қарақалпақларға, өз елиме! — деди бирден ҳәм мыйығында қуўаныш күлкиси пайда болып ырғып кете жазлады:—Ҳо, ҳо, қарақалпақ ханлығы! Қарақалпақ ханлығы! Усыннан елдің есапсыз руўлары биригип, Хийўадай қала салса, кәрўан тоқтаса ҳәм елге, ҳәм маған не деген ығбал! Хийўадан ушып келген ғарғаны қаршыға демей, Хийўадан ушып келген шымшықты бұлбил демей, еркин күн көрсек..."

Елине ханлық алыў жөнинде ҳеш қашан ойлап көрмеген бий ұсы ойының қулы болып, және бир сораў менен соқлығысты. — Қалайынша? Қимнің күшли қоллары менен ханлыққа ерисиў мүмкин?

Бұл сорау оны қайырлаған кеме қылды. Желкесін қасый-қасый атланды.

...Қамыслықтан енді шыға бергенде жийеклікке мал жайып, диңгектің басында зиңирейген падашыны хәм оның қасында иркилип тұрған атлы қызды көріп қайырылғаны, падашының алдында жеңиллік етип тилине ерк бергени, қайырға шығарған ойларыи қуып шықты, иши басқаша ғымылдап ашыған үстине ашыды. Бас бармағын тиследі:

"Құда түскениме ярым жыл ғана. Сәлкем ярым айдан туұысқан келиним... Сол барғанда алдымда от жақтырып жүзин кергенимде, әйтеуір падашыға былшылдап масқара болмас едим. Қандай бийсабыр адамман? Аңламай сөйледім, аұырмай өлдім. Әй Айдос, сеники не, сонша тарығып? Өмириңде неше қәтелеспедиң? Хәзир "ханлық" "қарақалпақ ханлығы" деп хәм сандырақлайсаң. Буннан алжассаң сени ким дүзетеди? Өзиң! Аұа, өзиң дүзетесең, өзиң ұмытасаң!..."

Ол аұылға кирерде үстинен бир шолымаса, кеұли кеншимес еди. Хәзир де сөйтти. Қыялына аұылы толы табақтай. Қәдимгисинен өзгермеген: шет-шебирдеги ылашықлар менен төлелерде жан жоқ секилли, өли тынышлық, сәл ишкериректе қоралардың қуяшламаларында ылашықлар менен төлелердің ықтырмаларында балалар ойнап жүр, ұршық ийирген кемпирлер, арқан ескен ғаррылар отыр. Қоралардан қораларға ойнақласып шабысқан қозы-ылақлар, бузаұлар көринеди. "Құдаға шүкир, түтин түтеткенлердің көпшилигинде бир-бирден саұын сыйыры бар. Бұл да ғәнийбет. Енді ханлық..." Қайырға шығаратуғын ойынан қутылыұ ұшын өзиниң отаұлары таманға нәзер таслады. Бегистиң отаұынан түтин шығып тур, екеуи де үйде екен. Әттең, дұньяның барды-келдисине түсинбейди. Болмаса дым әжайып туұысқанларым бардә!" Шет-шебирдеги дүткешлер үстинен және бир көз жуұыртты. Төлесиниң қасында қус түтеткендей өрим-өрим бөз бешпентиниң шалғайлары самалға елпилдеп сүрмелекленип жүрген Жахсылықты көзи шалды. Оған қарап азғана егленип турды да "байғустың ағашы шығып өлиұге жақынлапты, хал сорасып кете қояйын" деп қайрылды.

2

"Сәлемнама!

Усы сәлемнамам қарақалпақ елиниң хос таянышы Бегиске хәм Мыржыққа.

Мен сизлерди пәк, ақыллы ғошшақ жигитлер деп еситкенмен. Сол ушын да, бир елдің қос таянышын "Қос периштем" деп сөйлеу маған илахийда зор бахыт!

Қос периштем! Усы хатты жазыудағы мақсетим: жаныма егеу, жүрегиме найза еки ұақыяны сизлерге билдирип, мәнисин ойлап көриңиз деп тилемекшимен.

Биринши: Қарақалпақ даласында бир түптен өнген үш дарақ бар. Дуйым журт олардың тең өсиўине үлкен үмит артыў менен гүзетер еди. Тилекке қарсы, тек бирейи зоррайып екеуи оның көлеңкесинде қалып, сарғайып баратыр.

Екинши: Қоңырат шәхәриниң аты сиз "Қос периштениң" руўы ның атына қойылған ба ямаса сиз "Қос периштениң" руўы Қоңырат шәхәриниң атына қойылған ба, буған итибар берип жүргенлер шамалы. "Қоңырат қурып, Хийўа көркейип баратыр" десе ырас. Илажы сизлерден хәм ғәрезли... Сәлемнама жазған уллы Қоңырат шәхәриниң хәкими Төремурат суўпы деп билгейсиз".

Бегис даўыслап оқыса да Мыржықтың жүдә тереңирек түсингиси келип хатты өз қолына алды хәм аўыл молласынан ашқан саўаты бойынша қайта-қайта иркилип әлленемирде оқып шықты. Еки туўысқанға жумбақ хат әкелген қиси Төремурат суўпының хәм әскер басысы, хәм тәнха шабарманы Айтмурат қызыл бет Бегис пенен Мыржықты бирге хеш қашан көрмеген. Сонлықтан ба олардың шеп қасларының үстиндеги меңлерине шекем ұсаслығына таңланып, тисиниң суўып сорып еди. Олардың хатқа қызығып хәтте мийманды ұмытқанына жаны хәз таўып, мыйық тартты,

Бегис хатты қайтадан алып оқып дизесиниң үстине жайып қойды.

— Ҳа, Қоңыратты көркейтиўге жәрдем сорапты.

— Уллы суўпы "сәлемнаманың мәнисин қос периштем бирден ұғатуғынына ийманым кәмил" деген еди, — деди Айтмурат қызыл бет еки туўысқанның дараў-ара ишлей жумбақ шешиўин жеңиллеткиси келип. — Ҳа, солай, ғошшақ жигитлер, Суўпы көп жазғанды, быжықты жақтырмайды.

— Бир түптен өскен үш дарағы Айдос, Бегис, мен, — деди Мыржық.

— Ҳа, бәрекелла.

— Қоңырат хәкими қәтелеседи, — деди Мыржық марапатты жақтырмағандай — Бизлер әжағамның саясында қалып баратырғанымыз жоқ.

Бегистиң жүзинен де Мыржықты мақуллаў белгисин көрген шабарман жүдә даналық кейипке кирип керилди:

— Ақыллылардың сөзинің дұрыслығына киси соң-соң түсінсе керек. — Ол биразға шекем үнсиз отырып, еки тұйысқаннан ұжыбатлы жууап алалмайтуғынын билди. Писирип әкелген гәплерин айта баслады, — Қоңырат хәкиминің шығысы мәлим. Хийұа ханына аталас. Сонда да аш-арықты жақсы көреді. Нешше жола: "қарақалпақлар жатсам дастықласым, өлсем әулийешилигимиз бир халық, сол ушын да олардың Хийұа ханына салық төлеп отырғанын көргим, еситким келмейди" дегенин еситкенмеи. Уллы хәкимнің сизлерге еситтирме деген бир сырын айтайын. Бир сапары күйинип: "Айдос сияқлы ладанлар өз рұйын, руының атындағы өз қаласын умытып, халқын алдап тапқанын тасый берсе, Хийұа көркеймей не қылсын?" — деди. Бир бастырыұлы қазанның қақпағын алдым. Енди бәрин де ашпасам болмас. "Адамзат дүньяға шығып бир иси менен ат қалдырмаса, жасағаны бийкар болады", деди бир отырыспада ұллы хәким. — Бирақ қарақалпақлардың Айдосы, бири батыр, бири палұан еки инисин қутайтпай қойыпты. Түйениң қулағына минип жыл басылыққа илинген тышқандай, солардың арқасынан ел басы болып жүрипти, Ғошшақ еки иниси нәмәлим қалып баратыр"... деди. Абзалы, елдің сулыұ қызларына бек болыңлар! Айдос ханға сый қылмасын.

Қызыл бет әңгимесин шорта кесип қайтыұа жууап сорады.

Ел арасында тараған сыпсыңнан "Айдос Хийұа ханына сулыұ қызлар апарып бериұге ўәде еткенбиш" деген өсек еситкен еди. Оның Қоңырат шәхәрине жеткенине екеұи де арланды. Хат та оларға әлле қандай абыржы ой салды. Сол ушын ба, енди Айтмурат қызыл беттің бир майдан иркилиұин унатпай, тез атландырды.

— Қәйтсеңиз де қарақалпақлар Қоңыраттың таянышы, қорғаны, — деди шабарман атланып атырып. — Бул мен сорлының тапқан ақылым емес. Уғыңлар.

Оны узатып салғаннан кейии еки тұйысқан өз-ара жәнжеллескендей бир-бири менен сөйлеспей, бир күн өткерди.

Айдос Хийұада кешиккен сайын ойлары тереңлесе берди. Бегис хатты және қайтарып оқыды, Мыржық Айтмурат қызыл беттің айтқанларын еследи.

— Бул бузық нийет пенен келген адам, — деди Мыржық таң ата Бегистиң қасына келип. — Уай, жаман тұлки екен. Хатты әжағама бериұ керек.

Бегис те өз ойлары менен бәнт болып ояұ жатыр еди.

— Әлбетте беремиз, — деди салқынлаұ. — Аңладың ба, Мыржық, бул тұлкиликтен дұрыслықтың ийиси де аңқыйды.

— Түсииемен, Бегис. Бирақ, күншиллерге жсл бермей, хәр туйысқан бизлердей болып жасауы керек. Мениңше, әжағам бизлердің өзи дәрежесинде ойлайтуғынымызға исенеди.

— Әжағамның кеткенине бүгин төртінши айдың жүзи, Хийўаға жаранаман деп-ақ бүлип жүр. Жазатайым оққа ушпағай дейбер.

Бегис түргелип, кийиниўге қолайласты. Мыржық та турды. Олар жаңа от жағып атырғанда, қоңсылас аўылдап биреў сып етип кирип, еки уры айдап келгенин хабарлады.

Бегис те, Мыржық та Айдоссыз даў шешпейтуғын еди, бир бирине жалтаңласты.

Әжағасының жоқлығын айтып қайтарыў екеўине де бир түрли көринди. Сонда да сыпайылық сақлап, ҳақыйқатлықты айтыўға мәжбүр болды.

— Жолбарыстың үлкени де, ортаншысы да, кишиси де, бәрибир жолбарыс емес пе? — деди урыларды айдап келген киси. — Асығыс едим. Ат та өзимдики емес. Қылмысларын айтайын. Биреўиниң жазасы аўыр. Хийўа жақтан зорға таўып әкелген бир сабаў пахтамды урлады, екіншиси қаўынымды урлап атырған жеринен тутып, қоса айдап келдим.

Еки туйысқан және бир-бириие қарасып "не қыламыз" дегендей ым қағысты.

— Қәне, урыларды көрейик, — деп Бегис шығыўға қолайласты. Жасы үлкенниң сөзин сындырып көрмеген Мыржық та қосыла шықты. Бир арқанға қосақланып, бир-бирине сүйенисип турған урылар көз астыларынан сығаланды, бири неликтен де жымыйып күлди.

— Сизлер әдил жаза бере аласыз ба? Үлкен бий қайда?

Мыржықты ашыў қысып, сөйлеген урының ийеги астына тақалып-ақ барды.

— Өзии урыдан келип ғыжақ бересең! Сен не урладың?

Арық, көсе, ийни қысық, ойып тескендей киши дөңгелек көзлери қыпылықлаған қырқбес жастың шамасындағы уры даўысын әўелгисинен де бәлент көтерип, жуўап берди.

— Сондағы урлағаным бир қаўын!

— Заңғар, урлықты сен емес, биз ислегендей бақырасаң-ә! — деди Бегис.

Мыржық сылқ-сылқ күлди.

Екинши уры толықлаўдан келгеп кең жаўырынлы, қаралтым жүзи құяшқа күйреген, алба-дулба кийимлеринен жүнлес көкиреги жалтыраған, бұўрыл сақаллы, елиў жаслардағы адам еди. Ол аяғының ушынан көз алмай тұрып, бир сабаў пахта урлағанын мойынлады.

Еки туўысқан урыларды әкелген кисини жетелеп ишке кирди де, өз-ара мәсләәт салды. Жағдайларды анықлады. Қаўын урысына бурыннап соңғы жаза—бир шаппат! Пахта урысын қалай жазалаў керек? Қөп жағдайда Айдос бир сыйыр урлағанды жети күн шыбынға байлатады. Бир сабаў пахтаның баҳасы бир сыйыр.

Бир сабаў пахта ийирилип тоқылса, бир көйлек-ыштан, ямаса бир көрпеге астар болады. Егер бул мийнетлер сиңгенде бир хәпте шыбынға байлаў менен, нан суў бергизбесе, ылайық. Бирақ пахта ийесиниң ол ушын Хийўаға хәлек болғаны бар. Бул мийнетлер жазаға үстеме болып қосылыўы тийис.

Олар бираз ойласып қайсысына қандай жаза берийди келисти. Шықса, қоңсы-қобалардан әдеўир-ақ адамлар жыйналып қалыпты. Көше бийлериниң бири Қадирберген де киятыр екен.

Бегис алға өтип, жыйналғанларға урылар ҳаққында түсиник берип, жазаларын дағазалады:

— Қаўын урысының шекесине қатты бир шаппат урылсын. Пахта урысын бир жума арбаға байлап суўдан басқа аўқат берий қадаған етилсин!

— Дурыс жаза! —дести көпшилик.

Мақуллаўларға еки туўысқан теңнен мардыйысып, жазаны тез иске асыртты: қаўын урысының шекесине ийеси керилип бир муш урды, пахта урысы ушын көкиреги сынық гөне арба таўып дегершигине беккем шандылды.

Қаяқтан, қайўақта келсе де аўылға араласқанда, Айдосдың аты бир киснейтуғын еди. Урыларды жазалаўға қатнасқанлар жаңа тарқасып баратырғанда, таныс ат даўысы еситилди, хәмме жеткен жеринде табанлары жабысқандай гилт тоқтасып, қоралардың қуўысларына жасырынды.

Аўылласларын ырза қылдық деп ойлаған еки туўысқан енди атасынан мақуллаў еситкенше асығып, ишке кирмей, шийге сүйенип тұрды.

Айдос көринди. Мыржық хәр қашанғы әдетин қылып жуўырып барып атын жылаўлады.

Бес отаўдың алдындағы жыңғыл қорада қарағай шақлы, ала бел бир ғарры өгиз жататуғын еди. Бул үш туўысқанның ата мийрасы. Әкеси Султангелди Түркстанда жасағанда бар екен. Посқанда алып шыққан. Оның неше жасағанын хеш ким билмейди, бирақ, усы өгизди сыйлаў менен Султангелдиниң сақты сынбаған деген аңыз бар. Сол ушын болса керек, ол өлеринде де балаларына айтқан ўәсиятларына қоса усы өгизди бәрхә хұрмет қылыўды тапсырып, "Бул дәўлет басы өгизге тәрбия қылың,

қолдан шығармаң, әжели жетсе, адамдай жерлең" деген еди. Әке нәсиятына садық үш перзенттің қайсысы үйінде болса, бас жұмысы сол өгізге тәрбия, ал бир жақтан келгени, алды менен қораға кирип, "Дәулет басы" өгіздің от-жемін көрмей ишкерилемес.

Айдос атының дизгинин Мыржыққа ұлатты да, қораға кирди. "Дәулет басы" ның шақларынан сыйпалап, алдындағы пишенин өзгертип шыға бергени, арбаға байлаулы биреўди, аррағырақта қоралардың тасаларына сығаланып тұрғанларды көріп қалды.

— Бул пе хәдийсе?

— Уры, — деди Бегис.

— Ҳа азаматлар! Урыны тутыў, жазалаў үлкен ис, — деп Айдос мақұллаўы менен үйине кирип баратыр еди, Мыржық тезпейиллик етти:

— Өзлеримиз жазасын да бердик, әжаға.

— Ҳо, ҳо, бәлелер! Қәне, не жаза бердіңлер?

"Мен жоқта даў шешиўди ким қойыпты?" деп кейир дегей ой менен қысына-қымтырыла тұрған киши тўысқанлар әжағасының кеўилли жуўабына қәнәәт белгиси менен масайрасып, хәм еркеленип, жүз берген хәдийсе ҳаққында не билсе, не ушын қандай жуўмаққа келген болса, ийнәден сабағына шекем қалдырмай, бирин екиишиси толықтыра сөйлеп берди.

Айдостың жасы елиўдиң ояқ-бұяғында болыўына қарамастан, сақалына, шашына енди ақ түсе баслаған, ири, ат жақлы, қызыл шырайлы, шеп қасының үстинде мәштей меңи бар адам. Хәммениң хайран қалатуғыны усындай мен үш тўысқанда да бар. Айдос көбинесе басына ақ белбеў орағаны ушын соның сағымынан ба, мең оған әбден жарасатуғын еди. Бирақ, хәзир оның жүзи қубылып, меңи үлкейген секилленди, айбатланды. Еки урыны байлап алдына әкелиўди бұйырды.

Қаўын урысы да ұзаққа кетип үлгермеген екен, хәпзаматта олар қайтадан қосақланып, тайын етилди.

Адамлар және жыйналып қалды.

Бегис пенен Мыржық ағасының бул әдетин унатпай бир шетте бұлтыйысып тұр, бирақ екеўи де өз бұйрықларының қайта тастыйықлатуғынына исениште.

Тергестириў қайтадан басланды. Айдос бұрынғы анықланғанларды тәкирарлатып болғаннан кейин, айыпкерлердің хәр қайсысында нешеўден бала барлығын сорады.

— Жети балам бар, — деди қаўын урысы,

— Алды нешеде?,

- Он жетиде.
- Қауын ектиң бе?
- Жоқ.

— Нәлет саған! — деп Айдос жалындай лап етип, бирден семди хәм пахта урысын тергестирди. Оның да баласы жетеу, үлкени он алтыда екен. Дөңеслеу бир жерге терең қарық жарып қауын египти.

— Шүкир құдаға, — деп жуымақлады уры. — Балаларымның ас қабақ-түйнеги бар.

Айдос көп ойланбастан Қадирбергенге қамшысын шошайтты.

— Әуелги бұйрық керисиише әмелге асырылсын!

Тыңлаушылар жым-жырт.

Жұртты хайран қалдыратуғын бир нәрсе, үш туысқанның күтә ұсаслығына қосымша өз-ара бирлиги еди. Кери бұйрық киши еки туысқанның жүзлерине түтин болып ұрғандай қарауытып, шеп қасларының үстиндеги тарыдай меңлери көринбей қалды. Наразылықтың ғауқылдысы көтерилди. Үш туысқанға күншиллердин бойлары жеңилип жанлары хәзлик тапты. Дослары сұйық дем алып гүрсинди.

Ағасының бетне тикленип қарсы сөз айтып көрмеген жас кишилер, алдына бөгет басылған жаптың суындай хеш жерге сыймай, бурқасынлап, адамларды айырыуы менен шетки отауға сүңгип кетти. Айдос олардың ашыуына албырақламастан, не ұшын олай ислетип атырғанының себебин де хеш кимге түсіндирместен, Қадирбергенге айтқанын ислетип, "Мәсләхәт үйине" кирди. Адамлардың жүриси басылғаннан кейин Бегис пенен Мыржық тиртеклесип оның үстине кирди.

— Ыәжлесийге келдик, — деди Мыржық бирден.

Айдос инилериниң жүзине сын көзин қаратып мыйық тартты. Ол ұсы нәзери менен-ақ алдарқатып қайтармақшы еди. Бегис қызды:

— Сен, сен деп тилимиз таңлайымызға жабысып кетти. Бұл не қылғаның? Ямаса Султангелди көгерткен үш теректиң биреуинен басқасы өспеуи тийис пе?

— Және, және? — деди Айдос кек етип.

— Буннаи артық қорлық болмайды, — деди Мыржық кескин дауыс пенен. — Бизиң де қуаш көргимиз келеди.

Айдос жазық маңлайын жыйырып алақанына басын қойып бираз отырғаннан кейин тикленди хәм қамырдан қыл сууырғандай жай парaxат гәп баслады:

— Сизлер мени түсинбесизлер. Мийнет етпейтуғынларға тәмби бергим келди. Байқадыңыз ба, қауын урысы, ұрлықты кәсип етип,

мийнеттен шығысып кеткен. Болмаса нәм-нәхән адам қаўынды да урлар ма? Қарақалпақта не көп, жер көп, бәхәрде балалары менен жабыла мийнет қылып маңлай терлетсе, ұсылай етип жүрер ме еди? Пахта урысы күтә жапакеш көринеди. Өзлериңиз билесиз, бизде пахта егилмейди, болмаса, пышақ пенен жер тырнап қол сериппе қылып-ақ ол пахта егер еди. Сатып алыўға пұл таппаған. Кәммағалшылық. Ондайларды бир сапары кешириўге болады.

— Жоқ, әжаға, — деп Мыржық басын шайқап гүрсинди. — Сен кем-кемнен бийикке көтерилиўди қәлейтуғын адамсаң. Жұрт солай десер еди. Инанбас едик. Енди түсиникли болды. Өзинди сол жоқары көрсетиў ушын бизлердиң басымызды аяғыңның астына және екн қатлам диңгек қылдың.

— Мен де Мыржықтың пикириндемен, — деп Бегис қуўатлады. Сен бизлерди паш етип бойыңа және еки жапырақ байладың. Жоқ, жоқ айтқан долиийлиң келиспейди. Еле сен шигит таўып әкелдиң де, егийи қалды ма? Япырмай, әжаға, жөги емесписең?

Оларға қарсы сөйлерип ямаса үйден қуўып шығарарын билмей, Айдос биразға шекем түпжырап отырды. Ҳақыйқатында ол илгериректе ханнан шигит сорағанында: "Қарақалпақлар бахалы екен деп машақатлы егинге қол ұрғанша, күнделикли тамағынан ететуғынын еге бергенде не қылады?" деп шигит егийге қайылшылық бермеген еди. Усыны айтса, хан саясатына қарсы даў көтерилип кететуғындай көринди, сонда да айды етеги менен жабыўға ҳәзир имканият қалмағанын байқады.

— Егер билсеңиз мен үлкен бир саясатты қорғадым.

— Не саясат? — деди Бегис.

— Ҳә, сен ханның абырайы ушын үш ай тыныш елатларды шаўып келдиң. Енди Хийўа ханының саясатын қорғадым де. Сөйтип жұрттың өзиңе, ханға наразылығын басыў ушын еки тўысқанымды қалқан қылып, сөз найзасына түйреткенім де, — деди Мыржық.

— Қалай түсинсеңиз, солай.

Мыржық Бегис пенен көзлери арқалы сөйлесип алып, түпиригин тисиниң арасынан ошаққа зытып қызды:

— Халыққа сеннен гөре Қоңырат ҳәкими Төремурат сұйпының қәдири артып баратырғанын билесең бе? Билмейсең. Халық арасында мынадай гәп тараған. "Есенгелдиден мәхремликти алып, елдиң лийкинин маған өткергени ушын Хийўа ханы керек десе, салықғой салық, ҳәр ақшамына қарақалпақтан бир қыз жиберип тураман" депсең.

— Сизлер ұсыған инанасыз ба?

Бегис те, Мыржық та үндемеді.

Айдос хәзир дәлиллеспейдің изи неге әкеліп соғатуғынына ой жибермей, өсекке исенип жүрген инилерине өкпелеп, қайтып тил қатпастан тәкаббирленип жатақханасына кетти.

3.

Айылдың ең арқа шетіндегі төлелердің бирінде, оты сөнген ошақтың басында умыт қалған бир баў қамыс яңлы созылып Жақсылық жатыр. Ол таң ала геўгимде турып баласы менен бирге ыссы сұўға нан жибитип жеп қайта жатқанынан, қасқарайғанша қозғалмас еди. Бүгин күндиз бир шықты. Бахтына Айдос бийдің көзине шалынып, сәлемлести... Мине, соған-ақ оның ўақты хош. Бас ушындағы орақты алып кир-кир денесин тыр-тыр қасынып атыр.

Доспан мал ийесиниң тәбизиңе қарап базы күнлери кеште әкесин қонақ жерине жетелеп кететуғын еди, бүгин насазлаў үйге дус болды ма, кешигип қуптанға таман бир аўызқабақ қатық әкелди. Бундай ўақытта әкеси қыймылсыз жатып, ұлы "аға" деп даўыслағанда ғана "қозым" деп бас көтеретуғын еди. Бүгин керисинше, Доспан төлеге кирип киятырғаннан-ақ:

— Қозым, келдің бе? — деди.

Қумар сұлыў менен жолығып теңгели болғанына ма, Айдос иркилип тиллескенине ме, ямаса күнде "сүт" деп мазасын алатуғын саяқларды бос қайтарып қутылғаны ушын ба, Доспан "бахытсыз" сөзин әллеқашан умытып, кеўил сарайы қәдимги қәддине түскен еди. Әкесиниң даўысынан қуўнақлық сезип, және ўақты хошланды:

— Аға, мен екенимди қайдан билдің?

— Сеннен басқа бул есикти тек жел ашып жел жабады, қозым.

Доспан шүтик шыраны жаға сала аўыз қабақты аш әкесиниң алдына қойып, қойнынан бир зағара шығарып бережақ болып еди, әкесиниң дастық арасынан жуп пәтир алып атырғанып көрип көзлери аларып кетти: "бул қайдан алған? Сорыма, мен жоқта қайыр сорай ма екен? Нәлетий уры усы ушын мени бахытсыз деген шығар". Сораўға батына алмады.

— Аға, бүгин мен Айдос бий менен сөйлестим.

— Бийбаба менен де, қозым, — деп дүзетти ғарры. — Мен де ушырастым. Билесең бе, оның бир ұллылығы неде? Атланып үйинен қырқ адым шығажақ болса, қоржынына нан салдырады. Хийўадан киятыр екен. Мынаў жуп пәтирди берип кетти.

Доспанның кеўли жай тапты.

Қеште әжик-гүжик болысып сырласатуғын әке-баланың хәрекетлери де, даўыслары да, хәрқашанғыдан өзгеше. Бириниң даўыс толқыны екіншисин қуўантады. Базы күнлери жалғызлықтан зеригип жататуғын ғарры кеште баласына қыйлы-қыйлы нәсият сөзлерди жаўдырып, гейпаралардың қалайынша бай, бий, асқан мәртебели болыў себеплерин, бирпаралардың дәўлети кери кетиўине не себеплигин айтып, қайсысынан қалай ибрат алыў кереклигин ескертип, баласы уйықлап қалса да, ертек сияқлы ұзын шубай әңгимелерди әстен сөйлеп жататуғын еди. Бүгин гәпке кемсалыйқа сыяқланса да, тыңлаўға иштейли көринди.

Доспан енди "Айдос бийди" "бийбабаға" өзгертип, Қумар сулыў менен қалай ушырасқанын сөйлеп, әкесине гүмис теңгени берди. Шүтик шыраның емески жарығында ғаррының езиўинде азғана мыйық тартыў барлығы билинип турды.

— Мениң ойымша, бийбаба инисине Қумарды алдырмайды. — деп жуўмақлады Доспан.

— Жаңылыспас жақ, сүринбес түяқ болмайды, қозым. Өйдеме, бұрынғы даналар, тилимнен шыққан сөз маған хәким, мен еле айтылмаған сөзиме хәкиммен деген екен. Айдос бийдің алжасып айта салған гәпи басқалардың алдында тилиңе басылмасын. Есинде болсын, биз билетуғын әлемде Айдос бийден диянатлы бир сөзли, бети қараса, таў құлататуғын күшли адам жоқ. Ол келинин түсиреди. Себеби, әкесиниң пәсияты бар.

— Қандай?

Күни менен шаршағанлықтан базда әнгиме тыңлаўға еринип, уйықлаўға жатып қалатуғын улының қуштарлығы ғаррының сөйлеў ышқысын арттырды.

— Айдослардың әкеси Султангелди бай өлетуғын ақшамда от жаққышы болдым. Соңғы гәплериниң бәрин еситтим. Бийшара, мен ушын хәм көп жақсылық қылды. Есигинде жүргенде күнде "қалайсаң?" дейтуғын еди. Сен туўылғаннан кейин көрген жерде "Дуўматай қалай, өсип атырма?" дейтуғын еди. Миннетдарман! Пай, өзиниңәм минези сынық, әри дийқан, әри шарўа адам еди. Өлеримде асқынламайын деп, Түркстаннан посқандағы гөне шапанын, аяғына ораған шарығына қоса бұл жерге келгенсоң жап қазған белин, жер аўдарған кетпенин, мал айдаған тораңғыл таяғын, маңлайшаға қойдырды. Ийманлы болғыр, күтә ақыллы еди, жан тәслим етерде пүткил аўыл болып жыйылып гүзетти. Мәхремликтен шығып Айдос пенен мәлеллесип жүрген Есенгелди де келди. Есенгелди менен Айдостың қалай аразласқанын айтпаған шығарман-ә? Әйтеўир нәрсе-аў. Айдос жаслық етип, бир отырыспада

сойылған қойдың геллесин Есенгелдиге мирәәт етпей алып бұзған екен, оның мәхремлиги тұтып тулланып Айдосты силейте ғарғапты. Соннан көп өтпей-ақ Есенгелдиниң ығбалы тайып, Хийўа ханы ғамалынан босатады. Бұны ол Айдостан көріп, Хийўаның душпаны, Айдос пенен бахталас Қоңырат хәкимин жанапайлап, Қоңырат руўын еки бөлди. Әне оның ұсы қылўаларын жақтырмай, айтқан гәплерин тыңлағанда дуйым жұрт таңлайын қақты. "Есенгелди, — деди демин зорға алып атырып. Ондай етип өлер алдында айтыў қайсы адамға да мәртлик. Аўа, тап, Есенгелди, — деди Султангелди. — Сен бир көлеңкеси қыйсық тораңғыл едиң. Өлер алдымда сеннен қорқып атырман. Тынық суўға былғалақ салып жүрме. Изимде Айдос, Бегис, Мыржық атлы үш ұлым қалып баратыр. Айдоста хан ақылы, Бегисте батырлық, Мыржықта күш хәм даналық бар. Үш ұлым бир болса, пүткил қарақалпақтың қазанын көтеретуғын ошақтың үш пүты. Бирлиги бұзылса, пүткил елдиң қазаны шайпалады, асы төгиледи. Жақсы басшылық қыл. Қиши ұлым Мыржыққа өзбек хаялыңнан туўылған киши қызыңды бер. Қоспақ ақыллы болармыш. Бирликтің бұзылмаўына дәнекер болар". Әне, соның ақибети. Айдостың өткен жылы Есенгелдиге барып қуда түскенинен хабарың бар. Енди қудамдаллықты бузыўы мүмкин емес.

— Мыржық аға да буздыра қоймас, — деп салды Доспан жас жигитлик қылып. — Наятый сулыў қыз. Ондай сулыў аты қарақалпақта жоқ.

Ғаррының да қызығыўшылығы артып, қыздың мүшелерин тәрийплеўди сорады. Жас жигиттің тилеги де ұсы еди, ертеклерде, дәстанларда сулыўлар қалай тәрийпленетуғын болса, мисли соған ұсатып сөйлеп, аўзының суўы шубырды.

— Жоқ, жоқ, қозым, — деп ғарры бас шайқады. — Сулыўлық сен тәрийплегендей болмайды. Сулыў қыз кең жаўырынлы, дұғажым палўан билеклери бар, шашлары мийиздей қара хәм бұйралаў, танаўлары кең, өзи қара торы, сендей жигитке қап қолдаса алатуғын болыўы керек. Ондай сулыў қатын байының маңлайына шүйел емес, бахты. Адамның маңлайына шүйел — өтирик, осек, ұрлық болады, қозым, Биз бәрхә хәқыйқатлықтың тонын кийип жасағанбыз. Сол ушын бахытлымыз. Набада дүньяға қызығып өтирик сөйлер, суғанақлық қылар күн туўса, бабаларымның руўхы бар деп ойла, мени ойла, бахытсызбан деп ойла, қозым.

Әке сөзин қат-қәлем қылып үйренген жас падашы азаннан бери кеўилине ғул-ғула салған абыржыўға да жуўап тапты, сулыўлық хәққында да бәсекилеспеди.

Ғарры баласының мүмиясы шығып тыңлап отырғанына ырза болып қатық жұққан мұртларын сыйпап-сыйпап жиберди де, дауам етті:

— Мынаў теңге Султангелдинің "дәулетбасы" өгизи құсап илайым саган "дәулет басы" болғай. — Ол Құмар бергеи теңгени алақанына салып соқыр көзлерине сүйкеди, — Ертең басқа падашылар менен сөйлес. Үш-төртеуіңіз биригип бир шапан, бир шөгірме алыңлар. Бул заманда бас кийимнің ағласы селкилдек әреби шөгірме болып кетти. Ирети келсе, бир мәдели белбеўге жеткерсеңіз, жүдә жақсы. Алма-гезек той-пойға кийип барсаңыз, қыз қәлентуғын сыныңыз болар еди. Қозым, неге мырс еттің?

— Қыялпазлығыңа күлемен-аў, аға.

— Өйдеме, қозым. "Қазанға салар асың болмаса да, жақсыны қыял ет" деген бұрынғы даналар. Адамның нийети дүзиў болғаны жақсы. Балаға жақсы ат қойыў-әм маба. Заманыңда жаўгершилик көп болғаны ушын елде аманлық болсын деген нийет пенен мениң мархұм әкемнің аты Аманлық қойылған екен. Ол өз нәўбетине елде жақсылық болсын деп мениң атымды Жақсылық қойыпты. Жақсы нийет ярым ырыс, қозым. Иске аспаса да жақсы нийет жақсы. Елде адамлардың бир-бирине душпанлығын көріп, сениң атыңды айтқанда, жаўыз душпаның да "доспан" деўге мәжбүр болсын деп, Доспан қойғанман. Құдай нийетиме жеткерсе, адамлар теңлессин, жарлы бай менен теңлессин деген нийет тутып, ақлығымның атын Теңел қояр едим.

— Бинәй өмирінде жарлы байға теңлесе ме, сирә!

— Айттым ғой, қозым, жақсы нийетке сөз жоқ. Болмаса, жарлы менен бай тек ол дүньяда теңлесетуғынын билемен. Мәселен, аты қарақалпаққа әйгили үш ұл өсирген Султангелди бай хәзир еки аршын жерге ғана ийелик қылып атыр. О дүньяда мениң де солқұрлы пайым бар. Әне теңлик! Уай құдай кеширгей, қозым, өлиге де тилим тийди-аў! Султангелди байға, балаларына күтә көп қарызлыман. Сениң иңгәлеген даўысыңды еситкенде-ақ солай дегенмеп. Ақ жарылқап күн туўып Айдос бий буннан да абырайлы болғай, хан болғай. Қозым, неге сөйлемей қалдың? Мен бүгип көп сөйледим бе?

Доспанның ұйқысы келип көзлери перделенди, бирақ йошып отырған соқыр әкесинің зейнине тиймей әңгимени қысқартыў ушын сорады:

— Аға, бийбаба Есенгелди атаның қызын инисине алдырмас деген қәўпиң бар ма?

— Жоқ!

— Мениң көзимше мин таққанын еслейди, алдырмайды. Бәслесемиз бе?

Ғаррының бойын зил қылып, тек гәп болып шығып тұрған өмир елеслери көз алдынан ушты да, баладай күлди:

— Бер, қолыңды. Айтпақшы қайсы сәрсенбиге жип кесискен?

— Алдымыздағыдан соңғы сәрсенбиге.

— Айтпақшы бәске не тигемиз? — деп ғарры бираз ойланып отырып баласының қолын жиберди. — Азанда айтайын.

Доспан сабан тығылған тери дастыққа қыйсайып, тым-тырыс уйықлады.

Азанда бәсти еслеўге әке-баланың имканияты болмай, күндегисинше ыссы суўға қатты нан жибитип жеп, тарқасты. Қеште Жақсылық ғарры жаңалық тапты:

— Еситтиң бе қозым, Айдос кешс инилери менен мәлеллесипти.

Бул жөнинде Доспан дүзде падашылардан, кеште қонақ жерине жыйналысқан бес-алты қоңсы-қобаның әңгимелеринен еситип, олардың қыйлы-қыйлы бақаларына кеўли наразы еди. Әкесине сораў берди:

— Аға, адамлар неге өзинен дәрежеси бийиклерди көп гәп қылады? Биреўлер өзинен дәрежеси бийиктиң көркейгенине қуўанады-әм.

Бүгин де бир майдан қуяшламаға шығып, олай-булай өткенлердің сөйлесиклеринен аўылдың соңғы жаңалықтарын еситип қалған ғарры улы келгенше тақатсыз еди. Оның бийпарўа тыңлаўшы болмай сораў бергенине қуўжыңлап, ушыўға таярланып қанат қомлаған құстай төсегин қымтастырып отырды:

— Буның мәниси; бул дүнья әзелий текше-текше қылып жаратылған, қозым. Хәркимнің өз орны бар. Ханлар, бийлер ең жоқары текшедеги инсанлар. Оларды көп гәп қылыўдың себеби, бизди жаў бәлесинен, даў бәлесинеи сақлайтуғын бийик асқар таў — солар. Таўдың баўрайында жасаған халық жоқарының қасы-қабағына бағып тилегин тилемесе болмайды. Жоқары ләрзем алып, асықтай тас уныраса төменге жумалайтуғыны мәлим, Аўа, қозым, жоқарыдан жумалаған асықтай тас, төменге түскен сайын үлкейеди, базда таўға айналып, талайларды мылжалайды. Неге тым-тырыс қалдың? Мениң дилўарым шығып, Аплатун болғаныма қарап "ұсыларды билсең, неге жарлысаң?" дегің келип отырма? Өйдеме. Өмир деген көз жас пенен күлкинің түйини екен, қозым. Оны ким қалай шешсе, солай жасар екен. Мен көз жас тәрәпин шешкенмен. Егер сен күлкили жағын тапсаң, ең болмаса екеўимиз бир өмир жасаған болар едик. Солай, қозым.

— Таныслардың тәғдийрине ой жибергеннің өзінде сол түйинінің ләмлі жағы басым ғой.

— Хә, бәрекелла. Сол ушын да адамзатта күлкі аз, көз жас көп.

Базда дүньяда жасаўды жүдә қыйынлатасан, аға?

— Қәйтейін, қозым, шынлықты айтаман. Бирақ, бәрін жасап көргеним жоқ, көбиси сезгенлерім. Жасаў бәрхә жұмбақ шешкен яңлы екен. Адамларға ашшы болсаң қашады, душшы болсаң талайды.

Усылайынша күнде жатар алдында, өмир гәрдиши жөниндеги хәр қыйлы әңгимелер менен қызығып, олар "бәсеки" түйе, Мыржықтың келиншек түсирип "кеңес той" болатуғын хабарын бир-ақ еситти. Ғарры енди уйықлаўға жатайын деп атырған баласына түрткі салды:

— Түргел, қозым. Кеңес тойға бар.

Доспан күлди:

— Ең болмаса, отын пуштарлас деп шақыртса екен?

— Еринбе, қозым. Қисиге көп уйқы да қайғы. Көп уйықлаған адам жақты дүньяның барды-келдисин аз көреді. Аш болсаң да, көп билген, көп көрген қуяныш. Сәуірлеп қайт, абзалы "Кеңес тойға" отын сындырысып, кәтқудалардан гәп тыңлап қайт.

— Өйтип мен ертең кәтқуда боламан ба?

— Гежирленбе, қозым. Көп тыңлаў-әм өнер. Бабаларымыз жигитке жети өнер аз деген. Билгениң зыян емес.

Әке сөзин жығып көрмеген жигит ериншеклик пенен тикейді.

4.

Урыларды жазалаў үстинде инилери менен тарысқанын Айдос әлле қашан естен шығарды. Оның шубхаланатуғыны Есенгелди еді. Келисилген сәрсенбиде қызын узатпас-әм деп гүдикленип "Кеңес той" өткермеген еді. Гүманлары надұрысқа шықты. Ыәдели күни келин түсирилди.

Мине, ол "Мәсләхәт үйинде", еки инисиниң ортасында. Атқосшысы Әлий от жағып отыр. Бегис пенен Мыржық өткен дықларын умытқан секилли жайма-шұақланып ағасының аўзын бағып, той хаққында бас пикирин күтиўде, ал Айдостың қыяллары той үстинде тұрақламай, шартәрепти гезиўде. "Ханлық" деген әрманы және есине түсти: "Той хеш жаққа қашпайды, ұсы әрман жөнинде кеңесиў керек. Жоқ, булар түсинбейди". Елдің тәғдийри бир өзиниң мойнына артылған жүк, тек, жалғыз өзи ғана ұзақларға ақыл жүўыртатуғын сыяқланды. Батырлығы менен елге белгили Бегис те, палўанлығы менен хәммениң аўзына түскен Мыржық та еле писпегеп түйнек. "Буларға айтсам, ал соннан? Айтылмай

уғып алыўды талап ететуғын нешше сыр жатпайды кеўилде? Усы жағын уғыўға екеўи де сөлекет, сырласыў бийпайда. Усыннан ел өз алдына ханлыққа ериссе, дүньяға атын жаймай ма? Жаяды. Аўа, солай! Бизлер-әм саўда қылар едик. Хийўа, Иран, Аўған, Ҳинди, Қытай, Мәскеў, Мәкария, Қазан, Орморға кәрўан жиберип, өзимиз де кәрўан қабыл етер едик. Үлкен-үлкен халықлар менен, қалалар менен теңлесип атымыз шығар еди. Хәзир не деген қорлықлы күн кеширемиз? Қайсы ханға я қайсы атақлы қалаға бүрkit болып барағой, бәрибир зоң ғарғадай көреді, бүлбил болып барағөй, бәрибир, жаў шымшықтай көреді. Бұларға түсинетуғын, сырласатуғын ақыл ийелери қәне? Мынаў екеўи ме? Еле аўзының сарысы кетпеген палапанлар! Ханлық жоқтан бар болыўы тийис нәрсе. Бұл ушын күшли қоллар, кең көкиреклер керек. Олар қәне? Қайдан табылады?" Ол усы жерге келгенде және тубалады. "Мынаў екеўине хәзир айтпаған да, күймеген де мақұл". Енди ол ханларға тән қылўа менен хәрекет қылып, ертеңги тойдың бәнеси менен ел дәстүрине әллеқандай жаңалық енгизип көриўди ойлаўға өтті. "Қандай жаңалықлар бар? Не болса да, Хийўа ханына жеткерилсе, изи қәреп! Ашыўшақ, қәхәрли хан қоластында өзинен урықсатсыз ат киснесе, ўәзирлери менен әскербасылардың ишкенин қарақан қылады. Биз кимнің ишкәрасы?..." Ол не жаңалық тапса, мәнисин еки инисине де билдирмеўге қарар қылды.

Жас үлкеннің қандай ойы барлығынан бийхабар еки иниси еле ужыбатлы кеңес күтип отырыпты.

Әлий шыбынның қанаты шелли дыбыс шығармай кирип-шығып. ошаққа томардың шоғын лаплатып қойыпты.

Орта жасқа келгенше ағасының алдында бийўәж сөйлемейге әдетленген Бегис, оның менен тәлими бир Мыржық усы сапары күтә ишқысталықта, асығыс. Айдостың пәрўайы пәнсери, олардың бары-жоғын сезбеген секилли. Бир гезде оны ой қыстады ма, ямаса ўидиң иши ысыды ма, басына ораған белбеўин шешип тақыяшаңланды. Айдос күтә аз жағдайда ұсылай жеңилтекленетуғын еди, еки иниси еки шекесиндеги самай шашларына қарап, хәм даналықтың, хәм пәмсизликтің уясын көрди, бирақ гәп баслаўға батына алмады. Бир гезде Айдос:

— Той жөнінде әўеле Мыржықты тыңлайық. Әлий, маған көпшик әперши, — деп ат қосшысы жүктен әперген пәр көпшикке жанбаслады.

Ўидиң хаўасы тазарғандай, нәпеслер жеңиллескен секиллendi. жаслығы хәм муртының қаралығы болмаса, үлкен ағаларына ұсап қалған Мыржықтың шеп қасы үстиидеги мең бир қыймылдап, сөйлеўге нийетленди. Қандай кеңес үстинде сөз берилседе, "әжағам биледи"

дейтуғын жигиттин озбырлығы Айдосқа онша унамады, ал Бегис оң қасын бир қыймылдатып "айта бер" деген ишарат аңлатты.

— Мениңше, той үлкен болыұы зәрүр, — деди ол, — Әжағамның алыс-жуұық қалалардағы дос-яранларына қоса, өз елимизден қырық урыұға қонық берилсин.

Айдос ошаққа қараұы менен селк-селк күлди. Хешким оннан бундай кейип күтпеген еди, ҳайран болысты.

Көзди ашып жумғанша бий күлкисин басып маңлайын шытты. Шеп қасының үстиндеги мәштей меңи муштай сыяқланды, еки инисинен де, отжаққышлық қылып отырған атқосшыдан да кейип қашты. Бегистиң қәхәри бетине урып, оның да шеп қасы үстиндеги меңи керисинше, жоқ болып кеткен сыяқланды. Ол бойдақ еди. Буның себеби: атағына бұйырып соқтырылған отаұ тигилген күни, пәтия оқысқан қалыңлығының суұға кетип өлгени жөнинде хабар келди. Сонда ол: "усы хабар ырас болса, қайтып үйленбеймен, ендиги өмирим урыұдың, озса, пүткил елдің машқаласына арналады" деи серт еткен еди. Сүйген қызының дәрьяға шомыламан деп шүмип кеткени тастыйықланды... Бегис сертин тутты, киши инисиниң қыз алыұына рухсат берди. Ал, Айдостың қәзирги кек етиұ күлкиси ишин дүткеш қылып жиберди:

— Ғорежст жетпес деп қәўипленбе, — деди ол күтә нықлаңқырап. — Бийдің қалтасы байлар деген гәп бар. Шығынның орны толатуғыны гүмансыз. Абайла, Мыржықтан соң қыз алатуғын иниң жоқ. Мениң сертим-серт. Қорықпа. Ақылы зыят аға менен емес, ақылы өзиме тең ини менен жасаұ, маған жеңил.

Бегистиң кескин гәпине Мыржық та, атқосшы Әлий де таңланысты. Айдос сыр бермей, иши толы зерде менен мыйығынан күлип сорады:

— Той не ушын берилетуғынын билесең бе?

— Қелин түсиргенимиз ушын, — деди Бегис кекетип.

— Әй, шыйратылмаған арқан, — деп ашыұланды Айдос: — Бил, мийиңе қорғасын қылып қуй, той қуұаныш ушын, қуұанышыңды ҳақ кеўилден бөлисетуғын адамлар ушын бериледи. Тойдан адамлар қуұанып кетиұи керек.

— Қуұанышыңды ҳақ кеўилден бөлисетуғын атасы басқа тўе, туұысқаның болатуғынына да гүман туұды, — деди Мыржық.

— Ладан күшик, сен сөйлемесе, — деп жекиринди Айдос. Сабырлы бийдің не ушын шәртимекленип отырғанына түсинбей, шийге қулағын басып тұрған биреұ болмасын деген гүман менен Әлий сыртқа шықты. Отынның арасында қунжыйып отырған Доспан, ай жақтысында Әлийдің

көзине түсіп қалмау үшін, мойнын ишине тартып кирпичей думаланды. Әлий қайтып кирерин-кормесин билмей, далада тура берди. Үш тууысқан арасында тартыс күшейди:

— Сен ұсы қызды алыуға әзелден қарсы едің, — деди Бегис жеделленип. — Себебине енді түсіндим. Мал қызғанады екенсең.

— Жұрт мал сақласа, тойға бұйырсын дейди. Бизиң малларымыз кимнин қарасына сойылады екен?

Жақпаса, өз пикирин айта сала түргелип кететуғын бий, бұл сапары бираз жуыасып, тойдың дәбдебесин кемитиүдеги мақсетин түсиндириүге өтти;

Мен ұсы жасыма келгенше көп нәрсениң парқына бармаппан. Енді бираз ақыл жыйған сыяқлыман. Бұл той үлкен той болу кереклиги дурыс, лекин, тойып дәстүрқанға түпиретуғынларды шақырғым келмейди. Бұл тойға ең әйеле ким қууанады? Ұсы үшеүнмизге қоса, мениң атқосшым қууанады. Қолдаулы урыуына келсек, Мыржық қыз алғаны үшін емес, урыуға жаңа шаңырақ қосылғаны ушып қууанар. Аш-арықларға пай жетип бир тойса, бир қууанады, үәссалам! Басқа урыулар қууанышыңды бөлисиү үшін емес, сынау үшін келеди. Тойда қанша көп бийорын ысырап қылғаныңды көрип қууаныу үшін келеди.

Ишинен күйинип отырған Мыржық ағасының әңгимени неге тоқсыратуғынын күтпей, шыдамсызлық пенен бөлди:

— Қысқасы, тойды ауылдың қазан садақасына айналдыраман десеш.

— Араласпа дедим ғой, Мыржық. Қелинди сен әкелген менен, той хәм оның абыройы меники.

Он еки мүшеси мыстан қуйылғандай нық денели Мыржықтың ала көзлерине қәхәр толып, ағасына олыя қарады.

— Биз сениң көлеңкеңдеги сары шөп екенбиз дә!

— Сабырлылық қылып тыңлап алың, — деди Айдос жанбаслаған қәддин бузбастан. — Қырық урыуға бийорын сойылатуғын малды руудың қырқ жетимине бир-бирден жетелетсек, қырық мәмин қууанатуғынына көзимиз жетеди. "Пәленшениң тойы" деген даңқ сонда болады.

— Хәркимнің үйине барып сойып жейтуғын мал үлестирип, ақ үйли болдық па? Уәй, бұл не деген бахытсызлық!

— Мыржық, сен түсіпбей қалдың, — деп Бегис оны жубатқан болды, — Оннан да елдің жетим-жесирин биз тойдырамыз ба, құдай тойдырсын де. Хан тойдырсын де.

— Хан деген-әм биздей қарапайым адам. Биз берсек — ханнын бергени! — деди Айдос.

— Ҳа, ханға жаранбақшыман, де! Хийўада хан тухымы жаңарғанға, сениң ақылың жаңарғаны ма бұл? Өйтпе, пәмле, Хийўада хан тухымы жаңарғалы пүткил Хорезм шұқырының жәнжағы жыққынлап кетти.

— Ханлық шығырының дигири өзгерген менен керизи гөне, жыққынлары да үйреншикли, — деди Айдос.

Ашыўлар ҳәркимниң өз кеўлин айтқызып, тартыстың избе-излилиги бузылды.

— Журттың ендиги арқа сүйери Қоңырат шәхәриниң ҳәкими болса керек, — деди Мыржық.

Бетине қарсы даў айттырмай үйренген бий қапша суўық қанлылық тутса да шамырқанып, тикейип отырды.

— Қызы үйге кирмей атырып әкесиниң сөзин сөйледиң бе, шөже қораз? Әттең, ғыбат қылыў жақсы емес! Бир сапары мейли, Төремурат сұппыпики қуры бахталаслық. Қөмпек қораздай, кекилин қанатыўдан басқа қолынан түк келмейди! Әлий! Ишкериле! Азанда аўылға той болатуғынын хабарла хәм жетим-жесирлердиң есабын алып, алдыма қырқып әкелесең. Ҳәр қайсысына бир мал жетелетемен! Қайт, дем ал.

Әлий кетиўден Бегис пепеп Мыржық Айдосқа алма-гезек алып-топылды.

— Сен кеўли соқыр адамсаң!

— Сен тәкаббирсең, даңқпаразсаң!

— Сенде қанхорлық бар!

— Еки жүзлиликтен де қуры алақан емессең!...

Айдос әўелинде қанасына сыймай исинип еди, енди пайдасызлығын туйып, оларды бөлместен, мардыйып отыра берди.

— Дәлил келтирип айтыңлар! — деди тек бир тыныспасында.

Бағанадан берги ашшы сөзлери шыбын шаққан шелли тәсир қылмағанына Бегис әбден ашыўланды:

— Егер кеўилсоқыр болмағаныңда, даңқпараз болмағаныңда, халықтың ғамын жер едиң, журттың тапқанын жыйып, Хийўаға тасымас едиң...

— Тәкәббир болмағанда бизлер менен санасар едиң, — деп Мыржық та қосып қойды.

— Аңғарасаң ба, — деп даўам етти Бегис. — Пүткил халық түе туўысқанларыңды аяқ асты қылып жүрсең. Урыўдың тәғдийри былай тұрсын, еки бирдей қаналасыңның тәғдийрине кеўил бердиң бе? Сен де бир, шақасыз, жапырақсыз, собырайған қуў ағаш та бир. Омырылып сынған күни жанбасына бир урасаң. Билесең бе, Хийўаға жаранаман деп

елди балығы көринип ойнайтуғын тынық көлге айландырдың, ким болса сол бир шабақ ушын ылайтып жүр. Бабаларымыз неше ирет мантиққан, бизлер енди неше ирет суў жутамыз? Қеўлиң соқыр болмаса, Хийўаға сонша барып жүрип, қат-қат гүмбезли жайлар, мешит-медиреселер қалай питип атыр деп ойладың ба? Ойлаған емессең. Мениң елимде сондай көрикли жайлар неге жоқ деп ойладың ба? Ойлаған емессең! Сорлы халық қанша мийнет қылып, қанша жер аўдарады, қанша мал өсиреди, бәри қайда кетип атыр? Хийўаға ханға апаратығын ким? Айдос! Мейли, апар, бирақ сеннен биреў: "Әй қарақалпақ, баслы шәхәриң, мәкан жайың қайсы?" десе, жуўабың бар ма? Жоқ. Хийўадан берман ушқан қусты жыл құсы деп пәмлейсең, ғарғасын қаршыға дейсең, шымшығын бүлбил дейсең.

Бегистиң гәплери, өзиниң соңғы күнлердеги кеўил әндийшелерине сәйкес келгени ушын парасатлы мыйық тартып тыңлағаны менен, мойынламады. Себеби, ол Бегисти өзим дәрежесинде көп көрген, өзим дәрежесинде көп биледи, өзим дәрежесинде ел тәғдийрине жан ашытады деп есине де келтирмеген, "Айтып отырғаны — талабы орынланбағанға парты шығатуғын күйгелектиң кисини кемситиў ушын табатуғын сандырағы" деген қыялдан ары кетпеди. Сөйтсе де мийи гүү-гүү еди.

— Әй бирадарлар, мен өз жеримди, өз халқымды ҳешкимнен кем сүймеймен, — деди ол. — Сизлердиң айтып отырғаныңыздың бәри тайын отаўға сән ушын идиретуғын баў-шүү, — деп ол сабырлылық пенен қайта жанбаслады. — Ен баслысы, отаў тигип алыў керек. Бул отаў ханлық, қарақалпақ ханлығы, ладанлар!

— Ериншектин сумы үй-иши уйқыға жатып атырғанда басын көтере сала: "Хәзир қуяш шықса, көп жұмыс ислер едим" дейди.

— Не мүддәхәңиз бар? — деп Айдос бирден пәтленди.

— Мүддәхә сол, елге шигит әкеле алмаған жаманлығыңды бүркеймен деп пахта урыларын көбейттиң. Қаўын урысын...

— Усыннан той кеўилимиздегидей қылып берилмесе, аўылдан көшемиз.

— Мейли, көшиңлер. Қоян менен алысқан қаршығаның еки пәри түскен менен, ушыўына зәлел келмейди.

— Жоқ, жоқ, Айдос бий, — деди Мыржық қызып. — Сен сол қаршыға болып ушсаң, биз еки қанатыңбыз, қанатыңа оқ тийип жорғалар күн тўўса, еки аяғыңбыз.

— Сен албыраған үйрек болып, артықнан сүңгип атырсаң, Айдос бий, — деди Бегис.

— Уаззаҳаны азайтыңлар!

Жәнжел, Айдостың "Мәсләхәт үйинен" атлығып шығыуы менен аяқланды.

* * *

Доспан қайтып келгенде әкеси еле ояў еди, өңменин көтерди:

— Қелдің бе, қозым?

Оның даўысы уяң еситилген менен, билиўге қуштарлығы сезилди.

— Аға, барғаным жақсы болыпты, — деди Доспан шүтик шыраны излеп жүрип, — Бул дүнья текше-текше дегениң ырас екен. Текшелер—тек урыўлардың арасында, бай менен жарлылар арасында десем, хәр шаңырақтың арасында, оның хәр бир жанының, хәр туўысқанның өз текшеси болар екен. Бириникин бири қызғанып, бириникин екіншиси ийелер екен.

— Уйықла, қозым.

Доспан шүтик шыраның емески нұрында бойраның үстине бир терини жайды да, гөне гүписин айқара жамылып, еки алақаның басына дастық қылып жатты.

— Аға, хәзир тыңламасаң, ертеңге шекем жарыламан.

Ғарры бираз жадырап, сергекленди.

— Қулағым сенде, қозым.

Доспан еситкенлеринен түк түсирмей сөйлеп берди. Бийшара ғарры оны тыңлап болып та, бир майдан ойланып жатты.

— Жаман жик ашылған екен, — деп ғарры кеселге шатылғандай сарсылды. — Адамның көргенлери де, еситкенлери де ишкен тамағындай, қозым. Сыртқа шығып турмаса болмайды. Диянатлы адам не ишкенин жәрия қыла бермейди.

— Түсиндим, аға.

— Әлий күтә тымырық адам еди. Үш туўысқанның арасында пайда болған алакөзликте өзгеден түе өзлеринен де жасырып келген екен дә. Әне, етиңе сызлауық шықса, ашыйды деп ўақтында өзегин сығып тасламасаң, изи ұсылай жараға айланады.

Доспанның әкесинен еситежағы үш туўысқаннан хәрқайсысына баха еди.

— Мениңше, бийбаба хақ, — деди ол шыдамай. — Усы тойдан баслап, хәр тойда қырқ жетимнің мал жетелеуі дәстүрге айланып кетсе, оннан артық қандай даңқлы той, олардан артық қандай жомарт, қандай бахытлы туўысқанлар болыуы мүмкин?

— Дурыс түсингенсең, қозым. Бегис күтә қызық жигит... "Әй, қарақалпақ, мәкан жайың, баслы шәхәриң қайсы десе, жуўабың бар ма?" дермиш. Мәкан — Әмиўдәрьяның аяғы. Биз қусағанға шәхәрдің не кереги бар? Гәрдей төледен қутылып, жердің бетине жаманлаў үй тигетуғын халға жетиссек, әне, шәхәр сол! Айдос бий ұсы жағын ойлаған. Ол ақыры, ұллы Маман бийден тәлим алып қалғандә! Сендей жигитлерге алма-гезек мал, кийим берип, өжетлеў қызлардың әкелериие өзлери ара түсип шаңырақ қылып жибергенде, заман қандай болар еди. Бийшараның атызына сүү ағажақ болса, әйтеўир бир бөгет табылады. Үш түүысқанның алаўызлығына Есенгелдиниң араласы бар ма деген гүдигим бар. Заңғардың дығын инилери әпережақ екен ә! Уйықла, қозым, құдай олардың өзлерине инсап берсин.

— Қайтып жарасарма екен?

— Ели-халқым деп ат шапқан жигитлердің бәйги сызығы биреў болады деген гәп бар. Нийетлери дүзиў болса, жарасады.

— Аға, неге өзимизден зорларды гәп қылғымыз келе береді?

— Пәстегилер жоқары текшедегиниң қас-қабағын бағып жасайды...

— Ҳа-а, кешир аға, бурын да сорап едим.

Ғарры, баласыиың уйықлап кеткени менен иси болмады. Сөйлей берди.

— Және қайталайман, қозым. Бизлер бийлердің қас-қабағын бағамыз. Олар тыныш болса, пұхарасы тыныш... Пұхара деген ким? Ең пәс текшедегилер. Аўа. қозым, мәңги есиңде болсын, бизлер геўде, олар бас, олар геўде болса, бизлер аяқ, олар аяқ болса, бизлер етик, олар етик болса бизлер ултарақ. Дүнья әзелий солай жаралған, биреўден биреў я пәс, я бәлент. Хорезм шұқырында хәммениң бийиги хан. Айдос ханлықты күсесе кеўлинде бир әндийше бар шығар. Сыры құпия адам... Уйықладың ба? Мейли, уйықлай ғой. Қөп мыжып мазанды алдым, уйықла, уйықла...

5

Еки инисиниң қанша шыр-пыры шықса да, Айдос тойды өз ойындағыша өткерди. Тысқарыдан мийман шақыртпады, қырқ мөминге қырқ бас мал жетелетти.

Айдостың бийлик дәўириндеги таңқаларлық бул ўақыяны минлеўшилер де табылды. "Инилериниң даңқы көтерилиўинен қорқып, оларға шеп ис ислеўге өтипти" деген сыпсың гөне қыслаўға тийгеп оттай лаўлады.

Той тарқаўдан көп узамай-ақ Бегис пенеп Мыржық Айдостан пайлы малын бөлип алып, аўылдан көшти. Оларға қосыла бираз қатар-

құрбылары да үй-ылашықтарын жықты, хәттеки, тойда мал жетелегенлердің де биразы қозғалаң тапты. Жәндүлла гүррениң топары да тойда тийген баспақтарын жетелесіп көштің изине ерди.

Айдос инилерине тәуелле қылдырмады, олар менен қоныс өзгерткісі келген ауылластарын да иркепеди.

Сырттан қарағанда толы табақтай көринетуғын ауыл шайпатылып, әдеуір орталанды. Гөне жұрттар, гөне ошақтар ауылдың әпшерін қашырды. Айдос буларды көріп дағдарысқа түсті. Қыялына "мәсләхәт үйиниң" жартысы сынғаннан, сұйықта кийген топын биреу зорлық пенеп шешіп алғаннан кейін емес. Қоз жұтқандай ишектері ашыйды, гүрсинеди, тұрып тақаты, отырып парасаты жоқ, таң атса, күннің батыуы, батса, күннің шығуы мүшқил.

Жасы қырқтан өтеғаба көрген Ырза, Төре атлы екі улы бар. Үлкени жетиде, кишкенеси бесте. Соларды дизесине миндирсе, күтә зауықланып, барлық мұсаллатты ұмытатуғын еді. Басқаларға сыр алдырмау үшін оларды қасына шақырып, әжик-гүжик әнгиме құрады, бәрі бийпайда! Таң ата сәлем беріп келетуғын атқосшысы Әлийге де жұмыс тапсырмайды, онша сөйлесіп жарымайды.

Есенгелди менен аразласуы хәм ұрыудың, хәм пүткіл елдің бірлік қабын бүйиринен тесіу сыяқлы еді, енді сол бірлік қабының түби биротала ойылып қалған тәрізлі... "Ұсыны я Бегис, я Мыржық түсине ме? Түсинбейди, өжет бұғалар" деген жууаққа келди және.

Қимге сырласуы керек? Кім жаны жай тапқандай кеңес береді? Бұл жағада өзіннен басқа хешкім жұбата алмайтуғындай көриніп, далаға шықты. Қораның қуяшламасында отлап атырған "дәулет басы" өгізге өзі от салып, шақтарын сыйпалап тұр еді, "Мәсләхәт үйиниң" қуяшламасында асық ойнап отырған дасқал екі улына көзі түсті.

Қиши улы Төре "алшы!" деп, алақанын жанбасына бір ұрып еді, бұрқ еткен шаң астында тислері жылтырап, күліп қоя берді. Әжағасы Ырза, дәрриу қолларын жерге тиреди де, ұртын томпайтып үкесине тұтты. Төре қолының күші барынша сарт еткізип лоппық алды хәм мәс болып күлді. "Тоқта-а, — деди Айдос өзінше. — Булар-әм бир-биріп ұтса мәс. Егер Ырза лоппық бермесе, ойыны бузылып Төре кетіп қалар еді... Қыялы түспегір қайда баратыр? Бизлер бала емеспіз гой... Жасы кишиге бас иймеймен!.."

Тұұрылап киятырған атқосшысы көринди:

— Әлий, ханға салық апаруы мүддетиміз қашан еді?

— Бир ай бар.

— Олай болса атлан! Аўылларға және жар сал! Адамлар мойнындағы салықларын тез-тез әкелип тапсырсын. Бегис пеней Мыржықтың-әм аўылына бар. Ҳа анаў атланып баратырған Қадирберген бе? Маған қайтарып кет. Оған да ис бар.

Айдостын. ғұл-ғұлалы кеўли бираз жубаныш таўып "Жаңа ақыл келди, — деди ишинен. — Ханға бараман, ашық кеңесемен!"

* * *

Бегис пепен Мыржық күтә қолайлы қоныс орнын тапты. Бир жағы балығы мол көл, бир етеги басыў, сўы қайтыўдан арпа-бийдай ексе болады. Қаўын-асқабақ егийге де ыңғайлы, дәрйаға да тийик, керек болсаң, жап қазыў мүшкили аўыр болмайды. Екинши жағы кең мал жайлаўы. Үшинши тәрәпи жыңғыл менен қамыс аралас сығасқан тоғай, бұнысы қыста ҳәм ық, ҳәм отынға қолай. Төртинши тәрәпи өркеш-өркеш құм, ашлықтан бәхәрге жеткенлер гешир орнына көсик излеп-ақ күнелтеди.

Жаңа мақанға қызығып басқа аўыллардан көшип келиўшилер де табылып турды. Еки тўысқан өзлерин еркип тутып, олар менен әбжил сөйлеседи, ҳәрбириниң қәлеўинше қоныс жай көрсетеди, базыларына ирге орын қыршысады.

Дәл толысқан қыздың көкирегин еске салатуғын етип дөңеслеў алаңға тигилген қос отаўдың айналасы кеңейип, үйлер, ылашықлар пайда бола берди, төлелер қазылды, бәхәрге шекем аўыл бираз ен жайып, жүзлеген түтинге жетти.

Аўыл атақлы адамлардың дыққатынан да шетте қалмады. Гирейгелер келе баслады. Қоңырат шәхәриниң ҳәкими бир өгизди бас қылып, ҳәр малдың түринен бос қалдырмай жәми он-онбес қараның басын қосып айдатыпты, Мыржықтың қайнатасы, Есенгелди де жаңа шаңыраққа қарасық деп сол құрлым мал жиберипти. Базылардан сойыслыққа бир қой, я бир тана, болмаса отаўларына жабатуғын үзик, төсенетуғын кийиз келди. Ким гирейге берсе, оның бул айралыққа қуўанышлы, Айдосқа дұшпан көзли екенине еки тўысқан да ой жиберместен, "ели-халқымыз мирийбетли" деп қуўанысты. Қөп өтпей-ақ аўылдың атағы "Бегис аўылы", "Мыржық аўылы" болып көп жерге жайылды. Әллеқайдан тойға, я садақаға айтып хабаршы келсе, еки басшыға жолықпай ҳеш түтинге ат бұрмайды. Бул жағдай екеўин де қуўантып, бир-бирине ырзалық мыйық тартысларын көбейтти. Екеўи де толысып семирди.

Бегис дем алғысы келсе, я ұйқыға жатарда отауына кирмесе, көбинесе Мыржықтикінде болады.

— Мыржық, — деди бир жола Бегис. —Егер айна болса, шырайыңды көріп таңланар едиң.

— Бизлер бир-биримизге айнамыз, — деди Мыржық марапатлы күлип. — Айта бер, не өзгерис бар?

— Бурын хақыйқаттан-әм көлеңкеде өскен тал едик. Самал қағып, қуаш түсіп, адамгершилик әпшимиз кирди.

— Хә, сен жаңа сезип жүрсең бе? "Бегис аўылы", "Мыржық аўылы" деген сөзлерди қулағым шалғанда-ақ екеўимиз де гүжимге айналғанымызды билгенмен. Ырасында Айдосқа не зыянымыз тийди? "Айдос-аўылы" болып өз атағы менен қалды. Хәр бир нарт өзінше өсип, гүжим көбейсе зәлели жоқ. Енди қәйин атам шақыртылса, Қоңырат хәкими менен арамызда беккем кепсер болар еди.

Бегис бираз ойлы пишинде отырып кеўли ырзалық пенен мыйық тартты да, үнсиз түргелди.

Қумар сулыў ортаншы қайнағасын да, ерин де тең сыйлайды, хеш бирине қабақ шытпай хызмет етеди. Базда иши зәрдеге толып кетсе де, өзін тутып, тисленип қалар еди. Келиншек болыўдан атақлы үш туўысқанның айырылысқанын еске алса қынжылады, тили ашшы биреўдің "үш айғырды шайқастырған қасаң байтал" деўинен қорқып, қоңсылас келиншеклерге тикленип қарай алмас еди.

— Төрем, — деди ерине налынышлы тилге келип, — Ер жигит қатынының урыўы емес, өз урыўы менен мақтанса арзыйды. Уллы бий қайнағаның өзи араласпаса, Қоңырат хәкими менен дослықтың кепсери мәйектиң қабығынан мықлы болмас деп ойлаймаи.

— Дослықтың мәнисин сен не билесең?

— Билемен, төрем. Сениң есигиңе түсіп әбден билетуғын болдым. Егер еки адам дос болғысы келсе, мейли олар туўысқан ба, мейли олар ерли-зайып па, мейли олар бир бирине қол берисип нан уласқан тең-қурбы ма, бәри-бир, биреўи өз пайдасын ойламаўы керек, хәтте, өз атынан ўаз кешиўи لازم. Сол ұшын да бирликли шаңырақ бир адамның аты менен аталады. Бирликли туўысқанлар да, бирликли аўыл да ұсы жолдан жүриўи шәрт.

— Мәккарлығына қара заңғардың, — деп кекетти Мыржық. — Өз әкесинен қайнағасын артық көрермиш.

Хақ кеулі ғәрремге айналған келиншектің көзлеринен еки тамшы жас шықты, бирақ, өжет ерине билдирмей, айдыллы халақасының ұшы менен сыпырды. Мыржық қайтып тилге келмей-ақ, даладан Бегис шаўқым салды:

— Мыржық, ўәлий екенсең, түргел! Құданың өзи киятыр.

Ол апыр-топыр далаға шықты. Құмар асықтастан үйдиң төсеклерин қайта салыстырыўға киристи.

Бөлингели бундай сыйлы қонақ күтип көрмеген еки туўысқан күтә албырақтасты. Хұрметли адам күстаны қылып жүрер деген пәм менен Айдосқа адам жиберийге ўйғарып еди. Бул ойласық Есенгелдиниң қулағына тийген екен. Бегисти шақыртып ескертти:

— Қысылмаңлар. Өз туўысқанларын аяқ асты қылған даңқпараз биз бенен бир ўйге сыймайды.

Гәп кесилди.

Аўыл жигитлери өз-ара хызмет бөлишти.

Хәммениң дыққат орайында жалғыз Есенгелди. Әбден қартайып бели бүгилген ғарры қардай аппақ сақалып ара-тура сыйпалап, тислериниң сары-қызғыш туқылың тез-тез көрсетип жолжөнекей көзге илинген нәрселерди гәп қылып отыр. Көп жасап, көпти көрген атақлы ғаррының хәрбир гәпинен даналықтың дәнесин излеген хызметкер жигит-желеңлер кирсе, шықса оның әңгимесине қулақ түреди.

Мийман гәптен гәп балалатты:

— ...Айдостың базы ислериниң ақырына ой жиберсең, құдыққа уңилгендей боласаң.

Ший сыртында дүрсилдеп жүргенлер тым-тырыс бола қойды. Ғарры буларды сизди ме, сақалын қамтымлап көзлерин сүзип, азғана айланып алды да, даўам етти:

— Оған көп жәрдем еткенмен. Шыққан пәтте жақсы еди. Жетимлерге қырқ баспақ үлестирип, изин не қылды? Айралыққа әкелди, Бул оның қарғысқа ушырағаны, кисиге киси берип бай қыلالмайды. Хәр кимге құдай береди. Қоңырат шәхәриниң уллы хәкими Төремурат суўпы бир әңгимесинде "хәркимниң талайына жазылған ығбалы бар, бәри айланып соған келеди" деген еди... Жетимге—жетимлик, байға—байлық әзелий жазылған... Айдос әзелде қытымыр еди. Инилерим табады деп хатамтайлық қылып жүр. Инилерим табады деп Хийўаға қосып апарады.

Есикте бир дизелеп от жағып отырған Құмар акесиниң үш туўысқан арасындағы аразлық жигин кепсерлеў орнына сына қағып отырғанын жақтырмай гәпке араласты.

— Аға, бир нәрсе сорайын ба?

Қүтилмегеп сораў хәммени жым-жырт етти.

Есенгелдиниң Елгелди атлы улынан қызын ақыллы хәм қыйын-қыстаўда гәп тапқыр деп ойлайтуғын еди. Сол ушын хәм құрметлейди, хәм айбынады. Ғарры албыраңқырап, бирден бас көтерди:

— Сора, ерке қызым?

Қумардың айдай жүзи жегдесиндей қаралтым-қызылға дөнип қәлем қаслары бир жерге үйилип, өлпең тил қатты.

— Адам құсқа мегзейдимиш. Ырас па, аға?

— Не зәрүрлиги болып қалды, қызым?

— Адамды құсқа теңгеретуғын қанаты — тили дейди. Соны билмекши едим, аға?

— Солай, қызым, солай.

Қумар бираз ашылысты. Жегдесин сәл түриңкиреп назлы сөйледі:

— Таң азаннан қоңсымыздың қорасына қонақлап шық-шықлайтуғын бир хәкке бар еди. Дым жек көретуғын едим, сол үйдин баласы хәккегә желле құрып ұслап, қанатларын кесип таслаған екен. Әўеле жек көрсем де, енди я аярымды, я аямасымды билмеймен.

Келиншегиниң ҳешнәрсегә қатнасы жоқ гөдектиң гәпин айтқанып жақтырмай:

— Ғаррыға еркелеп қал, әбден, — деди Мыржық муқатыў күлкиси менен.

Есенгелди қызының астарлы гәпине түсинип, тилине пәки таялып қалғандай сезинсе де сыр бермеді.

— Тамаша ўақыя екен, қызым? — деди хайран қалған болып. — Және қандай қызық бар? Апаңа айтып бараман, еситсе жүдә мәс болады.

Ақыллы келиишек ақылсыз әңгимеге топтарыс бериў ушын айтарын айтса да, басқалар алдында әкесиниң мат болыўынан қорқып, оқ кирпичлерин ошақтан айырмай мүләйимсиди.

— Тек сол еди аға, — деди хәм қустай ушып тұрып шығып кетти. Аздан сон есиктен басын көрсетип Мыржыққа "хабарлас" деп ым қақты. Мийман булардың бәрин елестирмегенсип, үзилиске түскен гәпин жалғастырыўға урынды:

— Минне, ақыры айналып Бегис пепен Мыржықтың маңлайына қуданың жазғаны болды. Қуяшқа шықты. Кәрдиңиз бе, пәкизе ел ағалары. Айдос наятый сүм дә. Қырқ жетимди маллы қылғанда, соларға жаны ашығаннан дейсиз бе? Жоқ, ол биреўге жақсылық етер алдында да, өзине қанша пайдасы барлығына көз жиберип өлшейди. Бир ойлағаны бар екени сөзсиз.

Мыржық қайта кирип, Айдостың атқосшысы келип тұрғанын хабарлады.

— Түйирли гәпи бар ма? — деди Есенгелди.

— Хан салығын тезирек өндириўди хабарлап жүр.

— Күткиңиз келсе, оны басқа үйге түсирерсиз.

Қайин атасының кейпин билген сон Мыржық Әлийге өзи барып жуўап қайтарыўға арланып, ший есиктиң сыртынан, әллекимге "Әлий кете берсин" деп, орнына отырды.

— Ақырзаман жақынласа керек, — деди Есенгелди жүдә пәрўайсыз. — Бұл заманда кимди гәп қылсаң сол тайын. Бирақ, Айдостың жегилиги жақпайды маған. Елге жаранаман деп қырқ баспағын үлестирди. Енди ханға жаранаман деп олардың маңлайын қайтадан қыршыйды. Биз билген әлемде Төремурат сұпыдан алғыры болмаса керек. Елдің ырысқы деп Хийўа ханына пысқырып қарамайды...

"Қиси өмириниң ақырында дана бола ма, я түлкиге айнала ма? — деген ой келди Бегиске. — Бир заманлары өзи де Хийўа ханы деп ат шапты, бүгинлиги не деп отыр? Ханға қарсылық — қудайға қарсылық деген ұсы кисиниң өзи емес пе?... Бәлким, бұл бир өсек шығар. Бұл киси жаслығында ғайып ханды өлтирген. Инаныў керек. Жоқ, бұл мәртлик емес, "хансыз ел бассыз өли геўде" деген Мурат шайық".

Ортаншы қудасының бет әлпетинен ишиндегисин оқығандай-ақ, қонақ оған бурылды.

— Бегис, неге ойланып қалдың?

Ол жуўап берип үлгермей, есикке Айтмурат қызыл беттиң аты келип тоқтағаны хабар етилди.

Хәмме ушып тұрды. Есенгелдиге шекем түргелип сәлемлесті.

Қызыл бет көп егленбестен жұмысыи баян етті. Қелеси жумада Гөне Үргенч шәхәрінде жүдә үлкен той бар екен. Соған шақырылған Төремурат сұпы Қоңырат шәхәриниң бас палўаны болсын деп Мыржыққа мирәт салып жиберипти.

Хабар хәммеде жанланыў пайда қылды. Мыржық қуўаныштан қуўжыңлап қоя берди.

— Тойға ұллы хәкимниң өзи бара ма? — деди Бегис.

— Барғанда қандай! Сизди қалмасын деди. Айтпақшы, ұллы хәким сизлерге жүдә ыразы. Сәлем айтты. "Әзелий дана, өз халқына пана болатуғын қос периште саяда жүр еди, енди жүзлеринен қуяш қағатуғын болыпты" деп қуўанды. "Қарақалпақлар енди көркейеди, тап сол екеўиниң аты менен атын әлемге жаяды" деди.

— Алла зият етсин, — деп туұысқанлар үшін Есенгелди жуұап берди. — Жайласып отыр, қонақ қақыңды жеп кетесең.

— Бундай жерде сиздей адамлар менен бирге отырыў қанша бахыт! Әттең, бүгиннен қалсам, ұллы ҳәкимди бийпарасат қыламан. Егер сиз бұл екеўин баслап Қоңыратқа апарсаңыз, ұллы ҳәким күтә қуўанады.

— Бәлким, мен баралмаспан, — деди Бегис.

Есенгелди таңланды:

— Неге?

— Салық жыйнаўға көмеклесий керек. Болмаса, елге пәтеңки келтиреди.

— Ким?

— Хийўа ханы.

— Хийўа ханы? — деп таңланды Айтмурат қызыл бет, тап қараўындағы бир қулы жөнинде гәп қылып атырған секилли менсинбей. — Бизиң ұллы ҳәким Хийўа ханы жүрген жерди бир теўип қыршыйды. Аўа. Сондай күшли арқа сүйери бар адам ханнан қорқа ма? Бийғам жүре бер. Керек болса ұллы Қоңырат ҳәкими "Хийўа ханына салық төлемеңлер" — деп ертең-ақ елиңе жаршы жибереди.

Сыртта жүргенлердин бири:

— Бегис, ханға салық төлемейтуғын болсақ, сен де кете бер, — деди.

Ешейинде ҳәмелдарлардың гәпине ший сыртынан араласатуғын дийханларды суғанақ деп жақтырмайтуғын қызыл бет бұл даўысты мақуллады.

— Ыәж гәп!

Шабарман бир зерен қатық ишти де, еки туұысқанның ўәдесин алып атланды.

6.

Бирсыпыралардан кун көриси жақсы деп есапланған Доспан тойда қуралақан қала жазлап еди, әллекимниң "жийенниң жийен қақысы бар" деген гәпи менен, бир қызыл баспақлы болды. Қәне енди биреў оның жер төлесиниң пәтигинен бақлап, малдың кимге кереклигин билсе... өмиринше төрт туяқлыдан өз пышығы болмаған соқыр ғаррының қуўанғаны соншелли, ғайыптан көзи ашылып кеткендей ушып түргелди. Баспақтың мойнынан қушақлап ұзақ жылларғы айралықтан соң дүўшарласқан туұысқанындай, саўтанақ жерин қоймай сыйпалады. Биреў әкетиў ушын даўласып атырғандай "өзимиздики, өзимиздики" деп емиренеди. Гә Айдосты, гә Бегис пеней Мыржықты, гә елге етеги толы

құяныш әкелді" деп Құмарды алғыслайды. Көкирегі шәўкилдеп өз-өзінен сөйленеді.

— ..., Әй, алла, жарылқағаныңның алды болғай... Өзің бергің келсе, бийлердің көкирегіне ұсылай жақсылық нұр құяды екенсең ғой, ырзаман... Аға... Мендей сорлының өз хақысы қолына тийсе, тақырдан теңге тапқапы. Ақыры, меп оның есигін неше жыл сыпырдым, қанша атыз-атыз егинін егистім, ырзаман, аллам! — Ол дастығының астып қармалап бір шүберектен, Құмар берген теңгін алды. — Бәрі мынау теңгін шарапаты. Сен әкелгенде "құдайым дәулет басы болғай" деп едим. Болды, қозым, болды, шарапаты тийді...

Ғаррының бір пикирин екінші пикирі құйып тұрса да, Доспан оған селтең бермей, жуни ұйпа-жуйпа қызыл баспаққа нәше менен қарап күліп тұр. Әкесі бір гезде мауқын басып, баспақтың бас жибиі өз билегіне байлады да:

— Қозым, енді ұйықла, — деди. — Азанда баспақты өзім алып қаламан.

Уры-өтириктен қорқып, ғарры түні менен көз илиндирген емес. Улы пада айдап кетерде ғана басын бір көтеріп, бірге халқас қылып қайта жататуғын ғарры, бүгіп хәрқашанғысынан ерте түргелді, баспаққа ерип далаға кетті...

Доспан оларды геўгимде зорға тауып келді. Көзден қалғалы бүйтип аўыр машқала көрмеген ғарры баспақтың жибін билегінен жаздырмай, отласа отырып, бір нәрседен сетемленип үріксе, ерип жұуырыу менен диңкесі құрып, бір ойға жығылған екен. Сонда да жибермепті. Баспақ сүйрей-сүйрей билеги қып-қызыл болған ғарры кешкі аўқаттан кейін зорға өзине келді.

— Уай, қозым, ишкендей тамақ болса, жарлылық шеп емес екен ғой. Қөп маллыларға сәддақ!

Доспан мырс етип күлді.

Шаршаған ғарры пыр-пыр ұйықлап кетті.

Енді тынышсызлық гезеги Доспанға аўысты. Дала тысыр етсе, уры келип қалған секилли, ямаса баспақ бас жибиі үзіп ойнақлап шығып баратырған секилли, ақшамы менен көзі илинбеди.

Құндиз падада жүріп те, бір тынған емес. Қыялына, тосыннан қасқыр шауып, тап оның жалғыз баспағына аўыз салатуғындай. Сәл отламай тұрғанып көрсе, жаны төзбей қасына жұуырып-ақ барады. "Шаршағанды" деп шөп жулып аўзына тұтады. Гәде қаталап, гәде сұйықлау тезеклесе,

"аўырды" деп жаны қалмай-ақ силикпеси шықты. Қеште төлениң есигинен, кире сүре жығылды.

— Маңлайым! — деди ғарры бас жипти услата сала ұйықлап кеткен улының шашларып сыйпалап. — Не болды? Айдос баспақ емес, бир түрли мусаллат берген екен ғой!

Ол ұсылай десе де түни менен және ұйықламады. Гейде улының, гейде баспақтың дем алысып тыңлайды...

Усылайынша хәптелер өтті.

Ақшамы менен ұйықламай баспақ қорыйтуғын ғарры шаршаған улының арқа-мойнын сыйпалап отырып бирден қорқып кетти. — Сорым! Азып кетипсен ғой!

Улы ұйқыда еди, әкесин еситпеди, азанда ғарры баспақты өзи менен алып қалды.

Баспақ қолға үйренипти. Бурынғыдай көп пәтеңки келтирмеди, кеште ғаррыны жетелеп төлеге өзи келди.

Ғарры бүгин оншелли шаршамаған менен, жаны тәшиўишли. Буған себеп, аўылдың шетиндеги ойпыңлаў жерге баспағын отлатып отырғанда, Айдос араласқан ғалаўит құлағына келди де тұрды. Әлле ким салық төлеўге кеширмеси көтермейтуғынын сәл бәлентлеў даўыс пенен айтып еди. Айдос қызып заў-заддына нәлет жаўдырды хәм шырп-шырп қамшылады. Бийшараның майда ұл-қызлары ерип жүрсе керек, уў-шўў болып жыласты. Айдос пәсине кайтпады. Ертеңнен қалса, арғы күни арбаға байланатуғынын ескертип, "хәй, сен наймыт не дейсең?" деп, және биреўге ұмтылып, өкшесин ат туяғына "кемирте" күүғанын сезді. Оның "ағажан" лағаны, Айдостын "үш күнде таппасаң, қазанынды сындыраман" деген даўыслары алыслап барып, семди. Жақсылық ғарры олардың қасында өзін бахытлы сезип, жалбарып жылағанларды да, жылатқанды да аяды. Құлағы гүү-гүү еткен ұсы ўақыяны кеште улына айтып жарылды.

— Буның несине әжепленесең, аға? — деди Доспан танланып. — Салық өнбесе, бийбабаның бул биринши қәхәрлениўи емес, адамлардың биринши ызық-ызық болыўи емес.

Өйдеме, қозым. Усы сапары Айдостың даўысы күтә басқаша, шамасы ол ханның бир тарпыўиына сазыўар болған. Билесең бе, қозым, ханның қәхәри толайым зәхәр. Усыннан салық өнбесе, сол зәхәр тек Айдосқа емес, пүткил елге жайылады. Ханның зәхәри жайылған елат — өти жарылған балық.

— Бас қатырмайтуғын нәрсеге күйип писпесе, аға!

— Олай емес, қозым, Айдос күтә әндийшели, елге керек адам. Әттен" уақтында басыма ақыл келмеди. Болмаса...

Жақсылық ғарры изин айтпады. Доспан оған ынтығып жүзине тигилди. Қөп күнлерден бери бүйтип қарамаған еди, әкесинің биротала шөп болып азғанын байқады. Неликтен? Бул сораўға ол жуўап излеп таппады.

— Мениңше, ұсы баспақты Айдостың салығына өткеріў керек, — деди ғарры.

— Ҳаў, аға!?

— Солай, қозым. Ел ағасының жүзи төмен болса, пүткил елдің жүзи төмен.

— Бизлерге салық жоқ емес пе?

— Буның себеби бар. Бизлер түтин түтеткен шаңырақтың есабында жоқпыз. Бул да Айдостың жақсылығы. Есапқа өткергенде не шара қылар едик? Сондай ақыллы, қайырқом Айдос бийди аяйман.

"Және өзгелердің тәғдийри... Жалғыз баспақты берип өз маңлайымызды өзимиз қалай қыршыймыз?

— Ойланба, қозым. Бунысыз да жасадық, еле де жасай беремиз. Жас гезимде ұллы Маман бий менен Әмиўдің Аралға құйған жерине қарап тұрғанымыз бар. Дәрья қәдимгисинше бурқасынлап, иши толы патаслықты, өликлерди, шөп-шарды Арал теңизине ысырып ағып түр еди. Сонша патаслықты жутып атырса да, баяғысынша тұрған Арал теңизине қарап ұллы Маман бийдің "...биз теңизбиз де", деп бир гүбирленгени бар. Сонда түсинбеген едим. Енди ой жиберсем ишинде ойқан болып атырса да, жәбирин жәрия қылмай шыдап, жасай беретұғын сорлы халқын хәм өзін айтқан екен. Аўа, қозым. Аздың, аштың күни солай. Қоқым-жутасаң, бирақ, билдирмейсең, шамалаўымша, хан алдында Айдос та солай. Айдостың алдында биз де солаймыз.

Сырттан ат дурсили шықты. Екеўи де тым-тырыс қалды. Пәтиктен өлпең ҳаўаз еситилди.

— Халайық, халайық, Хийўа ханы ушын салық төлеменлер... Төлеменлер! Қоңырат ҳакими ұсылай бұйрық етти, бұйрық етти! Бегис пенен Мыржық сизлер тәрепииде, соларға ойласыңлар...

— Әне, жумбақ, — деди Жақсылық ғарры. — Не дерсең? Бул дүньяда жасаў бәрхә жумбақ шешиў. Хәр адам түўе әлемнің өзи жумбақ. Аўа, қозым. Ойлан. Мениң барлық гәпимди сабан деме, арасында жылт етер дәнеси-әм бар. Саралап ала билгениң өзиңе пайда..

— Сонда да сеннен асып мени қайда барады дейсең, аға. Ең ақыллы перзент атадан ярым батпан кем тўўылармыш.

— Бул бийкар. Әкениң қәтесин тәкирарламаған перзент, артық тўўылған перзент. Ойлап ис етсең болғаны. Енди жат та, уйықла, қозым.

Құдайым, өмір түйінінің күлкі жағы ашылғай саған. Бірақ жаңағы жаршының ғәпине инанба. Азан менен баспақты өз қолыңнан Айдосқа тапсыр. "Хан салығына қосымта қыл, ата" де.

Ғарры қайтып сөйлемейге серт еткендей бірден ләм-мийимсиз қалып, тери дастығына қыйсайды. Доспан баспақтың бас жибін оның қолынан шешіп, өз билегіне байлады да, қолын дастық қылып дус төменіне жатты. Азанда баспақты жетелей сала Айдостикине қарай туұрылап еді, жалғыз малын көзі қыймады. Күндегі орнына келип дауысының барынша "Малыңды айда а а..." деп бақырды...

Кеште, еле айтқанын қылмағанымды билсе, ағам күйінер деген кәуіп пенен баспақты сырттағы бір жыңғылдың түбіршигине байлап, ишке кирип еді, ешейінде "келдің бе, қозым?" дейтуғын әкеси қыймылсыз жатыр. "Уйықлапты, оятып алмайын" деген ой менен аяқтарын ғаз-ғаз басып, шүтик шыраны жағып еді, ғаррының қойнынан белсаптай бір жыланның жылысып баратырғанын көзі шалды, жүрегі суу етті. Урыуға хештеңе таппай, жалан аяғы менен жыланның үстине секирді, ығбалына тап басынан басқан екен, қуйрығы найзадай шаншылды да, бірден қамшы болып Доспанның бетіне шырп-шырп урылып жерге сылқ етті. Жылдам әкесінің бетін ашып үңілді. Гүпшектей псих. Дәрманы кетап, бірден өкиріп жиберді. Соннан қанша жылағаны өзін нәмәлим, хабар алар кисі де болмады. Оған үн қосысқысы келгендей сыртта қалған баспақ ғана мәңгиреді. Доспан енді ғана өзін келип, қоңсыларына хабар етті. Олардың биі азанда Доспанның орнына мал бағып кетті.

Қызыл баспақ ғаррының, қарасына сойылды...

Доспан әкесін жерлегеннен соң төлесінде жеке жатып ұйықлай алмайтуғын болды, көзі илинсе жылан кирип киятырғандай. Бір күні төлени бұзды, ағаштарын алып, жердің бетіне ықтырма қос соғып алды. Сонда да әкеси бардағыдай емес. Ол соқыр болса да таяныш еді, жубаныш еді. Базы жетімлер менен тәғдйрін салыстырып күні менен ошақтың күлін суұйтпай жататуғын әкеси барлығына қууанатуғын еді. Еле де ұйқысы кем, түсінде сөйленеді, сандырақлайды. Базы кештерде, әкесін алдағанын еслеп, пұшайман етеді. өзін-өзі сорау қойып отырады. "Баспақты бийбабаға апарып бергенде, бұндай әжел келмес пе еді? Ямаса ол бийбабаға қарыздар ма екен? Кем ғәрежет болғанымыз ушын айталмай жүрген шығар. Бийшара, о дүньяға қарыз арқалап кетті ме? Сорлы басым, неге ғана апармадым? Әне, әке нәсиятына садық болмаудың ақыбеті. Бийбаба әке нәсиятына қарсы. шығыуға нийетленип, екі иниси менен душпанласты, ал мен?..."

7.

Хан салығын инилери, көше бийлери, шабарманлар арқалы жыйнатып, айрықша жағдайларда ғана өзі араласпаса, Айдос жыйналғанның ийеси еди.

Усы сапарғы салықты өндириу күтә қыйынға түсти. Инилери жоқ, көше бийлерінде алауызлық, шабарманлар аз, барлары әззи. Биразлар Қоңырат хәкиминің шақырығының тәсийрине берилип кеткен. Сол ушын өзи араласты. Қимди қорқытып, кимди сөгип, кимди урып аўыллар арасын қыян-кести қылса да, салықтың ярымы зорға жыйналды. Хан "Жеткересең" деген мүддет те тақалып қалды. Айдос енди гидире алмады. Қалғанларын өндире беріуді Қәдирбергенге тапсырып, бары менен Хийұаға кетти. Усы иретте хан менен тиллесип, соңғы гезде уйқы бермейтұғын базы ойларын ортақласыу нийети де бар еди.

Сапары және сәтсиз болды. Ханды көрип тиллесиу былай тұрсын, дадқа жайға кириўине урықсат етилмеди. Әкелгенин алып қалыуға ханның жақынларынан Қутлымурат инах деген шықты. Ол да сөйлеспеди. Қоржынын босатып әкелип:

— Пулыңыз аз, — деди қарап қалмай. — Шамасы, ханлықтың арқа шегарасындағы Қоңырат шәхәринің хәкими менен бирсиз. Бұл тәнха басыңызға зиян.

Айдос ашыу менен:

— Маған гүнжи сатыппысыз? — деди де, атын бурды. Қутлымурат инах бир нәрсе деп гүбирленди, бирақ ол еситпеди.

Мине, оның Хийұадан келгенине де үш күннің жүзи. Азанда бир, кеште бир "Дәўлет басы" өгизинің шақларын сыйпалап, алдындағы пишенин өзгертиўге шықпаса, козғалмай жатыр. Ара-тура көзин ашпаса, бәрха уйықлап атырғанға мегзейди. Тамақ ишип те жарымайды. Атқосшысына да ис буйырмайтуғын еди, бүгин бираз ойдан кейин еки инисин шақырып келиўге жумсады хәм өзінше "келер, — деп ойлады. — Әлбетте келеди. Жасүлкен сынса, олар неге қақая берер екен? Жөн-жосақты, сыйласықты билетуғын жигитлер едиғой... Бәлким, келмес. Бұл дүньяда даңқ ушын жаратылған мақлұқ тек адам, аўа, тек адам! Базилар гирттей даңқ ушын тас шайнаўға, тери жутыўға қайыл. Бегис те, Мыржықта адам әўлады. Бүгинлиги пәкизе шаңырақ, бир кәләта аўылдың ийелери. Қимсең "Бегис аға. Мыржық аға!" Айдос басын қасыды. Инилерин кем-кем өзине жақынлатқысы келди. "Егер олар өткен сапарғы гәплерин ашыу менен емес, ойланып айтқан болса, ақыллы. Хийұадағы ханның қылықтарын,

мениң кейпи-кәрахтымды бәрхә бақлап жүргени. Ырас, бақлап жүргени, ойларыма ойлары дәлме-дәл. Мыржық күтә ақыллы гәп айтты. Ушсам еки қанатым, жорғаласам еки аяғым... Усыннан келмесе, бәри бийкар болғаны. Көп сөйлеген базы жарымеслердің-әм аўзынан ақыллы гәплер шығып кетеди..."

Оның ұсылай отырғанының үстине Қадирберген келди.

— Қалайсаң? — деди бий сәлеминен кейин.

Қоңырат хәкиминен және жаршылар келди. Бир тийин өнбеди. Адамлар айғырласып кеткен.

— Соң сөйлесермиз, — деди Айдос. Қадирберген бийорын келип, бийжағдай хабар айтқанына пушайман қылып дәрриў түргелди.

Айдос және ой теңизине шүмди. Ол илгери жыллары Хийўадан киятырғанда Қоңырат хәкими жолып тосып. "Маған жәрдем ет, Қоңырат ханлығын дүземен" дегенде, Айдос "Аттан түсип ешекке мингеннен, пиядашылығым артық" деп кеткен еди. Сол сол екен олар гезлеспеди. Бирақ, Айдосқа ким қарсы болса, Қоңырат хәкими бәрин тартып тұрыпты. Хәтте, бұрынғы хан мәхреми Есенгелди де солай аўысты. Айдос бұларды сезсе де, оның Хийўа ханлығын жығыўға шамасы келмейтуғынына исенип, "не қылса да, қорадағы пышықтың ийтке абайы шелли-ақ болар" деп, кәрине келтирмес еди. Оған батқаны Қоңырат хәкиминиң жаршы жибергени емес, ал Құтлымурат инахтың сол киси менен бирсиз деп гүдикленгени... Ханға жақын мәртебели адамлар-әм қара тоқпайдан қоя салады екен-аў! Өзиме бахталас душпанларымнан дос излеген хәким менен бинай өмирде биригемен бе? Усыны неге инахтың бетине басып кетпедим? Әй, Айдос, Айдос, сақал-шашың ағарғанша неше қәтелеспедиң? — Бәрхә өзиң жол табар едиң, және жол тап! "Қапталына жанбаслағаны сол, және күшлирек ойға берилип қәддин тикледи; "Адамлар айғырласып кеткен! Ға-аа, адамлар айғырласын кеткен, — деп және қайталады. — Тоқтааа! Бармақ бүгип санайтуғын бул елдің қасаң байталлары көп еди. Қәне, енди хәммеде жылқы минезлилик пайда болса... Хийўа ханына салық тасыўға мен қумармедим? Жо-жоқ, жоқ! Салық апарған күни дегди ийтке ұсатып жүўынды қуйғаны болмаса, босағасына жолатпайды. Ойласпайды... Бұның неси таң? Жердің асты-үстин сораған Сулайман патшаға шекем қолында алмасы бар даўагердің сөзин сейлеген емес пе? Қайсы патшаға да, қайсы ханға да берерің болса жағасаң, болмаса, сәлеминди алмайды. Бул неликтен?... Азлықтан!.. Олай емес, бирлик кемликтен, бирлик! Құрттай халық хәзир неше бөлик? Бир топары орысят патшасына ғайбана тилеклес, бир топары қазақ ханына, бир

топары Бұхара әмирине жалбарынып салық тасыйды. Енди Қоңырат хәкими деген-әм бәле шықты, Өзимизди өзимиз талап, жыйнағанымызды хәр жаққа тасыймыз. Усыны және кимлер түсинеди?... Әй, Айдос, менменлик етпе. Хәр апарғанда бұйындарым қанша сырқырайтуғынына хешким түсинбегени үшін апараман. Енди айғырға айналғанлар сезеди, бұл жақсы, аға, бұл наятый жақсы! Ал Бегис пенен Мыржық ким? Оларға айғырлық жараспайды, үйирин табыуы тийис, тек олар емес, хәмме бир үйирге бағыныуы керек. Қәне сол үйир? Ол үйир, ол үйир ханлық, қарақалпақ ханлығы! — Ол және орнынан ұшып кете жазлап отырды. — Бұл үшін әуеле күш керек. Оны бизге ким беип, ким арқа сүйеседи? Хешким! Орысаттың патшасы азсынып бабаларымызға берген үәдесин орынламаған, қазақ ханы халық екенимизге шек келтирген. Бұхара әмири қарамайды. Хийға ханы қорқытады... Айдос, сеники бунша не дағдарыс?... Адамларды жыйна, мәсләхәт қыл. Сеннен де жүйрик, ақылы барлар табылса тәәжип емес!... Сонда сениң мәсләхәтиңе ким келеди? Хәтте өз туйысқанларын қашырып алған қаралысаң! Саған хешким инанбайды. Хәхә, бир жол бар, қарақалпақ ханлығын дүзиу үшін мәсләхәт бар деп жәрия қылыу керек. Бұған хәрбир қарақалпақтың арқасы қозады... Қеледи... Жо-ооқ, бұл мүмкин емес, көп таланып жүрек шайды болған бұл елде айғырлардан гөре, түлки менен сағал көп! Қуйрық былғап Хийғаға, я Бұхараға, я қазақ ханына жеткерсе, ақыбети жаман, хәтте, Қоңырат хәкими де былғауыш салады... Шымшықтан қорыққан тары екпейди... Еге бериу керек. Басқашалау жол менен-ақ бас бийлердин ағызларын ийискеген жөн. Ол үшін алды менен Бегис, Мыржық келсе жақсы болар еди. Ойлары ойыма сәйкес келгенин айтсам, бәлким жүуасыр. Жүуасымағанда не қылады, түби туйысқан, қыя ма? Өз бармағын кесетуғын адам бар ма дүньяда..."

Айдос тәкәббирлик пенен тикейди. Қирип киятырған Әлийди көрди. Шырайынан-ақ инилериниң келмейтүғынын ұқты.

— Айтпай-ақ қой, Әлий, түсинип турман. Қоңырат шәхәри тәрәпинен самал ессе, ақыбети ұсылай, Күшли дағыл болса да, налымас едим, бир әуре сарсаңлық. Я қырман сүздирмейди, я тыныш таппайды.

— Дәл таптыңыз, ұллы бий, екеуи де Қоңыратқа кетипти. Есенгелди менен кетипти.

Айдостың тасқын қыялына қатты соққы берилгени соншелли, Әлийди шайнап жибергиси келип бир кесе чай ишим тигилди.

— Олай болса кеуил қөтергендей бир қызық ис ойлап тап.

Айдостың барлық минез-құлқына, кейпи-кәрахтына қанық Әлий тап ұсы демде неқыларын билмей, албырағанынан шикәрға шығыўды ұсынды.

Айдос шикәрды демалыс машқысы деп түсинбейтуғын еди, оған қызықсынбайтуғын да еди.

— Қартайыпсаң, бирәдар, — деди ол өкиишли. — Бұл Қабыл бийдің кәри еди, мейли, сонда да атларды сазла.

Айдосқа садық Әлий нәбада аўырып қалсам, яки бул дүньядан көз жумсам орнымды басар деген мақсет пенен үлкен улы Жәлийди ат миниўге үйреткен еди. "Қартайыпсаң" деген сөз оқтай тийип таярлықлы улын бийге сынатып көргиси келди.

— Үлкен баламды бирге алып жүрсем қәйтеди?

— Не кәри бар?

— Пәкизе ылақшы. Қашқан қоянға қаршыға.

— Шикәрға адам көплик қылмайды, ертип келе ғой.

Айдостың бир әдети, — сын-сымбаты келискен жас жигитлерден биреўи менен ушырасып, оған кеўли толса, қандай болмасын бир сын сораў беретұғын еди. Жәлийдің ерде ушатұғын бүрkitтей болып отырысын көрип кеўли толды.

— Балам, сораўым бар, — деди аўылдан шығып баратырып. — Шикәрдан қайтып тап ұсыкәраға жетемен дегенше, ойланып жуўап қайтарсаң да болады. Өмир деген не?

Жәлий не қыларын билмей қызарды. Әкесине хәм басқаларға алма-гезек қарады. Әкеси баласы ушын қысынып, көз астынан бир сығаланып еди, улы шып-шып терге түскен екен. Оны албыратпаў мақсетинде жымыйып күлди хәм "кеўлиңдегини айта бер, қысынба" дегендей бир көзин қысты да алға қарай қол сермеп, атын қамшылады.

— Бийбаба, кеширерсиз, — деп Жәлий жуўап қайтарыў ушын Айдосқа жақынлады. Баланың батыллығы, хәзир жуўаплығы бийге унады. Мұртларын сыйпап, күлиўи менен Жәлийге теңлести.

— Құлағым сенде.

— Өмир, өмир деген жақсы жасап өтиў, кисилер менен жарысып ат шабыў. Өмир — дүўпиязлық, өмир — тентеклик.

Бий Жәлийдин, жуўабына қанаат еткенин де, етпегении де билдирмей, сораўына жуўап берген жигитлерге айтатұғын бир жуўабын тәкирарлады.

— Саў бол, балам.

Айдостың талай жас жигитлерге ұсылай деп жуўап қайтарғанын еситип жүрген атқосшысы оннан "қалай екен?" деп сораўға батына алмас, бий болса шын бақасын сыртқа шығармас еди. Өз орнына баласын таярлап

жүрген адамға бул жуўап ҳәрқашанғыдан да жумбақ көринди, мәнисин бурынлары сорамағанына пушайманы артып желкесип қасыды, Жәлий үлкен бийдің "саў бол, балам" деген жуўабына қуўанса да, әкесиниң желке қасығанын көрип ишинде гүптикей пайда болды. Айдос атқосшысының ҳәм баласының кейпи түсип кеткенин сезип тынышлықты бузды.

— Әлий, қәне, қоян-қырғаўылдың көп жерине басла. Жәлий балам, сени күтә шебер шабандоз дейди, атың жақсы екен, қоян қуўып бир қызық бер.

Әлий де, Жәлий де, кеўилленди. Аўылдаи еки-үш шақырым алысламай-ақ қамыслықтың арасынан парылдап ушқан қырғаўыллар, қоянлар көбейди. Жәлий ырастан да, шебер ылақшы еди, Қоян кашса болды, атының жалына асыла қунжыйып изине түссе, аман жибермейди. Аты да қайымшыл екен, изинен жеткен қоянын алдыңғы аяғы менен қағып жибереди. Бундай жағдайда Жәлий аттан түсип ҳәлек болмайды, ер үстинен еңкейип, қоянның қулағынан көтерип тыпырлатыўы менен әкелип бийге көрсетеди ҳәм оннан "азаматсаң!" деген мақтаў еситип, әкесине береди, ол шалады, жормалға илдиреди. Айдос шикәрды онша жақтырмайтуғын болса да, Жәлийдің ат шабыўына, шаққан ҳәрекетлерине қызығып ўақыттың қалай өткенин елестирмеди.

— Азамат улың бар, — деди атқосшысына.

Әлий ырзашылық пенен атынан түсип, Айдосқа қол қаўсырып зәңгисине маңлайын тийгизди. Жәлий қуўаныштан мыржыйып күлди.

Қайтысып қамыс арасында төбелесип атырған жигитлердің үстинен шығып қалды. Жақынласқан гезде әллеким, "ўай, бийбаба киятыр" деп еди, ҳәммеси тоғайдың шымшығындай болып, жыңғыллықтың арасына сиңди де кетти. Жәлий оларды тутыў ушын атына камшы көтерип еди, әкеси "ха" деди. Жәлий, аяғынан желлеге түскен шымшықтай, бир талпынды да қалды.

— Излеме, Жәлий балам, — деди Айдос, даўысы жайдары. — Қашқаны сыйлағаны. Анаған қара, бирейи қалыпты, Барып тикейтип жибер.

Төбелестинң ориында сұлық болып жатырғанға шаўып барып бетине үңиле сала:

— Ҳаў, Доспан ғой, — деди де атынан түсип, басын сүйеди.

Доспан бираз есине келип, аўзынан, мұрнынан аққан қанды жүнлес билеклери менен сыпырып, тентиреклей тикейди. Көзлериниң алды исик, үстине дөнип тұрған атлылар арасынан Айдосты емески танып, ҳешнәрсе

болып өтпегендей, қаддин дүзетиңкиреді. Айдос Доспанның алдында Құмар туұралы нақолай сөйлегенин әллеқашан ұмытқап еді.

— Төбелестиңіз бе? — деді ол құры кеткиси келмей,

Жәндүлла гүрре баспақы болыұыма себепши Мыржың деген түсиник пенен олардың көшине ерип кеткен еді. Доспанға гийнесин ұмытпады. Әўелги кунлери келейин десе, жеке күши жетпейди, айтқаныи жургендей балалар табыла қоймады. "Айдос аўылы" менен "Бегис — Мыржық аўылы" арасында қарама-қарсылық кушейген сайын, гөнepatлақтан дық излеўшилик көбейди. Сөйтип оған төрт жолдас табылды. Олар хәзир ғана келип Доспанды қамалап ұслап сабап атырғаны еді. Доспан бұл қылықларды бийден сыр тутқысы келди.

— Мәзи түе басты ойнап атыр едик, бийбаба.

Иси ериккен бий, бұл айтайын десе хәр түпте жасырынып атырған балалардан қорқып турмекен дегеной менен, жорта барластырыңқырады:

— Әкеңнің өлгени жақында, аза тутыұ орнына ойнасаң, қалай болғаны?

— Әкемнің, дүньяда қайғыдан ұақтыхошлық аз, деген гәпи бар еді. Аздан көбирек пай алажақ болғаным ғой, бийбаба.

Қалдаұрап зорға турған Доспанда әндийше барлығын түсинип және де шуқластырғанды мақұл көрди.

— Жерге төбелестиңіз бе, я жайлаұға ма?

— Қарақалпақта не көп, жер көп, жайлаұ көп, бийбаба. Ол ұшын ұрыссақ, кең аспанға сыймай таласқан ғарғаға мегзеп кетемиз ғой.

Өз елинде бүйтип бетлесип, бүйтип дәсме-дәс даналық айтысатұғын жасларға гез келмеген бийдің кеўли бираз жақсылыққа берилди;

— Сыр сақлағыш көринесең?

— Әззиге, ашқа жәбирин жасырыұдан басқа не бар, бийбаба?

— Не дедиң?

— Жәбирин жасырыұ тек маған емес, хәммеге тән қәсийет болса керек, бийбаба.

Өзи дәрежесинде ойлайтұғынларды шенде-шен деп түсинетұғын бий хәтте падашының жуұабы өзинің еле ашық айтылмаған қыялына дәлме-дәл келгенине хайран қалып, басын шайқады, мыйығын тартты.

— Әкеңнің және қандай нәсиятлары есинде?

Үлкен бий адам құсатып сөйлескенге ме, Доспан бираз есин жыйып өзине келди.

— Мархұм әкем "атадан перзент кем туұылады" деген рәўаятты "бийкар" деди. "Ата қәтесин қайталамаған перзеит артық" деди. Ең

баслысы, ели-халқым деп ат шапқан жигитлердің бәйги сызығы биреу болады, табысады деди. ,

Доспанның соңғы жүабы Айдосқа күтә унады. Алдында бет-аўзы қан падашы емес, бир дана тұрғандай, кеўли жибисип, көп күнлерден берги қайғысы ұмытылғандай сезилди.

— Ҳо, ҳо, жийен, зор көринесең. Ырас зорлығыңды билейин, мына сораўыма жүўап бер. Өмир деген не?

— Бул дүньяда жасаў бәрхә жумбақ шешиў, бийбаба, — деди Доспан өзін күтә мәрдана тутып. — Ал, өмир дегеннің өзи көз жас пенен күлкінің түйини.

— Саў бол, жийен, әкең бийшара бейиште болсын, — деп Айдос атын бурды. Былайрақ шыққаннан кейин азғана ойланып тұрды да:

— Әлий кеште жаңағы жийенди алдыма әкел, — деди,

* * *

Әлий кеште паданың келиўин күтип турып, Доспанды нәўбетли қонақ жерине жибермей Айдостикине ертип киятыр еди, жаршының хаўазы еситилди.

— Адамлар! Мөминлер! Жаңалық! Жаңалық! Бегис Қоңырат хәкимине әскер басы, Мыржық бас палўан болды. Кимде-ким Қоңырат хәкимин күүатласа, Хийўа ханына салық төлемейди!

— Бул жақсылық па, Әлий ата?

— Неткен-ә?! Үлкен бийдің омыртқасына балта урып атыр. Жаршыны тутып сабаў керек екен.

— Бийдің өзинен буйрықсыз ҳештеңе қылыўға болмайды.

Айдостың шырайы өртең шалғандай түтигип отыр еди. Әлий менен Доспанды көрип бираз босасты.

— Туғырынан адасқан қаршығалардың қәйерге қонғанын еситкенсизди?... — деп олардан жүўап күтпестен Доспанға нәзер аударды.

— Кәне, бирадар, жасырма, бас әрманың не?

Үлкен бийдің бұрынғысынша "падашы" я "жийен" демей айырым теңлеслерине үсатып "бирадар" дегени Доспанның кеўлин өсирди. Хәтте, бийдің қайғысы жөнинде де ұмытты..

— Бийбаба, әкемнің басына сақана салыўдан басқа әрманым жоқ.

Айдос оннан бундай жүўап күтпеген еди, таңланып ой басып, бираз отырды.

— Мақұл, күтә мақұл, — деди гүбирленип. — Әлий, азанда Доспанның орнына падашы қолайла. Өзи сениң үйинде болсын. Үлкен отаўды бузып

"мәсләхәт төбеге" апарып тигиңлер. Шақырылатуғын бийлерге хабаршыларды өзим жиберемен.

— Әжеп!...

8.

"Мәсләхәт төбе" "Айдос аўылының" шетиндеги бир өркеш қум. Руўлар менен көше бийлери арасында түсиниспейтуғын ислер шығып қалса, бийлер минен жас ұллылар сонда жыйналады. Базда ұзын шубай тарысса, базда еки руў ямаса басқа халықлар менен қудамдалылық жөниниң сырларын шешиседи, базда өзли-өзи тек кеңеседи... Бүйтип бөлеклениўдеги максет, үлкенлердиң анаў-мынаў жаман ислерин бала-шағаларға билиндирмеў.

Мине, сол "мәсләхәт төбениң" басына Айдостың онбир қанатлы отаўы да әкелип тигилди. Айдоста ендиги мақсет пүткиллей басқаша. Тек бир руў емес, пүткил қарақалпақтың ири руў баслықлары, бийлери мәсләхәтлесиўи тийис. Өзинен басқаның халық ғамын ойлайтуғынына исениши кем тәкаббир бий бул жуўмаққа Доспан менен тиллескеннен кейин келди. "Бәлким, бийлердиң бири ақыллы ой табар, бирликке келер, инилерим қайтар" деп ойлады хәм усы ойын сүтин қылып сүйенди. Ал усыннан руў баслықларын, бийлерди тиккелей өз үйине шақыртса, биразларының келмейтуғыны кеўлине аян еди. Сол ушын да отаўын қозғатып "мәсләхәт төбеге" көширди.

Жәнжаққа шақыртыўшылар кетти.

"Мәсләхәт төбеде" қонақ күтиў әнжамы қолға алынды.

Усы пайытта күтилмеген жаңалық жүз берди. Елтузер хан өлип, орнына иниси Мухаммед Рахим хан болғаны хаққында Хийўадан жаршылар келди.

Әўелги хан хаққындағы қыйлы-қыйлы болжаўлар тораңғылдың күлиндей ушып, жасыл киби жалт еткен хабардан және пайғамбарлық болжаўлар лаўлады.

Бул жаңалық Айдосқа шеп түспеди. "Мәсләхәт төбеге" келиўи гүмилжилер-әм, енди әллеқандай жаңалықлар еситермиз деген ой менен келеди...

Ырасында да солай болды. Белгиленген айдың сәтли бир күни мийманлардың алды көрине баслады.

Таярлық саз. Отаў этирапына қағылған қазықлардың қапталына ярым қаптан арпа да қойылды. Қассаптар мал сойып, аспазлар қазан асыўға хәзирлик көрип атыр. Алдын ойланылмаған ислер шығып қалса,

албырамай ұшын бир топар жигит бир гүди бедениң тасасына отырғызылды.

Сырттағы жұмыстардың сәранжамы Әлий Айдостың тапсырмасы бойынша хызметке қойылғанлардың биринен екіншисине өтип, "тәртип, жигитлер, тәртип" деп, хәркимнің ұазыйпасын және бир қайтара ескертип шықты. Аш қозыдай, Әлийден қалмай ерип жүрген, Доспан бир гезеңінде:

— Әлий ата, — деп қойды. — Келген бийлердин. бийноқыасын айтып таныстырыўды ұмытпайсыз ғой-ә?

— Ғам жеме, балам. Қатықулақ болсаң, бәрин бес саўсағыңдай қыламан.

Сәскеге тамап мнйманлардың алды көринди...

— Әне, алды менен ең алыстағылар келип қалды, — деди Әлий арқадан киятырған бир шоқ атлыны нұсқап. — Дыққатлы бол, Доспан. Алдындағы қос атлының ақбоздағысы оймаўыт Маман бий.

— Бийбаба менен татыў ма?

— Сен мени бөлмей тыңла. Барлығын айтаман. Ырасында бул бийдің аўылы базда—орыс аўылы депте аталады. Бөлек жүрген бир орыс аўыл менен катнас қылады. Маманның тәнха өзи орыс патшасының тәрөпдары. Хийўажақ "қыйт" етсе, аўылын арман қарай көшириўге тайын. Сол ушын да бир жағын қазақларға берип отыр. Әўеле, сен оның аты не ушын Маман болғанын билип ал. Еситкениң бар ма, ертеректе ұллы Маман бий, деген өткен. Ол халықтың орысларға қосыламыз деген ахиднамасын Петербордағы ұллы патшасына әкеткен жылы тўўылған балаларына журт Маман деп ат қоя берген. Бул да сонда тўўылғанлардан. Атына орасан садық адам. Хәзир пайғамбар жасының ояқ-буяғында бар шығар. Басындағы қалпағына сер салдың ба? Қысы-жазы солай, қарасын таңлап кийеди. "Бул не?" десең, "халқымыз еле мақсетине жеткен емес, азасы ада болмаған, сол ушын қара қалпақ кийемен, ұллы Маман бий де қара қалпағын өзгертпеген" дермиш. Ақ боз атқа миниўиниң себеби де ұллы Маман бийден көрип қалғаны. Оның менен зәңги теңлестирнп киятырған торы атлы—маңғыт Орынбай бий. Елдің Сырдәрья жағаларынан посатуғынын алдан сезип көшкен Убайдулла бий дегеннің жалғыз зүрияты. Бизиң ұллы Айдосқа пысқырып қарамайды. Бухара әмириниң тәрөпдары. Тәрбияны Бухара моллаларынан алған.

— Мына келисинен Маман екеўин араз деп болмайды.

— Бул тўўе, олар мерекелес-әм, табақлас-әм болады. Соннан келген хәрқайсысының қойнында бир-бирине атар тасы тайын.

— Екеўиниң минези ұсас па?

— Қиси минези ұсас пенен татыў болады ғой. Орынбай бәхәрги булттай адам. Тез өзгереді. Хәтте, атын, кийимлерин жийи-жийи аўмастырып турады. Издеги ат қосшысының жетегіндегі шәўкер атты қайтысын минип қайтады. Қыста хийўалылар ұсап қураш кийеди, гүзли-бәхәр бухаралыларға ұсап сәлле орайды. Маман бийге ұсап қара қалпақ кийетуғын күнлери де болады.

— Көзлери шүңиреклеў ме, қалай?

— Исик қабақ, сол ушын көзлери тереңде көринеди, бирақ, шурт, гәде жақсы көргенин де, жек көргенин де сезбейсең, көп аса күле бермейтуғын адам. Оның изіндегі топарда Маман бийге ұсап ақбоз ат мингеи көсенамай кисини көрдің бе? Атта отырысынан-ақ Маман бийге еликлейтуғынын абайлаған шығарсан. Қытайдың Ешжан бий дегени сол. Аўзын сыпырып, тилин сәл төсеп сөйлейди, оның менен қатар киятырған жийрен қасқалы Есенгелди сары деген. Урыўы оймаўыт па, кенегес пе, билмеймен. Маманның тәрепдары. Енди сен оның аты не ушын Есенгелди екенін билип қой. Мыржықтың қәйин атасы Есенгелди жас гезинде елдің бир сатқын ханын өлтирген күни тўылған екен. Әке-шешеси улымыз Есенгелдиден батыр болсын деп, соның атын алған. Соған қарамастан хәзир ол Есенгелдиге қарсы. Есенгелди Хийўаға жаранып, ханның мәхреми болып жүрген жылларында ол "мен атымды өзгертер едим, әттең, ата-анам қулағыма азан айттырып қойған" деп нахрет шеккен, дейди, Өзи Қоңыратты да, Бухараны да, Хийўаны да менсинбейди. Изгилер Маңлай, Боран, Тоқта полат дегенлер. Олардан сәл бөлек киятырған алабел атлы Атабек. Пүткил Жаңадәрья, Қуўан-дәрьяда арқасы жерге тиймеген палўан. Оның изінде өз-ара сөйлесип, бийғам киятырған қос атлының биреўи Орынбай бийдің баласы молла Дәўлетназар, екіншиси Ешжан бийдің баласы Балмухамед. Әкелери оларды мереке, жыйын көрсин, әңгиме еситсин, ис үйренсин деп өзлеринен қалдырмайды. Оннан соңғыларды танып тұрған шығарсаң, бизлердің хәмкәсиплеслеримиз...

— Түсиникли.

Мийманларды күтип, билек сыбанып хәзир тұрған жигитлер жуўырысып олардың атларын жылаўлап, аттан түсире баслады. Жағдайларды сырттан бақлап тұрған Әлий менен Доспанның хызметкерлерге кеўли питип, бир-бирине жымыңдасты.

— Әлий ата, қублаға қараңыз.

— Баслап киятырған қара бедеўли Қабыл бий. Қенегес. Әдети — көп сөйлемейди, сыры туйық, шикәрды жақсы көреді. Қалпе. Кисиге пайын жибермейтуғын жезтырнақ. Кенегеслерди "хан аўылы" деп сөйлейди.

Басқалардан айырмасы атқосшысына өзиникинің түрінде ат мингизбейді. Көзлери қысықлау. Бизиң Айдос бий менен бирге Хийұада оқыған. Бирақ, иши тарлау. Бир жаман жери, Айдос бий оның құсын өлтирип қойды.

— Не ұшын?

— Хийұадан киятырсақ ол бизиң аўылдың айналасында құс салып жүр екен. Айдос ханнан күтә қәхәрли қайтып еди. Қәхәрин Қабылға аўдарып "өз аўылыңның дөгерегинен жылан шықты ма" деди де, құсын қолынан жулып алып, жерге урды. Соннан бери Қабыл құсын емес, әкесин өлтиргендей гийне сақлап жүр. Гирттей қолайға келсе, Айдосты аямайды. Соған шекем жүзи жылтырай бериўи мүмкин. Өзи күтә шуғыл, әзәзүлликтен құры алақан емес.

— Онысын Бийбаба сезе ме?

— Бийхабар.

— Айтпадыңыз ба?

— Уллы бий адам жаманласаң жек көреді.

— Ҳа түсиндим. Ол қайсы ханның тәрөпин тутады?

— Қабыл бий писик тары излеген таўық. Оның менен бирге қосылып киятырғанлар аржақлы Асан, Махат бий дөгенлер. Жол үсти болған соң қосылысса керек.

— Есенгелди ата неге келмей атыр?

— Қоңыратқа кеткен. Келмес, бәлким. Мениң қәўипленип турғаным, Бегис пенеп Мыржық. Пай, өжет жигитлердә!

Дүўхат шапанын ийнине желбигей салған Айдос қатты-қатты жүриси менен булардың қасына келди.

— Әлий, бизиң өжет өгизлер кешикти гой?

— Келер, ұллы бий. Қәйин атасы менен Қоңыратқа кетипти.

Айдос дым үндеместеп ғырра кейнине бұрылды. Отаўдың есиги алдында иркилии Әлий менен Доспанға: "берман жақынлаң" дөген ишарат билдирди де, пшке сүңгип кетти.

— Әне, енди мәсләхәтти баслайын дөгени, — деди Әлий. — Ақыры Бегис пенен Мыржық ұшын басқаларды иркип отырыў қыйын ғой, Жүр.

Олар тиртеклесийи менен отаўға жақынлап, шийге сүйеўли қапларға арқаларын берип отырды.

Иште бийлердин қал сынаспасы басланды.

— Бирәдарлар, егер кеширсеңиз, бир тилегим бар, — деди Айдос.

— Айтыңыз, мезбан, айтыңыз.

—Базда бир-биримизди тыңламай кететуғын жағдайларымыз барлығын жасырғым келмейди. Сол ушын бүгинги мәсләхәттиң жас үлкени белгиленсе, соғаң жүгиниссек...

— Жаман үйдиң қонағы бийлейди болмасың, — деди Маман. — Өзиңиз жас үлкеилик қылып, бүйтип жыйнағандағы мақсетиңизди айта бериңиз.

— Бул қоңырат руўының шақырығы емес пе? — деди Қабыл бий, Әлий "тыңла әзәзүллик етеди" дегендей, Доспанды түртти. Доспан қылт етпей отыр. — Өз жас үлкемиңиз Есенгелдини шақырмапсыздә...

— Ол киси Қоңырат шәхәрине кеткен екен, қартайған адам, шикәсланып калса керек.

Хәмме ләм-мийим.

— Айдос атқосшысын өзгертежақ деген гәп шығып еди. Шамасы, барлап ушқан баба бүркиттен, парлап ушқан бала бүркитти артық көрсеңиз керек.

Бул Орынбай бийдиң даўысы еди.

Ший сыртында Әлий менен Доспан бир-биринен қысынып еситпегенсиди.

Айдос қодирең гәплерге тезирек тыйым салыў ушын гәп баслады.

— Бирадарлар, — деп ол есик бетте отырса да, сәл бойын жазып, гәпи менен де, геўдеси менен де үстемлик қылыўға талапланды. — Мәлел келмесе, сизлерди жыйнағандағы мақсетимди айтсам?

— Айтыңыз.

— Тыңлаўға келгенбиз...

— Елүзер инах өзин хан деп жәрия қылғанда, "тұхымыңда ханлық жоқ, қара әўлады хан бола алмайды" деген гәп хәммениң аўзында бар еди, — деди Айдос күтә салмақлы сөйлеп — Қара өзбек әўлады болса да, бүгинги ханлық оның иниси Мұхамед Рахимге аўысты. Талапланған бенде қара болса да, хан тажысын кийе берер екен.

— Биziң аўылымыз Түркистанда хан аўылы деп аталған.

— Аўа, Қабыл, — деди Орынбай оны илип. — Ғайып хан деген мүрдеше кенегеслердиң арасынан пана тапқан.

Отаў ийесиниң неликтен де, шын кеўлин ақтара алмай отырғанын тусинген Маман гәп сағасын ашып жиберийге урынды.

— Айдос бий, Хийўада хан қарақалпақларсыз өзгерсе де, қарақалпақларсыз бекемлене алмайды. Буған не дейсиз?

Отырғанлардан хәммеси Айдостың аўзын бақты, Айдос жүдә жайлық пенен бас көтерди.

— Өткен өмір жолыма нәзер салсам, бирәдарлар, "Жаслық — тептеклик" деген гәптиң ыраслығына исенишим артады. Сағасы байланған салманың балығындай көзсиз өрлеген киси далада қалады деген құласаға келдим.

— Сонда өрлемеңіз, — деди бир дауыс.

— Бир мен емес, бирәдарлар. Хәммемиз өрлеп жүрмиз. Я ел, я өзимиз қырға шыққан балық боламыз ба деп қорқаман.

Биразлары ұсы пикирде жүрсе керек, олардың әстен-әстен дем алғанынаи басқа хештеңе еситилмей қалды. Үй ийесинің дауысы хұкимлик сүрди:

— Егер, бирәдарлар, тар салмалар қосылып бир дәрья болса, кишигирим шабақтың өрлегени, шоршып түсип суу ылайтқаны, толқын тұрғызғаны билинбес еди.

— Сиз қандай салмаларды айтып отырсыз?

— Несине түсинбейди екен? — деп сыбырланды Әлий. — Доспан, сен түсинбедің бе?

— Шамалайман, — деди Доспан.

Олар бирден тынышланды.

— Есиңиздеме, менің салма дегеним, хәр бийдің тутқан жолы. Мәселен, Орынбай бий басқарған салмамың сағасы — Бұхарада, Маман бий менен сизлер бийлеген көп салманың сағасы қазақтың ханында, мен бийлеген салманың сағасы — Хийұа ханында Жақыннан бери бизиң салмадан құлақ ашып, өз алдына жап қаздық деушилер-әм табылып киятыр...

Орынбай дәсме-дәске келди.

— Өмирбек лаққы базарда қоржынын жойтып келип, хаялына недерин билмей "бүгин қалада қоржын жойытқай көп болды" деген екен. Сондай, сизің салмаңыздың бүйиринен басқа құлақ ашылғаны ұшын бизлер айыплы емес шығармыз, Айдос. Хәзирше бизлердики аман. Сағасында-әм бәле жоқ.

— Сол ұшын да мәсләхәтке жыйналып отырмыз, Орынбай, — деди Айдос нықлаңқырап. — Бир бүйири тесилмеген салма тапсақ, сағасы кең болса, сопы дәрья қылайық. Егер Бұхарадан алынған салманың сағасы беккем болса, хәмме Бұхарадан, егер қазақ ханынан алынған салманың сағасы мүқият болса сонда барып хәммемиз бир саға сорасақ, деген нийетти айтпақшы едим. Лекин, Орыс патшасынан жәрдем келмей қазақ ханының қысқысына ұшырап посқандағы паналаған жеримиз ұсы Хорезм шуқыры еди. Қалқыдай қалқа бергенше, табан тастай ұсы Хорезм

шуқырына шөксек, Хийўа ханына барып бизге қаратылған салманың тар-наўының ийеси өзиміз болайық деп, арзы қылсақ, шеп болмас еди.

— Айдос бий, тарнаўдың ийеси өзлериміз болайық дегенің күтә мақұл, — деди Маман. — Бірақ тилиңіз Хийўа ханынан басқа жаққа айналмағаны өкинишли. Хәзирше сырттан жәўгершилик кем болғанына қарап, бұл жер қолай қолтық, кең шалғай екен деп жүрсеңіз керек. Бәлким, сизге солай шығар. Хаслында олай емес. Ләмгершиликли, сасық, батпақлы, шыбын-ширкейли бұл мекәнға ким қызығады? Жәўға да жақсы жер керек. Егер жақсы болғанда маңлайға сыяр ма еди? Илажсыздан маңлайға жазылғаны ұсы деп қайыл боласаң. Ал енди, биз аталар сөзин қалай бузамыз? Олар болса орыс патшасына арза етип, бир ұллы перзенти арқалы хат жоллаған, сол бойынша шаппат урысқан. Соның изин изертлессек, атаға ылайық перзент болар едик. Бизден соңғылар орыс патшасына жазылған сол хатты таўып алса, бизлердің руўхымызға мәңгилик нәлет оқымайды дейсиз бе?

— Өзлериңіз шешиңіз, бирадарлар. Мениңше, қазақ ханына, Бухара әмирине, я Хийўа ханына бөлип-бөлип төлеп жүргенимизди биреўине төлесек, көп көринер еди, абырайлы болар едик, хәтте, жартысып аўыстырып мынаў қарақалпақлардики дегендей қала салар едик, өзлеримиздің мешит, медиресемиз, саўда қылатуғын кәрўанларымыз болар еди...

— Хә, Айдос, ханлықтан дәмеңіз бар екен?

— Ханлық бизге миясар емес пе? — деди Айдос зилли хәм бирден жүўасыды. — Абайлайсыз ба, нәбада елимизге сырттаи биреў кирсе, яки Аўған елинен, яки Қытайға кеткен, яки әлле қайдан қашқан бир қарақалпақ ўатаным деп қайтып келсе, қайерге паналайды?

— Инилериңизди көре алмадық па? — деди және биреў илип.

— Шақыртқанман, бирәдар. Лекин, олардың әдети — ағасы отырған жерде көп көринбейди.

Айдос ұсылай дерин десе де, өтирик айтып салғаны ұшын құлағына шекем қызарды. Себеби, олардың аразласып айрылысқаны хәммеге жайылғанына көзи жететуғын еди.

— Айдос, Маман, — деп Орынбай тамағын қырынып козғалды, — Екеўиңіз-әм жиңишке жыландай жылысып, тар инге тығылмақшысыз. Буныңыз инсанлық-әм емес, бирликке шақырық-әм емес, биз Бухарадан хеш жаққа өзгермеймиз!...

— Әлий ата, бийлердің бәри дана бола ма десем, сүйекке таласқан ийтлерден кейин болмайды екен ғой. Ямаса елимиз қунарсыз ба?

— Билмедим, Доспан. Қунарлы жерге қамшының сабын шанышсаңда көгереді деген. Бизиң жеримиз қунарсыз ба, елимиз қунарсызба, билмедим. Бийлеримиз ұсындай. Ақыбетінде зақшалардай шоқысып тарқаспаса дейбер. Хаў, анаў киятырған жалғыз атлыға қара. Кешигип жүрген қайсы бий екен? Еле бұнысы мени күтпедиңиз деп ҳәк ашады.

Доспан күн астына алақаныи сая қылып тұрып:

— Хийўадан келетуғын салықшыларға мегзейди, — деди. — Қарай қойың, Әлий ата, атта отырысы, қурашы хийўалы...

Әлий айыра алмай көп сығаланып, жүдә жақынлаған соң, астыңғы ернин тислеп сыбырлайды:

— Уай, жаман болды, Доспан! Айтқаныңдай хийўалы екен. Мәсләхәтти ханға жеткерип барса, изи қәреп болады.

— Бий бабаны сыртқа шақырыў керек.

— Пай, заңғар, ийгиликли истиң белине тепти-дә! — деп Әлий күйип-писип, иштегилерге белги ұшын жөтелди. — Ҳоҳо... —хо-хо...

Атқосшысының сырына әзелден қанық Айдос тез далаға шықты. Атлы жақынлап қалған еди. Иштегилерди қулақландырыў мақсетинде:

— Ассалаўма әлейкум, кәраматлы, Хийўаның беги, — деди Айдос даўысын созып.

Доспан жүўырып барып хийўалыны аттан түсирди.

Айдос оның алдында қанша қыйпақ-сыйпақ етсе де, сырттан қайтарыўға илаж табылмады, ишкерилеўге мирәт қылды.

Хийўалы сулингирден келген қара мұртлаш екен. Ишке кирер алдында жән-жағына қарап алып, қамшысы менен қонышын сыртылдатты.

— Ҳә, Айдос бий, түсиникли. Аўылдың сасық ийисинен қашып дем алып атыр екенсиз. Па қыпша белли жананлар менен бәзим қуратуғын төбешик екен.

Айдостың жығырданы қайнады, әттең, ол хийўалылығы себепли "ғарға болса да қаршыға, шымшық брлса да бұлбил" болып келип тұр.

— Меҳман ишке кириңиз!

"Ҳеҳ ассалаўма әлейкуум! — деди хийўалы иште, толып отырған бийлерди көрип. —Қарақалпақлар хәзликти билмейди дер еди, билер екенсиз дә! Хәммеңизге кәраматлы Хийўадан, ұллы Мұхаммед Рахим ханнан сәлем болсынлар! Қарақалпақлар қатынларын жанбасына алып чай ишеди дер еди, араңызда бир де қызыл жаўлық жоқ ғой! Ямаса сизлер-әм өзбексизлер ме?

— Төрлеңиз, меҳман, төрлеңиз!

— Биймәләл, биймәләл, — деди хийәалы, есикте қақайыуын дауам етип. — Ҳа, албырап қалдыңызлар, бас қосқаныңыздың жасырын сыры барға ұсайды. Не болса да ұллы ханға айтып билдиремиз.

— Отырыңыз, меһман, отырыңыз.

— Жоқ, биймәләл. Мен ұллы Мұхаммед Рахим ханның жийени, тәнхә шабарманыман. Ұллы хан ұллы ис ойлады. Быйыл медиресени питкеретуғын моллабәшелер хұрметине ұллы ханлықтың есабынан ұллы зыяпат бермекши, соған Айдос бийге хабаршы болып келгенмен.

— Отырыңыз, меһман, отырыңыз, — деп Айдос және жалбарынды. — Ұллы ханның зыяпатына, әлбетте, барамыз.

— Айдос бий, биз енди қайтамыз, — деди хан шабарманы хәтте, дизе бүкпестен. — Бизиң ислеримиз көп. Қонып кетсек-әм болар еди, әттең бүлкәра сууықлық қылады.

— Олай болса бизикинде қона қойсын, — деп Қабыл ушып тұрды. Айдос оған олыя бир қарады, бірақ үндемеді.

— Биз онда кетемиз, — деди хан шабарманы шығыуға мейилленип, — Айдос бий, өзиңиз бенен неше киси апарсаңыз-әм апара бериңиз. Бұл адамлардың бәрин апарыңыз.

Шабарман менен Айдос қосыла шықты хәм Әлийди шетирек шақырып алып тапсырды:

— Қабыл менен бирге мийманды ұзатып қайт. Өзиң түсинесең, Әлий, Қабылдың ауылы алыслық қылар. Бизге қәдирли мийманын жиберген екен десип, туұры Бегистикине, я Мыржықтикине апар. Өкпелеп кетпесин, кеўлин табыңлар.

Айдостың Әлийди қосқандағы хәм еки инисиниң үйин силтегендеги мақсети, биринши жағынан, Қабылға исенбесликтен, екинши жағынан, өкпели инилерине өзинтиң хұрметли қонағын жиберип исеним билдириу менен кеўлин алыу еди. Әлий бәрине түсингенликтеп сорау бермеді...

Шақырылмаған қонақты жөнелтип, бийлер тийкарғы мәсләхәтке жаңа кирискенде, Бегис пеней Мыржық кирди. Айдос ишинен "Қонақты Қабыл үйине әкеткен болды ғой, шамасы", — деп дусмаллады да, олардан хештеңе сорамады. Бегис пенен Мыржық хәммеге бир сәлем берип, есиклеу таманға жайласты. Айдос оларды елестирмегенсип, әңгимесин жалғастырды.

— ... Солай бирәдарлар... Хәр ханға бөлшекленгенлерди бир жерге үйсек, көп көринеди. Жартысына мешит, медиресе, қала салар едик. Ойланып көриңдер. егер сырттан атасы басқа биреу келип, "әй, қарақалпақ, ата мәканың, баслы шәхәриң қайсы?" десе жууабыңыз бар

ма? Жоқ. Өзлериңіз айтыңдар, қайсы ағайынды көрсетеміз? Маман, сен не дер едің? Орынбай, бәлкім, сен жұап табарсаң? Асан, сен де сөйле! Ямаса Қоңырат шәхәриниң хәкимине еремиз бе?

Бегис Мыржыққа бұрылып "баяғы бизиң гәплер ортаға түсипти" дегендей, сәл езиў тартып, бұл пикирдиң хаслы кимнен шыққаны аян етилмегенине басын шайқады.

Басқалар олардың кейпин байқамай, Айдостың сораўлары үстинде бас қатырып, сам-саз болды. Бет әлпетлеринен хәзир-ақ биригип кетиўге келип тұрғандай...

9.

"Мәсләхәт төбеден" түскеннен кейип хан шабарманы:

— Айдос бий орасан ақыллы адамдә, — деп қойды.

— Лұрыс сезгенсиз, меҳман, — деди Қабыл үндемей қалыўдың есабын таппай. — Хәзирги қарақалпақлардың гиндиги ұса Айдос ағайын болып тұр.

Әлий Қабылдың хан шабарманын ертип кетиўге тилек билдиргенин тегин емес деп қәйипленген еди, мынаў гәпине ырза болдып "Айдосқа гийнесин қойыпты"...

Хийәалы мийманды зериктирмеў ушын ба, Қабыл "Айдос ағайының" жақсы жерге қонысласқанынан баслап, жолаушының адаспаўы ушын калың бүклер арасына түйилген түйинлерге шекем гәп қыла баслады. Оның сөзлерин әйтеўир мақұллап "ха, жүдә саз, жүдә саз" десе де, хан шабарманының қыялы басқа жақта еди. Еле сыры нәмәлим адамларға кеўлин қалай билдирерин билмей, пышықтың күйрығындай ұзын қара мүртларын сыйпаў менен, хәккедей төрт тәрәпине тез-тез қаранады.

Қабыл бир ашада өзиниң ағайына апаратуғын жолға кайрылып еди, хийәалы дәрриў сезді.

— Шамамша, Мыржық ағайына былай жүрилсе керек.

— Биладі екенсиз, меҳман.

— Ха, бүгин сол ағайынды устинен өткенмен. Қудықтан сұў тартып тұрған бир келиншекті ұшыраттым, ондай қәдди-қәўметли нашарды биринши көргеним.

Ол Мыржықтың келиншеги шығар, — деди Қабыл. — Мен дийдарласқаным жоқ, лекин, жигитлердиң таңлайы түседі.

— Ондай сулыўдың бар екенін биле тура көрмеў, бақыллық болса керек, Қабыл бий. Мен өтеалмай, ат сұўғарыўды бәнелеп қасына барып едим, хәш гәп-сөзсиз сұў толы шекерин атымның. ағзына тұтты. Өзине ықласым кеткени соншелли, Айдосқа хабар етпей қонып қала жазладым,

эттең ұллы ханның тапсырмасын бир күн кешиктириўдиң гуналығы тағы бар. Сонда да қайтысын қайырылыўды шөкелеп аты-жөнин сорадым. "Уллы бийдиң палўан инисиниң келиншегимен" деди. Хан жақыны екенимди сезип, "Ел үстине келген мехман екенсиз, аттан түсип чай-сүү ишиңиз" деди. "Ериңиз үйде ме?" деп едим, "хәзир жоқ, кешке қарай келер" деди. Ой, қандай әлпайым сөйлести деңиз! Даўысы... қарағанда көзлери... Қараңғыда, жекке жулдыз, көп жулдыз арасында ай десе болар жузин. Ыақ, ыақ... Ери жоқта мирәт еткен хаялдың сөзин сындырыўға жүрегим жүдә ғана әззи адамман!

— Қумар келин илаҳийда миймандос жан, — деп Әлий гәпке араласты. — Қарақалпақта "ердиң атын хаялы шығарады" деген гәп бар. Әне, ұсы келин сондай, нағыз Бийбипатпаның қызы десе болады.

—Өзиниң өзбеклерге жақынлығы бар емес пе? -

— Дурыс сезгенсиз. Есенгелдиниң өзбек хаялынан туўылған. Төремурат суўпыларға жийен.

— Қудай бизди де билимсиз етип жаратпаған, — деп хийўалы мақтанышлы көкирек керди. — Қабыл бий, аңғарып киятырған шығарсыз, мен жүдә ашық кеўил адамман. Мухаммед Рахим хан бизикине аш қылыўға келип талай сапар "ашық көңилсиз" деген. Ха, солай. Тахтқа отырмастан бұрын бирге жигитлик қылып, талай пешаханаларға киргенбиз. Қабыл бий, сиз-әм яхшы адам екенсиз. Ханға айтып барсам, сөзсиз көтерилесиз... Уах, ыах, Мыржықтың келиншеги не деген сулыў? Сарайда жоқ, ондай сулыў. Қабақ арқалағанда нәзик бели майысып, гулмыйықлы геўишин сылтылдатып кеткени, еле көз алдымда түр. Бүгин оның қолынан тамақ ишемиз, лекин, ери кеште келмес, мениң ақшамласыўыма имканият туўдырсаңыз, екеўиңиздиң-әм қолыңыз бәлент.

Қабыл не қыларын билмей Әлийге қарады.

— Қәдирли мехманымыз, бизде ондай дәстүр жоқ, — деди Әлий.

— Дәстүр дегенди биреў баслайды, қалғанлар даўам етеди. Өйтпегенше төбеден дәстүр түспейди.

Қабыл атының жылаўың тартты. Хан шабарманы оның Әлий менен сөйлесип алмақшы болғанын түсинип, ҳеш нәрсе аңғармағансып жүре берди.

— Әлий, — деди Қабыл сыбырланып. — Уқтың ба? Бул шабарманның зейнине тийиў — жыланның ордасына аяғынды суғып алыў менен барабар. Сен Айдос пенен көп сырлас болған адамсаң. Ол инисиниң үйинде жоқ екенин биле тура силтеўине қарағанда, бул шабарманның

кейпи-кәрахтын, сырын бұрыннан билсе керек. Келген пәтте-ақ сыртқа шыққан Айдосқа "пах, қыпша белли жәнанлар менен бәзим құратуғын жер екен" дегенин еситпедиң бе? Айдос Хийұадан қандай атлы келсе де, кеўлин таўып жиңишкеден алатуғын сұм адам! Үйинде жоқ Мыржықтикине силтеп, "өкпелеп кетпесин, кеўлин табыңлар" дегенинде лийкин бар. Усыннан келин айтқанды қылмай өкпелетип алсақ, не болады?

—Бұл гәп емес, Қабыл бий.

Әлий, бұл киси меники емес, Айдостың қонағы. Енди атқосшылықтан қалдырады деп Айдостың қонағын өкпелетиўге құдайдан қорық.

— Неке бузыўға құдайдан қорқыў керек. Егер Мыржық үйинде болмаса мийманды сизиң аўылға апарамыз.

— Әй, мәжгүн, — деп Қабыл тақымын қаттырақ қысып, хан шабарманының изинен жетти.

— Қабыл бий, сизде қәлпелик бар дейди? — деди хан шабарманы..

— Билер екенсиз? — деди Қабыл қуўанышлы.

— Ҳа, билемиз. Айдос бий қусыңызды өлтиргенин-әм билемиз. Пүткил хан сарайы биледи. Құда қәлесе, сизди ұллы Мұхаммед Рахим хан қус беги қылып алады. Қалай, анаў менен келистиңлер ме? Қелиншек бүгин кеште бизики бола ма?

— Несийбеңиз билер, меҳман.

—Уллы ханның жийенлери бийнесип болар ма екен?... Олар Мыржықтың отаўы алдында тоқтады.

Қызыл ала жаўлығын қыя жамылған Қумар үйинен таўлана шығып, ериниң жоқлығын билдирмей, хийўалы мийманиың атын жылаўлады. Усы демде ол, хан шабарманы тәриплеген дәрежеден бирнеше есе артық сулыў керинди. Қабыл танланып, түпиригин жутынды. Оның кейпин аңлап қалған шабарман бир көзин қысып, кулип қойды.

— Келин, Мыржық келмеди ме? — деди Әлий.

— Ортаншы қайнаға менен ұллы бий қайнағаның аўылына кетти. Аттан түсе бериңлер, келип қалар.

— Түс, Әлий, — деди Қабыл. — Айдос оларды қайтарар, бәлким. Қайтармаса-әм, мейли мийманның кеўлин келиннмң өзи-ақ табады.

— Қәрабатлы Хийұадан келген мийман бизиң хызметимизди менсинсе бәс, — деди Қумар.

— Онша кербаз мийман көринбейди, келин. Аянбасаңыз бәс. Қарақалпақ ұллы қонақты хызмети менен аўзына қаратады.

— Түсе бериңлер, қолымыздан келгенин аянбаспыз, — деди де Құмар түйтеңки қаялларға ұсап албырамастан, ерип де келип қалар деген үмит пенен қонақ күтиўге киристи. Қоңсысынан бир жигитти шақырып келип, сойыў ушын қорадан қой көрсетти. Өзи от жақты.

Чай қайнады, ишилди, және ишилди. Күн батты, еле келетуғын Мыржық жоқ. Әлий бөриге байланған қозыдай тыпыршылап отыр. Қабылдың пәрўайы пәнсері. Қонақтың көзин алып:

— Әлий, енди пәмиң алысты ма? — деп сыбырлады. — Айдос инисине "үйиңе қонақ кетти" деп қайтармағанында сыр бар. Ақыры, ол инисин жек көреді. Егер усыннан келин көнсе, аўзыңа бек бол.

Сұлыў келиншектің, хызметине таңланысып Қабыл да, хан шабарманы да бас шайқап, таңлайларын қағып қояды.

Гә ери орнына, гә өзи орнына шырылдап жүрген келиншек, құптанға шамаласқанда барлық ислерин жуўмақластырып, меҳманлардың үстине кирди, есикке жақын төселген кийизге бир дизерледі.

— Ҳұрметли меҳманлар, мениң палўан төрем кешикти. Хызмет бабында қасыңызда бола алмадым, зеригип қалмадыңыз ба?

Ол ерлерге тән сөйлесе де, жеңи менен қаймақтай еринлерин тасалады.

— Жүдә жақсы отырмыз, келин, — деди Қабыл қуўжыңлап, — Қараматлы Хийўадан келген меҳманымыз хызметиңизге жүдә ыразы. Алла зыят етсин, келин, меҳманның кеўлин таўып атырсаң. Изи оң болғай, бизлер тилине бекем адамлармыз.

Құмар Қабылдың ең соңғы сөзин жақтырмаса да, мәни бермегенсиді.

— Тамақ тайын еди, әкелинсе мейли ме? — деди сыпайы ғана түргелип.

— Әкеле бериңиз, өзиңиз де келиңиз, — деп жуўқылдады хан шабарманы.

Қелиншек ийбе сақлап арты менен бәсип шықты. Қабыл "қалай?" дегендей қонаққа қарады. Ол таңлайын тық еткизип, түпиригин жутты,

— Енди қорықпас, — деди Қабыл және сыбырлап. — Тилимизге бекембиз дедим, бұл қалай бопты?

— Қаялдың қорқатуғыны үшінши адамның билиўи. Дурыс еттиңиз, — деди хан шабарманы.

Әлий ишинеп кирпи болып отыр. Хызметкер жигит нәхән қызыл самар толы гөштиң үстине пискен қой геллесин қойып кирди. Изинен бир табақ толы сорпа менен Құмар көринди.

Қонақтың өтенишин орынлау үшін кирген келиншек бир қапталда отырып зеренлерге сорпа қуя баслады. Бұл хан шабарманын қуыантып, Қабылды таңландырды. Әлийдің ашығы ишине сыймай шыдамсызланды.

— Қелин, сорпаны өзим қуя қояйын.

— Қуып болдым, қайнаға.

"Қәпирдің отырғысы келеди, шынында бәлеси бар", — деген ой келди Әлийге. Геллени алдына алған Қабыл бир құлағын кесип келиншекке, екінші құлағын хан шабарманына ұслатты. Хан шабарманы ишинен ырза болып, "екеуимизди теңлеп атыр, қалай қарайсаң?" дегендей түйе қауынның сүйір шопағындай сарғыш тислерин келиншекке көрсете қолындағы құлақты асады. Қонақтың зейни ашылып иштей менен асағанына келиншектің кеулі толды ма, ол да кардай аппақ маржан тислерип сәл көрсетип, өз пайынан бир тиследі. Әлий табаққа үңілсе де, келиншектің хәрбир қыймылып бақлап отыр еді. Бұл көринислер жақпай "нашар — қаншық пенең теклес" деген гәп ырас болса керек" деди ишинен.

— Хәрне барымызға қанәәт етесиз, хұрметли меҳманлар, — деп Қумар сорпадан босаған ыдысты алып тикейди. — Қараматлы Хийұадан келген меҳман, үйде еримиздің жоқлығын билдирмейсиз.

Қабыл хан шабарманын шығанағы менен түртти.

—Өзимиз-әм бәрхә асығы алшы жигитлерденбиз, — деп мақтанды ол Қумар шыққаннан кейин. — Мұхаммед Рахим хан ұстазым болады. Қараңғы көшелерге тасаланып тұрып талай саудагерлердің, хәкимлердің сұлыұ келиншеклерин тутқанбыз. Еркекке жаңа бойы үйренген жас келиншектің ери бир жақта үш күн иркилсе болды, көзи қапылады. "Жоқ" дейтуғыны болмайды.

— Япырмай-ә? — деди Қабыл таңланып. — Қатын — кисинің мүлки деген-әм бир раұаят бар.

— "Қатын күшлинің көлиги" дейди.

Әлий еки пышық ортасындағы тышқанға мегзеди.

Қумар жатар алдында оларға көрпе-төсегин салып бериўге кирди.

— Яқшы ұйықлап, яқшы түс көргейсизлер, — деди шығып баратырып.

— Әне, буннан артық мирәт болмайды, — деди хан шабарманы. — Жигиттің қыйлы-қыйлысы болады. Бири "қарсақ" болса, және бири "барсақ", бири "түлки" болса, және бири "күлки". Биз айтып қоятуғын "барсақ" лардан емес, "қарсақ" ларданбыз, "күлкилерден" емес, "түлки" ларденбиз. Тезирек ұйықлаңлар.

Үшеуі бірден тым-тырыс болса да, екінші үйдегі жас келиншектің қазан-табақ жуып, анау-мынау іслерге гүймеңлеп атырғанын тыңлады да жатты. Қелиншек соңғы мәртебе далаға шығып, ийтке жуыңды құйды. Аязлады ма, аздап жөтелип, қайтадан үйіне кирди, шыраны үпледі.

Хан шабарманы жыландай жылысып бас көтерді. Аздан кейін үйден шықты...

— Әлий, — деди Қабыл сарсылып, — Мынау нәлетий қатын елдің атына дақ түсиретуғын болды ғой.

— Изинен бараман!

— Тыныш, маңлайы қара. Бир ирет қақпақ боларсаң, соң-соң?!...

10.

"... Ойланып көріңдер, егер, сырттан атасы басқа биреу келип... "әй, қарақалпақ, ата меканың, баслы шәхәрің қайсы?" десе, жуабымыз бар ма?..."

Усы пикирди хәмме қыялында такирарлап отырғаны ушын ба, сыртта құяш жарқырап тұрғанына қарамастан, отаудың ишин геүгим тартқандай, хәмме сам-саз.

Әсиресе, Бегис пенен Мыржықтың жүзлери мыңсан құбылыўда. "Саған да, хәммеге де ой салатуғын бул баслы сораў, әўеле кимнің тили менен айтылғанын неге жәрияламайсаң, жас үлкен? Усы ўақытқа шекем көлеңкеңде қалып едик, мейли, намысың шыдаса бул пикиримизди-әм пайдалан..."

Әлленемирде Бегис бас көтерди.

— Әнгимелердің рәмәўзине қарағанда мәсләхәт бирлик ҳаққында болып атырса керек. Дурыс, дара-дара мың шыбықтан бир қосылып бұйылған он шыбық мықлы. Бирақ усы бирлик қаяққа жумсалыўы тийис? Гәп, мине, усы жағында. Мениңше, жетим қозыдай хәржаққа телиў дәркар емес. Ҳәзир Хорезм ўәлаятында күтә ақыллы, әззиниң ғамхоры бир ұллы адам бар. Ол Қоңырат шәхәриниң ҳәкими — Төремурат суўпы. Ҳаслында бүгинги мәсләхәт бул жерде емес, әне, сол кисиниң қатнасыўы менен Қоңырат шәхәринде болыўы керек еди. Мыржық пенен екеўимиз бүгин Қоңыраттан келдик. Уллы адамның бизлерге: "қарақалпақлар жатсам, дастықласым, өлсем әўлийешилигимиз бир халық, сол ушын да олардың Хийўа ханына салық төлеп отырғанын көргим, еситким келмейди", деген гәпи бар. Әне, өзи ҳәзирги хан менен уялас руўдан бола тура айтқаны. Наәдилликти көрип өз руўынан безип, жәбиркеш қарақалпақларды артық көрген адамнан не мин табыўға болады?

— Ырас, жас үлкенлер, — деп оны Мыржық толықтырды. — Хәзир атланып, алдына барсақ, хәммеге қушағып жаяды. Ол кисинин нийети зор. Хийұа, Бухара, Қазақ ханларынан, Орыс патшасынан бийғәрез Қоңырат ханлығын пайда қылмақшы.

— Тұұысқан иниси Хожамурат пенен оңыспай жүргеп Төремурат сұұпы сизлерге қалай жағып қалғанына ҳайранман, — деди Есенгелди сары.

Өзлериниң арасындағы алаұызлықты айтып атырғандай сезип Бегис те, Мыржық та бурыштай қызарды.

Айдос албырамады.

— Базы бир өзимшил, пассық минезли, қайсар баллар болады. Табағына бир нәрсе түскенше хәммеге жалтақлайды. Дийдилеген пайы қолына тийсе, тұұысқанына қасық атпай иргеге тығылып, тамағып терис қарап ишеди. Төремурат сұұпы-әм сондайлардан.

— Сениңше, не қылыұ керек? — деди Мыржық ашыұлы.

— Оныки бир тойыұдың ғамы. Бүгин тойған менен ертең аш қалатуғын болсақ, керек емес, ал бугин аш болсақ та, ертең тойыұға мүмкиншилиги болса, бул аса ығбал, Соның ушын мен оның мөлдекшилигин қәлемеймен. Қоңсылас ұллы ханлықлардың биреұине арқа сүйемей жасаұ жоқ.

— Дұрыс айтсыз, Айдос, — деп Маман қайтадан жанланды. — Арқа сүйесең күшлиге сүйеұ керек. Бабаларымыз дана болған, билген. Сол ушып Орыс патшалығынан қол үзбеұдың жолын излейик.

— Маман, сизиң айтқаныңызды дұрыс дер едим, бирақ, бизди орыслар азсынады, майдасынады, Ақыры, түйеси бар адам ең кеминде сыйыры бар менен хәмдам боладыдағы. Оларға етекли ел керек. Бизди қалай азсынбасын, қалай майдасынбасын. Биз ҳәркимниң шалғайына илинген сабақпыз. Ийеси шапаныи тартса да, гөнесинип тасласа да илинип қала беремиз...

— Сениң ақыл-хұұшың Хийұада, — деп Бегис мұрнын жыйыра сәйледі. — Төремурат сұұпының бир гәпин айтпай-ақ қояйын деп едим, енди болмады. Ол кисиниң "Хийұа неге көркейип баратыр?" деген сораұға "Айдос сыяқлы ладанлар халқының тапқанын тасып тұрғансоң көркеймей не қылады" деген жуұабы бар. Бул хақ гәп! Өз абырайыңды ойласаң, болғаны. Атымыз шыққан ел болайық десең, Қоңыратқа. қосыласаң. Қорықпа, бәрибир, сени саямызда қалдырмаймыз, ондай сумлық сенде бар.

— Сонда сен шалғайға илинген сабақ болмаймыз деп отырсаң ба? — деп Айдос сәл қызараңлады. — Қоңырат ханлығы деген не? Үлкен теректиң бир терис путағы. Хәзирше саялы көринген менен абайсызда

көзіңди шығарады. Сол үшін ондай путақты еси дүзиў киси шаўып таслайды. Оннан да, нарттан шығарып Қарақалпақ ханлығып дүземиз дегенде, тилиң кесиле ме?

— Усы қарақалпақта бирин-бири саяман қылайын деп жүрген ким бар? — деп күйинди Маман.

— Айдостың ҳазирги ҳамалы азлық етип жүрсе керек, — деп Орынбай бий жеделленди. — Қарақалпақ ханлығы деген не? Заўзатдында, бабаңда ханлық жоқ. Оннан да Бұхара әмириниң барымына барып, халықты тынышына қойыў керек.

— Елтузер инах хан болды. Оны тахқа узағына ийелик қылалмас деп хәмме күстаны қылып еди, әжели жетип өлди, орнына иниси Мухаммед Рахим хан болды. Бизге де ханлық тәәжип емес. Мәселен, мен көп Хийўа ханларын көрдим. Олардың ҳешқайсысын өзимнен билимли, өзимнен ақыллы деп есапламайман!

— Хааа! — деп кекетти Орынбай. — Ханлық қарақалпаққа емес, маған керек десек, Айдос ақ көкирек екен дер едик. Тәсиллик пенен хан болмақшымысаң?

Айдос қызып кетип өзін ханларға теңгерип қәте ислегенин түсинди, бирақ жеңислик бергиси келмей, дүзетийге урынды.

— Ханлық халыққа да керек, Айдосқа да керек, бирәдар!

Бұған бийлердиң биразы түсинбеди, биразы жақтырмады. Ҳәрқайсысы кек ете баслады.

— Ҳа, еле сизге сарай-әм керек болар?

Сарайсыз хан — ишине топан тығылған тулып, бирәдар, — деди Айдос.

— Ҳә, енди ләшкер-әм керек дерсиз?

— Ләшкерсиз хан — ҳәремсиз ҳасыл бағдың бағманы, бирәдар, — деди Айдос.

— Ҳа, оған ылайық қырқ қыз керек дерсиз?

— Ойын-заўықсыз сарай — мазарстан, бирәдар, деди Айдос.

— Ҳа, сизге кәрўан-әм керек болар?

— Саўда-сатықсыз хан — атаўда қалған қоян, бирәдар, — деди Айдос.

— . . . . .

Жатар болды.

Бийлердиң тарысы қызған үстине қызды. Сыртта мал сойып қазан асып-жүрген хызметкерлер олардың үстине кирип аўқат ҳазир болғанын да айта алмады.

Бийлер шаршаған сайын бирин-бири жеңіуге тырысты, дауыстарын хөктерек шығарыуға урынып, бир-бирине нәўбет бермеуіге қарады. Бас бийлерге қосыла олардың тәрепдарлары да сөзге араласып кетті.

— Қазақ ханы арқалы орыс патшасына барыу керек!

— Жоқ, Бухараға...

— Жоқ, Хийўаға!

Айдос қарақалпақ ханлығы жөнінде және сөз қозғамақшы болса, хәмме жыйналып урыберди қылады, аўзын қақпалайды. Сонлықтан ол бұл жөнінде қайтып тилине баспады. Соннан келген, олар қанша ашылысып бирин-бири исендирийге урынбасын, баста басланған төрт бағыт бирей түүе үшеуіге келмеді.

— Жоқ, Қоңырат ханлығын дүзиу керек!...

Таң алдына қарай базы маўбас бийлер қалғыуға қарады.

— Айдос, бизди бириктирий ушын емес, қырылыстырий ушын шақырған екенсең! — деп Орынбай бий өрре түргелди, — Қәне, мениң жигитлерим, атланыңлар! Бұндай пәтиўасыз, хәттеки, түүысқанлары менен қандар болған адампың тамағын жеўдиң өзи гүнә, тұрыңлар!

Қалғып отырғанларға да қозғалаң тийди. Абайсызда жаў келип қалғаны хабар етилгендей, хәмме өрре-өрре түргелип, ким құрашын, ким сәллесин, ким қалпағын, ким қамшысып изледі, кеўли сергеклер тез-тез кийинип, үйден шықты. Демнің арасында отаў босады, атлылар шоқ-шоқ болып хәр жаққа тарады... Тамақ таярлаған аспазлар қайсысына тәўелле қыларын билмей аңырайысып қала берди.

Уйқыдан қабағы қалыққан Айдос аўылласларына сыр бермеу ушын өзін сергек тутып буйырды:

— Қолдаўлылар, отырың!

Өңшең қолдаўлы руўының атқа минерлери қайтадан ишкериледи.

Хәр руўдың бас бийине атақлап мал сойылған еди. Жалғыз руўдың бийлери ушын аўқат мол-молақай болып қалды. Бирақ хешким қуўанышлы емес, жас жигиттің қарасы үстінде отырғандай тунжырап жести.

— Әне, бирәдарлар, биз сол ушын қарақалпақпыз, — деди Айдос өкинишли. — Қөбинесе адам өзинің бойын билмей төбесин лапламайға тутады. Енди бойыңызға қараңлар!

— Не болыпты? — деди Бегис.

— Халқыңыздың қандай екенин билдиңизлер ме?

— Сеннен басқалар халық ушын деп жүрген жоқ-ә? — деп Мыржық кекесине сөйлеп, қолындағы жиликти қайтып табаққа салды. — Сен еле

пүткіл қарақалпақ меники деп жүр екенсең. Хәтте, қолдаулының сеники емеслигин бил.

— Қәне, бизлик жигитлер, бөлиниңлер! — деди Бегис түргелип.

Отырғанлардың жарыға шамаласы әстен-әстен тикейе баслады.

— Жигитлер, Орынбай бий дурыс айтты, бундай пәтиұасыз жерде тамақ жеу гүнә! Қеттик!

Мыржық ергенекти сытырлатып асығыс шықты. Жигиглери гуу ерди.

Бул ұақытта таң атып, өйер-бүйердеги адам көринетұғын болған еди. Айдос өз руўынан қалған бес-алты адам менен гилең хызметкерлердің басын қосып, аўқатқа отырғызды.

— Жеңлер, жигитлер, — деди ол тәрепдарларына руўх бериу ұшын. — Бул артық несийбе! Қысынбаңлар, жеңлер, аўысқанын бала-шағаңызға бөлисип алыңлар!

Ол қанша сыр бермейин деген менен иши түтинге толып кеткендей еди. Шыдамай далаға шыққаны сол, аттан түсип атырған Әлийди көрди. Оның шырайы қаралай өшип қалыпты, Айдос бирден хәулықты.

— Жау келгеннен аман ба?!

— Уллы бий, ис шатақ, — деди Әлий ентигип хәм иштегилер еситип қоймасын деген ой менен сыбырланып сөйледі. — Хан шабарманы өлді.

— Қалайынша?!

Қумар келин өлтирди!

— Қалайынша?

Әлий дир-дир етип хештеңе айта алмады.

Айдос өзиниң де қызып тұрғанын енди түсинип, Әлийдің қолынан шетирекке жетеледі.

— Ентиге бермей айтшы?!

— Өзи бузық адам екен. Түнде түргелип кетип еди. Бир майданнан кейин үстимизге келин келді. Өзи жүдә парасатлы. "Әй пассық қайнағалар, қәдирли мийманыңызды төсегимнен алып кетіңлер" — деди. Қысылып, қымырылып барсақ, хийұалы өлип атыр.

— Қәйтип өлген?

— Тилим бармайды.

— Соза бермеши!

— Адамгершилигин кесип өз аўзына тығып, үстине пәкини кесе қойыпты.

— Усы тап келииниң иси ме?

— Аўа.

— Келинге басқыншылық етпекши болған шығар?

— Ая, ұллы бий. Оның өзи ханың жийени екен, изи үлкен әдауат боларма деп қорқаман. Өликти Мыржықтың мал төлесине тығып қойдық.

Хабар еситилген пәтте денеси түршиккен Айдос өзін тутты:

— Ғеш гәп.

Оның сұйыққанлығы Әлийге де өтип парасатланды;

— Келин наятый дурыс ис ислеген—деди Айдос онша асықпай. — Қарақалпақ хаялларының дегишпесине түсинбейтуғын қарсақларға тәмби болыпты. Жүдә жақсы, жүдә жақсы! Өлтирилген нәмәрт ханға жийен түе бир емшек емиссе де, ендиги жүабын өзим беремен. Қабылға айт, хайлықпасын. Қелеси пийшембиге мениң менен Хиййаға жүретуғын болсын. Ханның шақырығына барамыз. Лекин бұл исти тилине басып екинши жерде ынғырыұламасын! Ал, енди өзиңнің не тилегиң бар?

— Доспан күтә ақыллы бала шықты. Усы сапары атқосшылыққа оны әкететуғын болсаң.

— Өкпең жоқ па?

— Қеўлимде ийнедей гирбең болса, ийманым күйсин.

— Ғарғанба, Әлий, исенемен. Және қандай тилегиң бар?

— Үлкен улымды тезирек аяқландырып, келин жумсағым келеди.

— Егер балаңның шөкелеп жүргени болса, биз келгенше қуда түсип қой. Қалың малыңа керек десең, "дәўлет басы" қарағай шақлы ала өгизимди де аямайман. Ал хәзир тезирек шап. Илажы болса Мыржықлардан бұрын жет. Өликти сол жатқан төлесинен шығармай аўзына тезек тығып көмиңдер.

—Яқшы.

* * *

Бийлер арасындағы жәнжелдің ақыбетине Доспан хайран: "Мине, бизден бийиктегилердің халы. Пәстегилердің ғамын жеў былай тұрсын, тиллерине баспады, хәрқайсысына өз бағ-дәўлеті қайғы. Сонда да қас қабағын бақпасақ, күн жоқ, төбеңе тас түсиреди..." Ол жумбақ қыялларға берилип Айдос пенен Әлий арасындағы гәпти еситпейин десе шыдай алмады, бир қулағы оларда болды.

Айдостың Қумарды мақтағанын еситкенде әне, бийбаба, — деди ишинен, — баяғыда оның атлы жүргенин құстаны қылып "Сулыұ қатын ериниң маңлайына шүйел" деп еди. Бийкарға шықты. Жоқ, ол мийманды өлтирген ғой. Изинен қанша адауат болады. Ериниң бетине шүйел дегени ұсымеди-я?... Бийдің оны атқосшы қылып әкетіўге қайылшылық билдиргенин еситкенде, есиие түскен барлық нәрсени бирдеп ұмытты, жерге қарап жымыйып күлди: "Қызық, ырастан-ақ маған өмир түйининиң

күлкили жағы ашылажақпа? Бийшара әкем тири болғанда қанша қуғанар еди. Ол . "Айдос күтә әндийшели, елге керек адам, әттең, ұақтында басыма ақыл келмеди болмаса..." дегенде не айтпақшы еди?... "Сорамағаныма.. Не қылыұым керек? Атқосшылықты келистире аламан ба? Неге? Әндийшели адам болса, үйретер".. Оның ойлары кем-кем бир қәлипке түсип, кеўили жақсылыққа исене баслады. Және шаўып кеткен Әлийдің изинен миннетдарлық пенен "мың-мың алғыс саған" деп жағасып ұслап хаяллар сыяқлы көкирегине түпирди. Соның арасында Айдостың атын айтып шақырғанын еситти. Уйқыдан ояғандай селк етип, "ләббай, бий баба" деди де ийегиниң астына тақалып-ақ қалды.

Бий өзип жайдары тутқан менен жүзи өртең шалғандай еди. Доспаппың төбесинен аяғына шекем сын көзи менен бир шолып:

— Хәзир сейисханаға бар, — деди. Доспанның қуұаныштан ұшпаға қанат болмай тұрғанын көріп, мыйығынан күлди. — Ҳа кеўлиң бир нәрсе аңлап тур ма? Бар да бизиң атқа түслес алаяқ жийренди жапқа апарып жуу, өзиң де шомыл. Бет-аўзында кир-қоң қалмасын...

Доспан "мәсләхәт төбеден" ойға қулдырап жуўырыўы менен кетти.

11.

Хийўалы шабарманды өли көргенде Қабылдың көзлери уясынан шыға жазлаған еди, еле қәддине түскен жоқ. Басы мензең. Мисли арқанлаўлы баспақ. Отаўды айланып тыпырлап, биресе төлеге киреди, биресе қонақ орнына қайтып келеди. Жүрегине ас батпай лоқсып баратыр. "Сум Айдос еплеп дузағына түсирди, — деди өзине-өзи. — Енди аямайды мени. Ханға тирилей тапсырады. Нәлетийдің асығы бәрхә алшылай бере ме?"

Ол Әлийди Айдосқа атландырыўдан қашпақшы да болған еди. Әттең "мәсләхәт төбеде" қанша адам оларды көріп қалды. Қайда тығылып қутылыў мүмкин? "Уай-әй, — деп өз жанбасын өзи бұрады, — Әлийди жибермеў керек еди. Өлини атына таңып, Әмиўдәрьядан өткерип қайтыў керек еди. Оннан соңғы өлими ушын хан кимге пәтеңки келтирсе келтирсин. Оған мына бийхая хаял-әм көнер еди. Ақыры, байы билсе, бұның өзине де жақсы емес!" Ол ойлардың торына шырматылып, жанбаслап жатыр еди, чайнек алып Қумар кирди. Оның пәрўайы пәлек сыяқлы. Жүзинен я күйиниш, я сүйиниш сезилмейди.

— Қумар қызым, бұған биз емес, Айдос айыплы, — деди даўысы қалтырап.

— Биресе келин, биресе қызым дейсиз, Қабыл бий, алжымаңыз, — деди Қумар чайнекті қойып болғаннан кейін кесенің ояқ-бұяғын сыпырып тұрып. — Уллы бий қайнағама жала жаппаңыз.

— Сонда мени гүнәкар деп отырсаң ба? — деп Қабыл тикейди. Дауысы әжеп тәуір. — "Тилимизге беккембиз" дегеннен басқа айыбым жоқ. "Қараматлы хийуалы мийман, еримиздің жоғын билдирмейсиз" деген өзінде бәле бар.

— Өйтип ғаллығалақтай сұу шашпаңыз. Уллы бий қайнаға еле сизди сұуға жыға қойған жоқ. Ол ақыллы киси, бәлким жықпас. Сонда да сұу бетине қалыққан ийнедей шөпти үлкеп тамыр билип асыла бериу, сиздей ақыллы адамға жараспайды.

— Усындай гәп айтыұды биле тұра, елдің басына неге қара салдың?

— Қайсындай қара?

— Хийуа ханы бір шабарманының геллеси ушын неше кисини дар астына апармайды?

— Бийғам болыңыз! Сиздей ел ағасы қорықса, биздей қызларыңыз дар арқанын мойнына сала бериуге тайын. Лекин қорлатыу ушын жаралған нашар емесбиз.

— Уллы Маман бий бір гезде, аз санлы әззи халық, ең үлкен теңиз деген. Қойнымызға нендей қоқым сыймайды? Хаял адамсаң. Елге келген мийманды бір сыйлағанда не қылатуғын еди?

— Қызлар өзін хаял болыуға таярласада, бузық болыуға таярламайды. Сиздей насаз өркеклер елин хәм аз, хәм әззи деседе, хаяллары мықты.

— Ха сениң тилиңди!

— Қызбаңыз, Қабыл бий, — деди Қумар жүдә сұуыққанлылық пенен нықыртып. — Егер сиздей нәмәнтай бийлер өз қызының тилин кесіуге урынбағанда, бул тил аты қарақалпақтың атынан сөйлер тилге қосымша тил болар еди, дауысыңыз күшли шығар еди.

— Әкет чайнегиңизди!

Қабыл өрре тұрды. Далаға шықты. Аты ақ көбик болған Әлий келип қалды. Оның аттап түсіуіне пұрсат бермей сорады:

— Айдос не деди?

— Хәзир Қабыл, — деп Әлий атынан секирип түстн де, байламастан төлеге қарай жүрди, — Қабыл, анау белди алып кир.

Қабыл қораға сүйеули белди алып кирди.

— Айтса, не деди?

— Боқлыққа көмиң, аузына тезек тығып көмиң деди,

— Изи не болады, изи?

— Хиййәға өзим жууап бсремен деди. Қәне тезлет! Мыржықлар келип қалмастап бұрып көмип болыу керек. Оларды жолда көріп, қаймыға шаптым.

Қабыл шуқанақ қазын атырып, және сорады:

— Басқа не жаңалық айтты?

— Сен Айдос бий менен Хиййәға барасаң.

— Өзи жууабын берсе, мениң нем бар?

— Зыяпатқа барасыз, медиресени тамамлайтуғынлардың зыяпатына.

Қабыл өзине келип маңлайының терин сыпырды:

— Ендиги жағын өзиң еплерсең, мен бұл жерден кетейин...

Қабыл Әлийдің жууабын да күтпестен төледен шықты. Бұл ўақытта Мыржық пенен Бегис аттан түсип атыр еди.

Сәлемнен бұрын

— Ағаңыз Айдос айыплы, — деп атына қарай жүре берди.

Қос туўысқан ҳештеңеге түсинбей аңырайысып қалды,

Отаўдан Қумар шықты. Ериниң атын жылаўлады:

— Ҳаплықпа, төрем, ұллы бий қайнаға емес, мен айыплы. Атттан түс, бәрін түсиндиремен.

Бегис пенен Мыржық аң-таң. Төледен Әлий шықты. Ол өлини көмип, төледе ҳештеңе жүз бермегендей қылып, үстине самтық шашып шыққан еди. Бегис пенен Мыржықтың келип қалғанын, Қабылдың кетип баратырғанын, салмақлы келин Қумардың бираз тәшўишли ҳалатта албыраңқырап ат байлап отырғанын көріп, тери көзине қуйылды:

— Жигитлер, ҳаплықпаңлар, айып менде.

Еки туўысқан ҳайранлықта ишкериледи.

Енди жасырыўға саңлақ қалмады. Әлий олардың изинен кирди де, болған ўақияны қысқаша сөйлеп берди.

Ҳалқас таярлаў менен бәнт Қумар киши ўйде еди. Табақ алып киргенде жүзи ағаштай болып қатып отырған ерин көріп, ишинен азғана қалтыратпа тийди. Сонда да сыр бермеди, қос қоллаўы менен олардың алдына гөш-гүртикли табақ қойды.

— Ырас па? — деди ағаш сўўреттей Мыржық.

— Ырас, төрем. Атқосшы қайнаға қалай айтса, бәри солай.

— Нәлетий, Қабыл!

— Жоқ төрем, ол киси айыплы емес, — деди ол ериниң ҳәзир турып Қабылды қуўып кетиўинен қорқып.

— Айдос па?

— Жоқ төрем! Уллы бий қайнағаға тил тийгизбе, мәгәр болса, душпаны көп.

— Душпаны көпемиш. Душпанынан дос излесе, әлбетте, душыпаны көбейеди. Бизлер-әм душпаны. Сен билмейсең. Айт, ырасыне онда Әлий айыплы ма?

— Жоқ, жоқ, бұл мүсәпир адам.

— Онда ким?

— Мен хәм шабарманыың өзи.

— Сеннен оған ым болды ма?

— Мийманы қашқан үй жақсы емес, төрем. Есикке келген мийман кетип қала ма деп қорқып қоныуына мирәт еттим. Ашылысып хызмет қылдым. Хийұалылардың хаялы еркекке керинбейди дейди. Мени ашық көріп, бузық десе керек.

— Сен неге хәр гәпинде Айдосқа жәм жуұйтпайсаң? Әлийдің айтыуына қарағанда, қонақты бизикине жиберип "кеўлин табың", деген ол.

— Өйдегенде Айдостың кеўили хәқ еди, иним, — деди Әлийдің шырпыры шығып.

— Ақламаңлар оны! Ол бизге туұысқан болған менен дүнъя алдынан шыққан, даңқ ушын жаралған адам, Усы ўақытқа шекем Бегис екеўимизди диңгек қылып, өзін бийикте көрсетип келди, енди шыдамай жүр. Көрдің бе, бизлердпң үйде жоқлығымызды биле-тура бузақы хийұалыны жибергенин?

— Қеўилиңди қараңғыға берме, төрем.

— Барсаңә, жұмысыңа! Еле сен қылар исиңди қылып болып изин бүркегиң келип өлтирдің бе, бұл жұмбақ!

Ериниң көзине көринип отыра берсе, күйине беретуғынын сезип Қумар далаға шықты.

Еки туұысқан енди Әлий менен де хабарласпады, хан шабарманының өлими кимге мұсаллат, кимге хеш гәп, ол жөнин пикирлеспеди де, Әлий кеткеннен кейин екеўи көп ўақыт сөйлеспеди.

Әлленемирде Мыржық үн қатты:

— Ендиги ўазыйпа Айдостың аўылын өзимизге толық қосып алыў болсын.

— Ел бизлерге күлмесе?

— Күлмейди, Бегис. Төремұрат сұўпының "Қоңыраттың бир шыбығы кесесине сыпбасып" дегенин есле. Қолдаўлы да Қоңырат, аўа, Бегис, Қоңырат!

Бегис ойланып қалды.

12.

Хийўаның шаўқымлы базары қызған мәхәл еди. Аспандағы алағат булт кем-кем топланып, жаўын жаўыў қәўпи дөнип киятыр. Ешейинде ҳаўа сәл ығалланса, кетегине қашқан таўықтай үйли-үйине жуўырысатуғын хийўалылар ҳаўа райының өзгерисин елестирип жүрген жоқ. Көшелерде гирес-гирес халық, ҳәр бәндиргиде шоқ-шоқ адамлар саўда-сатлық ислери менен бәнт.

Базаршыларды айырып киятырған оплаған атлы хан сарайының дәрўазасы алдына келип тоқтады. Айдос атынан түсе сала:

— Бирәдарлар, азғана еглениңлер, — деди де, жүўенин Доспанға услатты ҳәм дәрўазаның алдына барып даўрық салды;

— Ашыңлар!

Ғайры нағышлар ойылған саңлақсыз дәрўаза иштен тас қамал қылып илингеп еди. Әллекимниң өлпең даўысы шықты.

— Қим өзи?

— Айдоспан.

— Танымаймыз.

— Қарақалпақ Айдос.

— Не жумысыңыз бар?

Жаңа ханның дәрўазаманларды өзгерткени оған нәмәлим еди. Бурынлары атын еситиўдеп жол беретутғын дәрўазаманлардың танымай-шұқластыра бергени, ертип келген адамлары алдында абырайын төгийге урыныў болып сезилип, Айдос ашыўлы жуўап берди.

— Хан болыўға киятырман.

Иштен әллекимнин мысқыллы күлгени, екнши бирейдин, бәйкти еситилди:

"Ҳа, Айдос қарақалпақ,

Басыңа тайжыға кий малыңды бақ,

Азыўсыз арысландай айбат шегип,

Хийўаға хан болмаға ҳәддиңе бақ",

Қоластындағылар алдында кисиден дәкки жеп көрмеген бий, жер жарылса кирип кеткендей ҳалға түсти. Ғырра изине айналды. Жолдаслары оның кеўлин бағып, бәйитти еситпеген кейип сақлады. Айдос "кеттик, бирәдар" деди де атланды. Изден дәрўазаманнын муштай басы көринип бақырды

— Айдос, бир өзиңиз кириңиз!

Айдос жүап бермеди.

Бултлы аспан, тап олардың кейпин күтип тұрғандай, силпилей баслады.

— Бүгинги жаўын бизлердің ғайымыз екен, — деди Қабыл.

— Құдай гейде көз жасымызға көз жас қосса да, тыйыўға келгенде умытады, — деди атлылардың бири.

— Бирәдарлар, — Айдостың сарсықлы даўысы хәммениң жүрегине ништер сұққандай, баўырлары езиле жазлады. — Бирәдарлар, мен гүналыман, нәлетий шабарманға исенген едим. Кеширерсиз. Жәбирин жасырып жасаўға үйренген халық едик, жүзлериңиз бүгинги аспандай түнерипти, сарайдан қәйтип қайтқанымызды хийўалыларға сездирмей сөйлесип жүриңлер.

Доспанның есине әкесиниң бир нәсияты түсип кетти: "әстапыралла, тек пәстегилер емес, басшыларымыз да жәбирин жасырып, шаппаттан қызарған жүзин тоқлықтың белгиси етип жүреді екен-аў..."

— Сол келгенниң өзи шабарман емес, бир бұралқы ийт екен-аў, — деди Қабыл. Оның бұл сөзи албырап тұрған Айдосқа әдеўир тиреў болып, кейпи бираз дүзелди.

— Ҳа, солай, Қабыл, дәйексиз бир нәрсе болса керек. Бирәдарлар, егер мақұл десеңиз менде және бир ой пайда болып киятыр. Ийт өкпелер, ийеси билмес деген. Биз бұл Хийўаға өкпелеп кеткенде, қайсы таўын жығып, қайсы қусын үркитемиз, Ҳәлсизбиз, бирәдарлар. Бир өзим-ақ жаңағы дәрўазаманның шақырығына барайын. Есабын тапсам ханға арзы айтып көремен.

Бұл хәммеге мақұл түсип "барыңыз, барыңыз" деп ғаўырласты.

— Қабыл, мә, мынаны ал, — деп Айдос қалтасынан муштай ақ түйиншик шығарып ұсынды. — Базардан екеў-ара бир қой менен ишкилик-жегилик алып "Маман шеңгелде" күтиңлер. Ҳаўа да ашылып киятыр.

— "Маман шеңгели" қәйер еди?

— Уллы Маман бий бизлерди ең биринши ирет оқыўға әкелеатырғанда түнеген шеңгеллик-ше?

Хийўаға келгенше де, келген соң да, хан шабарманының өлими ушын Айдостың тутып бериўинен қәўипленип, бир қысым болып жүрген Қабылдың бойы жеп-жеңил бола қойды.

— Яқшы, Айдос, күтемиз.

Айдос атының басын кейин бұрды. Ол сарай дәрўазасына жақынлағанда құдасы Есенгелдиге жолықты. Сақал-шашы қардай ақ мәпилик ғаррының атта тип-тик отырысы Айдосты таңландырып, сәлем

бериўди де естен шығарған еди. Алаяқ жийренди алыстан-ақ танып иркилип тұрған ғарры оның сәлем бермегенин күстаны қылып бәд урды:

— Хийўаға келсең, жас үлкенди умытасаң.

Айдостың кеширим сорағысы келмеди.

— Себебин өзиңиз тусинсеңиз керек.

— Хан шақыртса бәрхә көзиңнің ети өседи. Ханға қатнайтуғын аяқларыңның тусаўын кесип, ұсы дәрежеге жеткерген адамға сәлем бермегениң ушын, құдайдан табарсаң.

— Теңлес, заманласларыңнан изде қалып көбирек жасағанда, маған ұсыны айтыўды мақсет еткен екенсең-дә. Бул жерде не қылып тұрсаң?

— Сенин абырайыңды көрейин деп келдим, Күшли болсаң өзиң менен сарайға алып кир.

— Қоңырат хәкими қайда?

— Шарбақта қалды.

Дәрўаза таманнан сарай сүтинлериниң бири Қутлымурат инах көринди. Ат жақлы, қара сақал, бирақ балықтай жылысқақ, қайың бул адам асығыс еди.

— Сизлерди күте-күте шаршадық ғой, — деди ол тез-тез сөйлеп. — Қәне, асығыңлар, қарақалпақлар, — деп дәрўазаманлардың бирине олардың атларын бир жерге байлап қойыўды тапсырды да, ишке қарай баслады. Есенгелдиге де "тек" деген бенде болмады. Айдос өзгелер алдында алаўызлық көрсетпеў мақсетинде ғаррыны алдына салды. Инах шийрақ қәдемлер менен асығыс сөйленип киятыр. — Усылайтип-әм кешигеме екен? Хан сизлерди күтип отырама, ақыры. Басланғаны қашшан. Пай, қарақалпақлардың ұсындай паңлығы бар-дә. Ара алыс екенин билесиз, елден ерте шығыў керек.

Айдос қашшан-ақ келгенин, дәрўазаманлар киргизбей қайтарғанын, сонша жерден ертип келгеп жолдасларын сыртта қалдырып жалғыз кириўге намысы жетпей, оларды базарға шекем ертип барып алдарқатып қайтарғанын айтпақшы еди. Инахтың кейпи-кәрахтына қарағанда жағдай айтыў—қатты даўылда өрдеги кисиге сыбырлағандай-ақ болатуғынын билип үндемеди. Инах кирген есиктен булар да уры пышықтай әстен ғана ишкериледи. Босағадан атлаған жердеги бос жайға саққа-саққа жүгинисип, бир-бирине асылыса отырған Айдос пенен Есенгелдини байқап дыққат аўдарған адам болмады.

Инахтың асықтырғанынша бар екен. Зыяпаттың шан-шәўкети питип, адамлар аўқатланып та болыпты, бирақ хәркимниң алдында еле жыйналмаған тас бадьялар, шала желинген палаўы менен тұрыпты.

Тәрдеги бийик сынаға төселген қызыл ғалының үстине орнатылған тахтта отырған хан қәхәриниң белгиси сынағында гүмис айбалтасын жығалы басынан ара тура бир айналдырып жибереди. Ханның жез геўиши қойылған сынада гилең молла бәшелер отыр. Жаңа қыршылған пияздай сүп-сұлыў сәлле ораған жаслар бир ўақытта хан тәрәпке бурылып, бир ўақытта төмен қарасады. Бул олардың хан буйрығына таярмыз дегениниң белгиси.

"Қандай бахытлы балалар, — деп ойлады Айдос. — Пүткил Хорезмниң, ұллы исламның, кәрәматлы Хийўаның ертеңи... Мухаммед Раҳим хан күтә ақыллылардың ақылы, даналардың данасы болса керек. Ертеңгиси менен мейлис қурыў ҳәрбир ығбаллы бендениң басына келе бермейди".

Шәхәрдиң гүллән қаймақлары хәм медиресени быйыл питкерийүшилерге лық толы жайдағы жалғыз гүләнгир қораз болып отырған ханнан саза шықты.

— Молла бәшелер, қулағыңызды кенирек ашыңлар! Уллы ислам әлемге үстемлик етиўи китабий сөз. Бир кәпирди мұсылман еткен бендесин қуда отлы гүрсиден сақыт қылады. Әне, сол ұллы исламның ошағы кәрәматлы Хийўаның даңқын шығарып, әлемге жаршы болыў сизлердин зиммаңызда. Түрки қәўимлерден қазақ ели ұллы кәрәматлы исламнын хәўиринен алыслап баратыр. Оларды қуда дәрғайына жақынластырып, ислам хәўири менен жылытыў кәрәматлы Хийўаның шегине түскен. Биразыңызға шала мұсылман қазақлар арасына барып ұллы ислам ушын хызмет етиўге туўра келеди.

Жас моллалар самал менен майысқан бир атыздың бийдайындай, жапырылып, "құллық, ұллы ханымыз" дести.

Ханнан:

— Ийшан! — деген саза шығыўы мәттал, басына ақ сәллесин гүдишек қылып ораған ийшан, бийдай атызға шыққан жалғыз айғабағардай, ханға қарай ийилип, алдына бир адым таслады да, түбири шириген пақалдай, шалғайын баса жығылды хәм гүбирленди.

— Ләббай, ұллы ханымыз...

— Ҳа, ҳа, ҳа...

Ханда пайда болған кеўиллилик хәммеге өтип, "ҳа, ҳа ҳалап" күлисти. Қысылып отырғанлар әдеўир жадырап қалды.

Пайттан пайдаланып, бойын тиклеген ийшан сүрмелеклеп хан тахтының туяқларына маңлайын басып, оқ жайдай бүгилди.

— Ҳәр демим, жаным, малы-мүлким сизики, ұллы ханымыз. Буйырыңыз.

— Уллы Хорезмнің даңқын көкке көтеретуғын моллалар таярлағаныңыз ушын ғәзийнемнен зер нағыслы шапап инам еттим.

— Құллық, уллы ханымыз.

Ийшанның қандай тақлетте бүгилип тәжим қылып атырғаны менен ханның иси болмады. Өсик қара каслары астында ойнақшыған көзлеринің бирин қысыңқырап жүдә бийпәрұалық панен жуұан мойнын бир жағына сәл қыйсайтты.

— Шамалаұымша, бул отырыспаға, кең Хорезмди жайлап бизиң менен тең шабысатуғын қардаш қарақалпақ елинің Айдосы өзинің бир жас үлкени менен келип қосылды. Ара алыс болған соң кеш жеткенди, бәлким. Бизиң молла бәшелеримиздің қалай сыннан өткенин көрмей қалды. Қөрсин, анаұ шеткиден тете, өзи жуұас болса да, көзлери жаўдыраған бир молла бәше отыр. Соған сөз бер. Уллы қуданың бирлигин, хақлығын, даңқ сүймеслигин, ұллы исламның ошағын лаплатып отырған кәраматлы Хорезмнің даңқын қарақалпақларға сөйлеп берсин.

Айдос ушып түргелип ханға қол қаўсырды да:

— Мийрим шәпәәтли жүзлериңиз түсип, өтқир көзлериңиздің бир қыйығы менен биздей ғәрип пухараңызды көрип қалғаныңыз ушын, өмиримиз бенен миинетдармыз, ұллы ханымыз, — деп қайта орнына отырды.

— Қәраматлы Хийўа шәхәринің қаймақлары, — деп Ийшан отырғанларға бурылды. — Хәзир ғана алдыңызда мениң шәкиртлерим бәрше сораўларға жуўап берип, қуданың бирлигин, хақлығын, даңқ сүймеслигин, ұллы кәраматлы исламның ошағын лаплатып отырған кәраматлы Хорезм елинің ұллы таянышы, пүткил ўәлаятымыздың қудадан кейинги жалғыз сүтини болған ұллы хан Мухаммед Раҳимнің ұллылығы тәрийпенгени хаммемизге аяндур. Хәзир ұллы ханымыздың шарапатлы нәзерине сазўар болған ағла шәкиртим, үш жүз алпыс әўлийели Гене-Ургенч шәхәринен келип илим ийелеген Сейилхан әўлады Алламурат мақсумдур. Қәне, шәкиртий-әўлад тұрсынлар!

Сүўен жақлы, сулыўшық гана қара торы бала құстай ушып түргеле сала, қолын қаўсырыўы менен ханға үш мәртебе тәжим етип, тахтына маңлайын тийгизди, ханның мәсисин емес, тахтқа жабылған ғалының ақ шашақларын алақанына салып сүйди, соннан кейин ұстазы ийшанға бурылып келип, хәзир ғана хан жаптырған зер жағалы шапанның шалғайына маңлайын сыйпады. Оның ҳәрекетлери күтә шаққан еди. Бақлап отырғанларға ол ортада еркин ойын қылып жүргенге усады. Бир

Ұаықта ол дизерлеп, еки қолын маңлайыиа қаўсырып, өзинше пәтия етти де, отырғанларға бурылды.

— Халайық, сөйлеў имканиятыи берген ұллы ханымызға миннетдарман, — деп баслады ол.

— Жаным менен миннетдарман деп айт, — деди ийшан.

— Жаным менен миннетдарман, — деп қайталады Алламұрат мақсым, — Алған билим-тәлимим ұшын кәраматлы Хийўаға, ұллы ийшанымызға хәм миннетдарман. Халайық, айып көрмеңлер, бул жерде ұллы исламның күши, қуданың бирлиги, хақлығы, даңқты сүймеслиги... хаққында, құлласы бәри хаққында көп гәп болды. Мен қудайтала хаққында гәп болғанда, оның биреўлигинен шубхаланаман, оның нахақлығын, даңқты сүйетуғынын жасыра алмайман.

— Өй, пәдериңе нәлет не дедиң? — деди ийшаи.

— Ийшаным, сизиң тилиңиз бенен айтқанда, қудайталаға, ханға қарсы ишинде сыр бүккен адам гүнәкар, кеселбент болады, Мен ушбу мажилисте ұллы ханның алдында сырымды төгип гүнадан, кеселден пәк болмақшыман. Мениң қолыма бир китаплар түсти. Егер сиз айтқандай, китап сөзи дурыс болса, дүньяда исламнан басқа диндеги инсанлар оғыры көп. Егер оларды жаратқан басқа қудай болса, қуданың бирлигине, әлбетте, шубха түады. Егер куда биреў болып, хәркимге хәрқыйлы дин берип, бир бирине қарсы қойса, әлбетте, нахақ болғаны. Қудай даңқ сүймегенде, бейишин қалдырып дозағын жоқ қылар еди. Адамзатты қорқытып, бәрха өзин мақтатыў ұшып дозағын шығарып қойыпты.

Ханның көзлери уясынан атлығыўға кейип берди.

— Мынаў жилли ғой!

Адамлар өрре-өрре түргелип, Алламұрат мақсымды жән-жағынан қоршады. Ол албырамастан, даўысыи көтерди:

— Әне, халайық, пүткил ўәлаятымыздың қудадан кейинги жалғыз сүтини Мұхаммед Раҳим ханның дозағы болмаған менен, зинданы хәм дар ағашы бар. Жұрт солардан қорқып ханды гиршиксиз ұллы деўге мәжбүр.

Хан тикейип кетти:

— Таслаң зинданға!

Есиктен атлығып қос жасаўыл кирди. Ийшан шәкирти ұшын бир нәрсе деп кеширим сорамақшы болды ма, терис қарап тұрған ханның аяғына жығылды, сәллеси думалап кетти:

— Ұллы ханымыз, ұллы ханымыз...

Хан ғарры ийшанның аппақ шашлы басына бир табанын қойып, жасаўылға:

— Шәкирти менен қосып таслаң, — деди де, шыдамы ада болып хәммеге хәмир етти. — Зияпат тамам! Тарқаңлар!

Бир айға шамалас таярлық көрилип, пүткил Хийўаны тик аяғына миндирип, талайларда ғұл-ғұла пайда еткен бүгинги салтанатлы зыяпаттың изи ойран болып, көзди ашып-жұмғанша тарқатылыўы, қатнасқанлардың гүлләнин бийжағдай қылды. Ең қәдирли адамы өлгендей хәмме тунжырасып, бир-бирине сөйлеместен сарайдан шықты.

"Мәсләхәт төбедеги" мәжилистен жуўмақ шығаралмай хан шақырығына көп үмит артып, ели-халқының тәғдийри жөнинде жаңа хан менен кеңирек сөйлесермен деп келген Айдос та мисли өли қойып қайтқанға мегзес. Бетинде қаны жоқ. Барлық үмити пуш болған секилли. Қасындағы Есенгелдини де умытты.

— Атың сүрниксе, айнадай жолдан хәм томар шығады екен, деди өзинен-өзи.

Айдостың кейпин бағып үнсиз киятырған Есенгелдиге бул түртки көринди, илип алды.

— Кәраматлы Хийўаның атыңды ақсатқаны қашшан еди.

— Ҳа, сиз бар екенсиз.

— Ҳа, бармыз.

— Қарақулақ, — деди Айдос тисиниң арасынан.

— Сен де көп оқыдың. Алламурат мақсым медиреседен бүгин шаймий болын шықса, сен әллеқашан шаймий едиң. Қарақулағың не, бәдбақ?

— Төремурат сұпының қарақулағысыз-дә!

— Пайда сонда бар.

— Саңлақ таўып хан дәргайында болдың. Енди Қоңырат хәкимине есап бермейсең бе?

— Төремурат сұпыға барыў ар емес, бирақ сениң менен боламан. Айтпақшы, алдымыз кеш, қонақ жериң болмаса маған ер.

— Қайтаман.

— Онда мен де қалмайман.

— Түнги сегбирге шыдасаң, өзиң бил.

Қаладан қарагөрим шыққаннан кейин:

— Айдос, сен тыңла, тыңлама, өзиң бил, — деп гәп баслады Есенгелди, — Меники ўажыбаты ийман. Елди бөлме. Инилериңнен айырылма, оларға қосыл. Әкеңниң айтқаны бар еди, сен инилериңнен ажыралсаң, албырайсаң. Сен бир тәреп, инилериң бир тәреп, еки жаға болып

баратырсыз. Төремурат сұйпы еки жағаны бириктириўши көпир болажақ. Пайдалан. Ханға тил тийгизиў маған ылайық емес. Ал, Алламурат мақсым кеўлиндеги бар гәпин айналдырып Хийўаның тек ұсы ханы жөнинде айтқан болса, дұрыс.

— Ол бала, ырастан да көп оқып шаймий болған.

— Бәлким, солай шығар. Ҳаслында ханның абырайын төгиў ушын Алламуратты оқытқан ийшан Төремурат сұйпының адамы — болса, тәәжүлленбессең.

— Жоқ, ийшан ҳақ. Атызынан бир-еки ийт түйнек шыққаны ушын ҳасылдар бағманды гүнәкарлаў әдилликке жатпайды, Қәйткен менен, хан қатты ғәзәбетленди. Бийшара ийшанға да қыйын.

— Аўзыңның күйгенин жасырып, кисиниң аўзы күйгенин гәп қылғанша, өзинди ойла. Ертеңги тағдириң не болатуғынына көз жибер, Айдос.

— Сен мени Бегис ненен Мыржықтың изинен ертип Төремурат сұйпының шалғайына жықпақшымысаң?

— Ол шалғайда напақа бар, Айдос.

— Сол напаканы өзин шөплей бер, бирақ еки инимди өзиме қайтар.

— Қорланасаң, Айдос. Елди Хийўаға сатпа!

— Мен емес, ең әўеле сен сатқансаң. Мәхремликтен айырылған күни Хийўаны жаманлап ҳәкке болып шықтың. Сұй ишкен қудыққа түпирмеў керек. Ел Түркистаннан посып келгенде пана болған, напақа берген Хорезмге жаманлық қыла алмайман, Бағана ханның бизлерди "кең Хорезмди жайлап, бизиң менен тең ат шабысатуғын қардаш халық" дегени есинде ме? Шамасы, бұл жақсы хан. Халықты халық деп биледи. Оның менен еле сөйлесемен. Қарақалпақ халқын өз алдына киши ханлық қылдыраман.

— Саған ханлық ҳамал керек екен дә!

— Маған емес, халыққа ханлық керек. Бәлким, сен хан боларсаң.

— Ондай майлы жиликти ақылы зайылларға услатарсаң. Айдос.

— Сен де түсинбейсең. Хийўа сыяқлы бир шәхәр салсақ, кәрўанлар тоқтап өтсе, саўда-сатық қылса, мектеп, медресе ашсақ. Хийўа ханы ұсап биз де жән-жаққа молла таратсақ, қарақалпақ деген халық бар екен деп, бизге де алыс-жуўықтан адам келер еди. Ҳәзир қайда келеди? Қимге келеди? Бил соны, бил, — деп Айдос ер үстинен Есенгелдиге бұрылып қолларын жайып, күйип писти. — Билесең бе, биз бар тапқанды Хийўаға тасыймыз. Соннан Хийўа гүлленеди, биз соған қуўанамыз. Қелсек, қонақ жер таппаймыз.

— Ҳа, сонда неге ғар қатындай Хийўаға тасынғаныңды қоймайсаң?!

— Хәр сапары салық әкелгенде сай-сүйегим қақсап қайтатуғынын ким биледи, дейсең? Хеш ким! Илажсыз әкелемен! Егер сениң айтқаныңды қылып Төремурат сұйпыға қосылсақ, ол қарап қала ма? Инахлар гөжектей адамлар. Төрт аяғын тең басқан күни анасының маңлайына теуіп кетеди. Ең әйеле, Мухаммед Әмин инах сениң басшылығыңда қарақалпақтан пайдаланып, изинде не қылды? Есле. Төремурат сұйпың да сондай қылады. Бас ийіп барыўдан салық салады. Бухара аяй ма? Қазақ ханы аяй ма?, Орыс патшасы аяй ма? Негизинде қолымыз жұқа болса, хешкимге керек емеспиз.

— Өзинди бас, Айдос. Ырастан да жилли болыўға шамаласқансаң. Гәп Қоңырат ханлығы жөнинде баратыр. Уруўың Қоңырат екенін умытпа!

— Сениң менен биз өз уруўымыздың аты ушын емес, аты қарақалпақ баласының жыламаўын гөзлеўимиз тийис. Сол ушын маған Қоңырат ханлығы емес, қарақалпақ ханлығы керек.

— Усының менен изиңе адам ерсе, мурнымды кесип берейин.

— Уўққх!!!

— Жеңил болсын десең өз уруўыңды ойла.

— Сен не ушын сайызға шыққаныңды билесең бе? Әйеле хан алдында халық атынан сөйлеп мәхремлик алдың. Соң тек өз уруўыңды маңлайға тутып, аўзынан төри тар ин қазатуғын ғұллы ғұллыққа ұсап кеттиң. Сеннен хәмме қашты.

— Саған әбден хәмме қушақ ашып отырған шығар. "Мәсләхәт төбеде" не болғанын еситтик.

Айдос ерге жөнленип отырып алып, қайтып сейлемеди.

13.

"Маман шеңгел" деп аталған жер Әмиўдәрья менен Хийўаның ортасындағы бүктің арасынан сынаптай жылтырап аққан бир салманың бойы. Мисли еки қабат қора сыпатында өскен шоқ шеңгелликтің дәл ортасында үлкен бир тораңғыл бар. Қойыў саяманы пайызлы. Уйықлап қалғанға қәўипли емес. Қандай жез тырнақ хайўан болса да, шеңгелликке түмсығып батыра алмайды, аўыз табыў хайўан түүе бийтаныс адамға мүшkil. Тәбият өзін солай көгерткен, балыққа қурылған қазадай, еки ирет айналып ишке кириледі.

Усықараға жеткенше артынан қуўғыншы киятырғандай Қабылдың жүрегі улы-дүпилди еди. Келгеннен кейін өзін басты. Хаўаның ашылып кеткеніне кейпи көтерілип:

— Бүгін ырас маза қылатуғын болдық, — деп жолдасларына жұмыс бөлістірді; ким қой сойды, ким ис жонды, ким от жақты, ким барлық атлардың жабыұларын алып жерге төседі.

Деген менен, Қабылдың Айдосқа деген кеуіл түйини еле жаздырылмаған еди. Бир пайтын тауып, хештеңе елестирмегенсип гүбирленди:

— Айдос аўылда арыслан, Хийўаға келсе тышқан болады екен ғой.

Доспан оған алакөзлене бурылды. Бұл көзқарас Қабылға кәр етпеди. Сойылған қойдың терисин сыйырып атырған Қадирбергеннің қасына келди,

— Аўылдан бийкар шыққанбыз-ә?

— Өкинетуғыны жоқ, Қабыл аға, — деди Қадирберген, пышағын қонышына қайрап тұрып. — Үлкен дем алыс болды. Себеп пенен кәраматлы Хийўаға зиярат еттик. Мынаў Доспанның биринши келиси еди, Айдос аға келген соң атқосшысы ушын жоллық сораймыз.

— Бийбабаның берген бир түйиншик пулы мениң жолашарым, — деди Доспан от жағып атырып.

— Доспан-әм пайын жибермейди, — деди биреў.

— Дана бийдің атқосшысы-әм дана болмаса бола ма? — деди екнши даўыс.

— Бұл сұўмурынды дана дегенше тоты құс десеш, — деди Қабыл жақтырмай.

Доспанның зұлмет толы көзлери және қадалған менен Қабылға және кәр етпеди.

— Айдосты бүгін тырнағы жоқ айыўға мегзеттим, — деди және ол өршеленип. — Еки иниси оның ұсы қәсийетин сезип безген екен дә!

Қадирбергенде уруў намысы оянды.

— Тил деген бұўынсыз. Қабыл аға, ерк берсең кете береді.

— Ҳа, бұл жерде қолдаўлылар көп екен, билдик, — деди де, Қабыл төсек төсестиріп атырған жигитке барып, ерлердің үстиндегі көпшиклерди хөркимнің жанбаслаўына қолайлап хәр жерге қойып шығыўын тапсырды.

Намазлыгер қылтыйған гезде Айдослар жетти. Қабылдан басқаның бәри алдынан шығып, Есенгелди екеўиннің атын жылаўлады.

— Қабыл, — деди Айдос алыстан. — Қалайсызлар? Бәле, ошақтың ийеси болыўға құмарсаң-аў.

Жанбасын бұзбай жатырған Қабыл қыйпақ-сыйпақ етип бойын тиклеп отырды. Есенгелди сыртқы шапанын шешіп атырып оны иле сөйледі:

— Қабыл бий, Айдостың отжағарлығына жарайды екенсең.

Қоңырат уруынын араз жас үлкенлери бас қосып келгенге хәммениң ұақты хош еди. Есенгелдинің тикенекли гәпи хеш қайсысына жақпай, таңланысып қарасты. Қабыл гәп астарын түсинбегенсип, жаймашууақланып, олар жоқта айтылған сүйреткили пикирлеринің үстине мала басып жибергиси келди.

— Есенгелди аға, биз Айдос пенен бир нанды бөлисип жеп оқығанбыз. Биз оған, ол бизге от жақса айып емес шығар.

— Ха, мақул, Қабыл, мақул, — деди Есенгелди найләж.

Айдостың түнерген жүзи бұлттан шыққан қуяштай жадырап сала берди. Оның жадырауы көпшиликте кеўиллилик туўдырды. Есенгелди өз гәпине уялғаны үшін ба, ислениўге таярланып атырған қойдың пүтин қуйрығын кесип алып, жети түп шеңгелге бөлип-бөлип илдирип шықты.

— Жигитлер, бұлкәра бүгиннен баслап "Маман шеңгел" емес, "Майлы шеңгел" деп аталсын. — Бұл дүзиў тилек.

Иси ериккенлердің хәрқайсысы бир түп шеңгелге май қыстырып "Майлы шеңгел, майлы шеңгел" деп тәкирарлады.

— Әне, бирәдарлар, — деп Айдос тикейди. — Ғаррынын қойған аты маған да мақул. Усыкәра Хийўа ханы менен қарақалпақтың шегарасы, Айдос ұсыннан арқаға бир адым өтсе—бий, қубласына бир адым өтсе, — құл!

Оның шын кеўлин ортаға салғаны хәммеге ұнады. Ортадағы мазлап жанған от әтирапында кеўилли күлкилер, дегишпелер, мәзи-майрамлық хұким сүрди.

Төбеде шаңырақ орнына жұлдызлы аспан төңкерилип тұрғаны болмаса, хеш отаўдан кем болмады... Есенгелди қоржынынан шатыраш тахтасын қалдырмайтуғын еди. Гөшке тойып, көк чай ишип алғаннан кейин Айдос екеўи шатыраш ойынын баслады, басқалар тамашагөй болып дөгерекледі. Бир ойын тамамланаман дегенше алыстағы аўылда қоразлар шақырысты.

Таң намазынан кейин көпшиклерине қыйсайысып, көзгир алысып, ұллы сәскеде атланды.

Айдос алаяқ жийреннің жүёенин тартып, шекшийген басын арқаға бура бергени, өткир көзли биреў хабар тапты:

— Анаў епелеклеген қара адам ба ямаса хәйўан ба?

Атлылар қубла тәрепке жалт бурылды.

— Ғарры менен кемпир, — деди Доспан маңлайына қолын тутып. — Жүдә асығып киятыр. Ұах, бийшара кемпир сүрнигип жығылды.

Қөпшилик тоқтағаны үшін иркілгени болмаса, Айдос бийпарұа түр еди.

— Кимлер болса да күтейік, — деди.

— Мен еле көргенім жоқ, — деди Есенгелди.

— Анаұ бір түп ерманының тасасында киятыр, әне шықты.

Ғарры менен кемпир жақынлады. Атлыларды көріп, кеуіллерии әнжамлағандай, жүріслерин тосаңлатты хәм егиз бузаұлардың жаласқаны киби биринің маңлайын екиншиси сыпырды.

— Қандай татыұ жуптылар, — деди Айдос мыйығынан күліп.

— Татыұ едик! — деген ғаррының дауысы еситилди, болғаны, жөтел тутып буулығып, шыйқылдап қалды. Қемпир ғаррысының басын сүйеп:

— Мийрим жүзли адамлар, — деди сәл ентигип. — Азғана сабыр қылынлар, ғаррымның дем қыспасы бар еди, тынсын, сонсоң арзын айтсын.

Атлылар шоғыртпақласты. Ғарры әллен ўақыттан соң, тершиген маңлайын ақ қурашы менен сыпырып, көпшиликке сәлем берди хәм булардың арасында Айдос бий деген қайсысы екенін сорады. Олар тап Айдостың алаяқ жийренинің омырауына жақын түр еди.

— Арзыңызды баян етиңіз, мөминлер, — деди Айдос аянышлы.

— Айдос бий мен боламан.

— Жүректе жара, баста ғаўға пайда болды, — деди ғарры ккирегін толық жапқан аппақ сақаллы ийегін хасасына тиреп, — Қартайғанда құдай хасасыз қалдырып, көзден айыраp болды, жәрдем сорап келдик.

— Қуда араласқан иске не шара бар? — деди Есенгелди.

— Мөминлер, түсиндирип айтыңлар, — деп Айдос Есенгелдиге ашыўлы буға нәзерін бір таслап жөнлесті.

— Бул дүньяға келип артымызда қалдырған бір изимиз бар еди, өзимизден бурын өшежақ. Аўа, аўа, қарақалпақтың бийи. Бул дүньяға келип кемпиримиз бенен келеплеген бір думалақ жибимиз бар еди, тумғыйыққа түсип кетти, бир ушын ұслап жәрдем берер инсан жоқ.

— Хай ғарры, жумбақ қыла бермей айтшы, бийлер асығыс қусайды, — деди кемпири.

— Енди бизлерди бул дүньяға келмеген адамлар десе де болады, — деди ғаррының басы қалтырап, ол көзлеринің жасын жеңи менен сыпырып атырғанда ийегіне сүйеген хасасы жығылды. Айдос Доспанға ымлады. Ол атынан ғарғып түсти де, ғаррының хасасын қолына ұслатып, құрашын дурыслап кийгизди.

— Жыламаңыз. Кимлер боласыз? — деди Айдос.

— Түркменбиз — деди ғарры түпиригин жутынып.

Атлылардың биразы бұл адамларды түркмен ишине өтип тили өзгерип кеткен қарақалпақлар шығар, Айдостың атын еситип, әллеқандай жәбири менен келген екен деген уғымда тұр еди. Хайран болысты: "Түркменлердің қарақалпақтарға қандай арыз айтыуы мүмкін?"

— Айтыңыз, мөмин, сизди қайсы қарақалпақ жәбирлади?

— Қарақалпақтан емес, ханнан жәбиримиз бар, жалғыз улымды өлимге бұйырылды.

Хөммеси:

— Ханнан?! — деп таңланысты.

— Аўа, ханнан!...

— Хан бизди тыңлар ма екен, мөмин-аў? — деп Айдос сәл сарсық пенен сорады.

— Билмедим, Айдос бий. Шәхәрдеги адамлар қарақалпақтың Айдос бийине барып көр, дести.

Айдостың шырайында мардымдықтың изи билинип, өзине исеними артқандай болды.

— Бизден бұрын араға адам салғанбысыз?

— Адамлар Қоңырат хәкимине бар дегенге, қалада шарбақ қоймай аралап Төремұрат сұйпы дегенди таўып едик. Ол "яқшы" деп кетип еди. Қайта изин насырға шаптырып алды. Хан оған өшегисип, баламызды зинданнан шығарып, бүгін-ақ дарға асатуғын қылыпты.

— Балаңыз ким? Не жазығы болған?

— Медиреседі оқып атыр еди. Аты—Алламұрат. Қеше ғана хан дәрғайында жин ұрыпты. Қөп оқыса сөйтіп жиі бола ма, билмедим. Бұл медиреседі түркмен қутаймайды. Бұрынғы жыллары сол медиреседен Махтұмқұлы деген шайыр бабамыз-ем "жилли сүрей" болып шыққан. Ал, шырағым, көп сөзді қояйық, биз үшін асық. Жилли болса да, өз баламыз өзімізге кисинің саў баласынан артық. Дарға гириптар қылмай, жәрдем етегер, Айдос бий. Илайым, өніп-өскейсең.

Айдосты ой басып, басына аўыр мұсаллат түскендей көпке дейін үндемеді. Усы демде оның нелерді қыял етіп тұрғаны басқаларға нәмәлим, лийкин көзлери сүзилийли, оң қолы шекесінде, атының жүүени шеп қолынан жаздырылып түсіп кетті.

— Есенгелді құда, бирәдарларым, — деди ол бир ўақытта есин жыйып,

— Сизлер жүре тұрыңдар. Абзалы, мени күтпеңдер. Төўекел, ханға бараман.

— Қәтере деген қайрақ тас, Айдос, — деди Есенгелди "құда" деген сөзге жибискен болып. — Қайрақ тасты жөнсіз пайдалансаң, я желинеди, я морт сынады. Еле өзіңе де кереги болады.

Айдос оған қулақ аспады.

— Доспан, мин атыңа!

Илая бахтың ашылсын, сапарың оң болсын, Айдос, — деп кемпир-ғарры теңнен қол көтерип пәтия қылды.

Айдос Доспанды ертип Хиййғаға қарай соқпаққа түсти.

14.

Көп жыллар Айдостың атын ертлеп, жумсаса шабарманы, бир жаққа кетсе зәңгилеси болып үйренгеи Әлий атқосшылықтан қалыўға аңсат келиссе де, аўырманлығын хәзир сезип отыр. Қыялына, алға кеткен кәрўаннан адасып қалған нәмәлим саяқ, оны енди хешким излемейди, көрискенлер сәлемлеспейди. Үй ишине сыр алдырмаўға тырысып баққан менен ишине шеребе қуйылғандай. Оның бул кейпин үлкен улы байқады.

— Аға, атқосшылықтан биротала қалдың ба?

Ол ойына ужыбатлы жуўап түскенше, баласына таңланған болып, мыйығынан күлди. Хаялы жапсақлы еди. Жумысқа жарамайды, бирақ тықылдаған тили бар. Айтып отырса киши улы Омар тамақ писиреди. "Апаңның наўқасы өтип баратырғаны ушын дүзде жүргенди қойдым" демекши болып тұрды да, жүзи қуяшта қалған қағаздай сарғайған жуптысының зейнине тийип алыўдан қорықты.

Жәлий асығып және сораў берди:

— Адамлар, ағанды Айдос жек көреді деседи, ырас па?

— Бийкар, — деди Әлий бирден. — Билесең бе, Айдос бий туўысқанларына бермеген "дәўлет басы" өгизин маған инам етти.

— Не ушын?

— Балаңа келин алсаң, қалыңның басы қыл деди.

— Ой берекет тапқыр, — деди ана тиришеленип. — Онда Жәлийге келин излеп кел.

Үй ишинин бәри қарағанына қысынып па, Жәлийдің жүзи бұрыштай қызарды.

— Шөкелеп жүргенің болса айт, балам, — деди ана бираз кеўилленип. — Есикке келип түсип, Омаржанымның күйеден қутылғанын көрип кетсем, әрманым жоқ.

Бул пикирди әкеси де, иниси де қуўатлап сөйлеп, ошақ басының уңқыл-шуңқылы әдеўирге созылды. Жәлий әдебинде уялса да, соң кимди тәўир

көретуғынын айтып салды. Бул Маман бий аўылыиан Гүлимбет "сөксанар" дегенниң қызы екен. Қелешектеги құданың "сөксанар" деген лақабына ата-ана аздап мыйық тартқан болды. Ана Жәлийдинң кейпин аңлады.

— Жүдә жақсы екен. Қызы дүнья жыйғыш болады, бул мениң ақкеўил Жәлийимниң несийбеси.

Әлий ҳештеңе демеди. Азан менен атланып "Сөксанар" менен құда түсийге кетти.

Тап ұсылай болыўын күтип турғандай-ақ көшеде бийжағдай ат дүрсили еситилди. Жәлий сыртқа жуўырып-ақ шықты. Оны таңландырған нәрсе Бегис пеиеи Мыржықтың пайда болыўы. Ойланып үлгермей-ақ Мыржық шаўып келди.

— Жәлий, ағанды сыртынан көрип қалдық. Айдостың пәнтине шыдамай иши дүткеш болып, самаллаўға баратырған шығар ден иркпедик.

Жәлий үндемеді.

Бегис жақынлады.

— Ҳа, бала, аўзыңа сүў уртлағаннан аманбысаң?

Бегистиң нәзери тек Жәлийде тоқтамай ҳәржаққа аўысып жүр еди.

— Айналаңа көз тасла, — деди Жәлийге.

Жәлий бир өкшеден айналып ҳәр жерден атланып киятырған аўыллас жигитлерин көрди. Түсинбей ийнин қысты.

— Әкеңниң арын қорғайсаң ба?

— Не ар?

Жәлий, сени ақыллы десек қалай-қалайсаң? Айдос бий ағаңның күши барында сүйреп, енди насыбайдай түкирип таслағаны ше?

Бегис пенен Мыржықты. көшип кеткели биринши көрийи болса да, туўысқан ағасы туўралы бүйтип сөйлейди деп қыялына да келтирмегени ушын ба, Жәлийдин аўзы пәнкийди де қалды.

— Қәне, асық, Жәлий, — деди Мыржық. — Жигит болсаң атыңа мин. Мәнисин жолда түсинесең. Еле рахмет айтасаң.

Жәлий анасына, я үкесине ҳештеңе ескертпестен қораға кирип атын ертледі.

...Ол соннан жуўғарада қайтып оралмады.

...Қудалық жұмысын бәржай қылып қайтқан әкеси, қалыңның бас малына аталған Айдостың "дәўлетбасы" өгизин әкетерде бир күн егленди, улы сонда да келмеді. Аўылдан жигирмалаған жигит болып кеткенин еситсе де, гүдиксиремеди, өгизди де апарып қайтты. Енди оның кеўил сарайы қарар таўып, наўқас ҳаялы менен әжик-гүжик сөйлесип чай ишип отырғанында ғана Жәлий пайда болды. Онлаған күннин ишинде әдеўир-

ақ ержетип қалған секилли. Еринлери қаязып, бети гөнериңкирегенге ұсайды. Көзлери де хеш жерде тұрақламайды. Ата-ана бұл көринистен тәшүишленип, қайда болғанын қанша сорапасын, дұрысly жууап бермей ұйқыға жатты.

Азанда да сөйлемей, шала-пула аұқатланып, атланып қорадаи шығып баратыр еди, әкеси атының жылаұын тутты.

— Қайда?

Жәлий азырақ гидирип тұрды да:

— Әскерий машқыға, — деди.

— Мақсет?

— Айдостан өш алыұ.

— Бийбаба де, оңбаған!

— Сатқынға хұрмет жараспайды.

— Не дейсең, тили кесилгир?

— Тұұысқанлары сөйдегенде сеники не аға.

— Түс аттан!

Жәлий өжстленип атын бурып кетпекши болды. Әкеси ашыұ менен оның аяғын көтерип жиберди. Бундай қылады деп ойламаған аңсыз жигит аттың аржағына шүйтөбесинен құлады.

Хеш перзентине муш силтеп көрмеген әке жерде күшендей таұланып атырған ұлының басын да сүйеместен иши дүткеш болыұы менен үйине кирди.

— Шабазым, неге шырайың қаралай өшип қеткен?

Ол хаялына, жууап орнына Омарға:

— Далаға шық, — деди.

Бир бәле болып қалғанын түсинген ана киши ұлына жармаса шықты.

Жәлийдің жылаұға даұысы шықпай, ат басқан ийттей аұзын ашып-жаұып атыр еди. Анасының жүреги сұұлап үстине жығылды.

— Келөс, ағасыыуу!!!

Әлийдің денеси титиркенип кетсе де, қозғалмады. Ана байғұс және шарбаяланып, ерин жәрдемге шақырды. Әлий енди ғана тикейди. Келип, Жәлийдің мойын омыртқасы сынып кеткенин сизди, бирақ хаялына сыр бермей, сүйеп ишке киргизди де, ошақтың басына тез төсек салдырып жатқарды.

Түске тамап сырттап Бегис даұыслады.

— Жәлий, ўәде қәне? Неге кешиктиң?

Әлий жуұырып-ақ шықты.

— Бул не қылғаныңыз, Бегис? Өз үйимиз өзимизге зиндан болажақ ғой? — деди жыламсырап.

— Айдостан көр. Бизиң аўыл зиндан емес, қуяшлы. Қалесең көш, арба жибергиземен. Қоңырат хәкими салықтан азат етеди.

— Иним-аў, сол Қоңырат хәкими ким өзи? Халық пенен халық тең деген гәп бар. Гүллән өзбектиң үсири шелли Қоңыратқа сүйенгенше, Хийўа менен бой теңлестирсеңиз қәйтеди?

— Айдосты да бұзған сен маўбас ғой, шамасы, — деп Бегис найзасын көтерип, Әлийди түйреп жибергиси келип тұрды да, өзине хай берип, ғырра изине қайтты.

15.

Айдос қалаға кире берген жерде атқосшысының хәр көриниске бир таңланып апалақлай баслағанын жақтырмады.

— Өйтпе, Доспан. Несип болса еле талай келесең. Аттың қуйрығына қарап жибер, шөп жабыспап па? Ҳа, онда мақул. Екинши ирет есиңде болсын, бул қалада тусынан өткерип жиберип, изиңнен күлетуғынлар бар.

"Медиресениң әрўағы урған Алламурат" атлы жас молланың дарға асылатуғынын хабарлап баратырған жаршының ҳаўазы шықты.

Дыққатлар солай аўды.

Базар кеше өтип кеткенине қарамастан көшелер лыққа толы. Ешкидей бирин-бири ийтерискен адамлар тар көшеге таласып, алға шапқыласып баратыр.

— Абайладың ба, Доспан? — деди Айдос сұйық демин алып. — Жаршыға пул берсең болды. "Пәленшеникинде той бар" дегиссең де усы ҳаўазы, усы бақырысы, "дарўазшы келди" дегизсең де сол. Мине, дарға адам асылатуғынына қызығып жұрттың жолға таласып баратырғаны. Ҳайрансаң, биреўге биреўдиң тәрдири қампәтир.

Доспан оны бунша нәзик кеўилли адам деп ойламаған еди, Ҳайран қалды.

— Дүньяға адамның келиўи де, кетиўи де теңдей қызық болса керек, бийбаба. Базылардың өлиўи тирилигинен көбирек ынтық қылады.

Жас атқосшының мисли жүз жасаған ғаррыдай айтқан гәпи Айдосты қуўантты. Бирақ, қуўанышын оған билдиргиси келмеді.

— Ҳә, солай де, Доспан.

— Билмедим, бийбаба, тек айттым. Хан дарға адам асарда не ушын дағаза қылатуғынын усы жұрт түсинбей ме, қалай? Өликтиң ийисин сезген

ийттей бәри жууырысады. Ҳақыйқатында хан "маған қарсы келсең, сениң де күнің усындай болады" деў ушын дағазалай ма?...

— Доспаным, даналықтан қуры қол емессең, — деп бий бул сапары хошаметледі. Доспан оны, шебекейине айтты ма деген ой менен, бийўәжлик қылып көп сөйлегенине өкинишли, астынғы ернин тиси менен қырқып ала жазлады, шырайы қызарып кетти.

— Қысынба, Доспан, — деди бий оның кейпин аңғарып. — Атыңды ирикпей айда. Дар майданына туўры киремиз. Меннен бир адым қалсаң, дәрўазаманлар ортамызға кесе найза тутарды. Қире алмасаң, мени жекке қалдырасаң.

Айдостың бул гәпи Доспанға: "Сениң ақылың керек болады" дегендей сезилди. Қуўанып, тақымын қысып атына жедел берди. Соннан таўын жаздырмай бий менен қабатласа, дар майданшасының дәрўазасына өтті.

Дар ағашын қара шор адам қоршап алған еді.

Алламурат мақсымның мойнына шылбыр байланып, аяғы ҳәзир ғана жерден көтерилип баратыр екен. Ызық-ызық болып "тамашаға" қарап тұрған паяданы қақ айырып киятырған Айдос ҳеш жерде иркилместен дар ағашына жетип, арқанға қылыш урды. Айыпкер жерге сылқ етті.

Ол қылышын қынабына тығып үлгермей-ақ, сарай жасаўыллары қора болып Айдосты қоршады. Айдос бираз ҳаплығыңқыраған менен албырамады, жасаўыллардың үстинен дар ағашының түбине көз таслап, мойнындағы арқанның гүрмегин шешип атырған Алламуратты көрди.

— Мақсым бала, қорықпай түргеле бер. Ханның ҳәмири бойынша мойныңда кесилген арқан екінши ирет мойнына түспейди. Ата-анаңа Айдостан сәлем айт. Қәне, жасаўыллар, енди бизди ханның өзине баслаң, — деди де, атының дизгинин бир жасаўылдың үстине таслады. Айдостың қылықтарына таңланып, ҳәрким ҳәржерден:

— "Әлҳаббиз!" "Жүрек болғаныңа!". "Әне батыр!..." десип атыр. "Аңгөдек қарақалпақ"... дескенлер де болды.

Сыпсың-сыпсың гәплерге Айдос қулақ аспады. Бирақ соңғылардың кемситкенин бий еситсе, өкинеди деген ой менен Доспанның жығырданы қайнады.

— Бийбаба, бул Хийўада қатын сөзли еркеклер ҳәм бар екен.

Мәрт атқосшысына ыразы бий оған мардыя бир қарады да, жасаўылдың жетегинде үнсиз бара берди.

Олар датқа жайдың алдында тоқтады. Айдостың мойнына ханнан бийхұжим шылбыр салалмағанына пәнтқумар жасаўыл асығыс түрде ишке сүңгип кетип еді, бир ет писиримнен соң есиктен бас шығарып қос қолын

көтерди. Бул оның "Хан киятыр" деген белгиси екен, жыйналып қалған көп жасауыл дәлиз болып екиге айрылды. Ай балталы жасауыллардың қоршауында Мұхаммед Рахим ханның өзи көринди. Хәмме дауылға ушыраған бир жал ұрықтай ийилди.

— Әй, қарақалпақ! — деди хан қәхәрли дауыс пенен. — Бул не еркелик? Мойныңа май питип, көзиңнің ети өсти ме?

Ханның бирден бұйрық бермей үәжлесіуіге мейилленгени Айдосты өмирден дәмелендирди.

— Қараматлы Хорезмнің ұллы ханы, ат үстинде тұрғанымды кеширерсиз, түсіуіге жасауыллар ерк бермей тұр.

Ат жылаулаған жасауыл үндемей тислейтуғын ийттей тислерин ақшыйтып, Айдостың қамшылар жақтағы аяғын көтерип үлгермей-ақ бий шаққанлық пенен аттан өзін таслап, ханның аяғына-қарай еңбекледі.

— Ұллы ханымыз, ұллы ханымыз, — деп ол сөйлеп киятыр, — Дар арқанын кескендеги мақсетим, изгилерге сизиң атыңызды қалдырғым келгени еди. Бир ұақытта әуладымыз "Ұллы Хорезмде Мұхаммед Рахим атлы ұллы хан болды, қарсы келгеннен жан алды, лийкин, өзинің ұллылығы себепли, аз санлы қарақалпақ халқының Айдос атлы бир перзенти еркелик етип, хәмирин тәрк еткенінде, ұллы хан өлимин кеширди" деген гәп қалсын дедим. Мен болдым, ұллы ханымыз. Хәмир етсеңиз, мине, ұллы басым.

Айдос, басы қайрылып сынған жүүеридей ийилип, қыймылсыз тұр. Хан азғана ойланып, еки қапталындағы жасауылларға алмагезек қарап алып, Айдостың тамырлары шертилген желкесинен көз айырмай:

— Қоңырат хәкими қандай адамлығын билесиз бе? — деди.

— Кәраматлы Хийұа ұллы Хорезмнің көзи болса, Қоңырат хәкими терис кирпич, кәраматлы Хийұа ұллы Хорезмнің аузы болса, Қоңырат хәкими сойлақ тис, ұллы ханымыз.

— Азатсыз, қарақалпақ!

Хан усыны айтты да, ғырра изине "айналды. Бағанадан бери толқынласып бұйрық күтип тұрған көп жасауыл, хан қайта кирген есик жабылғанша, және ұрықтай жапырылып, көзди ашып жұмғанша көбіктей тарқап кетти.

Доспан Айдостың қолтығынан көтерип, атына мингизиуіге қолайласа бергенде, Құтлымұрат инах пайда болды:

— Айдос бий, бүгин бизге мийман боласыз.

Жаңа ғана болып өткен хәдийсениң я оңы, я түси екенін билмей, Айдостың ар-сары шығыуы менен Қутлымурат инахқа ерди. Доспан олардан қалыспай қос атты жетеледи.

16.

Хийұа ханлығының арқа шегарасындағы Қоңырат қаласының хәкими Төремурат суўпы тамыры терең хәм шақапшалы хан дәрежесінде даңқ шығармаған менен, Хорезм ўәлаятындағы ең бийик шоққылардан бири, қалапы дөгереклеп Арал теңизиниң құбласын жағалай қонысласқан елатларға хұкимдарлық қылады. Хийұа ханына гийнели Гөне үргенишли түркменлер менен хәмдам, қарақалпақлардың бираз уруўлары да оны сағалайтуғын болып қалды.

Қаладан сарай салдырмаған менен хәўлиси Хорезмдеги екинши пайызлы орын. Жыл мәўсимлерине қарай көшкилери хәм жайлары бар. Жасы елиў-елиўбеслердин шамасында болыўына қарамастан қатарларынан қуўнақ, шашына жары ақ араласқаны болмаса еле қара сақал. Басына кийетуғын ақ қурашы, көбинесе сәллеси қаралтым жүзине ирең бериў ушын емес, суўпылығының белгиси.

Егер ашыўланса, ақ сәлле астында жүзи өртең шалғандай болып кетер еди. Мине, хәзир ол тап сондай кейипте, жалғыз. Алдындағы астақтаға шығанақларын тиреп, кең танаўларынан дем алып отыр. Өсик қаслы қабағы жабылып, жазық маңлайы жыйырылған. Қасына ким келсе де шайнап жиберетуғын халда.

Көп жағдайда өзін әлпайым тұтып, қоршаған адамлардың хәр қайсысына жыллы сөз табатуғын, "парасатлы" деп ат кеширген адамнын бундай кейипке түсиўи тәәжип емес еди. Мұхаммед Рахим хан медиресениң зыяпатына шақырмады. Бұл да мейли, себеби бұрыннан ишли-тыслы адамлар. Ең баслысы, Гөне-үргенишли түркменлерге садықлығын билдире алмай қайтты. Араға түскени ушын Алламурат мақсым дар арқалы өлимге буйырылды...

Өзинен тете иниси Хожамурат аразласып Хийұаға кетип қалған еди. "Бәри соның ылайсаңы ма, деп те ойлады, — туўысқаннан шыққан душпан ата душпаннан да өшпенлирек болса керек..."

Оның ұсы отырысы үстине Айтмурат қызылбет кирип Хийұада қалдырылған атлысының есикке келип тұрғанын хабар етти.

— Не жаңалығы бар?

— Алламурат мақсым аман қалыпты, — деди Айтмурат қызылбет.

Төремурат сұйпы құанарын да, қыйналарын да билмеди. Хабаршы сийрек жийрен сақаллы, пәжмүрде биреу екен. Босағадан атлаудан дизерлеп келип, Хәким менен қол алысты хәм бұйрық күтпей жаңалықтарын баян етти.

— Алламурат мақсым өлимнен қутылды...

— Хан ақыры пәсине қайтыптыдағы?

— Олай емес, тақсыр. Айдос бий құтқарды. Дәўжүреклилик етип дар арқанын кести.

— Дар арқанын кести?!

— Кести, тақсыр. Сөйтип өзи өлимге гириптар болажақ еди, жол тапты, құтылды...

— Қалайынша?

— "Қәраматлы Хийўа ұллы Хорезмнің көзи болса, Қоңырат хәкими терис кирпич, қәраматлы Хийўа ұллы Хорезмнің аўзы болса, Қоңырат хәкими сойлақ тис" деди, құтылды.

— Қысқарт! Жоғал!

Төремурат сұйпы әлленемирге шекем не болғанын билмеди. Айтмурат қызылбет те, хабаршы да шығып кетти. Жаман түстен хәўлығып оянғандай, "көрсетермен сен қыйсық көтке, — деди өз өзинен гижинип. — Еки иницди бир жүеннің еки қайысы қылып аўзыңа сұўлық салмасам, жағыңды айырмасам Төремурат атым қурысын!..."

Уры пышықтай аяқтарын ғаз-ғаз басып және Айтмурат қызылбет кирип, Бегис пенен Мыржық келгенин хабарлады. Төремурат сұйпы тикейип бет-қолын жуўды хәм оларды ишке жиберийге ишарат етти.

— Хо, хо, қос периштем, келиңлер. Сизлерди көрмесем не деген сағынаман, келиңлер. Ғарры Есенгелдиден хабарлымысыз. Тәндар ма?!

— Хийўадан болдырып қайтқан, сизге сәлем айтты, — деп екеуи ушын Бегис жуўап берди.

— Нендей жаңалықтар бар, периштелерим? Еситтиңлер ме, Айдос түркменнің жилли молласын дардан азат етип, өлимге шатылған екен?...

— Хәх!

— Ҳа, Бегис периштем, қорқып кеттиң ғой. Тұўысқан жаман болса да көзиңнің қарашыры, қыймайсаң, Айдос аман құтылған. Айтмурат, сен далаға шығып қонақларға аўқат ғамластырмайсаң ба?. Әне солай, периштелерим. Сөйлеп отырыңлар.

— Тапсырмаларыңыз бәржай етилди.

— "Айдос аўылына" да әдеуір зорлық қылдық, — деп Мыржық толықтырды. — Жигирма жигити бизлерге қосылды.

— Солай, ұллы Қоңыраттың хәкими, — деди Бегис. — "Салық төлемейсиз" деген соң журт сиз тәрепке өтип атыр. Айдостың қоластынан отыз түтин өшип, бизиң аўылға көшти.

— Жаңалықларыңыз күтә жақсы периштелерим, қарақалпақ ели азапланса, сай-сүйегим сырқырайды. Уятсыз Хийўа ханы бәрха алады, ал елге жақсылық қылыў түсине енбейди, заңғардың. Ақыры, сизлер хәм биркәләта елсиз... Әттең, еле күшим аз...

— Бизиң елде де медиресе қурылып, минәр салынып, шайқымлы базарлар болармекен?

— Айтпақшы, жыйнаған жигитлериңиз қайда?

Қоңырат хәкimiнiң жуўаптан тайсалғысы келгенине екеўи де мәни бермеди.

— Елгелди менен машқыда қалды.

— Өйдеген ким? — деди хәким таңланып.

— Мыржықтың қайнағасы.

— Ҳа, Есенгелдиниң баласы ма? Уқтым. Бирақ, әкеси балам маўбаслаў дейтуғын еди.

— Жәндулла гүрре деген-әм бир көк өжетимиз бар. Жетимнен көтердик. Малақай ал десең, бас алады, — деди Мыржық,

— Ҳәзирги заманда адамларға зор келип, "мынаны айланасаң" деп шаңлаққа қазық қақсаң айлана береді ғой, — деди Бегис,

Төремурат сұйпы күтә шад болып, шақалақлап күлди хәм есикте саңлақ жоқ па дегендей қәуип пенен бир қарап алып:

— Ұәж, ұәж, периштелерим, — деп күлкиден шыққан көз жасларын сыпырды. — Айдос пенен биригип кеткениңизде, дым жақсы болатуғын еди. Қалай бириктириўди билмей ақылым хайран. Бирақ муйизсиз серке өзін ылақ дер екен.

Туўысқанлардың көзлери жаўтаңласып, ағасы ҳаққындағы жаман хабарды еситиўге қуштарланды. Хәким айтпай ойланып қалды. Айтмурат қызылбет дастурхан жайып нан, набат қойып кетти.

— Сүйген халқыңның бабаларына тил тийгизиў, даналықтан емес, — деп Қоңырат хәкими сөйлеўге еринип, дастурханға қол узатып, набаттан асықтай бөлегин аўзына салып сорып, әдеуір ынтықтырып гәпин созды. — Қарақалпақлардың бир бабасы — Хожамет Яссаўийдиң ҳасасын урлап, ғарғысқа ушыраған деген раўят бар еди. Айдостың қылықтары сол жаман раўятты ядқа түсириўге мәжбүрлейди,

Еки тууысқаниың намысы қозып бир-бирине қарасты. Төремурат сұйпы олардың қытығына тийип алғанына өкінди.

— Билек бир болса да бармақ бөлек, периштелерим. Сизлер оның менен жолы басқа адамларсыз. Мениң жаныма батқаны Айдос ханға барып, Қоңырат хәкимине қолқанат болып кеткен еки иним бар, биреуі терис кирпичим, екіншиси сойлақ тисим депти. Бири жұлынбаса көзимди шығарады, екіншиси қопарылмаса аўзым қыйсаяды депти.

Бегис пенен Мыржық. "Хәким дұрыс сөйлеп отыр ма?" деген гуман менен бетине қалша қарасып, самсаз болысты.

— Бәлким, бұл гәпимнен шубхаланарсыз, периштелерим, — деп Төремурат сұйпы бирден түйинди. — Бұл заманда шубха менен жасау керек. Мұрын болмаса, еки көз бирин-бири жеп қояр еди.

Айдостың жас атқосшысын сөйлете алсаңыз, бәрін айтып берер.

Енди исенбесликке саңлақ қалмады.

— Уллы Қоңыраттың хәкиминен сора, деген адамлардың өтиниши бар еди, — деди Мыржық жүдә жасқаншақлық пенен ийбе сақлап.

— Халық сора деген сораўды хеш сақлап қалма, периштем. Гүна болады хәм иште дәрт пайда қылады.

— Бизиң халықтың өмирбаяны сизге бес саўсағыңыз киби. Бабаларымыздың орыс патшасына қол жайып барғаны хәм аян, лийкин, ұсы жақлары қалай болар екен?

— Биз халық пенен ханбыз. Сиз халық пенен батырсыз хәм палўансыз. Сол ұшын да бәршени Хийўа ханына салық төлеўден азат қылмақтамыз. Өзлериңизге мәлим, халықтың көпшилиги қалай талап қылса, кемениң басын солай бұрыў, бизиң парызымыз. Бұған не дейсиз?

— "Қоңырат ханлығы халықтан салық алмай жасай ма?" — деген сораў хеш қайсысының басына келмеді.

— Сиздей пайғамбар нышанлы адамның жолынан паяндоz болса арзыйды, — деди Бегис. Мыржықтың оны жақтырғаны, жақтырмағаны нәмәлим қалды.

Бұрынғы келгенлеринде бүйтип көтермелеп сөйлеўди билмейтуғын жигитлердің тең жүап берип бири екіншисине қарсы келмегени Қоңырат хәкимин хәрқашанғыдан қуўантты. Ханларға тән қылық пенен алақанларын шаппатлап Айтмурат қызылбетти шақырды.

— Батыр периштеме таза семсер, найза, қалқан келтир. Палўан периштеме тон жап.

Айтмурат қызылбет күүжыңлап жүрген менен хәкимнің еки түүысқанға берилип, өзине кемсалыйқа болып баратырғанын қызғанатуғын еди. Бети күйген теридей бүристи. Бирақ, найләж, буйрықты орынлады.

— Қутлы болсын, периштелерим, сизлерге арнаұлы үй бар, барып дем ала тұрыңлар. Жаңадәрьялы қарақалпақлардың жәрдемине мүтәжлик күн түүып қалыұы итимал. Соның жолларын ойласыңлар. Аздан кейип изиңизден бараман. — Төремурат суұпы Айтмурат қызылбеттің шалғайынан тартып сыбырлады:

— Қораңды қорыған ийтке "шырағым" деген менен балаң болып кетпейди. Қеўлиң абыржымай, оларға жақсы хызмет ет. Бар излеринен жет.

17.

Қутлымурат инахтикине келгенде Айдосты қызықтырған нәрсе, оның кең саяманлы гүжими бар ҳаұызы емес, хәрқыйлы жемис ағашлары өскен хәўли хәреми де емес, есигинде хызмет еткен енапат құллары да емес, үйинен еки жүз қәдемге созылған паяндоzлы қараңғы көшеси де емес. Бундай шараятлар Хийұаның қоқтасынлы, қолы кирли бираз байларынан да, сарайда хызмет ететүғын базы ўәзирлеринен де табылады. Хайран қаларлығы, инахтың мийманға деген дыққаты. Ол базыбир жеңил тәбиятлы байларға усап "анаў жайым анаған, мынаұсы мынаған арналған, анаў ағашты пәлен жақтан әкелдирдим, мынаў жүзим мынадай қәсийетке ийе..." деп мақтанбады.

Инахтикіндей шан-шаўкетли байлық аты қарақалпақ елинде жоқ болса да, Айдос түүе атқосшысы, бундайларды көре-көре жалыққандай беглигин бузбады, ҳеш мүлкине таңланыў нәзерин тасламады.

Инах Айдосты атқосшысынан бөлеклемей, ғалы гилемнен тысқары аяқ басар көздей орын жоқ кең жайға киргизди хәм оларды емин-еркин отырып, өз-ара сырласып алсын дегендей шығып кетти.

Доспан есикке жақын отырған еди, әстен мойнын көтерип дийўалға тутылған гилемлерден баслап, маңлайшаға асылған дүүденде ойнап жүрген беденеге шекем бир шолыў жасады.

— Доспан, бегликти бузба, бундай жайды менсинбеген түр керсет, — деп сыбырлады, Айдос. — Шыдамасаң, ҳешкимге билдирмей қара.

Неше көз жасларға себепкер, неше бармақларды жеген гөззал ғалылар менен гилемлерди обалсынбай, үстине шыққанына Доспанның кеўли көтерилди ме, сәл қозғалып, кеңирек нәпәс алды да, жым отырды.

Үй ийеси кириуден саудырап мийманның қалай отырғанын, шаршаған-шаршамағанын сорады, оннан кейін бала-шағасының, ели-халқының аман-есенлігін билиуге өтті. Құлласы, өзін тек тыңлаушы дәрежесінде тұтып отыр,

Айдос та оннан хал-жағдай сорамақшы еді, инах өз сораулары менен оған мүмкіншилік қалдырмағанына ишинен күйінді: "Бұлар бизің хал сорауымызға мүтәж емес, ханның хал сорасыуына мүтәж... пәстегинің хал сорағанынан не пайда, шағынғанда не жәрдем қылады?... Хәтте, биз "халыңыз қалай?" десек, кеўлине келтиреді..."

— Уллы ханымыз Сизиң атыңызды бұрын да биледи екен, Жүдә ұнап қалдыңыз, ұллы ханымыз жүдә-жүдә кемтар инсандә, — деди бир ұақытта инах.

Айдос "құллық, құллық!" деп қайта-қайта қол қаұсырыудан басқа хештеңе демеди.

Өзин бұл жайда жоқтай сезип, үнсиз чай ишип отырған атқосшы өз елинде хешким қылмайтуғын қылықты бийдің қалайынша келистирип, қол қаұсыратуғынына таңланып, күлкисин кесепиң ернеги менен жасырыуда.

Мезбан кем-кем ашылысты.

— Уллы ханымыз Қоңырат шәхәринің хәкими Төремұраттың Сизге қарсылығын, сәл нәрселерге ала ауызланған инилериңизди айнытып, сизге қастыянлық етип жүргенине жаны ашыйтуғынын, кеше ғана айтқан еді. Сиз бүгін ырас бапладыңыз. Қоңырат хәкими енді қаласынан құұылады. Ол ушын ләшкер хәм таярланған.

Айдос хайран қалды: "онда "мәсләхәт төбедеги" ойласығымыздан да хабарлы болды ғой, шамасы... Қалай? Қалайынша?"

— Биз-бир айып ислегенбиз, — деди Айдос шыдамай.

"Не айып екен?" дегендей Доспан оған хайранлық нәзерин таслады. Бий оны көрмеді.

— Ырасында биз айып ислегенимиз жоқ, ол иследи, — деп Айдос өзін-өзі дүзетті. — Сизден барған шабарманды өлтиргенбиз.

Инахтың аяғы астынан жылан шыққандай, көзлери аларып. кетті.

— Сиз бе?!

Айдос шоршынбады.

— Аўа, мен өлтирттим. Аўзына тезек тығып көмдирдим, — деп ол бұл өлимнің тийкарғы себеби тап ұсы кәрада қалыұын ескертип, қысқаша сөйлеп берді.

— Сиз мәрт адамсыз, дұрыс ислепсиз, — деп инах басын шайқады. — Ханға да билдириўдиң кереги жоқ.

Оның гәпинен өлген шабарманның ханға жийен түўе бийтаныслығы, егер қылған қылықтары жөнииде еситсе ондай буралқыны жумсаған адамды хан жазаға дуўшар қылатуғындай астар түйилди хәм ол ҳақында қайтып сөз қозғалмады.

"Бийбаба, пайттан пайдаландың-аў" — деп Доспан ишинен хәз етип отыр.

— Сизди ертең Уллы ханымыз дәрғәхына шақыртады. Арзы-аўхалыңыз болса ойланып, бүгин өлшеп-шенеп алыңыз, — деп ескертти инах гәп арасында.

Айдостың шырайында қуўаныш пайда болды. Егер хан менен тиллесер күн тўйса, елге салықтың муғдарын азайтыўды, елдиң атын шығарғандай бир қала салыўға жәрдем етиўин, халықтың жары тапқанын жутатуғын кийимди өзлери қолдан ислеўине имканият туўдырып, пахта егий ушын шигит бериўи хәм егис үйретиўге адамлар жиберийи өтинбекши еди. Булардың хәммесин хан орынлай ма, орынламай ма деген қәўип пенен, хәзир инахқа кеңесип алғанды мақул көрди. Ойларын ортаға салды.

Қутлымұрат инах Айдос бийге ырзалық кейип пенен мұртларын қыбырлатып, жүдә кеўилли тыңлады.

— Узақты көргиш адам екенсиз, ели-халқым деген инсан сиздей-ақ болар, — деди ақырында, болғаны.

Палаў әкелинди. Изинен кесилген ғарбыз бенен бир ләгенде жүзим, бир ләгенде алма келтирилди.

— Айдос бий, сизде баслы байлық не? — деди инях аўқат үстинде,

— Мине, — деп Айдос алақанын көрсетти. Ол инилериней бөлеклескеннен кейин дийханшылыққа. араласып, алақанын әдеўир қабартқан еди, инах күлди.

— Уәж, ўәж. Қәне, ат қосшының қолы?

Доспан еки алақанын жайды. Қөп мийнеттен күнге күйген жүнлес жуўап билеклер, бәрхә таяқ ұслаған сыйқақ алақанлар инахты сүйсіндирди.

— Бул үлкен байлық, Айдос бий. Және неңиз бар?

— Балыққа, қамысқа, мал жайлаўына баймыз. Лийкин, мәканымыз шыбынлы. Шәхәрли жерден барған мийманлар көнбейди.

— Бас байлық бирлик. Әне, бул жағынан қалайсыз?

Айдостың шынтақ тамырына пәки тийген сораў ұсы болды. Неқыларын билмеди. Жасырыў керек пе, я ырасынан келген мақул ма? Бийди ойланып алсын дегендей үй ийеси және далаға шығып кетти.

Мұхаммед Раҳим хан тахтқа шығыўдан ханлықты беккемлеўдиң бирден-бир баслы жолы, шегараның етегин кеңейтиўден ибарат екенин ескертип, ўәзирлеринеп кеңес сорағанда, Қутлымурат инах қарақалпақлар бойынша пикир айтып, бул алааўыз халықты толығы менен ханлыққа қаратып алыўдың усылларын белгилеп бергенинен Айдос бийхабар еди. Оның бийазар сораўларына, жүдә дыққат қойып гәп тыңлаўларына, кеңеслерине, қанаатланыў сезиминде отырғанлықтан ҳәзир де гүманланбады.

— Доспан, қалайсаң, үй ийеси қалай? — деди күлип.

"Билмедим", — деген еки ушлы жуўапты жек көретуғын ат қосшы:

— Ығыңызға жығылып отырғаны қуўанышлы, — деди. Айдостың өз ойына исеними артты.

Мезбан қайта келип орнына жайласты.

— Уллы инах, әне, сиз айтқан байлыққа жарлымыз.

— Түсинемен, Айдос. Бурып көргенде де неге байлығыңызды, неге жарлылығыңызды көзлериңизден оқыр едим,

— Кеңесиңиз бар ма, уллы инах?

— Хан неге байлығыңызды биледи. Лийкин, алдына барғанда, ең дәслеппе неге жарлылығыңызды айтыңыз, жәрдем сораңыз. Ханның ўақты кем болатуғынын билсеңиз керек. Ең әҳмийетлисин айтып қалған жөн. Пахта егий ҳәм қала салыў тилегиңизди ханға өзим билдиремен. Шырғазы хан салдырған медиреседен түркменниң қуда бийзар шайыры Мақтумқулыдан кейии алпыс жыл отпей, және бир қуда бийзар түркмен шыққанына Махаммед Раҳим ханда қәхәр күшейди. Маған таза медиресе салыўды кеңес етти. Жақын ўақытта басласам керек. Әне сонда сизиң қалаңызға уста жиберип тұрыўды өз зиммама аламан. Салықтың муғдарып азайтыў жөнин ханның кейпине қарап көрерсиз.

Айдос ата сақалын үстиңги ерни менен жалмап, ойланып қалды. Қанша көп ойланған сайын үй ийесине ҳәм исенимли, ҳәм сүйиспеншилиги арта берди. Инах оның ойына кесепт етпей жатыўына тосек салдырып, өз бөлмесине кетти.

Айдос таң памазына оянғанда, үй ийеси келер деп дәмеленген еди. Қешикти.

Жаслығына қарамай мұртлары шыйратылған, көзлери кишкене, бирақ дөңгелек, өткир, айбатлы бир жигит кирди. Бул Қутлымурат инахтың улы Мұхамеджан еди, мийманларға өзін таныстырып, Марыға барып ақшам келгенин, оларды биймаза қылмаў ушын кирмегенине кеширим сорады

хәм әкесиниң ҳәр күни таң намазын хан менен жәмәәт қылып оқытуғынын, соған сәхәрде кеткенин айтты.

"Бизиң тәғдийримиз ҳаққында да сөйлесетуғын болыпты" деп бий ишинен қуўанып, ол кешиккен сайын сүйсинди.

Инах сәскеде жүдә кеўилли келди, есиктен сөйленип, мийманларды жекке қалдырып кеткенине кеширим соранып кирди:

— Айыпқа буйырмасаңыз, Сизди үйден алып кетемен. Хан дәрғақына барамыз.

Айдостың көзлери күлип сала берди. Доспап қуўаныштан ушып кетежақ болды.

— Мәлел келмесе, атқосшыңыз қала берсин, — деди инах.

Айдос ишинеп "бул не деген хұрмет, алла, ақыбетин бер" деп гүбирлениўи менен орнынан тұрды.

Датқа жайда көп күтиўине туўра келмеді.

— Қарақалпақ бийи, димағлар шағма, кейиплер яқшы ма? — деп датқа жайдың қапысы ашылыўдап сөйленип киятырған хан ға Айдос хұрметтиң барлық түрлерин аз көрип, ийилип тұр.

— Болды, турыңыз, — деди хан, — Сизиң бәрше тилеклериңизди Қутлымурат инах маған жеткерди. Хәммеси орынлы. Сизиң атыңызға, әлбетте, қала керек. Елиңиз, әлбетте, пахта егиўи керек. Және не тилегиңиз бар?

— Уллы ханымыз, қала қаладан, жай жайдан я пәс, я бәлент, адам адамнан я ақыллы, я ақылсыз болған менен, халық халықтан я пәс, я бәлент, я ақыллы, я ақылсыз болмайды деген раўят бар. Хорезмди жайлаған биз де халық едик. Сизиң шарапатыңыздан өз алдымызға ханлық алсақ деген тилегимиз бар.

Хан ойланып тұрмады:

— Қарақалпақларға, әлбетте, ханлық керек! Отаў тигетуғын киси әўеле баў-шүү сазлап, қоныс қыршыйды. Ханлық-әм солай. Ең әўеле қарақалпақлардың жами бир ақыллы бийге бойсыныўи керек. Сол ақыллы бий, әлбетте, Сиз. Егер өзиңиз бас болсаңыз, барлық уруўларыңызды Сизге бағындырып бериўге таярмыз. Жаңадәрьялыларды-әм берман көширемиз, сизге моллам дөгерек қоныс қылады. Ҳа, солай. Сиздей ақыл ийесиниң тилегин жерде қалдырмаймыз. Кешеги баҳаңыз бойынша, Қоңырат хәкиминиң өкшесине сабын жағылып, қаладап қуўылғанын тез күнде еситесиз. Және не тилегиңиз бар?

— Елдиң салығы...

Хан Айдосты толық сөйлетпей өзи даўам етти.

— Салықты кескирт қыламыз. Хәзир жылына еки мың тилла. Қалаңызға жәрдемди ғәзийнеханадан аласыз, — деп хан есиктеги жасауылларға ийек көтерди, — Қарақалпақ бийи жабығып қалыпты. Қеуилин көтерсин.

Айдос басқа хештеңе деп үлгермей-ақ, бир есиктен саз жанлады, екинши есиктен гилең биргелки қызыл көйлек кийген құмырсқа бел қызлар ойын менен кирди.

Ханнын ўәделерине, хызметиее кеўли толған бий бул ҳұрметти өзинен басқа бир қарақалпақ көрмегенине өкинишли, бирақ, өзиниң тирлигине, ырзашылық пенен йошып: "Бул дүньяда не хәзлик жоқ?" — деп гүбирленди. Хан еситсе керек, инахтың қулағына бир нәрселерди сыбырлағанын байқады. Жаманлық пикир айтылып атыр деп гүдик қылмады. Қоныў ушын сарыққан құслардай қолларыи қанат қылып жайып, жүдә нәзиклик пенен ойнаған қызлардан көз алмай, қыялы әлем гезди, "қала салдырып, елиме ханлық алсам, әлбетте, ұсындай қызлар жыйнайман, тамашаны өзим менен тең халқыма да көрсетемен. Жабыққан хәсиретли халқым мендей жанашыр перзентине ырза болсын".

Бир ет писиримдей ўақыт өткеннен кейин хан қолын шаппатлады. Қызлар үриккен кийиктей дүркиресип, көзден ғайып болды. Әлле қайсы есиктең кирген биреў Айдостың алдына зер жағалы шапан әкелип қойды.

— Уллы ханымыздың сарпайы.

Айдос түргелип, ханға алғыс пенен тәжим бермекши еди, ол кетип баратыр екен, көлеңкесине ийилип үлгерди, болғаны.

— Басыңызға мәңги бахыт құсы қонған адамсыз, — деди Қутлымурат инах қайтысын. — Уллы дәрежели ханымыз бүгингидей зийнетти хешбир ўәзирине қылған емес. Буның бәри өзиңиз айтқандай, аз санлы қарақалпақ халқының ерке бийи болғаныңыз ушын.

Айдос жымыйып күлди.

— Көпшилиги Сизиң шарапатыңыздан, ұллы инах.

— Уллы дәрежели ханымыздың қулағыма сыбырлағанын абайладыңыз ба?

— Абайладым.

— Қарақалпақлар Хорезм ўәлаятына белли "Гүлайым, Арыслан" дәстанын шығарған ел. Гүлайымның әўладларынан қырқын жыйнаса, бундай ойын-заўық өзлеринде-әм болар еди. Абзалы, бизиң сарайға берсин, хәр келгенде көрип турады деди.

— Ханда қырқ кисиниң көзи, ақылы болады дегенге енди тақыйық исендим. Уллы хан мениң қыялымды оқып қойыпты.

Қутлымурат инах үйіне келген сон Айдосқа емес, атқосшысына шапан жапты. Оны да жүдә кемтарлық пенен, ұллы дәрежелі ханға теңлес Айдостың өзіне сарпай жабыуға батылы бармайтуғынын айтып, қысына-қымырыла берді хәм бәхәрги егистен бұрын онлаған батпан шигит жиберіуге үәде етті.

— Айдос бий, — деди инах хошласарда егитилип. — Ұллы ханның әдепкі жәрдемі. Сизге қарсы базы ұрыулардың көзлерінен от шығарып қойыу.

— Хәрқандай жәрдем үшін қолымыз көксимізде, ұллы инах.

Айдостың хан сарайынан қай сүреде келетуғынын асығыс күткен Доспан, оның, кейпине күтә қууанышлы. Сонша құрметтен кейін өзін қалай тутып, атты қалайынша айдар екен деп сынап еді, баяғы бір жүриси болды. Көп сөйлемеді де. Бирақ, хайран қаларлық бір иси, "Майлы шеңгелден" бір адым өткен сон, атынан түсіп, бір қысым топырақ алды да, маңлайына тийгизді.

— Доспан, — деди қайтадан атына минип, — Сен ашшы менен дұшшыны, қоқым менен тынықты тең жутып, хәрқандай жәбирін жасырып үйренген елдің баласысаң. Бирақ, базда хәрқандай күшли адамның-әм кеулі ыдысқа мегзейді. Артық-аспай нәрсе сыймай шыртып сынады ямаса жарылады. Сен хәрқашан көргенлеріңді, сезгенлеріңді, меннен еситкенлеріңді бойыңа сыйдыра алмай сыныуға, я жарылыуға келсең, мисли жаңалық сыпатында өзіме айт. Түсиниксиз ислер болса, аұлағында сорап ал, жасқанба...

Шын сырға Доспанның кеуілі өсті. Пайттан пайдаланып кеуіл гүптікейлерін сорауға киристи.

— Бийбаба, жаңа неге бір қысым топырақты маңлайға бастыңыз?

— "Майлы шеңгелден" бер жағы өз топырағымыз, өз жериміз. Бұрын бұндай әдетім жоқ еді. Дар арқанын кескеннен кейін мени көміуге өз топырағым бұйырмас деген қәуіп түүды. Сол үшін шүкирлигимнін белгиси. Адам қайдан келсе де, өз топырағын әуеле аяғына емес, маңлайына басыуы керек.

— Бағана инах ұзатарда сизге қарсы базы ұрыулардың көзлерінен от шығару жөнінде айтқанда, келискен адам менен хәзир өз топырағын маңлайына басқан адамның арасында парық бар секилли?

Айдос күлді. Атқосшысының ақыллы сорауына ырза болып күлді.

Ырас, Доспан. Былайынша жүзгөйлікке ұсайды, хаслы дәрегінде олай емес. Падашының халы өзіңе мәлім. Бұл заманда егиз бұзаулар-әм жаласпайтуғын болып кетті. Қең далада тебисип, сүзинип жүрген асаулар

бир аранға қамалса ғана бир-бири менен емиренисип, жаласады. Усыған жетіу ұшын күш жумсау керек, таяқ керек.

— Түсиніуімше, бийбаба, ұрыұлар арасында аұызбирлик, дослық қылмақшымыз. Оннан кейинше?

— Өзи аз халықтың ҳәзирги жағдайы ертеңнен бийүмитлик. Билесең бе, бүгин тойып, ертеп аш болғаннан, ертең тоятуғынына көзин жетсе, бүгин аш жүрген анағұрлым абзал. Сол ұшын бәри бир жерге топланса ҳешқашан қорланбайды.

— Бийбаба, мийиңизди айналдырдым-ау.

— Сорай бер, бәлким, мениң де сеннен сорайтуғын гезлеримәм болар.

— Өз елимизде қылмайтуғын қылықты қылып ким менен сөйлесеңиз де, қолыңыз көксиңизден кетпегенине ҳайран болдым.

— Абайладың ба, хийұалылар күтә илим-ҳикметли халық. Илим-ҳикмет дегени не? Әдеп-икрамлық, бир-бириуе мириұбет. Бул Хийұада әзелий орнаған тәртип. Биз саҳрайылық қылып хийұалылардың бир-бирине бундай мүнәсибетин жаратпаймыз, бул надұрыс. Өгиз сойсаңда сұұғарып сойсаң, кеўилдің тоғы. Аұылға барған соң елде "мириұбет күни" деген күн белгилеу ойымда болып киятыр.

— Өйтсеңиз, бәлким, шеп болмас. Бирақ, бийбаба, Хийұаны ҳәр таманынан қызғандым. Адамлары бир-бирине сыйласықлы қаласы азада...

Айдос және өзипше ойға батты...

Доспап оған селтең бермеді.

18.

Жаңадәрьялы Маман аұылының өзгешелиги — бир жағы толқынланған көқалай көк теңиз, екінши жағы — жазда көк майса ырғалған, қыста сырдаңдай дала. Бийтаныс жолаұшылар аұылды гейде теңиз ортасындағы кишкене атаұға, гейде ушы-қыйырсыз далаңлықта иркилип қалған төбе-төбе қаңбақлыққа мегзетеді.

Мыржық кеше кеште теңизди даладан, даланы теңизден парық қылалмай қас қарайғанша бул әжайып көринистен көз айырмаған еди.

Маман менен сөйлесиги бийнәтийже болмағаны ұшын ба, азанда атланар гезинде, және бир қарамаса кеўли кеншимейтуғындай сезилди.

Мийманының шыннан заұықланғанын сыртынан бақлаған аұыл ийеси кеўил шадлығын жасырғысы келгендей төмен қарап жымыйып күлди де, қасына келди;

— Қалай?

— Бундай мекеннен бинай өмірде айырылып болмас, ақсақал.

— Үйренген қолға кирпич де мамықтай тийеди.

Мыржық кеңк-кеңк күлди.

Самал қуып шапқыласқан ақшыл қара бұлт хеш жерде турақламай, гә қуяшлы жауын тамшылап, гә тынып тұрыпты.

— Бұлтқа қара, күлге былғанған пахтаға ұсайды, — деди Маман үнсізлікті бұзып: — Егер және қонсаң, кешке шекем арқа таманларға қыдырар едик.

— Рахмет ақсақал. Сау болсақ талай келермиз.

Үйіне келген мийманды ауылынан қара гөрім узатыу Маманға әдет еді, атланды. Бұған да ырза Мыржық оны хошеметлей гәп баслады;

— Ақсақал, Қоңырат хәкимин күтә қуғанатұғын қылдыңыз.

— Егер елди орыс елине қайта қосып, қайта жарастыратұғын басшы табылса, биз жолға таласпаймыз, иним. Қосшылыққа үйренген халықпыз.

— Бизиң Айдрс бәрхә аға болғысы келеди.

— Адамнын, өз адамгершилигин көмгиси келмегени аға болыуға ұмтылыу емес, иим. Бұл жолда соқырлық пенен сулыу соқырлықтың парқын айырыу керек.

— Күтә ақыл гәп айттыңыз, ақсақал.

Марапатты сүймейтуғын жылқы минезли бийге Мыржықтың өз туысқанын сайғаны ұнамады. "Бундайлардан не жәрдем, қандай мәмлелик күтиуге болады" деген қиял менен, еле де бираз жерге узатыу нийетин тоқтатып, хәк жол тиледи де қалатуғынын туйындырды.

Мыржықта оның менен сөйлесіу иштейи және ашыла түсти. Қоңсылас орыс ауылын көрсетіуді өтинди.

Көктеги бұлт тас төбеге жыйналып және тамшылады. Маман аз ғана ойланып тұрды да күн батысқа—теңиз таманға атын бурды. Мыржық ерди.

Олардың нәзери таманда, Маман ауылына да "орыс ауылы" деп ат берген орыс ауылы тұрады. Жәми оилаған қамыс қақырадан ибарат ауыл гүллән жаңа дәрьялылар ұшын зияратханадан кейин емес. Өйткенн, бұл ауылда елдің керек-жарағын питкеретуғын баққал—көпес хәм темир ұстасы бар.

Әсиресе, жұртты тартатуғын адам Никифоров исмли темирши ұста. Бир қарағанда арық көринген менен, бұлшық етлери тарамыс-тарамыс, отыз беслердің шамасындағы күтә ири киси. Бәрхә отқа жақын тұрғанлықтан ақ келбети қарауытып, зер түсли сақал-муртының ұшлары жалын шарпып шалғандай, келте ғана, өзи кишипейил. Келгенлердің жұмысын питкергенше тынбайтуғын бир жапакеш. Қарақалпақшаны жақсы биледи.

Әттең, ерки өзінде емес. Тимофеев деген баққалдың жаллап қойған устасы. Тимофеев усташанаға кирип келгенде басқалардан бұрын ол қалтырап, қамшыдан қорқып қалған ябыдай жалтаңлап, Якоб атлы он жасар улын қасына шақырғанын билмей-ақ қалады. Баласы да түсимпаз, келе сала көрик басады. Себеби, келгенлерден көрик басқан, я балға урған адамды көрсе Тимофеев құтырыи кете жазлайды.

Тимофеев бир көргенде күтә бәдайбат, ис мұрын, аұызы қаяғында дерлик қапасақал. Қарақалпақ аұыллары менен сонша жыл қоңсы болса да "жоқ", "бар" дан басқа қарақалпақша бир сөз үйренген емес, саұда қыларда бармақлары хәрекет қылады, болмаса, Никифоровты пайдаланады. Оның өзи барда темиршиге келгенлердің иси питпес. Хәтте, бел епелетпекши адам да үш күн пишен орып бериүге, я қақырасын сыбаұға мәжбүр, ең қурығанда тоғайға отынға жумсайды, болмаса шубалған аұын тазартыұға отырғызады, ең таппаса есигин сыпыртады...

Бир айлағаннан бери жаңаша ис баслады. Балық сақлайтуғын шолан соқтырыұ үшін жер қаздырып атыр. Бир жақсы жери, ол үйінде көп болмайды, кемели кетип, әлле, қайлардан қант-чай, шыт әкеледи. Оның жоғында устаға хәмме үйирсек, хәркимнің мыңсан жумысы түсип келеди. Маманның солай жол баслағаны Тимофеевтиң жоқлығын билгенликтен еди. Себеби, олар бир-бирин жақтырмайды, Тимофеевтин қәсийети Маманның бир кәләта елдің басшысы екенин есапқа алмай мұрнын жыйырып "жыңғыл" деп те, "жүнгил" деп те сөйлейди, жумсаұға урынады. Маман оны еслесе, пүткил орыс елинен безгиси келип, ал, Никифоров ушып барлық зәхәрге шыдап, жалың болса да үнсиз жута бергиси келетуғын еди. Бул түүралы Мыржыққа тигислик билдирмеди. Усташанаға кирип-шығып жүрген көп аұылласын қөрип Маман бир сөйледі:

— Хожайын еле келмесе керек.

Мыржық үндемеди.

Екеұи де атларын жыңғыл түбирлерге байлап ишкериледи. Никифоров, әдеттегише жалаңашланып, төстемирге шақ-шақ шөккиш урып атыр еди. Жүнлес жуұан билеги менен маңлайының терин сыйырып жиберип Маман менен қол алысты. Мыржықты да жақтырмады.

— Хожайын жоқ па? — деди Маман.

— Бар болғанда бизлерге бундай бостанлық қайда? — деп Маманның аұылласларынан бири жуұап қайтарды. Никифоровтың езиүінде сықақтың ба, я бұл гәпке ырзашылықтың ба, изи билинип, хожайынның келер ўақты жақынлағанын айтты.

Хабар хәммеде әллеқандай сескениў ме, сергеклик пе, әйтеўир бир түрли сезим пайда қылды. Маман да албырақлаўға түсти. Бирақ, өзиниң басшы бий екенлиги есине түсип, сыр бермеўге урынды хәм хожайың Тимофеев ҳаққында хабардан кейин адамларда дәреген шоршыныў сезимин бүркеў мақсетинде хәммеге Мыржықты таныстырды.

Мыржық Жаңадәрьяға келип-кетип жүрген менен "Орыс аўылға" қайрылмайтуғын еди. Уста Никифоровтың жүзинен өзине тәбия ысықлық көрседе, хожайын ҳаққындағы хабардан соң адамлардағы абыржыўды сезип, нақолай жағдайда тұрыпты.

Есиктен бети қара күйе уп-узын ишектей биреў көринип, ҳеш ким менен сәлемлеспестен:

— Уста, әкелдим, — деди.

— Ҳәзир, ҳәзир, — деп Никифоров изинен шықты да, еки ирет еки қап көмир көтерип кирди.

Жаңағы узын ишектей адам есикти және ашып:

— Халайық, жаңалықты еситтиңиз бе? — деди.

Хәмме оған бет бурды. Әлле ким:

— Ишке кирип айтса, сөксанар, — деп еди:

— Қолымда өгизимниң бас жиби турыпты, — деди ол ашыўланбастан.

— Аўыл бетке бир жаршы шаўып баратыр екен. Айдос елге ханлық алармыш. Оның белгиси ушын елде "бир-биреўге мириўбет күни" деген күн белгилермиш.

Әжайып жаңалықтан дәметип аўзы ашылып турғанлар терис бурылды. Биразлар Мыржықтың жузине қарады.

— Гүлимбет "сөксанар" — деди иштегилерден бири, — Саған ханлық керек пе?

— Мен не билейин? Айдос айтса, керек шығар, Бир-биреўге мириўбетке қалай қарайсаң?

— Маған жағады.

— Олай болса ғарры өгизинди бәрхә жетелеп жүргенше сойып елди тойдырсеш!

— Айдостың жети бабасынан тири маған аўысқан өгизди сойып жинлимен бе?

Мыржықтың иши ғым етип, далаға шықты. Қарағай шақлы алабел "дәўлет басыны" көрип, көзлери уясынан атлығып кете жазлады. Әдети бойынша бара сала өгиздинің узын шақларын сыйпалады.

— Бул өгиз сизинің қолыңызға қалай түсти.

Гүлімбет сөксанар Мыржықтың атын еситкен менен, өзін танымайтуғын еди, бетине тигилип:

— Сени Айдос десем, жассан, кимсен? — деди хәм жууап күтпестен оның сорауына жууап қайтарды. — Қызы бардың деми айдарханың деми, бәрибир. Тарттырдым, есигиме байланды.

— Айдос қыз алатуғын болып па?

— Атқосшысының баласына қыз алар екен. Усы өгиз ұшын жалғыз қызымды бердим. Айдостың дәулеті маған өтсин дедимдә, қошшым.

Мыржық аяғы менен жер сызып ойланып тұр еди, бийдай сабандай сары шашы желкилдеп, жууырып киятырған бир бала. "Хожайын! Хожайын!" — деп ұстаханаға сүңгип кетти.

Сум хабар адамларға тышқан тесигин мың теңге қылып, есиктен дүркиресе шықты. Албырасқанынан кимнің қойнына жасырған бели. кимнің кетпепи, кимнің орағы, кимнің пышағы түсіп атыр. Және бәри қайтып ишке кирди. Олар менен Мыржық та ишкериледи.

Қемеден түсіп үш-төрт адамға жүк арқалатып киятырған Тимофеевтың еки көзі ұстаханада еди, әллеқандай нәрседен сезикленип туұры келди де, есиктеи басын сұқты:

— Никифоров!

Оның дауысы арыслан көрген жолбарыстың дауысына мегзеп кетти. Никифоров изинен жууырып-ақ шықты. Жыйналғанлардың бири оның босаған балғасың алып, қызып тұрған төстің үстиндеги қып-қызыл сол темирге уражақ болып еди, ұстаның он жасар улы басып тұрған көригин жиберип, балға ұслағанды кейин ийтерди.

Тийме! Хожайын ағамды сабайды.

Тимофеев не ушып ұсташылыққа Никифоров пенен баласынан басқаны араластырмайтуғынын биразлары енди ұқты: "қызғанады... өзлери билип алса жалынбай кетеди... деп қорқады"...

Тимофеевтің Никофорға жекиринген сөзлеринің арасында оларға таныс "жүнгил; "жүнгил" деген сөз бир неше мәртебе тәкирарланып тұрды. Бирақ олар бұл сөздің түп мәнисин билмейтуғын еди. Никифоров хешқашан түсиндирген емес. Қабағы қара бултлы аспандай жабылып келип:

— Тарқаңлар! — деди адамларға—Хожайынның айтыуына қарағанда, иссиз көп адамның бүйтип жыйналыуы гүнә.

Оның тилинің астында айтылмаған жасырын гәп барлығы сезилди, бирақ хешқайсысы сорай алмады. Сораған менен Никифоровтың ырасын айтпайтуғыны аян еди.

— Аўылласларыңызға хабар қылып пул әкелиңлер, — деди Никифоров, — Хожайын бул сапары жүдә хасыл чай, қант, оразада жейтуғын құрма әкелипти. Жақсы чайнек-кеселери, мыс табақлары бар қусайды.

Гүлимбет "сөксанар" жалтақлап:

— Никифор, саған да құдай берипти, — деди,

Никифоров Тимофеев таманға қарап алып, әстен жүүап қайтарды.

— Жердің бетине мақпал жапқанда хожайының тақыялық аўыстыра ма, десеш.

Адамлар сатып алатуғын затлары хаққында айтысып, ғаўырласып, тарқасты.

Мыржық Маман менен хошласып ұсыкәрадан түүры аўылына қайтты.

19

Жаңадәрьяны жайлаған атақлы еки елаттың "Көк өзек" бойындағы елатларға баратуғын жолы қалың қамыслықтан кең алаңлыққа шыққан жерде түйисетуғын еди. Мыржық ұсы бәндиргиге келгенде күн шығыс таманда шоқ шаңғыт көрип, "бәлким, Бегислер шығар" деген ой менен гидирди. Ол алжаспады.

Қоңырат хәкиминиң тапсырмасы бойынша жигирма атлыға бас болып Бегис Маңғыт урыўына жиберилген еди. Бүйтиўиниң себеби, хәким Орынбай бийдің минезине қанықлығын айтып "Көп атлы көрсе қорқып үәде береди, ол үәдесин орынлайды" деген еди, ал "Орыс тәбиятлы Маманның хәзирше рәмәўзин билиў жеткилики" деп Мыржықты жалғыз жоллады.

Бегис Мыржықтан бир күн илгери кеткен еди. Алдын-ала ойласылмаған, келисилмеген бул гезлесий еки түүысқанды да шад етип, аппақ тислери жалтырасып ұзақтан-ақ күлисип киятыр.

— Құдайдың өзи әзелден тек жолымыз ғана емес, тәғдиримиз түйисетуғын етип жаратқан, — деди Бегис. Ол ұсыны айтты да изиндеги жигитлерине топарын бузбай озып жүре тұрыўды буйырып Мыржықтап сорады.

— Сапарың қутлы болды ма?

Мыржық жүүап орнына ыржыйып күлди.

Жас үлкен басласын.

— Төремурат сұпы адам танығыш екен ғой, айтқаны келди, Хәкимди көрсе жолына шапапын паяндоз қылыўға таяр. Бирақ, Орынбайдың меннен гүманы барлаў. Айдосқа жеткере ме деп қорқып күтә сараң сөйлести.

— Менде гәп көп — деп Мыржық енди өзи сөйлегенше асықты. — Әсиресе, маған Жаңадәрьяның кең хайасы унады. Ырасын айтсам өкпем тығылып жабығып қалыппан. Күтә еркин дем алдым.

— "Орыс айылға" бардың ба?

— Ҳақыйқат. Тимофеев деген хожайыннан тап Хиййа ханның өзинен қорыққандай қорқады екен. Заңғардың сусының басымын. Оны көргенде Маман бий хәм қалтырады, Никифоров деген устасы қарақалпақтай қарапайым биреу.

— Пай, Мыржық, теңеңиң-ау. Қарақалпақта Тимофеев дегениңдей залым жоқ па? Өзимиздің биримиз ше?

— Маман бийден аңлағаным: Тимофеев дегени ушын гүлли орыстан безип Никифоров дегени ушын гүллий орысты қушақлағысы келеди. Бийшара, от пенен сүүдың арасындағы бир жан. Бирақ оннан бир гәп еситип, сондай хайрап қалдым дейсең, қоябер. "Биз қосшылыққа үйренген халықпыз" деди ғой әй!

— Дурыстағы. Айдосшылап "қарақалпақ ханлығын дүземиз" деп хәнкийиўдың не кереги бар. Сахрайы халық, әлбетте, қосшы халық.

— Бул пикирди Айдостың есине салған өзиң емес пе?

— Мен Хиййаға төленетуғың салықты нәзерде туттым. "Қарақалпақ ханлығы" деген гәп хешбир ақылға ұғрас келмейди,

— Қуўыстағы қырк жыллық өмирден төбедеги бир күнлик өмир абзал, деген ойдан шегипбеспен.

— Айдостың өзи бол-ә!

Мыржық қасарыспады.

Бегис үлкен ағасы жөниндеги пикирип созып, Орынбай айылына Айдостан шабармап келип "бир биреўге мириўбет күни" деген күн белгилеўди хабарлап өткенин айтты.

— Өзим көрмедим, бирақ ондай атлы Маман бийдің айылына да келипти. Айтпақшы, сол айылда "дәўлет басы" өгизди көрдим.

Бегистиң үлкеп көзлери атласып, Мыржықты алдап түр деген пәм менен бағанадан берги айтқанларының хәммесин өтирикке шығарғысы келгендей жекиринди?

— Ойнама!

— Ырас, Әлийдің баласы қыз алармыш. Соның қалың малының басы қылыпты.

— Онда анаў жигитлерди иркемен. "Дәўлет басыны" алып қайтамыз.

— Қызба, Бегис. Алып қайтыўды мен де ойлап тұрып изинен мынадай жуўмаққа келдим. Айдостың ол өгизди ерки менен бергени—бахтынан

айырылғаны. Еле бармағын тислеп бизлерге келеди. Сонда бетине басып, ғаңқ етпейге тәубе еткіземіз.

Бегистиң өгизди алып қайтыў нийетине тойтарыс берилген менен қыяллары алба-дулба. Сөйлеп жарымады. Мыржық та сөзге сараңласты.

"Көк өзек" бойындағы аўылдардың бирине жақынлай бергенде, алдағы жигирма атлыдан бири:

— Бегис аға, — деди тоқтап. — Анаў аўылдан шығып баратырған Доспан ғой, иркейи бе?

— Тез!

Доспап Қутлымурат инах жапқап шапапды кийип жүр еди. Оған әдейи арнап тигилгендей жарасып, әбден азғын жүзине қызғышлық берген қызыл шапан хәммениң көз отын алды, қызғаныш сезимлери оянды. Доспан кимде қандай сезим пайда болғанына итибар бермеді. Атынан түсти. Бегис хәм Мыржық жүдә әлпайымлық пенен қол ұзатты.

— Қарақулақ, не қылып жүрсең? — деди Бегис. Оған жуўап бериўге үлгертпей, атлылардың бири таңланды.

— Үстиндеги шапанды қайдан алған-әй?

— Сизлер жүре берің, — деди Бегис атлылардан аўлақ сөйлескиси келип.

Мыржық Доспанды қатал сораўларға тутты. Ол албырамады. Бийбабасының тапсырмасы менен "бир-биреўге мириўбет күнин" белгилеўди аўылдан-аўылдарға дағазалап жүргенин, "шапанды" бийбабасының досты Қутлымурат инах жапқанын мойынлады.

— Өзи не алды?

— Бийбабамдики зержағалы шапан. Ханның тәнхә өзи жаўыпты.

Олар қалың қамыслыққа киргеннен Доспанды қашып кетер деп қәўипсингендей ортаға алды.

— Қәне, сөйле. Хийўада не жаңалық көрдің? — деди Бегис жеделли. — Бир аўыз өтирик қоссаң өлесең.

— Бириншиден, мен өтирик сөйлемеймен, екиншиден, сизлер мени өлтирсеңіз айып болады. Үшиншиден, сизлерди не қызықтыратуғыны маған нәмәлим. Аңсаты, сораңлар.

— Хо, тили кесилгир, — деди Бегис мысқыллы күлкі менен. — Қәне, балтаптап айтыспайық. Айдос ханға кимди жаманлап сарпай алды?

— Өйдеме, Бегис аға. Бийбаба кисиниң сыртынаң саятуғын нәмәрт емес.

Мыржық ала көзлерин адырайтып Доспанды шайнап жибережақ кейипке кирди.

- Дурыслап жуўап бер, ханға не деди?
- Қеўилиндегисинен зыят ҳештеңе демеди.

Бегис те, Мыржық та Доспанды бүйтип дәсме-дәске келеди деп ойламаған еди. Жуўасымаса дурыслы жуўап алалмайтұғығынын екеўи де уқты.

- Шыннан кел, Доспан, бий ағам күтә шаршаған.
- Доспан Мыржықтың бетине қалша қарады.
- Бийбаба анаў-мынаўға шаршайтуғын нәренжан емес!
- Қартайды демекши едим.

— Менменсиген қос жигитке дадымәлле айтқандай куши бар,
— Әй, дуўаймент, қалайсаң өзиң? — деп Бегис ер үстинен алға еңтерилип айбат шекти. — Айдос саған емес, бизге туўысқан. Адасса жанымыз ашыйды.

— Туўысқанларға жаны ашынатұғынлар сизлердей емес, бий бабаның өзіндей болады.

- Оңлап сөйле, ғәреп боласан. Ханға жалынып сарпай алды ма?
- Бийбаба ондай қалтырауық емес,
- Ханды қорқытты ма?
- Бийбаба ондай бийўәж емес.
- Мойнына түсежақ дар арқанынап қалай қутылды?
- Даналық пенен!
- Айт шыйып, кимди сатты?
- Қарабасын өлимге тикти.

— Түсинбей тұрмысаң, жаңа Бегис не деди? Ол саған емес, бизге туўысқан. Дұрыс жол силтемесең қәпелимде бир душпаны жазатайым қылады. Алдын алыўымыз керек.

— Буныңыз мақұл, ағалар. Ол кисиниң душпаны көп екен, Хәттеки, сизлер де!

- Не дедиң?
- Ол бизлерди душпан деди ме?
- Бийбаба хәмме билгенин көрингенге айтатұғын желпәррик емес.
- Көп тықылдама!
- Ағалар-аў, өсек гәплерге инанбасаңызшы!
- Сен құрымсақ та ақыл үйрететұғын болдың ба?

— Бийбабаның душпанлары менен сөйлесиў маған гүнә, жибериңлер!

— Ҳа көзи қызыл шайтан! — деп Мыржық оның қолынан жўёенин жулып алып билегине шуўмақлады да, көк желкесине пәнже урып,

шапанын етине қосып бир пұқыды. Пәтли қолларда Доспанның көзлеринен от шатнағандай болды.

— Ханға не ўәде еткенин, бизлерди не дегенин айтпасаң, өлесең!

— Өлмеймен. Өлтириўге уяласызлар.

— Ҳа, жуўындықор! — деп Бегис оның қамшылар жағынан келип жанбасын қысты. — Өлимиңди ким сорайды сениң? Билесең бе, жүдә ғана бапланып, қорлықта өлесең. Аяғын зәңгиде, басың аттың артқы еки аяғының арасында кетеди. Бил, өлген хеш гәп, хәмме өледи, бирақ, өлимиңе киси күлсе жаман. Тақымы бос жетимниң халын билмей Айдос атқа мингизип не қылады деп күлиседи, Аўа, бийбабаңа да күлки келтиресең.

— Сизлер сонша жаўызсызларма?

Көп сөзди қой, ханға Айдос не деди?

— Еситкентиңизден басқа айтарым жоқ, шаймаламаңлар!

Аўдар, деди Бегис.

Мыржық Доспанның әйле-пәйлесине қарамай ер үстинен жулып алды да, атының миңги жағындағы таралқысына бир аяғын өткерип, басың жерге салбыратты. Аттың жүўени Бегистин. қолында еди, ол аттың басына сыпырып ұсы қәлпинде, айдап жиберетуғынын ескертти де, ишине гүптикей болып жүрген сораўды берди.

— Енди шыныңнан кел, қайсымыз терис кирпич, қайсымыз сойлақ тис?

Доспан қолы менен жер тиреп салбырап тұрған халында Айдостың сойлақ тиске, терис кирпичке кимди теңгергенин айтты. Еки туўысқан инанбады.

— Арғысында жоқ заңғар екенсең. Усыннан тири қалсаң айтып бар. Айдостың "бир биреўге мириўбет күни" керек деп шақырық қылғаны жалған. Бирақ, бизлер рехимли адамлармыз. Айдос Қоңырат хәкимине бас ийип барса, кеширим бергиземиз.

— Бийбаба Қоңырат хәкимине емес, Қоңырат хәкими бийбабаға бас ийип келеди. Ағалар, бийбабамның мына баҳасына хамал қылыңлар, "нәлетий Төремурат сұпының иси ериксе, ийттей таластыратуғыны, басына мүшkil түссе, жаў таманына қалқан қылатуғыны гөдек қарақалпақлар".

Мыржық "хаҳаҳалап" күлди.

Әй, қурымсақ, билип қой. Нәлетий Хийўа ханының иси ериксе аяғына жип тағып ойнайтуғыны, аш болса ел талататуғыны, басына мүшkil түссе, жаўына қалқан қылатуғыны гөдек Айдос.

Соның арасында қамыслықтың арасын улы-дүрсилди қылып "Ха, Бегис аға, ха Мыржық аға!" деп қаплыққан атлының дауысын еситип Мыржық "бермаан!" деп дауыс берди. Қамыслықты қақ айырып Елгелди жетти.

— Жаманлық! Бегис аға, жаманлық! Хийўа ханы Қоңыратқа көп нөкер жиберипти. Хәким сизлердің атыңызды айтып, зерзебил, қаланың сыртында қашып жүр.

Бегис пенен Мыржықтың Доспанды я қайта атына миндириў, я сол сүйреткисинде атын айдап жибериў еслеринең шығып, озып кеткен жигирма атлының изинен хайт қойды. Күтилмеген жаналыққа олардың басқы таўып, ҳештеңеге қарамай патырақласып шаўып кеткенине ме, я Қоңырат хәкиминиң қуўылған хабарына куўаныштан ба, Доспан өз-өзинен мыйық тартып, өңменин көтериўге урынды, шамасы келмеди. Мұрнынан қан ақты. Аты ийесине жаўызлық қылынғанын түсингендей қыймылсыз. Доспан еплеп ерди аўдарып, аяғын таралқыдан суўырды. Енди ғана ол еркин дем алып, сөгинди. "Нәлетий суўпы, шаңырағың қайтып тикленбегей".

Жөнекей оны көп-көп ой басты: "Еки инисиниң қылған қыйқаңын бийбабаға айтсамбекен, я жоқ па? Жоқ! Еситсе, онысыз да исинип жүрген адам, инилериниң аўылына жарақ пенен атланады. Бәлким, қан тегисиўге себепши боларман, айтпайман".

20

Айдос қай жылы, қай мәхәлде соңғы сапарғысындай болып Хийўадан кеўили тоғайып қайтқанын еслей алмады. Идаралды қәдемм қутлы жас атқосшысына да ыразы. Ханның ўәделеран, Қутлымұрат инахтың ханға қосымша айтқанларын қыялында қайталап, ақыл елегинен талай өткерди. Мұхаммед Рахим хандай түсимпаз, сөйлесиўге жеңил, бир сөзли хан менен ҳешқашан я тиллесип, я дийдарласып көрмеген секилли. Көз алдына ханның пешенеси келискен, минсиз жаратылған нағыз инсан болып көринди. Аўылға келиўден-ақ, ойларын биримлеп иске асырыўға киристи. Қәдирбергенге қоса үш-төрт атлы жыйнатып "бир-биреўге мириўбет күни" деген күн белгилеўди бәрше аўыллар ойланып көрсин деген тапсырма менен хәр жаққа жаршы атландырды. Доспанды да қалдырмады.

Ол кеўилин әнжамлаған менен, қос қанаты қулаған отаўда жекке қалып, түпсиз зинданға ўңилип тұрғандай сезине берди. "Бегис, Мыржық қасымда болыўы керек" дейди қыялы. "Барыўым керек, — деген жуўмаққа келди бирден. — Мұхаммед Рахимниң адамгершилигин, аз халыққа

меҳрин, ўаделерин еситтирийим тийис. Жек көретуғынымды және ескертпесем, ханның оған көз қарасы жаманлығын түсіндирмесем, сайыз суўдың балығындай өрлеген өжет туўысқанларым ханның шанышқысына илинеди. Қырқ қыз жыйнаў жөниндеги кеңесин тыплайын. Буның менен нем кетеди? Бәлким, әўеле ашшыласармыз...? Жоқ-ә. Жас үлкени бас ийип барса, гәрдийип оларға бәле көринип пе? Өз бармағыңды өзиң кесе алмайсаң әлбетте, гәрдиймейди! Қим менен барсам екен? Хәзирше жалғыз барғаным мақул!".

Ол буннан соң көп иркилмеди, атланды.

Бир түйениң қос өркшиндей жуп отаў алыстан-ақ көзлерине оттай басылды. Аўылдан көз алмай киятыр. Аўыл ұллы дүбелейге ұшыраған секнлли, көшесиниң әпшаны қашқан, олай-булай жүргенлер де қунарсыз. "Жигитлери бәрхә әскерий машқыда дүзде десетуғын еди, ыраспа, қалай?" деди өзине-өзи. Жуп отаўға туўырады. Жақынлаған гезде Мыржықтың асығыс атланып арқаға қарай кеткенин көрди, бирақ изинен шақырмады. Отаўлардың алдына тоқтап, иште хабарласқандай ким барлығын сарап сүрен салды.

Қызыл жегдесин қыя жамылып Қумар сұлыў шықты хәм Айдостың атының алдыңғы аяқларына маңлайын тийгизип, аттан түсиўин өтинди.

— Еркеклер қайда?

— Ортаншы қайнағам кеше жигирма атлыға бас болып кетип еди, киши иниңиз жаңа атланды.

— Мени көрсе де көрмегенге салып анаў баратырған Мыржық емес пе?

— Сол, ұллы қайнаға! — деди Қумар қолларын дизесине қойып, еки бүгилген қәддип өзгертпестен—Жийекте қуяш көринсе, жұлдызлар тайсалып батар екен.

— Ах, насаз туқымлар! Енди жумбақ пенен сөйлесетуғын болдық па?

— Не десеңиз де өз тухымыңыз болдым, хақыйқатлықты айттым, ұллы қайнаға!

— Ержигиттиң жүўенин қатыны алса, ақыбети ұсылай болар екен дә — деди де, Айдос ғырра изине айналды. Қумар бугилген қәддинен үлкен қайнағасының қарасы шөккенше қылт етпеди.

Айдос артына бурылмады.

Үйинен шықпай ой басып бирнеше күн жатты. Соның арасында бийжағдай ўақыя жүз берди. Жәлийдиң үлкен ұлы өлди.

Ол бул өлимниң себебин еситкенде, қолларын маңлайына тиреп отырып, үнсиз бир майдан жылады. Үлкен бийдиң басы селкилдеп

шыннан жылағаны аўыл адамларының бәриниң кеўлин бузды, үн қосып жыласты.

Доспан келгенде Айдос қара үйдиң сыртында шийге арқасын берип шөп пенен жер сызып отыр еди. Жас атқосшысының жылап киргенин даўысынан билди, бірақ, қасына шақырмады. Доспан өксигин басқпннан кейии, ата-ананың бирине кеўил айтыў ушын көз астынан үй ишине шолыў жасады. Өлим ушын өзін гүналы есаплап Әлий өз маңлайына өзи қос қоллап ура берипти. Бет алды гүпшектей исик. Жапсақлы хаялы күйиктен тиришеленип шашларын жайып бетин жыртқан. Он үш жастағы киши ұлы Омар хәмме жыласып атырғаны ушын ба, базда көзлерин басып сыңсып, базда өлиге тутылған шымылдықты ашыўға ыңғайланып тұрыпты.

"Әкеси жылап, анасы шашын жайып бетин жыртқан, иниси бетине телмирип тұрған өлиниң не әрманы бар?" — деп Доспан қыял жуўыртып, солығын басты. Әлийге кеўил айтып тикейди. Шийге сүйенип маңлайына еле қолын тиреп, уўайым менен отырған Айдосқа келип әстен сәлем берди. Ол тек басын ийзеп сәлемин әлик алды, тамам. Өйткени ол еле ойларын адақламаған сдм: "Мен ушын, ел бирлиги ушын улын өлимге мұптала қылған мәрт адамға қандай жақсылық қылса арзыйды. Қәйткенде оның жапалы кеўлине дәри табылады?"

Доспан оған Қоңырат қаласына шабыўыл жөнинде еситкенин айтқысы келди. Бірақ, хәзир пайыты емес сыяқлы. Бул шабыўылға байланыслы бийбабаның иске асырыўы тийис ойлары бар ма, ким билсин? Хәзирден кешиктirse, ақыбети неге әкеледи? Ол Айдостың қулағына еңкейип, әстен сыбырлады.

— Хийўа ханы Қоңыратқа шабыўыл қылыпты, бийбаба.

Айдос маңлайынан қолын алды. Көзлериниң айналасы қызарып, шырайы бираз сурланып қалған еди. Хабарды еситиўден бетине қан жуўырды. Бірақ аўзына келген биринши сөз, инилериниң атлары болды.

— Бегис, Мыржық тиримекен?

— Мен соларға келген шабарманнан еситтим.

Әлийдиң үйин айланып хәр жерде екеў-үшеў болып отырған адамлар арасында абыржыў, қозғалаң пайда болды.

Айдос енди көп ойланбады. Бир топар адамды ертип шеткери шықты хәм Доспап әкелген жаңалықты мәлимледі.

— Төремурат сұйпы енди жаралы қасқыр, — деди ол аўзын бағып тұрған аўылласларына. — Жаралы қасқырдың халын билесизлер, бәрше мақлұқат оған душпан көринеди. Ол берман қашыўы итимал. Аўылдың бала-шағасы қорқысып қалмасын. Хәзир тарқаңларда, атланыңлар.

Қадирберген, сен бас бол, ағылдағы аты бар жигитлердің бәрі атлансын. "Көк өзекті" жағалап жүре беріңдер, Қелсе, аямаңдар. Әлидің баласын жайластырыудан изиңізден жетемсің.

Оларды жиберіуден Айдос Әлидің сыртқа шақырып, ел басына дөнежақ қауіпті айтты.

— Тәғдирге не илаж бар, — деді Әлидің исик бети қуғырып.

Бир мениң қайғымды ортақласыуға жыйналып, хәмме қайғыға гириптар болмасын, ұллы бий. Оиз де атланың.

— Мәртлигиңе ырзаман, Әлий, бірақ баланы тезирек жерлеудің ғамын жейік.

Әлий қарсылық етпеди.

Қөп егленбей өлі жерленді.

Айдос атланып "Көк өзек" таманға бет ала бергени, асығыс шауып киятырған Доспанды көріп, қаулыққанынан атын қамшылап алдың кеселеді;

— Қәйерге келді?

— Өтип кетті, "Көк өзектің" аржағы менен кетті. Жаңадәрәя тәрепке баратыр!

— Ушы-қыйырсыз тереңде кемеси ғарқ болған балықшыдай сүү бетинен порық ізлеуін заңғардың! Бизиң өгизлер хәм бирге баратырған шығар.

— Бегис ағаны таныдым. Мыржық аға жоқ.

— Қадирбергенлер қайда?

— Хәзирше жүре тұрамыз деп, мени сизди қуғантыуға жиберди.

Еки сезимнің искенжесипде қысылған Айдос бираз босасты.

Намазлыгер қылтыйғанда ол Әлидің үйіне қайта келді. Хәмме тарқап, өзли-өзі қалыпты. Үшеуі үш жерде күшендей тауланысып жатыр. От өшип қалған. Наұқас ананың жөтелден аұзы тынбайды. Алақшынға түпире берипті, жапырақ-жапырақ қаннан алақшынның ярымы көрінбейді.

Айдос оларды, өмирінше хешкимди аяп көрмеген дәрежеде аяп, дизесинің дәрманы кетип жығыла жазлады. Далаға шықты да, бир дәсте отын менен кирди. Ол отты алыстыражақ болып отырғанда ғана, Әлий сырттан адам киргенин сезип басын көтерди. Айдостың хәрекетлерин көріп "хау, ұллы бий, хау, қойыңыз" деп ошаққа өзі ысырылды. Жайылған шашларының астынан көзлери маржандай жылтыраған ана, түпирген қанын жасыру мақсетінде ошақтағы ыссы күлге қол ұрғаны сол "хыммм!" деп қалды бийшара хәм күйген бармақтарын аұзына басты.

Анасының, әбден ашынған дауысынан Омар сескенип, көзин ашты. Айдос бийдің от жағып отырғанын көріп я оңы, я түсі екенін билмей аңқайды. Әлленемірден сол өли жатқан бос орынға қарады да:

— Әжаға! — деп және талып түсти.

— Бийшара балам әжағасының өлгенин шығарылғаннан кейіп билди, — деди Әлий.

Байғұс ана бармақтарын үплет-үплет, баласына қарай жылысып, басын сыйпалады.

Жигит болған баласынан айрылған қаралыларды қайтип тыншытып кетердің есабын таппай Айдос бираз отырғаннан кейін:

— Әлий, — деди. Оның дауысынан қамсыққаны билинип тур. — Белиңди бекем бұй. Өлим тириликтің ақырғы шегі. Бұл шекке ким ерте, ким кеш, әйтеуір жетеді. Көз жастан пайда жоқ. Көріп отырман, хаялың әззилепти. Бұл бийшара да дем алсын. Үлкен балаңа атастырған келиніңди енді қишкене балаңа түсир.

Жүзи сары қағаздай ананың кеулі бираз жубаныш тапқандай бауырын көтерді:

— Бахтыңыз жатпасын, ұллы бий.

— Қелиннің әкеси сықмарлау адам екен, келисе қойса, — деп гүманланды Әлий.

— Өзим араға түсемен.

Әлийдің де, хаялдың да қамсыққаны басылды. Айдосқа көп алғыстар жаудырды. Ата-анасының дауыстары кеуилли шығып атырғанына он үш жасар Омар көзин ашып, тап әжағасы тирилип киятырғандай еркеленип, ошақтың басына абынды.

Әлий түргелип ошаққа құман қойды. "Мен чай ишсем бұл байғұстар бір нәрсе жутар" деген ой менен Айдос жайласып отырды.

21.

Бір ойға шүмсе үкиге ұсап түнеріп, қыймылсыз қалатуғын Орынбайды бұрын көрмегенлер қасына жақынлаудан айбынатуғын еді. Себеби, домбай жүзи оны оғыры ашыұлы көрсетеді., Бундай жағдайда оның менен бетлесіуге сырлас жақын-жууықтары да шыдай алмайды.

Қоңырат хәкиминің тапсырмасы менен Бегис келип кеткели оның ұсылай қабағы жабылып, отырыстары жийилении кетти.

Әкесін хәм оның менен сөйлесіуге мәжбүр болғанларды ауыр жағдайдан құтқаратуғын дәлдал ұлы Дәулетназар ғана. Ол әуеле әкеси

Бухарадан алдырып жаллаған моллада, соң Бухараның өзінде оқыў питкерип, жаслайынан молла Дәўлетназар аталған.

— Аға, қураннан рәўият оқып берейин бе? — дейди.

Идибалды перзентиниң билимлигин мақтаныш ететуғын әке дәрий жыйнақласып, жайдарыланады. Буннан кейин үйге киргенлер де, шыққанлар да аяқларын ғаз-ғаз басқаны болмаса, күтә еркип жүреді.

— Аға неге көп ойланасаң? — деди бир аўлағында улы.

— Ойланбастай заман емес, балам. Базда басыма жеккелик келеди.

Улы таңланды.

— Жассаң, балам, жассаң, — деди әкеси оның жүзинен ҳайранлық белгисин көрип. — Бағ-дәўлети зыят адамға қандай жеккелик келер екен, адам өлер алдында ғана жеккесирейди, демекшимисең? Бәлким, солай шығар. Ҳәзир бир мениң басыма емес, пүткил урыўға жеккелик келип тұр. Айдос урыўы менен Хийўаға кетсе, инилери Қоңырат ҳәкимине кетсе, Маман қазақ ханына кетсе, жекке қалғанымыз емес пе? Бухара әмири биздей жеккени тұлға қылар дейсең бе?

— "Мәсләхәт төбеде" Айдос бий де усыны айтқан жоқ па? Болмаса соған қосылайық.

— Ҳеш мүмкин емес. Айдос мойнымызға минип алады.

— Ким болсада биреў жоқарыда болыўы керек шығар.

— Биз жоқары тұрыўымыз керек. Кәрәмәт Бухарада. Урыўымыз Айдостың урыўынан кем емес, Айдос ҳәзир ким? Еки инисинен айрылған аяқ-қолсыз геўде.

— Ол кисиниң Хийўада дарға асылыў орнына сарпайланғаны не болғаны?

— Әне, ол енди қәўипли.

— Қәўипленбе, аға. Бухара әмири қуўатласа, неден қорқамыз?

— Билмедим, балам, бети тыртықсыз бир де бий қалмады елде.

— Баяғы сапары Бегиске де жөнли жуўап бермедің?

— Төремурат суўпының тұлкилиги көп ойландырады. Бегисти жигирма атлы менен жибергени — бизди қорқытқаны. Ырас бул заманда сәзге келетуғын адам жоқ, бәри күш көрсетеди.

Әке менен бала бирин-бири түсинисип үлгермей-ақ, отжғар жигит бир дәсте жыңғыл менен жаңалық алып кирди.

— Қубладан шоқ шаңғыт киятыр.

— Әнеқалас, — деп Орынбай бий ушып-ақ тұрды. — Бегис келип кеткели урыўдан нөкер жыйнап нәмантай жаўларға қалқан ойлап жүр

едим. Көрдің бе, және ғапылда қалдық. Я таярлық жоқ, я жыйнаұлы нөкер жоқ. Жаў болса қол қаўсырыўдан басқа немиз қалды, енди?

Ол улының қолынан жетелеп далаға шықты да, азан минәретине миидирди.

— Көп атлы, жаўға мегзейди, — деди улы.

Айдостан келген бәле дей бер.

— Не ушын Айдос деп тастыйықлайсаң?

— Аяқ-қолдан жуда геўде неқылады десең, қылады, балам. Абайлап қара. Жүрислери тосаң шаршағанларға ұсай ма, қалай? Атлары мамырлап киятырған жоқ па? Бәлким, қашқындр. Түс! Атланып алдына шық. Жаў болса, мәўлет сора, қашқын болса иркпе, қарасы жуғады. Нийетлери дүзиў өткинши болса, қайыр, бир ақшам қоналқа берейик.

Молла Доўлетназар минәреттен түсти де, қораның қуяшламасындағы жалаңаш атына ғарғып минип шаўып кетти.

Орынбай көзлери талғанша кирпич қақпай тигилип, алдыңғы атлысын таныды. Төремұрат сұпының шағаладай ақ аты. Изиндегилердің арасында басын, қолын, аяғын таңған жарадарлары бар.

"Құдайдан бийүмит заңғар, басына жеккелик түскен елатларды жаўлап киятырса керек, — деп ойлады Орынбай. — Қарсылық етип көп әскерин жаралы қылған қайсы аўыл екен?"

Төремұрат сұпыны қоршаған атлылардан екеўи бөлинип, биреўи Дәўлетназардың атып жылаўлады, екіншиси өзін аттан қушақлап түсирди.

"Бұл не хұрмет?" — Орынбай хайранлықтан еле қарап тұр. Бир ўақытта Дәўлетназар ер турманлы атқа миидирилди хәм Төремұрат сұпы менен қатарласты.

"Жақсылыққа киятырса керек" деген ой менен Орынбай минәреттен түспестен, аўылласларына даўрық салды:

— Шығыңлар, елге ұллы мийман киятыр!...

Атлылар ел шетине жеткенше минәреттің дөгерегине әдеўирақ адам жыйналып қалды. Орынбай олардың алдына түсип, киятырғанларға қарсы жүрис қылды.

Төремұрат сұпы иркилди.

— Қәдемлериңизге қәсенет! — деп даўыслады Орынбай. — Маңғыт елатына хош келипсиз! — деп аўылласларына бир қол сермеди, хәмме тез-тез тарап, бир-бирден ат жылаўлады.

Қоңырат хәкиминің жигитлери аўыл адамларына исенсе де, жарақларын ұслатпастан, Орынбай атаған үйлерге бөлинди.

Төремурат сұйпы менен Бегис Орынбайдың өз үйіне киргизилди. Ешейінде кем сөзлі мезбан мийманларының қас-қабағын бағып, бири сөйлегенше асығыс тыпыршылап отыр.

Күтилмегенде басып келген Хийўа ханының ләшкерине қарсы төтепки бере алмап қаласын таслап қашқан Төремурат сұйпы үш күннен бери нәр татпаған еди. Дастұрханға қойылған зағараларды бирим-бирим отқа қыздыртып, майға басып жеўден аўзы босамады. Бегис оның кесесине чай құйып, қызған зағараны жеўиіе қолайластырып майдалаў менен бәнт.

Орыбайдың улы молла Дәўлетназар хызмет бабында кирип-шығып жүр.

Жегенлери буўынына түскендей Төремурат сұйпы қапталындағы көпшикке жанбаслады. Оның сөйлеўге димары да жоқ еди, сонда да сыр алдырмай өзін бийледі.

— Орынбай, периштедей балаң бар екен. Илая сұқ көзден, тилден амап болсын.

Үй ийеси қолың көксине қойып "айтқаныңыз келсин" деди әстен ғана, болғаны.

Төремурат сұйпы оның не дегенин еситпей, сол жанбаслаған қәддинде пышықтай "пыр-пыр" лағанынан құптанда көзін ашты хәм кулағындағы әллеқандай шұылдыдан құтылғысы келгендей басып силкип-силкип, ең биринши ирет Бегисти көрди.

— Периштем, еле отырмысаң? Ҳа, мейли. Жигитлерден хабар алсаң қалай болар екен?

— Айтмұрат қызылбетке исенип отырғаным.

— Әжеп, әжеп, периштем, Әскер басының сөзлери нөкерлерге гидиман күш құўат. Сен болмай ұсы қалға түстик.

Бегис түргелип, керегеде илдириўли жаў-жарағын асынып шығып кетти.

— Күтә дүзиў, күтә ақыллы жигит-дә, — деп Төремурат сұйпы енди ашылысты. — Иниси Мыржық еле жаслаў, болмаса илаҳийда зор жигитлер. Әттең, олар Қоңыратта жоқ еди. Болмаса хийўалыларға башартпас едик. — Бегис пенен Мыржықты мақтаўлары Орынбайға да, оның баласына да жақпағанын сұйпы түсине қойды. — Орынбай, биз сатқын Айдостың кесапатына гириптар болдық. Билесизбе, Айдос деген тисине қолай сары қаўын излеген ийт! Әпиўайы емес, даңққумар ийт! Мойнына дар арқаны түсейин деп тұрғанда Хийўа ханына ҳаммемизди сайып, тири қалған наймыт! Аўа, ол жөги шайтан! Хан оның апарғанын өзінен аясын ба, сарпай хәм жапқан, өләтизнаға! Ырас, оның еки иниси ҳадалыйдағы, өзи ойнастан болған екен, заңғар...

Қоңырат хәкиминің бүйтип қызып сойлейтуғынын, жек көрген адамының үстине ылас қоймай жағып жаманлайтуғынын билмейтуғын үй ийелери аұызларын ашып аңырайысып қалды.

Төремурат сұйпы жер төлениң түткешиндей түтеди, түтеди...

Оның не ұшын күйип-писип сөйлеп атырғанына я Орынбай, я баласы түсинбеген менен, бөлмеди. Мийман енди түүрылады.

— Айдостың себебинен Хийұа ханы абайсызда шаұып, бағдәўлеттен айырды.

Шаңырағынан тас түскспдеп ҳаұлығысып, әке-бала ләм-мнч. йимсиз қалды.

Бегис айланып келди.

— Орынбай, — деди Төремурат сұйпы делбеликтен ҳәзир жазылғандай өзін тутып. — Сизге келгендеги мақсетим, Бухара әмирине ертип кетпекшимен. Илгери жыллары барып гәплескенимде, ұллы Әмир Хийұаға тас ылақтырған инсаннан жәрдемін аямайтуғынын айтып еди. Сол сапары сизди де тилге алып мақтағаны бар.

Барайын, меҳманым, барайын. Хийұа ханына ким жаұ болса, сол бизиң достымыз. Маман бий-әм солай.

— Ҳа, оған Мыржықты жибергенмен.

Ол аұзын жыйғанша болған жоқ, кешки сәлем менен Мыржық кирди. Ол бирден-ақ өзине телмирискен көзлерди көрип отырмастан хабар айтты:

— Бул сапары оннан нан писпейди.

Төремурат сұйпының жан жерине оқ қадалғандай, маңлайы қырққатланып тунжырады да қалды.

— Маман сондай гүдибузар, меҳманым, — деди Орынбай. — Кутә орыс тәбиятлы. Ол тек Хийұа ханын емес, "Орысты да жек көреді" деп, Бухара әмирин-әм жаратпайды. Сол ұшын бизлерди-әм душпан санайды.

Төремурат сұйпы енди әнгимениң көпке созылғанын жақтырмады.

— Мыржық, шаршадың, периштем, отыр, бир-еки кесе чай иш. Оннан соң Айтмураттың орнына барып, өзін мында жибер. Бегис периштем, жолда ескерткенимди ұмытпаған шығарсаң. Маманды өзиң барып көр. Көнбесе, өз обалы өзине. Мыржық пенен өзиң сөйлесерсең. Орынбай өлимнен басқа истиң ертеси жақсы; кетиўге ҳәзирлен. Балаң қала берсин. Мениң жарадар жигитлериме көз қулақ болар. Бәлким... Ҳа, Бегистиң өзи айтады.

Қоңырат хәкими әўеле мызғып, соң көп сөйлеп сырныққанда, үй ийесиниң буўынлары босасып, дәўлети қайтқаи адамға аұқат бергенине

иши жанып, көп әрманларынан гүдер үзген еди. Меҳманының бирден жанланып, ҳәммеге ҳәкимлик қыла баслағанын көрип, еле сақты сынбаған хұрметли адам төринде отырғанына мақтаныш пенен көкирек керди ҳәм оның айтқанларының бәрин мақуллаў белгисинде қайта-қайта бас ийзеў менен болды.

Төремурат сұпы кийимлерин де шешпестен қапталындағы көпшикке және бас қойғаны мәттал, "хор-р" етти, отырғанлар тез-тез сыптырылып шығыў менен болды. Ол қус ұйқылы адам еди. Ғарры пышықтай бир майдан пырылдап, бирден көзин ашты да, басын силкип-силкип, жол кийимлеринң басына дастанып жаңа көзи илинген үй ийесин оятты.

— Ҳалқас қылмайсыз ба? — деди Орынбай манаўсыраўы менен көзлерин уўқалап.

— Бери азығы жолда болады.

Орынбай асығыс кийинди.

* * *

Бегис сәскеде жаў жарағын асынды да, Мыржық пенен молла Дәўлетназарды аўлағырақ шығарып, Төремурат сұпының тапсырмаларын айтты:

— Мен бес-алты атлыға бас болып, Мыржық пенен Маманның аўылына жөнеймен. Мыржық соннан арман "Көк өзек" ке қайтады. Ҳәр аўылдан нөкер жыяды. Дәўлетназар, сен биз келгенше аўылыңның жас жигитлериниң басын қурап қой. Сөйлесемиз. Ҳәкимлер Бухарадан жәрдем әкелетуғыны сөзсиз. Соған қосымша нөкерлерди ұсы аўылдан таярлаў екеўимиздиң мойнымызға.

22.

Маман теңизден бөлінген көлатлықлардың қайсысынан балық аўлаудың қолайлылығын көрип қайтыў ушын атланып аўылдан шыққан жердеги жаптың көпиринде, әллеқайдан киятырған Есенгелди сары менен Атабек палўанға гезлести. Олардың жүзлери аса тәшўишли еди. Маман ҳаўлығып, сәлемнен бұрын хал сорады. Есенгелди сары ҳаплығыңқырап тутлығып, ҳәзир ғана Қабылға ушырасып Қоңырат жөнинде жаман хабар еситкенин, оған Айдос себепкер болғанып сөйлеп, сатқын Айдостың ендиги нышанасы биз, жаңадәрьялылар болсақ керек деген гүмап менен аяқлады.

Маман сақалын алақаны менен басып, ийегин бираз қысып турды да:

— Еситтим, — деди. — Мыржық келип кетти. Оныки де сен айтқан тақлеттеги жойбар. Бахты тайған хәким жәрдем сораған екен "еки қасқырдын, арашасына таслар қойым жоқ" деп қайтардым.

— Пай... — деп Есенгелди сары гумилжилеу бір пикир айтпақшы болып еди, бір қапталдан киятырған Тимофеев пенен Никифоровты көзі шалып, сөзлерн тилинің ұшында қалды.

Тимофеев аўылларға оғада сийрек шығатуғын еди. Бирақ хәр сапары атының жүўенин ұслаўға ернигенликтен бе, ямаса асаўлығынан қорыққанлықтан ба, Никнфоровқа жетелетип келетуғын еди. Хәзир пүткиллей басқаша көринис: мингесипти. "Бәлким, көпестің нийети дузиўленгенди".

— Хожайынға меннен исенимли дилмаш жоқлығын билесизлер, — деди Никифоров бираз кеўилли, Гүлимбет "сәксанар" дан "бир-биреўге мириўбет күни" деген жаңалық еситкенимди айтып едим, хожайынға жүдә унап қалды. Сол үрдисти ойлап шығарған адамға бас ийип қайтамап деп киятыр.

— Хожайыныңа айт, уста, — деди Маман. — Ондай үрдисти баслайжақ адам Айдос бий. Ол хәзир арамызда жоқ. Бирақ, оны биз елге ең жайдырамыз ба, жоқ па, нәмәлим. Себеби, ол Айдостан емес, Хийўаның хан сарайынан шыққан ақыл деген гүдик бар. Хийўа ханы бизге душпан.

Никифоров Маманның сөзлерип хожайынына түсиндирип, оның айтқанларын қарақалпақшалады:

— Хәрқандай жақсы қәсийетти душпаннан үйренген хәм даналық. Бизиң орыстың ұллы патшасы Петр Биринши көп ғана жақсы үрплерди, хәтте сыпайы кийиниўге шекем европа еллеринен үйренген. Сол гезде Европаның базы мәмлекетлери орысларды қумырысқадай қылып табанында жент қылғысы келетуғыны әлемге аян еди.

Никифоров сөйлеп тұрғанда Тимофеев Маманлардың бет әлпетлерин бағып, таңланыў хәм ырзалық кейиплерин көрип өзінше мардыйды.

— Бул кеңес мениңше бир ой менен шыққан, сорап көр, — деди Есенгелдн сары.

Никифоров хожайыны менен тиллесип алып былай деди:

— Хожайын Әмиүдәрәя арқалы өрдеги елатларға саўдагершилик қылмақшы. Соған Атабек палўап қусаған ғужырлы жигитлерден жигирма салдаўшы керек деп түр.

Ортада жым-жыртлық басланды.

— Никифоров, буларға түсиидир, — деди Тимофеев шыдамай. — Мениң мириўбетиме көз жумып, қәхәримди келтирсе чай, қант әкелип сатыў

былай тұрсын, темир дүканымды жаўып, жер ислеітуғын құрал-жарақсыз қалдыраман. Егер ақыл жуўыртса, салдаўшы алғым келгени — мениң мириўбетим. Болмаса, қазақлардан, қалмақлардан әкелемен. Соранып жүрген өзбеклер-әм, түркменлер-әм көп.

Оның шырайы әбден түнерип, аўзынан шашыраған түкириклери қапа сақалына қыраў балып жабысты. Атабек палўан мысқыллы мыйық тартып:

— Хәркимнің бир мириўбети бар, — дегени сол, жақынлап қалған Айдосты көрди. — Әне, мириўбет күнин тапқан адам киятыр

Тимофеев атынан ғарғып түсти де, түлки малақайын қолына алып Айдостын алдында бас ийди.

Орыс көпесинің тәжим бергенине Айдостың көзлери күлимледі. Күтилмеген ушырасыў Маманды бираз қыйын жағдайдан құтқарып, Айдосқа оның не ушын ийилип атырғанын түсіндірди.

— Жүдә саз, жүдә саз, — деди Айдос. — Жақсы әдеттің ийеси болыў ушын ғайры-ғайры динлер кесент қылалмас екен. Маман, мен Гүлимет "сөксанарға" келип едим. Сөйлестим, келистик.

— Ол кисинің қалтасына тиймесең, жанбасынан ет кесип алсең-әм мыңқ етпейди. Не гәп еди?

— Әлийдің үлкен улы қазаланып еді, келинди кишкене баласына сорап келдим.

— Әп-әйдик кисі уялмай он үш жасар балаға он сегіз жасар қызды айттырып жүрген-ә?

Тосыннан еситилгеп даўысқа хәмме бурылды. Бегис пенен Мыржық онлаған атлыны баслап, ыраштан көтерілип киятыр екен.

Ханның сарпайынан кейин бул әп-әйдик кисинің аяқлары менен басы аўмасып түскен, — деди Мыржық атлылардың алдында тоқтап.

Бегис желкесин қасыған болып мыржыйыўы менен Айдостың бирнәрсе деўин күтті.

Бул нақолай ушырасыўлар Тимофеевти хайран қылып, тез атына минди хәм соңғы келгенлердің алдындағы еки жигиттің шырайынан тўысқанлар екеніне тақыйық исенди де, олардың Айдосқа дәл ұсаслығын көріп хайраны шықты: Бул қалай? Бир бирине қараслары жаўлардики, ал меңлери де бир жерде — шеп қасларының үстилеринде... Айырмалары: Айдостың меңи маңлайдағы жыйрықтың үстине көтерілип күтә үлкейер екендағы, Бегистің меңи жыйрықтың арасына жоғалып, Мыржықтың меңи толқындағы қалқыдай гә батып, гә көринип тұрар екен. Ол Никифоровға сыбырланып, тўысқанлар екенін анықлады хәм кеўли тоқлық кейпи пенен күлип тура берди?

Айдос еки инисине бир қырынлап:

— Гөдеклер, — деди орасан зәрдели дауыс пенен. — Төремурат суўпының рәпәнек қорғаны пыт-шыт болғанына шыдамай сөздің аўыр-жеңилин билиўден-әм қалыпсыз. Жұрт "бир-биреўге мириўбет күнин" өткеремиз десип атыр. Мынаў орыс көпеси де бас ийди, сизлер болса мириўбеттен сыртта қалып баратырсыз, аяйман.

Бұл сөзлер Бегиске кәр етпей, селк-селк күлип сорады:

— Ханға қырқ қыз жыйнайман деп ўәде бергенин-әм шын ба?

— Айдос хаққында не айтылса, ғәлети жоқ, — деди Айдос кескин. — Мен қыз жыйнағанда оларға хәм ис үйретиўди нәзерде тутқанман.

Бегис пенен Мыржық оған айрықша жек көриў нәзерлерин қаратты.

Тимофеев Никифоров арқалы соңғы гәплердің мәнисип билип:

— Үлкенінде әндийше бар көринеди, — деди оған. — Сен хәзир Айдосқа былай де. Егер көп қыз жыйнайтуғын болса, оларға орысша нағыс үйретиў ушын сениң хаялыңды баспүткил азат қыламан.

Никифоровтың өзи де, хаялы да, баласы да Тимофеевке сатылған. Олар өзлериниң басын босатып алыўы ушын еле де бираз жыл ислеўи керек еди. Биринши болып хаялының бостанлыққа пұлсыз шығатуғығына қуўапып, хожайыны қалай айтса, солай түсіндирди.

— Рахмет, көпес, рахмет, — деди Айдос хәм инилерине қабағын үйип сөйледі. — Аўзының сарысы кетпеген палапанлар, түр-түсиңзден "бир гезде орысларды кәпир дейтүғын Айдос, нилдің суўындай айныдың ба" дейтүғыныңызды сезип турман. Қызларымызды мұсылманшылықтан адастырмай тәлим үйретсе, зәлели жоқ.

Оның пикири Тимофеевтиң Петр Биринши жөнинде айтқанлары менен сабақлас шыққанына Маман қуўанып, пайыттан пайдаланды.

— Айдос бий, бәлким, Хийўадан ўаз кешип, бабалардың ант еткен жолына түсерсиз.

Хийўадан ўаз кешиў — халыққа қаратылған меҳир шәшмесиниң көзине күм қуйыў, Маман, — деди Айдос.

— Айдос адам емес, қуйын, — деди Бегис.

— Қысқартықлар!

Айдостың қәхәринен еки иниси сескениў былай тұрсын, үстине топылыў нийетинде жигитлерине ым қағып, топланысыңқырады.

Айдос айбықәддемлигинен шегинбеди:

— Тартық атларыздың басларып хәм мына нәсиятымды есиңизде сақлаңлар! Биреўди дос билип қанша мақтасаң да, бир жаманлық күни

екиншини душпан пәмлеп қанша жаманласаң да бир жақсылық күни кери бақалағандай саңлақ қалсын.

Туұысқанлар арасындағы балтаптап ұлғайып, аўыл үстінде қан төгиспеге айланып кете ме деген қәўип пенен Маман жас үлкеннің тәрeпин тутты:

— Айдос, қызларды жақсы нийет пенен жыйнасаңыз, биз де жәрдем етемиз.

Айдостың, жүзи жадырап сала берди.

Тимофеев үш туұысқанға мирәт қылып, хәрқандай тартыста табанлары тирекли болсын деген жақсы тилек пенен үш атқа мут таға қақтырып бергиси келетуғынын айттырды.

Далаңлықта, пәл-пәллеп аўылға қарай ұшқан қустың изинен жалп-жалп шаўып киятырған Қабыл көринди. Айдос құс салыўға қызыққан киси усап, Тимофеевке басқа ўақытта келетуғынын айтты да, Маман менен хошласып, Қабылға қарай кетти. Топ бұзылды. Тимофеев Бегис, Мыржықты ертип аўылына тартты.

— Кәрдиңиз бе, не деген әдаўатқа саға ашылғанын, — деди Маман өзи менен қалған еки аўылласына, — Ең жаманы, булар бизиң аўылға үйирсек болып киятыр. Қөпес Тимофеев те тонын аўдарып кийипти.

Никифор уста бир келип хожайынының шын ойын айтып кетпеспекен? — деди Атабек палўан.

Келеди. Тимофеев хәм келеди. Оған салдаўшы жигитлер таўып бериўимиз керек. Мениңше, бәринен де бүгинги көринистің ақыбети қорқынышлы, — деди Маман. — Абайсызда я Айдос, я Бегис, я Мыржық, я жаралы қасқырдай Қоңырат хәкими аўылға топылса, хайрап қалып та үлгермеймиз. Бизиң жақын жердеги арқа сүйеримиз қазақ ханы екени дұйым жұртқа мәлим. Оннан қайғурлым жәрдем сораўды мәсләхәтлеспесек болмас.

Үшеўи ың-жыңсыз дизилисип аўылына кирди.

23

Айдостың Қабылды сылтаў қылыўына себеп, өжет инилери менен жолдаслықтан өзін тезирек сақыт тутыў ғана емес, Қабыл менен ушырасыў мақсети де бар еди.

Қабыл оның атын таный сала және құсымды өлтириўге киятыр ма деген қәўип пенеп асығып, құсының аяғындағы қоянды сойыўға үлгермей жерге ылақтырып, қолына қондырды. Айдос оның не ойлағанын елестирмеди, бурынырақта құсын өлтиргени есинде де жоқ еди.

— Неге тасладың? — деди алыстан.

— Арық екен.

Шөпликтің арасында быйқылдап, аўнап-түсіп атырған қоян менен хешкимнің иси болмады.

— Дүньяның хәзлиғи сенде ме деймен, Қабыл. Нешеўин алдырдың?

Бес-алты түп тораңғылдың тасасынан құс көтерген еки атлы көринди. Олар Қабылдың жәрдемшилери еди. Жормал тола қоян менен қырғаўылларды тайлап-тайлап бөктергиге таслапты. Қабыл жуўап орнына оларға ийегин нұсқап, көзлери күлип, мардыйды.

— Қабыл, қайтасаң ба?

— Мейли, қайтайық, Айдос. Анаў Бегис, Мыржықлардың алдындағы мингескенлер ким?

— Көпес орыс пенен темирши ұстасы.

Қабыл олар менен қайтып қызықсынбай, құсларын мақтаўға өтті. Сөз арасында артына бұрылып, жәрдемшилери көтерген құсларға хәм Доспанға қарап қояды.

— Сен кәлпеликке күтә ышқыназсаң, — деди Айдос оған. — Хийўа ханына неге бир ат жүги қырғаўыл апармайсаң?

Бул ой Қабылдың кеўилинде әлле қашан писип жүрген еди, қуўжыңлап. және көзлери күлип сала берди.

— Хан бұны сый екен деп есаплар ма?

— Құс ети кимге жақпайды? Сени сыйлар-әм, бәлким. Хан елден қанша көп адамды таныса елге сонша ырыс, көп иске пайдаң-әм тийер.

— Айтпақшы, Қоңырат хәкими Бұхараға жәрдем сорап кеткен дейди.

— Хийўаны ким башартады дейсең? Қоңырат хәкими бир қуўыршақ,

— Мен хәзир-ақ Хийўаға кете берейин бе?

— Жолың болсын.

Оннан айрылысқаннан кейин Айдос Доспанды қапталына теңлестирди.

— Шаршамадың ба?

— Бийбаба, атыңызға неге нәл қақтырмадыңыз?

— Маған көпес орыстың мирәти қақпанның қасына қойылған жемит сыяқланды. Бир күн болмаса бир күн алдымнан шығып, атыңды бийпұл тағалағанман десе, яқшы емес.

Доспан жуўапқа қанаатланған түр көрсетти.

Аўылға келип бұрынғы атқосшысын қуўантқан менен Айдостың кеўли тыншымады. Жаў-жарақлы онлаған атлыны баслап жүрген еки иниси көз алдынан кетпеди. Әллеқандай жазықсыз биреўдің қанып төгип, әллекимлерге зорлық етип атырған секилли. Қабылға мәсләхәт қылып,

ханға жибергенине де пушайман қыла баслады; ұсыннан кеуилиндегисине жетип қайтса жақсы, өйтпесе және Айдос айыплы, және Айдос алдаған...

Ол шым-шытырық ойларынан қутылыу үшін қайтадан атланды. Бир неше күн қоңсы ауылдарға қыдырып қайтты.

Мине ол және үйінде. Жалғыз. Шығанағына қос көпшик қойып, бир қырынлап жатыр. Атқосшысы кирип алақшынның үстине демлеули бир чайнек пенен бос кесе қойып шығын кетти. Ол дәрпенбеди. Қөзлери ошақта мазлаған қып-қызыл шоқта. Өз-өзине есап бере баслады. Әуелги әрманлары бийнәтийже қалған сыяқлы. Ең бас бахталасы — Қоңырат хәкиминің өкшесине сабын жағылды... Хан қалған ўәделерин-әм орынлауы итимал. Ел таярлықлы ма? Жоқ...

Ол қоңсылас ауылдарға барып "мириўбет күни" хаққында, қырқ қыз жыйнап тәлим үйретуі хаққында сөйлесиклер жүргизгенине, олардың нәтийжелерине қыял жүўыртты: шеп емес, қытай ұрыуының бир бийи, хәтте, жалғыз қызын қырық қызға қосыўға да ўәде етти. "Мириўбет күнине" де қарсылық жоқ усаған. Тек, өткеруі керек. Қашан хәм қай сүреде?. Бир-биреўге жыллы сөз айтылады. Сәгис хәм кейиснамалар болыуы мүмкин емес. Құши барлар әззилерге жәрдем етеди, кемис-қутығып толтырысады.. Және?...

Усы сораў үстинде кеше ғана инилеринен келгеи мыш-мыш хабарлар есине түсти. "Бегис Орынбайдың ауылында көп жигиглерге бас болып, әскерий машқы өткерип атырғанбыш. Мыржық хәр ауылға бир соғып, нөкер жыйнап жүргенмиш. Түнде Жаңадәрьядан үш ат әкелип, ауылының жетимлерин миндирип әкеткенбиш."

"Қөзсиз гүбелеклер, — деди ол гүбирленип, — отқа сүңгип кететуғыныңызға пәмиңиз жетпейди..."

Далада ойиап жүрген еки улы ергенекке таласа кирди.

— Аға, аға, көп атлы, дым көп атлы!...

Айдос ғарғып турды. Алақшындағы чайнек жығылып, ошақ пысқыуы менен қалды.

Ауылдың арқасы менен есапсыз атлы өтип баратыр. Олар Қоңырат хәкимине жәрдемге киятырған бухаралылар менен жаңадәрьялылар еди. Айдос Орынбайды сыртынан танып, оның гижигж бермей қалай тыныш өтип баратырғанына хайран болды. "Ха, еле жеңиске исениши жоқ, болмаса, ол қайрылып: әй, Айдос, Бұхараның күшин көрдің бе демей, кетпес еди".

Айдос өзін сұпының "еле жеңиске исениши жоқ" деген пикири менен жұбатты.

Усыннан бир жума өтпей-ақ "Қоңырат хәкими өз орнын қайта ийеледи" деген хабар тарқағанда ғана, ол Хийўаға хабар етпей ғапылда қалғанын түсинип, бармағын тиследі...

Оның Орынбай хаққында болжаулары дурыс шықты. Ол Қоңыраттан жеңіс пенен салтанатлы киятырып Айдостың отауының жабығып қамшы менен көтерип дауыслады:

— Айдос! Хийўа ма, Бухара ма? Бай-бай, сен емес, инилериң азамат! Олар саған шыбын қондырғысы келмеди. Болмаса, пириң арқана таңылатуғын еди.

Айдос далаға жуырып шықты.

— Орынбай. жел кекирик шығарып тойдым дегениң қызық-ә?

— Хахаха... Айдос қарақалпақ...

Хан болмаға хәддиңе бақ... ха, ха, ха. Жигитлер, айдаң, Айдос "ханның" малларын.

Орынбайдан бұйрық күтип шоқланып тұрған отызлаған атлы аўылдың ортасындағы аранға қамашы малларды шығарып құя баслағаны сол, аўылдың жигит желеңі жер астынан шыққандай, әллеқайдан жуырысып келип, малдың алдып кеселеді.

Атлылар атлылығын қылып жақынлағанларын қамшыға тутты. Пиядалардың саны көп еди. Қалыспай, биразларының зәңгилерине жармасып, ортада қиян-кесті төбелес қызды...

Айдос тез атланып қыйқыў салды:

— Аўылласларым, араласпаңлар! Булар бир ақшамның шыбыны. Қасарысып, қыслаўға от бермеңлер.

Оның сұйық қанлылық сақлап ұсылай дегени аўылласларына тәмби болды. Олар "бир ақшамның шыбынына" жол беристи.

Орынбай атлылары менен алдына түскеп малларды айдатып бәдер кетти.

Айдос қанша сыр бермейин деген менен, иши баўыры өртенип, бүгилип қалды. Енди Хийўаға хабар етиў-әм кеш...

* * *

...Сұйық бөлиніп, жылымық басланған күнлердің бирінде, құяшламада атының жалын тарап тұр сди, есигинің алдында иркілген ғарры Есенгелдиге көзі түсти. Бирақ, бұрынғы беглигин бузбай, салқынлаў сәлем берди хәм қора тазалап жүрген Доспанға "атынан түсир" деп ымлады.

Есенгелди соңғы көрискели өзін ғаррылыққа әдеуір жеңдирипти. Қәдди және бираз бүгилген, даўысы әри өлпең, әрп қарлыққан, келбетпнде қаталлық жоқ.

— Айдосжан, хәм шүйиши сорап, хәм тойға мәсләхәт қылыўға келдим, — деди күтә әлпайым.

Ғарры қанша епелеклеп сөйлеген менен Айдос жибисе қоймаған еди, оның не айтпақшы болғанын түсинбей ийнин қысты.

— Мыржық ұллы болды, шырағым.

Бала жанлы Айдос та қаталлық қылмады.

— Ха, ха, сизге де қутлы болсын. Әстаўпыралла, өмир-әм зымырап баратыр-аў. Демде жылы болып қалғаны-ә?

Ол енди ғаррыны көлегөйлеп, ишке киргизди, шешиниўге, отырыўға жәрдемлести. Ғарры жайласып үлгермей-ақ келген жұмысын ақтара берди:

— Мени саған Төремурат сұўпы жиберди, шырағым. Инилериң менен жарастырмақшы.

— Түлки сұўпы қуйрығын хәржаққа былғаңлатып көрип атырекендә.

— Олай емес Айдосжан. Перзент — мурат болады. Енди гүлли гийнени қойыў керек. Төремурат сұўпы хеш кимге қарыздар болып қалыўды қәлемейди. Мыржық улына ұллы той берип, қай жақтан қанша мийман шақырса, ғәрежети мойныма деп отыр.

— Баланың бәнеси менен өзиниң жеңисине той қылмақшы екен-ә, Мейли, мениң араласым жоқ.

— Ол сениң тап ұсылай дейтуғыныңды билди. Тойға бәлким бармаспан деди. Бирақ, үш тұўысқанды ажыратқым келмейди, тойға Айдос сәренжамлық қылсын, деди.

Айдосты көп жумбақлы ой басты: "Бұл қалай? Сыйламаған жасы кишилерге барып, тойын басқарсам? Өзимди өзим қорлайман ба, я тұўысқанлық қарызды өтеймен бе?.. Бәри сүм сұўпының тапқан ылайсаңы. Усыннан барсам да, бармасам да халыққа көзгир қылады. Биринде Айдос оған бас ийдирген болады, екіншисинде Айдос гүдибузар, тұўысқанына бийрехимнен не күтемиз, болады... Қандай жолар менен мени де қалқан қылмақшы? Болмаспан!..

— Айдосжан, адамның базылары ақтерекке, базылары гүжимге тақәббил. Әдепкиси тек аспанды гөзлесе, екіншиси саяманы көп болыўын гөзлейди. Тамырын ләрзем алған күни екеўи де "мен өзиме-өзим не қылдым?" дер-емиш. Баслап өзиңди сыйла, жатлар айбынсын. Бала болып, бесик күсеме, келис, шырағым.

— Ендиги бесигимиз табыт екенине көзім жетеди.

Есенгелди ғарры бир нәрсе демекши болды ма, гөне тораңғылдың қабығындай жүзи бир қуғарды, бир қызарды, еринлери жыбырласты, сақалы қыбырлады.

Айдос ұзақ ойдан соң бирден пәсине қайтты:

— Мейли, барайын.

— Әне, бұл гәпиң үәж, шырағым.

Айдос ишки ашыұын зердели мыйық тартыұ менен шығарды...

24.

Үш күп қатарына булт қаплаган бәхәр аспаны сәрсенбиге қараған кеште ашылып азанда қуяш жадырады. Сәскеге жетпей-ақ аұыл арасы құмырсқадай өрген аламанға толды. Бәринде той кейпи, жүзлерінде ысықлық, кеуиллилик...

Мыржықтың идиралды улы ұшын берилип атырған бұл тойдың айрықшалығы: қазақ, түркмен, өзбек аұылларынан, Хийұа, Шаббаз, Гөне-Үргениш, Қоңырат қалаларынан меҳманлар шақырылған.

Бүгингидей жыйын көп жыллардан берли хешбир аұылда болмаған еди. Қонақ қонбаған шаңарақ жоқ. Қүн қызыұдан өрип, арман-берман ығылысқан топар-топар, шоқ-шоқ аламан, қыйлы-қыйлы әңгимелердің дузағына оратылып қайсы миллеттен, қай қаладан қанша хәм қайсүрейли адам келгенин, немеұринге нелер әкелгенин айтысып, биреұлери ешейин нәрсеге таңланысса, екиншилери арзымас нәрселерге өкинип бас шайқайды, таңлай тақылдатады, және бир топарлар Айдостың бұл тойда да жетимлерге мал үлестиретуғынына исеним билдирсе, оған қарсылар Айдостың ғаңқ етпеске тәўбе қылған ғаз екенін дәлиллеседи, қулласы, гәптен гәп балалаұда. Тамашаға ышқыназлардың түйирли гәпи, бүгип болатуғын жарысларда кимнің, бас байраққа миясарлығына топ пишисиұ. Деген менен, баслы әңгиме Айдос хәм оның инилери арасындағы қарым-қатнаста еди. Хәммени таңландырған бир сораұ: қалайынша қайта бириккен?

Хақыйқатында Айдос күтә немқурайдылық пенен келген еди, инилериниң қәдимгисинше "әжаға" ласып, әбжиллик пенен күтип алғаны, оны әдеұир-ақ босастырды. Урыұ жас үлкенлериниң мәсләәтинде ғарры Есенгелди биринши сөйлеп, Айдосты тойдың бас сәренжамлығына ұсынғаны, басқалардың үнсиз қуұатлағаны, оның өзине исенимин беккемледі. Ол ақшамы менен тыныш таппай, қонақ берилген үйлерге бирме-бир кирип, хәр топар қонақлар менен күтә әлпайым, тойдың нағыз

жанашыр басшысы сынатында хал сорасып шықса да, инилери менен еле енисе қоймағаны, душпан көзлерге сезилерлик еди, өтиригине мыйық тартқан менен онша сөйлесип жарымайды.

Уллы сәскеде еки жаршы шығып тамашаның орнын дағазалады. Алтақтасында косық айтысқан қыз-келиншекке толы арбалар, шайқатылған небир жорғалар, ешекликер аралас пияда халық ағымы аўылдың арқасындағы алаңлыққа қарай жылысты.

Гүмис сийнементлери жылтылдаған атлы биреу қурды айырып жар салып баратыр;

— Халайық, халайық, бөпеге Ерназар деп ат қойылды! Ер-назар!!!...

Бәхәрдің елип ескен жипек самалы, тойшылар үстінде шарықлап ушқан құстар, киснескен атларға шекем хәмме-хәмме "Ер-на-зар!" дескендей, шайқымлы үн ұзақ-ұзақларда жаңғырды.

Тойға қатнасыушылардың кейпин бағып жүрген Мыржық бир саўасын таўып Бегиске сыбырлады:

— Бизиң Айдос не деген келте қайырым адам. Тойға журттың бәри құўанбайды деп еди, құўанбаса бул не? Әзелден ұсылай еткенде...

— Үндеме. Өзи бармағын шайнап жүрген шығар...

Тамаша майданына атланарда Айдос, неликтенде, кийимин өзгертап, ханнан сыйға жамылған зер нағысly қызыл шапанын кийип шықты. Изинде Доспаннан басқа үш жаршы ерип жүр.

Көпшиликтің аўзына Айдос ерткен жигитлер емес, хан кийгизген қызыл шапан илинди.

— Айбат ушын, өзгелерге қыр көрсетиу ушын кийген, — деп уйғарды бирпаралар, Айдосты сөккенлер де болды. Пайдасы не, ҳарким өз шоғында гүңкилдести. Жаршылар менен атқосшысының коршаўындағы Айдос жүдә еркин, бийғәрез, басын жоқары көтерип отыр. Алаяқ жийрен ийесине мегзеп, басын кекшийтиуи менен кең қәдемлери жерди келеплек баратыр...

Бир қапталдан Қабыл шықты. Айдос оның менен ақшам көриссе де, өткен сапарғы мәсләхәти бойынша Хийўаға барып қайтқанының жуўмағын сорамаған еди, өзи-ақ баслады:

Айдос, хан құс етин күтә жақсы көреди екен, күтә жақсы сарпайлады.

— Әжеп болыпты. Кийип шықпапсаңдә!

— Және бирде құсбегиниң шапанын жабыўға ўәде етип еди, сонысын биротала кийип шығарман дедим.

— Ҳа, тезпейиллик қылмағаның-әм ўәж. Ҳа "боз яўмытың" қайда?

— Жититлерим тамаша майданына әкетти.

—Сайланды атлар-әм көп. Қабыл, ендиги үмит сенде.

—Еле алдына ат салған жоқ. Әлбетте, Айдос, бирдің намысы хәмменики.

Айлауға ат жиберилетуғын бәндиргиге минбер орнатылған еди. Айдос атын Доспанға услатып, елдің уруу басшылары, қоңсылас халықлардан шақырылған мийманлар менен бирге минберге көтерилди.

Жаршылар әуеле онбес айлауға ат жиберилетуғынын, ҳәр айлау үш шақырым екенлигин хабарлады.

Биразлар бас бәйгиниң шеги он үш айлау болсын деп тилек бидирди, Айдос оған қулақ аспады.

Минбердегилердің өз-ара шаўқымы басылмай-ақ, қашарманда ерден басы ғана ғаў балалар минген жигирма ат пайда болды. Қайсы ат кимдики екенлиги дағазаланыўдан "ал аўмийин" берилди, Биринши айлауда атлардың шоғы бузылмай өтті. Бирақ минбердегилер атларға өзлеринше белги қойып, қайсысы озатуғымына ишинен тон пишип тұр.

Атлар үш айланғанда аралары сийрексиди. Енди сейислер, атқосқан уруу басшылары тыпыршылап, тамашағөйлер ғаўырласа баслады.

Түркменлер қосқан жуп аттың "Айқасқа" қарасы хә дегеннен дыққат аўдарды. Ири хәм омыраўлы екен. Шабарман бала бәрхә жүўенин тартып баратыр. Оннан соңғысы Қабылдың "Боз яўмытысы". Қәдем таслаўларына қарап "Боз яўмыты озады" дести биразлар. Қазақлар қосқан Ала бел хәммесинен мықлы көринди. "Еле Ала бел алады" дести және биреўлер...

Төрт... бес... алты... атлардың көбиси мамырлауға қарады. Түркменлердің жуп аты қазақлар қосқан Ала бел, жергиликли жүйриклерден "Боз яўмыты" дан тысқары және үшеуи барлығы жети жүйрик алға өтип қабатласа шапты.

— Тоғыз... он... он үш.

Атлар азайған сайын, жаўдыраған көзлер ҳәр жаққа бөлингенди қойды. Тамашағөйлер еңди еки бөлинип, тилек тилеўге қарады. Тек еки ат араны ашты. Гүллән мийманлар биржақ-түркменлердің "Ай қасқасының" тилегинде, ешейинде алаўыз жергиликли ел Қабылдың "Боз яўмытысының" тилегин тилеп, бирикти.

...Онтөртинши. Шабарманлар атларын еки жақлап қамшылауға қарады. Атлар ақ көбик болып, бир-бирин нұқысыў менен өтті. Енди шешиўши айлау. Хәмме тыпыршылауда. Ҳәр жерде шаўқымлар, шыдамай ортадан арман берман шабысқан шөгирмели, қалпақлы сейислер көбейип кетти.

—Хәй, қапталдан ат қоспа, есап емес, есап болмайды! — деп, қарлыққан даўысларды тыңлар қулақ жоқ. Күр бирин-бири ысырып,

толқындай барып келип тұр. Атлар бәйги сызығына жақынлады... Өтті...

Алыстағы тамашагөйлер қайсы ат озғанын билмей қыйқуұласты..

— Ҳа жаршылар, жаршылар! — деп бақырды Айдос. — Шабыңлар, дағазалаңлар, түркменнің "Айқасқасы" биринши. Бас байраққа қазақ ағайинлер әкелген қос нардың биреуі, шабарманға бир мәдели белбеу...

Буйрық күтип минберге жақын тұрған еки жаршы көзди ашып жумғанша еки жаққа шапты...

Минберден ғайасат көтерилди.

— Бас байрақ "Боз яўмытыники" еди.

— Айдос кисинің аяғынан шалғанын қоймайды, — деп тоңқылдады Қабыл — Он үш айлаўда мұдамы бас байрақ алып жүргенимди биле тура, бүгин жорта он бес айлаў қылды.

— Бәйгиге ат таярлаған сейис күтилмеген әләматқа да таяр жүриуи керек, — деди де Айдос шабарманға бурылып, нәўбеттеги айлаўдың тәртибин дағазалаўды буйырды.

Және атлар шаўып кетти. Бирақ наразы ғайасат басылмады ендиги байрақлар минбердегилердің де биразын қызықтырмай түсип кетти.

Айдос албырамады. Ат шабыў жарысын тамамлап, жаршыларға енди палўанларға гезек берилетуғынын ескертти де, минберден түсип атына минди.

Бәйгинің жуўмағына наразы тамашагөйлер қызып, шаўқымласып, бақырысып, күр әдеуір бузылған еди. Гүрес ҳаққындағы хабардан кейин бираз басылып, көпшилик солай аўысты, биразлар орнында тұрып қалды және биреулер әткөншекке қарай айналды.

Айдос жас гезинде әткөншекке жүдә ышқыпаз еди, жаслай-ақ үлкенлер қатарына қосылғаны оны қызықтан ертерек қол үздирди. Сонда да әткөншек көрсе мойнын бурмай өте алмайды.

Бийиклеў төбешикке курылған әткөншектің бир қанатына қызлар, екинши қанатына жигитлер топланған. Әллекимлер оларды тәртиплеп ала бүйрек қылып ушырып тұр. Әткөншек тойда байрақ берилетуғын жарыслардың қатарына есапланбаған еди. Айдос қапталдан өтип баратырып сәл гидирди. Бұлдырыққа теңлесип, хәтте, өтип қайтып тұрған жигит-қызға нәзер салды. Қыздың айдыллы көйлеги самал менен дирилдеп, тек қушақ ашқаны болмаса, онша ийилмейди. Жигит оғыры жеңил ушады екен, бийазар қушақ ашып, бийазар қайтып, қызды алып ушып турыпты.

— Жигит ким? — деди Айдос Доспанға.

— Дағыстаннан келген.

— Ҳо, ҳо, жүдә саз. Дағыстанлылар шетинен дәрўазшы халық. Әй, шабарман, мә, мениң белбеўимди анаў аткөншектеги жигит түскеннен кейин белине буў, — деп Айдос ақ жипек белбеўин шешип берди.

Олар және бир тамашаға ушырады. Көлдиң бир мушындағы атаўға өскен шоқ қамыслықтай бир топ аламан әлле нәрсени тамаша қылып тұр. Ол айыра алмай узақ серледі. Ортада бир қолына ақ орамал ұслаған ҳаял ойнап, базда уялғансып бетин сызып, қосық айтып атыр. Даўысы оғада жағымлы, өзи куўанышлы еди... Екинши қосығында налыныў ырғағы пайда болды. Бийик таўдан төменге қулдырап ярын излеп киятырған қазақ қызының зарын шырқады. Ҳәмме қатып қалды. Буннан кейин келиншек қосығын өзгертти. Мақсети орынланған ерке қыздың ҳәрекетин қылып, құрдың ортасында секирип ойнады... Ҳәмме кеўилленди.

— Бул ким ?

— Маманның аўылындағы уста орыстың ҳаялы, бийбаба, — деди Доспан.

— Ҳа, түсиндим. Хожайыны кең пейиллик қылып, күйеўи менен жиберипти. Азаматлар куры қол емес, ырымға бир бесиги бар. Астаўырпалла! Қарақалпақшаға, қазақшаға суўдай ғой! Анаў шетте ойынға аўзы ашылып қалғанлар ким?

— Қытай уруўының қыз-келиндери.

Айдос желкесин қасыды. Изиндеги бийлерге қарады. Олардың жүзинде бийпарўалық көрип:

— Бирәдарлар, — деди. — Анаў орыс ҳаялдың-әм тойға хызмети көп екен. Жаўлық бергизсем қәйтеди?

Айдос бүгин не қылса да ерикли еди. Жолдасларының жуўабын күтпестен, қоржынынан он еки шереклик жаўлық алып Доспанға таслады.

— Мә, апарып бер.

Никифоровтың ҳаялына жаўлық жаўып бийлердиң изинен әстен жүрип киятырған Доспанның кулағы бираз ғыбат еситти:

— Айдос тойды той қылыў ушын емес, бузыўға жүрсе керек.

— Енди не деп едиң? Өзимшил өжет бийди инилери менен биротала ашым-айырық қылыў ушын Қоңырат ҳәкиминиң тапқан сумлығы.

— Айдос құрлы ақылың болса бий болар едиң, қыссеш!

— Бий болыў ушын ақыл керек емес, шашатуғын дүнья керек.

Доспан олардың арасын айырып шаўып өтти.

— Халайық, өсек айтыў ғарлык болады.

Оған бир нәрсе деп үлгере алмағанлықтан ба ямаса гәп тәсир етти ме, аўзы бослар Доспанның изинен аңырайысып қалды.

Айдос атын Доспанға услата сала қызыл шапанын ийinine желбигей салып, гүреске жыйналған құрдың ортасына кирди.

Тамашагөйлер тәреп-тәреп болып отырған еди. Хәр тәрептің алдында үш-төрт палұан шешинип, қара жерге малдас құрып алған:

Айдос жолдас бийлери хәм мийманлары менен белгиленген орында ийелеўден-ақ, жаршы бас палұанлардың шығыўын дағазалады.

Қоңырат шәхәринен келгенлердің шоғынан алашапанлы, дуғыжым биреў арыстай жуўан жүнлес билеклерин сыбанып, талтаңлаўы менен ортаға шықты. Ол "Жолбарыс" палұан деп ат кеширген қоңыратлы палұан еди. Ортаға әкелип қойылған гүжимнин жалғыз геллегиндей болып, бармақларын алма гезек жалап тұрыпты.

Жаңадәрьялылар отырған тәрептен Атабек палұан түргелип ортаға келди. Көп жыллардан бери жаңадәрьялылардың мақтанышы болып, жас палұан Мыржық шыққалы аты саяда қалыңқыраған Атабек палұанға құр тилек тилеп шуўласты.

Палұанлар қол алысты.

Екеўиниң бойы тең болған менен, жоталарында айырма бар еди. "Жолбарыс палұан" дуғыжым, буға мойын, Атабектің булшық етлери бөлек-бөлек, еки ийини кең, қарны ғобыздай тартылған еди.

Тамашагөйлер Атабекке жеңис тилеп бақырысып атыр.

Қоңырат шәхәринен келген мийманлар жеңисине исенимли еди. Бийпарық бақырысып атырған тамашагөйлердің үстинен тек күлисти.

Палұанлар көзди ашып жумғанша шарппа тутысты.,

"Жолбарыс палұан" хәм шаққан, хәм мықлы екен. Атабектің тобығынан қағып жиберди. Атабек ушып түсти, бирақ, дус төменине жер асады.

"Жолбарыс палұан" мәртлик қылып ол тикейгенше асылмады. Атабек түпиринип қайтадан умтылды. Бул сапары ол ашыўлы арыслан болып, құшағын жая тарпа баспақшы еди, "Жолбарыс палұан" қолтығының астынан сүңгип шықты. Атабек өз пәти менен абынып және жер құшақлады.

Тамашагөйлер Атабектің тамырсыз ағаштай ларс етип қулай бергенине қыйланысып, демлерин ишинен ала баслады.

Атабек енди абайлаңқырап хәрекет етиўге тырысты. Еки қолын алдына созып, "Жолбарыс палұанның" бир мүшеси илинсе, жулып алатуғындай, бармақларын жайып айбат шекти. Қоңыратлы палұан еле пыснайтуғын емес, душпанын аңлыған қасқырдай көзлери от жанып жүр. Олардың бир-бирин аңлысыўы узақ даўам етти. Жолбарыс палұан ара-тура жақынлап,

бирден бәседі, ұсы Ұақытта тұтыұға ұмтылған Атабек және дүс төменине құлайжақ болып, тентиреклеп барып қәддин дүзейди, және шырппа тұтысады. Атабектің қолайы келип, "Жолбарыс палұанды" қапсыра құшақлады, ыңырсып көтерди. Жолбарыс палұанның аяғы жерден көтерілген менен, бир аяғын Атабектің аяғына тоғанақ қылды да, оның құшағында дем алып тура берди. Енди ҳақыйқат күш сынаспа басланды. Атабек оны түсирмеді. Екшеп-екшеп көтере баслады. Кем-кем булшық етлери тартылып, гүллән денеси қызарған сайын "Жолбарыс палұанның" шырайынан қаны қашып, тоғанақ алған аяғы жаздырыла баслады. Бир Ұақытта Атабектің "хап" деп гүңиренгени сол, Жолбарыс палұанның аяқлары сәллеңлеп, көтерилип баратырғаны көринди. Атабек жасы үлкенлерге көрсетип таслаұ ұшын солай бетин бурып, бир таұлап жерге таслап еди, жолбарыс палұан дәл пышық киби аяғынан тик түсти де қайтадан ұмтылды. Атабек бираз ентигип қалған еди. Таңланып және қарсыласты... Әўелги ұсыллар тәкирарлана баслады. Олар жағаласпады... Гүрес бир ет писирим даұам етти. Атабек талай ұслап, талай көтерди. Бирақ "Жолбарыс палұан" пышықтай аяғынан түседі. Екеўиниң де мурны қанады.

Айдос түргелди.

— Тоқтатыңлар!

Еки палұан буйрықты тыңламай, және шырппа алысты.

— Тоқтатыңлар, — деп Айдос жеңисти дағазалады. — Бас байрақ "Жолбарыс палұандики".

— Надурыс! — деди көп даұыс.

Өз тойы болғаны ұшын найлаж тұрған Мыржық ортаға жуұырып-ақ шықты.

— Ғаррем қылма, Айдос! Болмаса өзим түсемен.

— Гүресте күшке қоса, тәсил хәм ұсыл керек. "Жолбарыс палұанның" ұсылы сенде де жок, Мыржық! Усының өзи жығылыұ. Мыржық Айдостың берген баҳасына келисти ме, ямаса өз тойы болғаны ұшын гүдибузарлық қылмайын деди ме, кейин бәсип, орнына отырды. Бирақ, құр тынбай улы-шуұ болысты. Ортаға малақайлар, қалпақлар, тақыялар ылақтырылып жатты. Биреўлери Айдосты өз елиниң даңқын көмиўши адам сыпатында айыплады, биреўлери Атабек болмаса, Мыржықтың күшине тең күш жоқлығын мактаныш кылысты. Айдос тек құлағын бастыда, ҳештеңеге дыққат аўдармады, албырамады, келеси палұанларға нәўбет берди...

Жаршыларға енди көкмарға таярланыұ жөнинде дағазалаұды тапсырды...

Бұл өз алдына түр алған ойын болды. Ылақшылардың көплиги соншелли, бирикпесе, ортадан ылақ алып шығыу қыйын. Сол ушын атлылар тәреплерге бөлінди. Жергиликли ылақшылардың саны қонақлардикинен асып түспеуі шекленди. Енди бас байраққа илеспесе, жергиликли тамашагөйлердің мұрны төмен қарайды. Сол ушын бир топар атлылар Айдослар тұрған жерге келип, Бегистиң ылаққа қосылыуын өтінди.

— Имканияты барларды қалдырмаңыз, — деди қазақ бийи Айдосқа.

— Қосыңыз, қосыңыз, — деп өзбеклер менен түркменлерден келген мийманбасылар да қуұатлады.

— Бегиске хабар етиңдер! — деди де, Айдос ылақшылар шоғына көкмар таслады.

Бир кепшиктеги дөнге таласқан жүзлеген тауық киби барлық атлы шоғыртпақланып топ болып қалды. Жоқарысында жүзлеген ок жыландай тауланған шырп-шырп қамшылар, күшли ыңырысұлар, "шұу-шұу" "тарт-тарт", "бас-бас". Топлымға кирерге саңлақ таппағанлар ат үстине ат айдап жүр...

Әлленемирде бир топар гүллән шоқты алға тартып кетти. Бұл үш қаладан келип бириккен өзбек атлылары еди. Олардың Юсупжан шабандоз деген қара атлысы айрылып шықты. Бир жағынан түркменлер, екінши жағынан қазақлар асылып баратыр. Қара атлы кем-кем шоқтан белинеди. Изинен қозақ атлысы жете бергени, ылақты ол екінши қапталындағы атлыға өткерип жиберди, ол ап-аңсат артына айналды, қапталласып киятырған түркмен атлысынан бири ылаққа қол соза бергени, ол оң жағындағыға өткерди, бұл да өз атлысы екен, оның аты бирден гилт тоқтады, шауып киятырған атлылар пәт пенен өтип кетти. Бұл еле ылаққа қолын жеткере алмай киятырған қарақалпақ атлыларына оң түсти. Хәмме оған шыбындай жабылды. Тап усы демде арт беттен қоңыр атын ойнатып киятырған Бегис көринди. Айдостан баслап, атлардың аяғы арасына араласып ылақты тамаша қылған пиядаларға шекем кеуілленди. Тиркистей тауланысып, биригип қалған құрға Бегис өзін урып, ылаққа жаңа жақынлағанда, және бир атлылар топары сонша құрды сүйреп алға өтті. Бұл және өзбек атлылары еди. Қәдимги қара атлы Юсупжан шабандоз және ылақалды. Аты жүдә үйретилген екен, жылан жүрис қылып, көп ұақытқа шекем туттырмады, Егер ол тек байрақ алыуды ойласа бир-еки айланып қашып, көкмарды минберге әкелип таслағандай шамасы бар еди. Олай қылмайды. Палапанларын ұшыуға үйреткен ана құстай, ақырын айналып шабады, бир жолдасына береді, соны қорғайды. Бослау

биреуінен ылақ қазақ атлыларына аұысты. Және қуұыұ басланды. Қашқын ылақты бир-жолдасына өткерип үлгерди, ол екіншиге... үшіншиге..., әўелги өзбек атлысының. ұсылы менен бираз ойын құрды. Сөйтип жүргенде көкмар шала үйреншик биреуіне өтті. Оған, ақ құрашлы түркмен атлысы қапталласып, көкмарын хәдемей-ақ жулып алды. Аты жүйрик екен, Айдослар тұрған төбеге қашатуғын бағытты беклеулі көріп, батысқа қарай қашты. Және хәмме қуұды, көпшилик және көпке апармады, түркмен атлысы ылақты артта киятырған бир жолдасына таслауға мәжбүр болды. Ол үшіншиге... төртиншиси ылақты зәңгисине өткергенше, қапталындағылар асылыуынан қорқып, шеттен шауып киятырған жолдасына өткерди. Ол әўелги яўмытыға берер гезде, қазақ атлысы жетти. Еки атлы қабатласып, көпке шекем табан жерге тарысып барды, қазақ атлысы жаңа алып шыққанда Бегистин қолы ылаққа тийди. Бир гезде ол алып шығып еди, қапталында алабел ат минген жаңадәрьялы бир жигит пайда болды. "Хә, ағай өткерсе", деди ол Бегиске. "Ала беллинің" изинде жергиликли атлылар киятыр еди. Бегис өз күшине исенип пе, олардан қаймығып қашқаны сол, қайтадан тутылды.

Айдос мушын түйип, тисленди. "Өзлери дарауара ойнап жүргенине қара..." Бир гезде бир бос тақымнан ылақ жерге түсти. Биринши көринис және басланды. Атлылар биригип қайнаған жүўериниң гүртигиндей шоғыртпақланып қалды. Және үстилеринде жыландай таулаңған қамшылар... "шуў-шуў", "тарта-тарт..."

Бұл көринис онша көпке созылмады, топты алға сүйреп және еки атлы шықты. Олардың бири өзбек атлысы, екіншиси қазақ атлысы еди. Көзди ашып жумғанша өзбек атлысының тәрептарлары алға өтип, оны айырып алды. Енди олар биринен бирине алып басқаларға ылақ аұыстырмады, ылақ әкелип тасланатуғын минберге атлылардың бәри биригип кетти. Минберге жакынлағанда ылақ және тутылды. Бұл сапары "Алабеллинің" қолы ылаққа жетти. "Алабел" оғыры қайымшыл екен, бирден артқа қаймықты. Атлылар қоршап алды, ұсы гезде Бегис жетип, ылақты сорап еди, ол да бермеди. Айдос және тисленди: "Хә маңлайы сорлар!"... "Алабелден" ылақ кетти... Қайымын тауып Бегис және ылақ алды. Ол ылақ усласа, өз-өзинен лепирип "ха, ха, ха" дей берер еди. Оның сол "ха, ха, ха" сын еситкен пияда тамашагөйлер ат басады деп хәулықпастан, шоқ атлардың аяқлары менен араласып кетти. Бирақ, бұл көпке созылмады. Қапталласып барған тәрепдарларына өткермей көкмарынан және айрылды...

Ылақ және жерге түсти... әўелги көринис қайта басланды... "Алабелли"

қызып атынан еңтерилип иле сала, атлардың туяғы арасынан алып шықты. Аты аўзынан көбик шашса, жүдә жеделленер екен. Жеткизбей шетледі. Күўғын бермей кетти... Енди ол минберге айнала бергени, және қоршаўда қалыў қәўпи тўўды... Егер Бегиске өткерсе, минбер жақын еди. Және айрылды... Ылақшылар және үймелести.

Ойын күнбатқанша даўам етти...

Жас үлкенлер тұрған минберге ылақ таслаў мүмкиншилиги туўмады, бирақ ойынды тоқтатыў керек болды.

Ким биринши?...

Биргезде аламанның еки жағынан айналып еки жаршы шапты...

— Жеңис өзбеклердики! Бас байрақ өзбек ылақшыларынааа!

Наразы тамашагөйлер бас бийлер тұрған минберге емес, Мыржық пенен Бегис тәрепке аўысып, жәнжел көтерди!

— "Ар-намысыңыз болса Айдосқа ерк берменлер!", "Ол сатқын!" — "Ол сизлердиң абыройыңызды төгип жүр!"

Мыржық жақын тұрған арбаның алтақтасына минип аламанға сораў таслады:

— Байқадыңыз ба, көкмар қайсы атлының қолында көп болды?

— "Бегистиң!" "Алабеллиниң!" деп шұўласты көп даўыс. Әллекимлер "ўажыбаты ийман, көкмарды өзбектиң қара атлысында көрдик" дести. Бирақ бұл "Бегистиң" "Алабеллинин!" деген даўыслар астына көмилди.

Мыржық арбадан түсе-сала Бегистиң артына мингесип, бас бийлер тұрған минберге келди. Изинде жүзлеген пияда ҳәрнәрсени айтып уў-шұў.

— Ағалар! — деп Мыржық Бегистиң желкесине сүйенип ат үстінде тикейди. — Бәлким, меники әнтек дур, бирақ, байрақ орынсыз берилди! Айтың анаў өжет Айдосқа!

— Ҳақыйқатында байрақ бизиң "Алабелге" тийисли. — деди Орынбай минберде.

— Мейли, я Бегис, я "Алабел" алса бәс! — деди төменнен көп даўыс.

Айдос қатал ашыў менен алға өтип, маңлайының терин сыпырды;

— Бирәдарлар, азғана сабыр қылыңлар. Түсиникли нәрсеге не ушын түсиник талап етесиз? Ҳайранман! Егер мен я Бегиске, я "Алабелге" байрақ берсем, наҳақлық қылған болар едим. Серледиңиз бе, олар бир-биринен қызғанып ойнады, дараў-ара ойнады. Өзбек атлылары дараў-ара ойнамады, бир-биринен, хәм өз тәрептарларынан ылақ қызғанбады. Өз жолдасларына көп мәртебе көкмар өткерди, бәрхә жолдасларын ойнатты. Биригип ойнады... Мен бирликке байрақ бердим... Усылға байрақ бердим.

Тамашагөйлердиң көпшилиги қулақ аспай және шұўласты, қас

қарайғанша, Айдостың атын ортадан шығармай, аўзына келген бәләәтлерин дөндиристи. Айдос олардың ырабайын жықпай, әри-бери шыдап еди, болмады, жақын турғанларды қамшыға тутып, өзине жол ашты да, изиндеги жаршылардың бирине

— Куптаннан кейин шайырлар айтысы болатуғынын хабарла, — деди.

Шайырлар айтысына қазақлардан басқа мийманлар таярлықсыз екен. Қазақ шайырының қарақалпақ шайыры менен жарысы далада, от әтирапында, даўам етти.

Күни менен тойды өзінше көріп, хәр тамашаға бөлинип жүргенлердің биреуі де бул жарысқа бийпарўа қарамады, лөк келди.

Әўеле қазақ шайыры домбырасын алып, сұўырып салмай қосық пенен елинен елге сәлем тапсырды. Қарақалпақ шайыры өз нәўбетине "Хош келдиниз!" деген қосық пенен, елинің миймандослығын тәрийпледі. Буннан соң олар дәсмедәс айтысқа өтті.

Қазақ шайыры әри сазенде, әри сөзи жупкер бәле екен. Хә дегеннен-ақ тәрийпти халқының ең түп бабасынан баслап, ел тарыйхын гезеңлерге бөлди, хәр гезеңде өткен батырларын, әдил ханларын, сулыўларын, даналарын, жомартларын дизип тәрийплеп, бәрин мақтаныш етти... Оның тәрийиплеуі бойынша бурын өткенлер арасында даналары менен батырлары, сулыўлары көп жағынан қазақлардан алға түсетуғын ел бул әлемде шенде шен... Бүгингисине өтип, сол батырлар менен даналардың әўладларын, жеринің кеңлигин, есапсанақсыз төрт түлик малын, байлығын, қәтте қымызына шекем мақтанғанда, тыңлаўшылар оған хәзирақ ерип, қазақ елине кетиў кейпине кирди.

Қарақалпақ шайыры да сұўырып салып, сөз жупкерлестириўде қазақ шайырынан қалыспаған менен, тәрийпи биринши шайырға қарама-қарсы шықты. Бурын өткен я бир данышпанның, я бир батырдың, я әдил ханның атын тилге алмады. Оның айтыўы бойынша пүткил ел, елеспесиз шуқырларда, базда күшли түбирлердің ығында азғана күн иркилгени болмаса, самал қуўып мәканнан мәканға аўысқан бийпаян қаңбақ... Шайыр хәзирги жағдайды тәрийплегенде, тыңлаўшылардың көз алдында жери кең, сұўы аз, шыбын-ширкейи көп, тар қыснақлы мәкан, еле де ушарын жел, қонарын көл билетуғын муңлы ел турды... Биразлардың кеўли елжиреп гүрсинди, биразлары көзге жас алды...

Нәўбет қайтадан қазақ шайырына өтип еди, ол және йошты, және көп батырлар менен даналардың атын тапты, дуйым жұртты елине келиўге шақырды.

Қарақалпақ шайыры соңғы гезегинде де белгили дана менен батырдың

атын тилге алмады, тыңлаушылар гә бийикке көтерилип шамаллағандай, гә тымырықта қалып туншыққандай халға түсіп отырды... Таң алдында айтыс тоқтатылып, Айдос ортаға шықты.

— Бирадарлар, жеңіс қазақ шайырыники!

Ол аузын жыйғанша болған жоқ, құрға жыйылған аламан өрре тұрып, шуу ете қалды:

— Және нахақлық!

Хәржерден хәрқыйлы кейіс, сәгислер еситиле баслады:

Хәр танауы шапшақтай хәррийген дуғыжым бир жигит Айдостың ийегиниң астына келип:

— Айдос бий! — деди тисленип,—Өз халқыңды сүйе билмейтуғын қандай намыссызсаң? Ақмақлық пенен өз елинди аяқ асты қылдың ғой!

Айдос сәл имканиятын тапса, жыйынның ақырында "бир биреуге мириўбет күни" хаққында айтпақшы еди, хәтте, сәрсенбисин белгилеп, шәртлерин түсиндирмекши еди. Қарсылықлар ойларын ұмыттырды. Мийманлардың көзинше ишки зәрдесин шығара алмай ийбе сақлап түр еди. Ийегиниң астына тақалған кеңтанаудың гәпи ақылдан адастыра жазлады. Қатал қәхәр менен оның көкирегине түйіп жиберди:

— Жоғал, мұрынбоқ, пәмсиз! Мен өз халқымды сүймегенде, тәғдийрине жаным ашымағанда, ұсылай қылар ма едим? Бирәдарлар, енди тарқаңлар, бирақ түсиниңлер мен сизлерди алдай алмадым!

Тамашагөйлердиң биразы қызып, алға ұмтылып, мийманлар менен араласып тұрған бийлер топарын басып кетежазлап еди, арашаға атлылар түсти...

Айдос бұл сапары да албырамады. Айтыс ұшын бас байраққа тигилген ер-тұрманлы бир бедеўди қазақ шайырының алдына өзи кесе тартып:

— Рахмет, шайыр, — деди. — Сен өз халқыңның хаққаный даналарын, батырларын, сулыұларын, мәканыңды мақтаныш еттиң, бизиң шайыр тек жылап берди, болғаны... Сеники әўладларға да ұлги, жаслар даналықтан, батырлықтан, сулыұлықтан ибират алады, жақсы мәканын қорғайды, ал бизики өткеннен де, бүгинги мәканнан да түңилтиў, рахмет, қазақ баўырым!

... Тамашагөйлердиң наразылығы ақшамы менен басылмай, Айдос жатқан үйдиң әтирапын айналды да жүрди, биреўлериниң сөз-рәмәўзине қарағанда, жатқан орынынан көтерип әкетип кәкмар қылажак. Құдыққа таслайжақ еди, бирақ Айдос аман шықты. Азанда исинип келген инилерине ол хабарласпастан, қайтыўға ұрықсат сораған мийманларға ұрықсат қылып, өзи де қайтты.

* * *

Ең даңғаралы, ең үлкен той тамам болған менен, ол жөніндеги пикирлер тамамланбады. Екеу ара, үшеу ара, топ-топ, шоқ-шоқ бас қосқанлардың ишінде әллеким билгисинсе, әллекимлер оған қарсы қызыл кегірдек тарысып атырғаны

— ...Тойдың ұллылығына мин тағыу қыйын.

— Айттыңдә! Құдайдың өзінде де мин бар!

— Айдос гереңнен балық излеп жүр.

— Излей берсин, еле сайыздың шабағына зар болады.

— Айдостың сатқынлығына енди исендим. Бир қарақалпаққа бас байрақ бермегени, сатқынлығы емей не?

— Сен қайдан билесең, ойлағаны бар шығар.

— Не билгени бар? Айдос түйениң жолға түскен бир күмалағы, еле дуйым жұрт тайып жығылады.

— Және Айдосты ғажадың ба?

— Қыссеш!...

— Хұрметке ким ылайық де?

— Билемиз, Қоңырат хәкими.

— Не ұшын?

— Мыржықтың улына той бергизип, жалғыз Мыржықтың емес, пүткіл елдің атын әлемге жайды.

— Қайсы әлемге?

— Дүньяның төрт бурышынан адам келсе және қайсы әлем бар?

— Өзиң-әм тығыны жоқ паңқылдақсаң дә!

— Хау, қазақ келсе, өзбек келсе, түркмен келсе, Дағыстаннан келсе, орыс-әм болса, оннан артық әлемде ким бар? Бир заманлары бабаларымыз елдің аты шықсын деп үлкен орыс елинен әсир-әм ұслап отырған.

— Тап ұсы сапары елдің аты әлемге жайылған болса, маңлайы қара ел болып жайылды.

— Ырас, Қарақалпақлар я гүресе алмайды, я атта отыра алмайды, я ылақ шаба алмайды, я ойыны жоқ, я шайырлық-шешенлиги жоқ деп, әлем айтысатуғын болды.

— Жақсылап жылап береді екен деседі дә.

— Жылау менен күлиу хәммеге теңлик.

— Әне, шешен бұяқтан шықты...

...Ұсы тақлеттеги бассыз-аяқсыз гәплер, тартыслар дауам ете берди.

Тойға келген мийманлардың да тыныш қайтып баратырғаны жоқ.

...Қазақларды өз ауылларының тұсынан өткенше . узатып салыу үшін Жаңадәрьялылар бирге қайтқан еди.

— Айдос оғада дұрыс иследи, — деди Маман биразлардың пикирлерине қарсы, —Неге дейсиз бе? Бас байрақтың бәрін мийманларға үлестирди.

— Маман сен еки жүзли адамсаң — деп бөлди. Орынбай.

— Ғарға өз атын айтып бақырады.

— Сен оның орыс қатынға жаўлық жапқанын мақтайсаң. Әй, Маман, сениң Айдос қусап Хийўа ханының геўишин неге жаламай жүргениңе хайранман.

— Орынбай, бәслеспе, қызба. Айдостың бирғана қәтелиги — бабалардың жолынан шетте жүр. Болмаса, ақыллы адам. Мениңше ол өз халқын шын сүйгенликтен бас байрақты ҳешкимге минәсип көрмеді.

Қазақ бийи араласты.

— Маман, мен де сениң пикириңдемен. Байрақты елине бермегени әбден арлансын дегени. Ары келгенлер ендигиден былай жақсы шабандоз, шаққан ылақшыл, тәсили көп палўан, халқын неге шақырыўды билетуғын шайыр болыўға тырысады. Мен бунысынан үлги алыу керек екен деп киятырман.

— Мийман, кеўлиңизге келмесин, Сиз Маманның гәпин қалай жөнлесеңиз, бухаралықлар-әм мениң гәпимди солқұрым жөнлейди,

— Мириўбетсиз инсан — деп Маман мұрнын жыйырды.

Орынбай енди олар менен көп жолдас болыўды қәлемеди. Жолда мал жайлаўына қайрылып өтетуғынын бәнелеп, атлылары менен изде қалды.

* * *

Түркменлерди өз ауылының тұсынан өткенше узатыу үшін Асан бий бирге шыққан еди. Олардың да бас гәпи — үш туўысқанның арасындағы қатнас.

— Қәйткен менен де, Айдос кең көкирекли адам, — деди түркменли мийман басы, —Егер ол Төремурат сұйпы менен анық тил бириктиргенде, Қоңырат ханлығы сөзсиз пайда болар еди, Төремурат сол үшін да ұсылай той бергизип, оған сәренжамлық қылдырған.

— Хийўа ханына сиз де қарсымысыз?

— Биз ханға емес, хан бизге қарсы. Алламурат деген молламызды жиллисең деп дарға асажақ болғанында, мың жасағыр Айдос құтқарған.

— Айдостың саясы қасына емес, алысқа түседі.

Түркмен Асан бийге сәл наразылық пенен көзлерин қосаёыз мылтықтың аўзы қылып еди, ол көрмеди.

Азғана жым-жыртлықтан кейин Айдос қаққындағы еки жақтың шәлкем-шалыс пикирлери қайта жаңғырды...

* * *

Хийёа менен Шаббаздан келгенлерди баслап кеткен Қабыл оларға гезек бермей сөйлеп баратыр.

— ... Айдос сум адам. Оған ҳақ гәп айтыўдан гөре өтирик сөйлеў, әбжиллик қылыў аңсат. Хийёа ханы, Хийёа ханы дейди, бирақ колтығынан тасы қалмайды. Бас байрақтың бәри сизлерге тийис еди. Қазақларға, Түркменлерге Қоңыратқа берип, жағымпазлық қылды. Көп кемениң басын услап, ақырында суўға жығылатуғын найсап ол...

Мийманлар оның гәпин бөлмеген менен, бир-бирине мурт қыймылдатып, көз қысысып Қабылға туйдырмай өз-ара күлисип киятыр.

* * *

Ийесиниң ойлы тәбизиң сезгендей, алаяқ жийрен ара-тура бир пысқырып, күтә ақырын қәдем таслаўда. Атқосшы да селтеңсиз, хәтте, өзиниң бары-жоғын билдиргиси келмегендей, жол шалажақ болған атының басы шекшийгенше жүўен тартып, бийбабасының қыялын өзинше түсиниўди мақсет етип киятыр. "Ырасында, бул қалай-а? Елде бир байрақ қалдырмады... Инилерине ашыў менен солай қылды ма? Бийтке өкпелеп тонды отқа салғаны неси? Ямаса бетине тик келип сөз айтқанларға қарсы тасын қойнынан тасламайтуғын адам ба? Түсиниксиз жумбақ... "Өз халқымды сүймегенде, тағдийрине жаным ашымағанда усылай қылар ма едим?"... дегени нени аңлатады? Сумлығын көрпешелегени ме ямаса қыларын қылып, қалай кеширим сорарын билмей шатқаяқлағаны ма?... Ҳаў, кәраматлы бийбабамды сайып, әсиге кеткеним жоқпа? — Ол астыңғы ернин қымып өз-өзинен қысынып көзин жумды, қыялы бирден өзгерди. — Байрақ бермегени халқын сүйгени болса-ше? "Оздық, жықтық, жеңдик, шешенлик қылдық..." дегенде ел не зиян көреди? Не пайда қылады?... ҳа, ҳа, түсиндим, журт ҳазирги барына қәнәәтленип, ҳештеңе үйренбес деп өшегистиргени екен ғой..."

Бир гезде Айдос бас көтерип Дәспанға бурылды, мыйығынан күлип сорады:

— Доспан, не ойладың?

— Бийбаба, сизиң бас байрак үлестиргениңиз маған да түсиниксиз

қалды.

— Сениңше, "қарақалпақ озды, жықты, жеңди, шешенлик қылды"... десек не болар еди?

Доспан өз қиялынын бий қиялы менен дәлме-дел келгенине қуянып батыл жуап қайтарды:

— Халық хәзирги барына қәнәәт қылып ҳештеңе үйренбес еди.

— Әне, дұрыс түсигенсен. Бизиң бирәдарлар аттың жалына асылып шапса мен ылақшыман, мен шабандозбан деп, көкирегине урады. Өзиниң салмағындай жүк көтерсе, палъанман деп хәңкийеди, төрт сөзди уйқастырып, тыңлаушының қытығына тийсе, шайырман деп журтқа даңғара салады. Усылардың хәр қайсысында нендей сыр жатыр, үйренбейди, сол ушын ұсылай қылдым. Намыслансын дедим, көбирек билиўге тырыссын дедим...

Олар суўы тартылған көлдің ұлтаны менен баратырып, бир шетте доңыздай жер аўдарып атшоқай терип жүрген аш адамларға дус келди.

Бундай көринислер үйреншикли болыўына қарамастан, Айдос, мисли жақтыдан шығып қараңғыға киргендей, көзлерин жумып уўқалады хәм ҳештеңе көрмегенсип жүре берди. Доспан оның кейпин байқамады.

— Пай, бийбаба, тойда "сен же, мен же" болған мут аўқатқа мыналарды жибергенде ме!

Бийдің жүреги силкинип, атқбсшысына көз алартты:

— Бизиң ойлағанымыз усылардың қарыны.

Құндақлаўлы баласын көкирегине басып, кол жайып жолда тұрған бир хаялды көрип Айдос қалтасынан бир гүмис теңге алып таслады. Хаял оған қәнәәт етпегендей, жайған колын түсирмеді. Айдос-және биреўин таслап еди, хаял "нан, балама нан!" деди жыламсырап.

Айдос қай жаққа атланса да, қоржынына жуп нан салатуғын әдеті. Қоржынының гүржисин шеше бергени, хәлсиз хаял, баласын қушақлаўы менен келип, оның зәнгилигине басын тиреди. Оған нан узатып атырған Айдостың көзи құндақтағы балаға түсип "Хоҳ" дегенин билмей-ақ қалды.

Хаял сескенип, баласының бетине үңилгени мәттал, даўысының барынша жылап жиберди, жаңа алған наны жерге жумалап кетти.

Ұақыя түетникли болды, Аш, анасынан сүт шыкпай құндақтағы бала әллеқашан өлген еди. Хаялдың зарланғанын еситип атшоқай тергенлердің арасынан бир егеде киси тентиреклеўи менен келди:

— Не болды?

Хаялдың тик қараўға, сөйлеўге шамасы келмей, жүресине отыра сала құндақты ерине ұсынды.

— О, маңлайымаў!

— Әй сен әкеси болсаң, анаў шашылып атырған еки теңгени жый. Анаған қара, наннан ұллы не бар, ҳаялың аяғына басаың деп тур, ал, мә, мынаны да қосымта қылып баланы жерлеңдер, — деп Айдос және еки теңге берди де, алға жүрип кетти.

Буннан соң екеуи де сөйлемеди.

"Көк өзектиң" бойында кеўилли сырнай шертип, мал гүзетип тұрған падашының қасында қосық айтқан қыз даўысы Айдостың жүзин өзине бурды. Қамыстай ашөлең арық қыз оларға сырты менен түр еди, Айдос оның кимлигин сорамада да, жүзинен бираз кеўиллилик ушқынын көрип, Доспан тилге кирди.

— Бул қыз анаў падашының туўысқан қарындасы, бийбаба.

— Қыз жыйнағанда есима саларсаң.

— Қашан баслайсыз, бийбаба?

— Ертеңнен қалмай "Мәсләхәт төбе" деги отаў аўылдың ортасына әкелинсе, қызлардың отаўы болады.

Ешегинен аўған отынын тийей алмай, жолды бөгеп тұрған Әлийге жолығып, Айдос Доспанды жәрдемге қалдырды да:

— Әлий, келин түсирийди тезлетпесең, мүшкилиң қыйын екен, — деп бир өзи кетти.

25

Уллы болған күннен баслап той тарқағанша мийман күтиў менен шаршаған ерли-зайыплы дем алыўға ҳәзир ғайа саўа тапты. Той тарқаўдан Бегис Қоңыратқа кеткен еди енди оларға кесент беретуғын ҳешким жоқ, екеуи де арқайын. Мыржық оң қапталдағы төсектиң үстине созылып, басын көпшикке мантиқтырып дүс төменине жатты. Қумар шеп қапталдағы төсектиң үстине дастық таслап, қырына бир шығанақлады да баласын емизди.

Мыржық дем алыўды мақсет еткен менен, сепсип жүрген базы қыяллары қайта жәмленип, оны аўыр жүк астына басқандай, ҳәрқашанғысынан да шаршатып атыр. Барлық қыялы Төремурат сұпы жөиндеги ойлары дөгерегине топланды. "Қандай адам өзи?... Усыншама жақсылық қылып, мен оның кими едим? Қасқырға қақпан құрмаса, аңшы тоғайға етли жилик таслайма?.."

Басына ужыбатлы жуўап келмеди. Жүгине жүк қосылғандай тула бедени аўырласып, буўынлары сырқырады, басын олай-булай бурды.

Қумар әўели оны ҳақыйқаттан да дем алып атыр деген қыялда еди,

басын қозғалта бергенине қарап бир сырлы жумбақты шеше алмай атырғанын ұқты. Тойға келгенлерден түскен бесиклер төрге қатар қойылған еди. Құмар ерине селтең бермеуі үшін соларға көз таслады.

Бөпе әуелгі күннен баслап ата мийрас бесикке бөленгеи еди, оны өзгертип мийманлар әкелген бесиклердің биреуіне салыуды хешқайсысы ойлаған да емес. Себеби, ата мийрас бесик әуелинде Айдосқа бағышланып, соң онда Бегис те, Мыржық та жатқан. Байғұс ана өлерінде "сүт құртқан баламда қалсын" деп Мыржыққа мийрас қылған екен...

Құмар қарап жатып хәр бесикке өзінше баға берди. Ата мийрас бесик бул жағада жоқ, дүньядағы ең беккем ағаштан соғылғағң еле мықлы хәм шырайлы, әттең, жорғасы аұырлау. Басқа бесиклерде соған тақаббил, уасасығы бар, бирақ жорғалары жеңил сияқты. Ал, орыс әкелген бесик, пүткиллей өзгеше, қақпаксыз төрт аяқлы аршаға ұсайды, қапталлары кереге уөз. Түргелип секирмесе, оннан бала жығылмайды... Тартқы бау да, түбек те, сүмек те керек емес, бир көрпешени астына жайса бөпе өзи менен өзи болып жата береді. "Әтияж екен" деп, соған салып көриуге қиял етип, "Сен не дейсең" дегендей, ұйықлап қалған бөпесинің бетине үңилди. Оның бүлк-бүлк етип ұлбиреген ернине қарап, бираз жатып, өз-өзинен мыйық тартты: "орыс бесикке салсам, орыс болып кетермекенсең?..."

Ата мийрас бесиктің қауызларын шығарып қуяшқа жайып келген еди, бөпени тәуекел, орыс бесикке жатқарып көргиси келди. Түрегелип, ишине көрпеше жайды.

Мыржық хаялының нени қиял етип, не менен шуғылланып атырғанынан бийхабар, еле ойлар құрсауынан шығалмай жатыр.

— Төрем, — деди Құмар бөпесин бесикке жатқарыуға. қолайласып турып, — Ерназарды орыстың бесигине салып атырғанымға қара.

Өз ойы менен бәнт әке, басын көтерместен:

— Өзинің бесиги қайда? — деди.

— Қауызларын қуяшқа жайып едим.

— Онда сала тұрасаңдә!

Құмар бул хайраш қаларлық бесикке идералды перзентин идералды ирет салып атырғанда қарамаған бийпаруа ерине күтә ашыуланды:

— Төрем, сен меннен бир кеңес тыңла, берекет тап.

Мыржық үндемеді.

Құмар орысы бесиктің бир мушынан ұлады да аяқ-қолы қыймылдап еркин жатқан бөпесин әстен шайқап тұра берди.

— Сен ақыл болсаң, әуели мениң не ойлап отырғанымды бил, — деди Мыржық әлленемірде.

- Көзи ашықлығым жоқ, бірақ шамалайман, төрем.
- Қәне, айт, — деди ол басын көтерместен.
- Ортаншы қайнаға менен екеуіңіз қыйсық жолға түстіңіз.
- Заманымыздың өзі қыйсық.
- Қыйсық жолдан тұйры жүріуге болады.

Мыржық өңменин көтерип, хаялына жүзин бұрды.

- Төремұрат сұйпы шексиз ақылдын кәни емес пе?
  - Хәрқандай бийик таудың төбеси бар, төрем. Өрмелесең шығасаң.
- Мыржық тикейип отырды.

Құмар баласының бетине жаулығын жауып, бесикке сүйене бір дизерледі:

— Мениң пәмимше, төрем, бий қайнағаны және қалай мұқатыудың жолын ойлап жаттың.

— Па, ақыл екенсең!

— Қалай кекетсең де өзің бил, төрем. Жас күнімде әкемнің сизлерді талай сапар гәп қылып, ықыласы кететуғынын көп еситкенмен. Сонда ол, бий қайнағаны хақыйқат көргіш мергенге, ортаншы қайнағаны мылтыққа, сени оққа теңгеретуғын еди. Хәзир бирлигиңіз қашты, мылтық пенен оқ үйлеспей, оның қолында атылмай қалды...

Мыржық көп тепкинің астынан шыққандай зорға қыймылдап қапталындағы көпшикке жанбаслады. Еркеклиги тутып хаялға жеңислик бергиси келмей, тисленип ашыұлы гүңкилдеді;

— Қойныңа хийұалыны киргизбекши болса да Айдосты жақсы қөресең-ә?

Құмардың қызыл, алмадай жүзи сұйға басып сыққан шүберектей солып, ашыұ менен түргелип кетежақ болды да, жаман қыялларды коздырып, изин насырға шаптырып алыұдан қорықты. Ерине наразылық бас шайқап, көзлери гүңгирт тартты да отырды.

— Айдос түйениң құлағына өрмелеп жыл басы болған тышқан, топан тыққан қап. Усынша ұллы жыйында бир қарақалпақ бас байрақ алмады деген не сумлық? Билесең бе, енди бул әлемге ел қандай ат пенен жайылады?

— Төрем, Қоңырат хәкиминің гәпине кирип, құдықта қалып баратырған яңлысаң. Билесең бе, құдықтағы адамға аспан тар көринеди.

— Қысқартсаң!

Орысы бесикте ұйықлап қалған бөпе шарр етип жылады. Құмар көтерип, бауырына баса сала далаға шығып баратыр еди, Мыржық изинен бақырды:

— Ерназардың арқасын хәрқайсысына бир тийгиз де, ата мийрастан басқа бесиклерди үйден шығар.

Қумар бесиклерди аўкат писиретуғын ылашыққа биримлеп тасып жүріп, күн батар тәрептен киятырған шоқ атлыны көрди хәм олардың арасынан әкесин танып, ерине хабар етти.

Мыржық зытып-ақ шықты.

— Хаў, Қоңырат хәкими ғой, баланы ал, үйди төсестир.

Қоңырат хәкими жүдә салтанатлы көринди, қалпе менен жаршыдан тысқары жаў жарақлы он атлының ортасында киятыр. Аўылға араласыўдан ғарры Есенгелди озып келип, хұрметли меҳманды қалай күтиўдиң жолларын күйеў баласына тез-тез түсиндирди. Мыржық қоңсы үйге даўыслап өзіндей бир жигитти шақырды да, босағасынан ат байланатуғын қазыққа шекем паяндоз қылып кийиз төсеттирди.

— Қоңыраттың ханын аттан көтерип ал, балам, — деп қайын атасы сөйленип жүр. — Кербазлаў киси, хұрметти жақсы көреди, мәсисине маңлайынды тийгизип, шапанының шалғайынан сүйиўди умытпа.

Буның бәри Мыржыққа күтә қорлықлы көринсе де, қарсы сөс айтпады.

Төремурат сұпы есиктиң алдына келип, ақ шағаладай атының жылаўын шекшийте тартты.

;

Мыржық сәлем берип қол алысты хәм аттан түсиўин өтинди, сұпы дәрпенбестен, сулыў пардозланған сақалын сыйпалады.

— Улың қутлы болсын, — деди ол ат үстинен ериниңкиреп. — Қалай периштем, зийнетиме кеўлиң толды ма? Айдос өгиз қалай? — деп ол жанланыңқырады. — Тойдың фәрежетин және үлестиремен демеди ме? Хә түсиникли, периштем, айтпаға қысынып тұрсаң. Бегистен бәрин де еситкенмен. Туўысканыңнан сәлем, саған териштем! Пүткил Қоңыраттың лийкини хәзир Бегисте, қаланы қорғап қалды. Айдос адам емес. Оған өзгелер түе, туўысқанлары да, тойға бир кийип баратуғын шапан. Ондай басшы—елинің қақ маңлайына сары шүйел.

Қоңырат хәкиминиң тәрөпин тутып келиншеги менен хәзир ғана тарысқан жигитке бул гәплер орынсыз көринип, зеңирейиўи менен түр еди, артынан қайын атасы келип түртти.

— Хаў, балам, ұллы қонаққа албырап қалдың ба, қәне, мәсисине маңлайынды тийгиз. Ха, бәрекелла, енди шалғайын сүй, әне, әне, дым шаршапсаң. Қәне аттан көтерип ал.

Мыржық найлажлық пенен қайын атасының айтқанларын орынлап, хәкимди кийиз паяндозға көтерип түсирди.

Бәхәрдеги ең қәўипли жаў—сүў. Хәдден тыс тасыса, аўылды ғарқ қылады, хәдден тыс қайтса, егис жерлерге жарамайды, күлласы "Көк өзек" тиң хәдден тысқары еки қылығы да апат. Сол ушын да ел басшыларының бәхәрдеги талабы, аўылына жақынлап өткен дәрья жағаларына қараўыл қойыў, қайшы шаптырыў.

Мыржықтың тойындағы жақсы нийетлериниң ақыбети сәтсиз шығып, көпшиликтиң ғәзебине дус болғанына Айдос күтә ашынды, енди оған өз аўылы душпан қоршаўында жарақсыз қалған ғәрип хал көринди. Бүл түсиник есине келсе, жанына егеў еди. Жалғызлыққа берилип, ой қушағында қалып қоймаўдың илажларын қарастырып, хәр күнге бир ғалма-ғал тапты. "Мәсләхәт тебе" деги отаўын аўылдың ортасына көширип тиктирди де, гилең ересек аўылласларын жыйнап бир неше күн "Көк өзектиң" ырашын көтерип шаптырды.

Әлийдин киши улына келин түсиртти.

Сол тойда утқаны—аўылының қызларын бәне менен онбир қанатлы отаўға киргизди, өзлеринше ойын-заўық қурыўына еркинлик берди. Отаў айналасына еркек әўлады жақынлаўы қадаған етилди. Сол ушын ба, бүл отаў, кем-кем қызлардың гештекханасына, жұмбақ, бәйит айтысатуғын, бир-бири менен сырласатуғын мәканына айналды.

Айдос бир максетиниң иске асажақлығына куўанышлы еди.

"Қоңырат хәкими Мыржықтың үйинде түсленип кетипти" деген хабар жетти, гүлли кейпи ушты. "Бүл—шад күлкисин басламай отырған адамға жаўыздың пышақ көрсетиўи" деди өзинше хәм енди ханға кетиўге уйғарды. Тап усы күни кешке таман есигиниң алдында еки атлы менен еки ешекли пайда болды.

— Сизге ұллы ханның ўәдеси бойынша бизлерди Қутлымурат инах жиберди, — деди атлылардың бири.

Айдос өз қулағына, көзине исенбей алақласа да, сорасып, келгенлердин екеўи ғайры нағыш уста, екеўи егийге шигит әкелген пахта маманлары екенин билип, жүзи бүлттан шыққан айдай жадырады. Көзлериндети хәсирет излери күлкиге орын берди. Өз дәўиринде өткен ханлардың талай ўәделерине жипсиз байланып, талай сапар пышақсыз сойылған бий:

— Ўәдесине опалы ханның буйрығы менен өлиў-әм ығбал, — дет еки түргелип, еки отырды. — Бирәдарлар, қуўаныңлар, енди бизиң жеримизде қала салынады, енди пахта егемиз!

Ол елдин келешегі жөнінде қиял етип ақшамы менен ұйықламай шықты. Пахта маманларын таң азаннан оятып, дөгеректен жер аралатты. Бул жағада шигит егисине қолайлы шараят жоқлығы аңықланды. Айдостың қабырғалары сөтилгендей ыңырсып, әкелинген шигитти маманлары менен қосып Қабылдың аұылына жиберіуіге мәжбүр болды. Енди оның алдында аұылласлары менен мәсләхәтлесип, қаланың орнын белгилеу ұазыйпасы ғана қалды. Шешиуі қыйын, нағыз шийеленискен мәселе, әне, ұсы болды.

Биреулер Бөрши тауының үстин гөзледі, екиншилерге Құсхананың ығы унады, үшіншилер Әмиүдәрьяның ғырра жағасы болсын деп, Қаттыағардың сағасын ұсынды. Бестөбе таулары менен Хожакөлдің бойлары да гәп болды. Сирә биреудики биреуіге жақпады. Бир жерге сүү шығарыу қыйын болса, екинши орынды тасқын сүү басады, бир жер сылдыр шеге болса, және бир жери ылғый саз.

— Қала кәрұан жолдан жүдә қашық кетсе де болмайды, — деди Айдос, — Жол тазалап, аұқат писирип, бажы пул алыұдан хәм көп ғәрежет түседі. Оның үстине тири алтынымызды сатыуға имканият туұады.

Бул хәммеге унап, арадан күн өткермей сайланды он атлы хийұалы усталардың басшылығында кәрұан жолдың бойларын көріуіге, Қызыл құмға кетти.

Ол жақтан да қолайлы орын таппады. Арал теңизине кирген ярым атаулардың бири, бираз кеуілге қапқан еди, биреу "қала пүткил қарақалпақ жерине киндик орынға салыныуы тийис" деп, иреу берді. Қәпелимде хәмме ұсыған тоқтады.

— Өзимиздің аұылдан өзге киндик барма, — деп тили жүйриклеу биреу "Айдос аұылы" жайласқан мәканның қала ұшын илаҳийда жаратылған орын екенін дәлилледі.

Өзлери жасаған мәканды еле анық билмейтуғынын енди түсингенлер, аұылға "мәсләхәт төбениң" басынан қарап көріуді ұсынды.

Хешким "мен билемен" демеди. Қайтама куұанысып өрре-өрре турып далаға шықты.

Ханның бир сөзлилизигине, аз санлы ел ұшын мийирбанлығына тырнағынан айдарына шекем ырза Айдостың аяқлары жер илмей тә аұылласларының алдына шығып, гә араласып, гә әлленәрселерди түсиндирип иркилип, хәр гәпинде Мұхаммед Рахим ханның заұ-заддына алғыс жаұдырып киятыр.

"Мәсләхәт төбениң" басында хәрким өз қиялының құлы болып әлленемирге созылған үнсизликти Айдос бузды:

—Әне, бирәдарлар, анаў бийиклеў алаң—хан сарайының орнына қолай, оң қапталындағы төбешикке азан минәрин, дөгерегин айналдырып жүз өжирелик медиресе салса...

— Дәрўаза қаяғында болады?

— Бизиң қаламызға еки дәрўаза керек. Бири Хийўаға қаратылсын, екіншиси дәл арқадан, орысят хәм казақ еллеринен қайтқан кәрўан киретуғын дәрўаза болсын. Анаў төлени бузып тегислеттирсек, орны саўда сарайына қолай. Айналасындағы қамыслықты өртеп жиберсек, кәрўан сарайға орын ашылады.

Усталар Айдостың қол шошайтқан жерлеринин бәрин де унатып орынларды пишиўге мың қулаш шыжым менен төрт-бес жүз қазық кереклигин айтты. Бұл хабар аўылға тез таратылды.

Түни менен ҳәрбир үй жип ести, ҳәрбир үй қазық шапты... .

Азанда Айдос усталар менен бирге келешектеги қаланың сыртқы. дийўалы жүретуғын орынларға шыжым тартыўға шығып баратырып, Доспанды аўлағырақ шығарып былай деди:

— Жанадарьяға барып барлық жаңалықларды айтып қайт. Маман ел бири болса, қырқ қыз жыйнаўға жәрдем етсин. Жүзикке қыйлы-қыйлы яқуттан қас қондырған сайын сулыў. Қызларымыздың өнер-билими көп болыўы ушын түри бөтен сәренжам керек. Сол себепли мениң атымнан өтиниш қылып, орыс аўылына баслатып бар. Көпестин ўәдесин есине салып, устаның ҳаялын жибертсин.

Пахта маманларын Қабылдың уруўына баслап кеткен Қәдирберген алыстан сөйленип киятыр:

— Бий аға, елге нәўбет қараса, бийигиңе сүў шығып, шұқырың тири алтынға толады деген ырас екен. Құдайтала биздей аз санлы үмметлерин аяп, қуяшын дәл төбемизге жылжытып әкелейин деген шығар. Қабыл бий күтә күүанды. Жери пахта егисине қолай шықты. Енди Айдосқа гүлли өкпемди қойдым деп қалды.

— Қуўаныш қыйлы-қыйлы болса да көплиги жақсы, берекеттап Қәдирберген, — деп Айдос шыжым тартып баратырғанлардың изинен асықты.

Бүгин жума базары. Күн сәскеге таман әбден лаплады, бірақ ыссылықты писент ететуғын бенде жоқ сияқлы. Қоңыратқа хәмме тәрептен келетуғын арба жолларда, соқпақларда ярым шақырымлық саңлақ көринбейди. Қыйлы-қыйлы сүредеги базаршылар, инине қайтқан

құмырскадай, дизилисип қалаға сиңип атыр.

Күн түсликке тирелип базар қыза келген пайытта қорадағы. қойдай арман-берман ығылысқан базаршылардың ортасына, әллеким қасқыр жетелеп киятырғандай, хәмме кейин-кейин серпилип, орайлық гүзар кең ашылды; өзине тәбия қала саўдагерлеринен, байлардан, урыў басшыларынан бир топарын ертип Қоныраг хәкими өтти. Ол хақыйқыи Хийўа ханының тұтымын қылып, кең-омыраўлы, бийик ақ шағаладай әреби атының басын шекшийтип, салтанат пенен қаладан шықты. Қаланың құбласындағы ашық майданда өткерилип атырған әскерий машқының нәтийжесин көзден өткерийўге баратыр. Бегис пенен ўәдеси сәскеге жетий еди. Жан сезими бираз тәшиўишли. Әскер басыны ашыўландырып алыўдан қорқады. Бирақ бунысын жолдасларына туйындырмай ұшын, басына саяман тутқан еки қапталындағы атлыларға бұрылмайды, жол бойында жапырылып бас ийип қалып атырғанлардың ҳешбирин көрмейди, дыққаты, еки көзи тек алдында; "ашыў менен Бегис қайтып киятырған болмағай".

Лаўазымнан бир ирет жудаланып аўзы пискен хәким қайта орнын алғаннан кейин, қалаға киретуғын жоллардың барлық бәндиргилерине үшеў-төртеўден атлы сақшылар қойған еди, Олардан екеўи. хәкимнің алдын кеселеп, бүгин Хийўадан киятырған бийжағдай бир атлыны тұтып, тинтиў жүргизгенде, койнынан бир най қамыс тапқанын, оның ишинен шыйратылған қағаз шыққанын хабарлады.

— Қәне?

Қоңырат хәкиминиң даўысынан асығыслығы сезилди... Сақшының бири қойнынан бир бұўын қамыс шығарып, кос қоллап ұсынды. Хәким қамысты пышыр еткизип сындырды да, ишинен үпелектей рапанек қағаз шығарып, ердің басына жая сала, сәллесиниң бир ушы менен көзлерин сыпырып оқый баслады.

"Периштем Төремурат, хатты, көрийден хаўлықпа, хан саған қарсы, емес, пүткил қарақалпақ елин жаўлап алыўға таярлық көрип атыр.

Әўеле қудай екеўимазди муратқа тең жеткерсин. Ийшалла жетермиз, Аўмийин! Сен маған өпелисең. Кешир. Жақында сен түсуме ендиң. Сен уллы байтеректиң басында түр екенсең, әлем аяғың астында. Сендей туўысқанға хызмет қылыў, маған уллы мәртебе. Сол ушын Хийўадағы жағдайларды жазып жибергенди муўапық таптым.

Айдос, хан ҳамирин тәрк етип дар арқанын кессе де, өлимнен құтылғаны өзиңе аян. Ханның бул озбырлығына қарсы сарай сүтинлериниң уйымы бар екен, бир күни азғантай ғайға көтерди. Хан

оларды жазалай орнына күліп отырып, "билесизлер ме, Хорезм қарақалпақтары үйиринен бөлиніп қалған бір топар жылқы, ким, ебин тауып қурық салса, соның мәңгі аты" депти, ғайға тапқанлар суы құйылған оттай өшті.

Быйыл бәхәрде екі ешек жүгі шигит, "Айдос қала" деген қаланың орнын пишиу үшін екі уста жиберілді. Шигит егиліпти, қаланың орны пишилип, хәтте, сыртқы дийәлының тырнағын баслапты деген хабар келді. Сарай сүтинлери бұған да наразылық кейіп билдирді, хан және "билесизлер ме, Әмиұдарьяның арқасына шигит өнбейді ал қала, хәзирше Айдостың аты менен аталса да, арқа шегарамыздан келетуғын жайға қалқан-қала" деп басыпты.

Жақында ханның күтә исенимли оң қолы — бір мәхрем менен тиллестім. Хан қарақалпақтарды жеңсе, ең арқадағы қазақтар менен қоңсы елатларын да Бөрши таудан берман көширтпекши. Буны Айдос бийдің өзине ислетермиш. Қалайынша ислететуғынына аның көзім жетсе, және жазаман.

Сенің не үшін бұл "бір топар жылқыны" сүйениш қылып, Айдостың екі инисинің жылауын билегине орап алғаныңның мәнісине, енді пәмим алысты. Ақылың атақлы Хийұа ханынан артық екен.

Қосыұыс қарақалпақ елі өз-ара, бириге алмай, аңғытқа шауып жүр. Егер жаңадарьялылардың бір жағы орыс қоласты деп қазақ ханына, екінші жағы Бухара әмирине тартып Айдосқа қарсы шықса, сенің ығбалың. Имканияты болса Хийұадан бұрын хұжим қыл. Жеңсең, хеш айылды орнына қойма, Қоңыраттың айналасына жыйнап, моллам дөгерек қоныс бер. Бұл ислерди, бәлким, Айдостың екі иниси қолға алар. Оларды қалай пайдаланыуды өзіңнен жақсы билетуғын инсан жоқ. "Хәр елдің таушанын өзінің ийти менен аұла" деген нақыл әлемге машқулғой. Ақыл тәрезисине салып көрерсең.

Айтпақшы, "Айдос бір отауға көп қыз жыйнап атыр" деген-әм жаңалық еситтик. Оның енедәрегі неден ибаратлылығына ақылым алыспайды. Бирақ, сен үшін бұл да көзгир екенине ийманым кәмил. Хат жазып, бас ийіп қалған қаналасың Хожамурат деп билгейсең".

Төремурат сұпының кеулі алғау-далғау болып, хат берген сақшыларды изледи хәм олардың аңшы ийтлерге ұсап екі қапталдан жортып киятырғанын көрді.

— Оқыдыңыз ба?

Шеп жақтағысы ашөлең арық қара еді, хәкимнің алдынан жууырып шығып, найзасының ұшын маңдайына туұрылап ғарғанды:

— Оқысам көзім шықсын!

Оң жақтағысы:

— Әлипти таяқ дегенім ұшын мектептен құйылғанман, — деди.

— Буны әкелген адам қәне? — деди хәким шеп жақтағысына бұрылып.

— Бәндиргидеги бир бүктің астына байлап қойыппыз.

— Қайтып барып сораңлар, егер, оқыған болса, хәзир биз баратқан машқы майданына әкелиңдер, нышана қылдырамыз, оқымаған болса, азат етиңдер. Хат жазып жиберген адамға бизден дуғайы сәлем айтсын.

Олар машқы майданына жеткенде Бегистиң еки көзи жолда дилгир еди. Шауып келип хәкимге жай жағдайды баянлап, нөкерлерди күте-күте жалыққанын айтты. Талабы күшли әскер басыға сұпынын, жығырданы қайнап турды да нөкерлердің арасында Мыржықты көрип өзін басты.

— Мыржық қашан қелди, периштем?

Сорау Бегисти жайма-шұақландырды.

— Кеше, ұллы хәким.

— Күтә саз, периштем, күтә саз.

Жүз танаплық кең даланын ортасына адам сүлдерінде отызлаған қарақшы қойылып, далаңлықтың бир жартысында жүзлеген атлы, екінши жартысында жүзлеген пияда нөкерлер тұрыпты. Хәким олардың алдынан бир қатар шауып өтип, машқыны баслай беріуі ұшын Бегиске ұрықсат етти.

Мыржық атын қамшылауы менен нөкерлерди аралап, шауып, бирден ортадағы қарақшыларға бұрылды хәм сол пәттен тауын жаздырмай, оларды бирме-бир қылышлады, алаңлықтың арғы басынан және кейин қайтып, қылыштың орнына шоқмар ала сала, тик қалған қарақшыларды шоқмарлап, хәкимнің қасында тоқтады.

— Ыәж, ыәж, — деди хәким кеуилли қүлип.

Соның арасында пиядалардың бир топары жууырып келип қарақшыларды қайтадан тикейтти. Бегистиң үлгиси бойынша атлы нөкерлерди бирим-бирим көзден өткеріу басланды.

Күн ауа қайтқан базаршылар да иркилип, машқының тамашасын бақлады.

Нөкерлер жақсы таярлықлы екен, әскер басының дәл өзи бола алмаған менен бири екіншисинен өткеріп атыр.

Хәрбир нөкердің усылын аса дыққат пенен бақлап тұрған хәким хәрқайсысына "яша", "яша" лап базаршылардың жыйналып қалғанына да қууанып:

— Айбатымыз көп есикти ашатуғын болды, — деди жолдасларына:

Пияда нөкерлер қарақшы менен тез айқасып, тез таяқлап жығыуы керек. Нәўбет оларға берилгенде, нәтийже атлылардикиндей болып шықпады, бул хәкимнин кеўлин қабартып;

— Пай, және атлар керек-аў, атлар! — деди сарсылып.

Машқыны намазлыгерде тамамлап, нөкерлердің онлыққа бөлинип қалаға қайтыуына урықсат етти де, Бегис хәкимнің аддына келип, маңлайының терин сыпырыу менен баҳасын күтти.

— Азаматсаң, периштем, азаматсаң!

Бегис мардыйып қапталындағы Мыржыққа қарады.

Қос қаналастың сыртқы пишинлери қандай ұсас болса кейпи-кәрахатлары, хәкімге деген көз қараслары сондай ұсас еди. Бул сапары екеуінде еки түрли минез дөреп, машқының нәтийжеси жөнінде қарама-қарсы пикирлери бар сыяқлы сезилди. Хәким Мыржықтық кейпин дүзеуге хийле тапты;

— Қашан келдің, периштем? Ерназар мәс пе?

Тырнақтай баласын үлкен адамдай көрип сорағанға, Мыржық ырастан да жадырады. Бетине қан жууырып баласының қылықлары жөнінде сөйледі. Төремүрат сұпы оған ықлас қойған тәризде аўзы ашылып тыңлады хәм Ерназарды биринши көргенде әкесине ұсаған боласынлы азамат болып өсежақлығын аңғарғанын айтып, изинде Айдос аўылының өзгерислерин сорады.

Атлардың аяғы арасынан шыққандай пәжмүрде бир пияда зоңқ етип, хәкимнің көзине түсти.

— Уллы хәким, Айдос аўылы жөнінде мен айтайын, — деди ол бойының пәслигин билдиргиси келмей аяқ ушына минип.

Бойы хәстедей ғана шийкил сарынын сөзи ұнаған менен, хәким өзін танымай Бегиске, Мыржыққа алма-гезек қарады.

-Бул жигиттің исми-тәрийпи Жәндулла гүрре, — деди Бегис. — Мыржық үйленгенде баспақ алған жетимлерден. Сиз қайтып орныңызды аларда, нөкерлик-әм қылды. Мыржық кешиккен соң шақыртыушы қылып жиберип едим. Өзинен үш күн бұрын жетип келди.

— Қәне, хабарын есиейик.

— Қысқа айт, — деди Бегис.

Жәндулла гүрре мисли шөже қораз яңлы аяғының ушынан түспей шиңқилдеди;

— Айдос аўылында жаңа қаланың құрылысы гүжип кетти! Отаўында қызлар бәзими! Маман аўылы да, Қытай урууы да қызлар жиберипти! Бир орыс хаял-әм келип қосылды.

Бұл хаққында Төремурат сұйпы әллеқашан-ақ еситсе де, еле Бегис, Мыржық пенен сырласпаған еди.

— Жәндүллаға ат керек екен. Бара бер, таўып беремиз, — деди де, ол басқа пияда нөкерлерге қосылғанша қояндай қуўанышлы секирип баратырғанын бақлап, жолдасларына "қайтайық" деген ишарат билдирди. Атлылар бұрылып жүріп кетти, ол Бегисти, Мыржықты иркіп;

— Киши периштем, саған өкпелимен, — деди шағынған кисидей. — Хийўа ханы ийне берсе, пышақ алыў менен-әм қәнәәтленбейди. Менше? Пышақ орнына сеннен ийне көре алмай тұрман. Мейли, периштелерим, бәрін қояйық. Мен сизлерге бир сыр айтайын. Нөкерлердің таярлығына шыннан кеўлим толды. Ендиги басшы, сизлер екеўиңиз. Егер, ели-халқым деген мәрт жигитлер болсаңыз, дөгеречиңизге ел жыйнаң. Абзалы, бар нөкер менен аржаққа өтип, гәпке құлақ асатуғынларды берман көшириңлер. Соған шекем хәр уруўға мәкан белгилеймен. Аўа, қос периштем, бұл Қоңырат сизлердики. Болмаса, Айдос барлық елди Хийўаға қарай көширтеди.

— Айдостың ақылы сарқылып баратыр ма деп қорқаман деди Бегис.

— Дурыс айтасаң, периштем. Болмаса, мұсылман қызларға орыс хаялды қосармеди? Мыржық, сен неге үндемейсең? Ямаса текениң шақына таяқ тийер деп тананың шақы сырқырап тұр ма? Айдос қырқ қызды хөнер ушын емес, ханға саўға қылыў ушын жыйнап атырю Оған пәнт берип, қызлардың бәрін қолға түсирийимиз керек. Мұңаймаңлар, бизде жаман ниет жоқ, кәниз қылмаймыз. Бәри бир, нашар деген кетеси киси баласы. Байларға сатамыз. Атлар кемислик қылып тұрғанда, бәри пайда. Бегис, қалай қарайсаң?

— Айдостики дозақылық.

— Мен ашық пикирли адамман. Ким дозақыйды өлтирсе, оған дозақ оты харам. Ойланатуғыны жоқ, периштелерим. Жанлы мақлұқ деп жыланды өлтирмеў, неше бийгүна бендеге қылаплық. Мейли, ойласыңлар, нәтийжесин айтарсызлар. Жаңадәрьялылар-әм еки жаққа тарап тұрыпты. Өз елиңизди бириктириў, жәмлеў — тек екеўиңиздің қолыңызда. Айдостики бузыў. Мен кеттим. Бегис, жетим бийшара шалқысын десең бағанағы гүрре баланы қосшылыққа ал. Ат таўып беремен.

Бегис пенен Мыржық көшинен адасқандай ләм-мийимсиз ұзақ тунжырасты.

— Дым түсиниксиз!

Мыржықтың шыдамсызлық қылғаны Бегистиң салмағын арттырып,

сораўға тутты.

— Не түсиниксиз? Хәким бе? Айдос па? Заман ба?

— Бәри!

Бегис инисиниң аспан жийегинде қаўсырылып киятырған қарадғыдәй түнере баслаған жүзин жайнатыўдың жолын таппай, сарсық пенен гүрсинди.

— Қәне, Мыржық қалаға қайтайық. Бирақ, ойлан, Төремурат сұўпы шын мәнисиндеги хан. Сениң менен маған тўйысқанымыз Айдостан қайырқом.

— "Хәр елдиң таўшанын өз ийти менен аўла" деген нақыл бар. Бул киси усыған ҳамал қылып жүрсе, неқыласаң?

Бегистин көзлери бир демде аларып, инисиниң гәпине кирип кетежақ болып тұрды да, өзін тутты.

— Надурис ойлайсаң, Мыржық. Хәким күтә пәк ақылдың ийеси. Оның айтқанын еситтиң ғой. Қоңырат бизлердики, өз халқымызды бириктириў бизлердиң қолымызда. Айдос елди Хийўаға сатып бүлдиреди, жоқ қылады. Оған ханлық ҳамал керек, ал биз екеўимизге елдиң бирлиги керек. Ең баслысы, Хәким ушын тойға бир кийилетуғын шапан емеспиз. Әскер басылықты бизге берсе, оннан зият не бар?

— Қорқаман, Бегис. Хәким қан шығармай соятуғын қассап па деп қорқаман. Оның "Хийўа ханы ийне берсе пышақ алыў менен-әм қәнәәтленбейди..." дегенине мәни бердиңбе? Бул гәпин бұрын да бир еситкенмен. Өзиң билесең, көлеңкеде бетке перде тутып жасай алмаймыз. Айдостан сол ушын айрылыстық. Мениң саған келмей жүргенимнің себебин айтайын. Хәкимге кеўлим сұўыды. Қутлы болсынға барғанда шапанының шалғайын сүйдирди, мәсисине маңлайымды сүйкедим, аттан көтерип түсирдим. Билесең бе, тойға берген ғәрежетин миллет етип, еле артын сыпыртады. Маған "Пышақтың орнына сеннен ийне көрелмай турман" дегени, және атымның аяғына жығылып, шапанының шалғайын сүймедин деп өкпелегени, тойға жумсаған ғәрежетиниң орнына басымды алса да, оның алдында пәслик қылғым келмейди. Бул ер жигитке қорлық, Бегис. Саған да қорлық.

— Қәйткен менен хәкимниң көкиреги кең адам. Сол той менен сениң ұллы болғаныңды қанша жерге мәлим қылды. Соры қайнап қалған адам Айдос дейбер. Ел ҳештеңеге ұқыпсыз деп бақырмаған менен, келгенлердиң кеўлине сондай түйин салып жиберди. Бир кәләта елмиз, миллетпиз. Бас байрақтың биреўин өзиммзге қалдырмағаны не деген масқарашылық! Бұны еситкен де хәким "Батыры, палўаны көп елди тирилей топыраққа көмипти ғой" деп, бир ғәзебетленди дейсең, қоябер.

Мыржық оның шыр-пыры шығып атырғанына мәни бермей, Қоңырат хәкиминің оң қолы Айтмұрат қызылбеттің бүгін неге керинбейтуғынын сорады.

— Гөне Ургенишке Хорасаннан ат саудагерлері келеді екен, хәким соларға жиберді. Ең әйелгі атлар сениң менен маған.

Бағана хәким бір гәпинде Айдосты өлтиріуге белгі бергенін уқтың ба.

— Не демекшисең?

— Биз, оны өлтирмейміз. Қолынан барлық лийкінди алып, елге басшы болалмайтуғынын дәлиллейміз.

— Бизлерден айрылғалы қанша өриси тарайғанын өзи де түсинип жүрген шығар. Бегис, көп мылжыңды қояйық. Сен хәкимиңе бар, мен қайтаман.

— Қайда?

— Үйіме. Және ойланаман. Атларға таға қақтырып берген орысты ұмытпадың ба? Соған жолығып көремен. Сонша кәсіпти басқарып, Әмиүдәрәя менен жоқары елдерге кеме тарттыражақ адамда ақыл көп болса қерек. Бәлким, дурыссы кеңес берер. Болмаса, Маман бийге бараман. Кеўлінде үлкенлиги жоқ "атқосшылыққа үйренген" адам, өзи менен тең көрсе, соларға қосыламан. Әбден болмаса Айдосқа қайтып бараман, бәлким, саған қайтып келермен. Әйтеуір, ойланыуым керек.

— Келин менен ойласасаң ба?

— Ол да бийақыл көринбейді.

— Өйтип нәмәрттің исин иследе, Мыржық. Өзиңнің жоғыңда қатыныңа меҳман жиберген тұғысқанды тұғысқан деде.

— Гөне патлақты қозғап тислеуіңе қара.

Бұл гәп Бегиске аұыр тийип, қынабындағы қылышына қолы барып-ақ қалды да, өзине келип, билдирмей арман ысырыңқыраған болды.

Олар Қоңыратқа жақынлағанда қара үйлерін арбаларға тийеп, атларға, ешеклерге, өгізлерге жүк артып, балаларын ертип, ирили-усақлы мал жетелеген онлаған көш киятырғанын керді. Бегистің езиуінде күлкі пайда болды:

— Әне хәкимнің мәргиясы. Жаман басшыны адам паналай ма? Күн де ұсылай. Жұрт Қоңыратқа тығылып атыр. Бизиң аұыллар-әм бержаққа көшіуі керек. Сен де көшип кел.

Мыржық қулақ аспай, хәкимнің шардәресине бұрылатуғын жерде атын тосаңлатты.

— Хош, Бегис, кеттим.

Бегис оған тәуелле қылмады.

Әлий келин түсирди де улының күйигин ұмытты.

Есигинің алдына қамыс қос соғып, кемпири менен белекленди. Таң атыұдан бас кәри — Айдостың үйинің дөгерегин сыпырыў, қорасын тазалаў, соннан кейін ғана өз ошағының ғалмағалына айналысады. Айдос оның келини ушын калың малдың басы қылып "Дәўлет басы" өгизин бергенине ыразы. Базда оны марапатлап. "Бул да бир-биреўге мириўбеттиң бйр тури" деп қалады.

Әлий бүгин Айдостикинде ҳалқасланып, сәскерек келди де, қамыс косының қуяшлама тәрепине шыпта төсеттирип, кемпирине қабық таллатып, арқан есиўге отырды. Кемпир-ғаррысы бир жұмысқа айналысса, қарап отыра алмайтуғын ұлы ат сүўғарыўға кетти, келини балта алып, отын майдалаўға киристи. Я қәйин ене, я қәйин ата болып елеге шекем келинине тикленип қарамаған еди. Келиннің торс-торс балта урыўы бирден тынып ғарры солай жалт бұрылды. Жас келиннің кең жаўырынлы, ийинли бир жигиттиң изинен аңсары аўып тұрғанын көрди. Атасын сыртымнан көз тигип отыр деп қыялынада келтирмей, келиншек сол қалпинде ықтыярынан айрылып ұзақ силейди. Сол жигиттиң қарасы шөгийден сәл аррағырақтан Доспан өтип еди, келиннің лалы шығып қалды. Хәтте, қолынан балтасы жылысып түскенин де сезбеди.

"Кеўли бузылған ба, не керек екен?" дегендей кемпир-ғарры бир бирине жалт-жулт қарасты, бирақ сөйлеспеди. Екеўинің де көз астыларынан аңлығаны келини болды, ҳақыйқаттан да, келин алағадалыққа түскен секилли. Ойы, нәзери бир жерде турақламай, әллекимди излеўде. Кемпир-ғарры және тиллеспеди, келинге де ескертиў қылмады, бирақ ғаррының кеўлин сумлық жайлады; "пәнт берип қашып кетпесе жақсы". Енди ол келинин аңлыўды мақсет етти.

Ақшам өз жанбасын өзи шымшыў менен көз илиндирмей, қара үйдеги баласы менен келининің ҳәрекетлерине қулақ салды да жатты. Бир ўақытта келининің сыңсып жылап атырғанын еситип әстен ғана кемпиринің мурнын шымшып оятты.

Қемпир дәўрықсыз оянатуғын еди, басынан көрпени түрип, азғана тым-тырыс жатты да:

— Уял, сорықайнаған, уял, — деди сыбырланып. — Келгели ара-тура ұсылайтип жылағанын еситемен. Әдепки атастырған күйеўин жоқлаўы шәртғой.

— Яға, кемпир, буның кеўлинде әндийше бар«

- Бәлким, төркинин сағынатуғын шығар.
- Қасындағы маўбас оянып, жубатса болады ғой.
- Қойса, ағасы, нәрестени маўбас демеші.

Жасынан жоқшылықтың зәхәрин бирге татысқан ҳаялына шәтирлеп көрмеген адам не қыларын билмей, бир ұўхледі.

- Биз оны шаңырақ ийеси деп жүрмиз...
- Он үш жасар нәресте нени биледі?

Ата-ана ұлының жаслығын енди ғана түсингендей, бир неше демлерге үндесiedi. Келин қайта-қайта мурнын тартып, жылағанын күшейтти. Әлийдин иши дүткешке айналды, басын шайқап және улын айыплады;

- Хәй, маўбас, маўбас...

Ҳаялы тил қатпады. Қай ўақыт болғаны нәмәлим, келин тынышланды, булар да уйқыға кетти.

Келеси күни кеште Әлий кемпирине билдирмей, және ұйқысызлыққа таярланды. Ярым ақшамда тап кешегі хәдийсе қайтадан тәкирарланды. Келини тикейип отырып па, дастыққа басын сүйеп пе, сыңсыды, үсти-үстине өксиди. Әлле қайдан сезикленип пе ямаса түсинде шоршып па Омар оянды.

- Паршагүл, неге жылап отырсаң?
- Қорқып ояндым, — деди келиншек.
- Еркек бар жерде қызлар қорықпайды дейди ғой.
- Қәне, сол еркек?
- Мен не? Мен қыз емеспен, баламан.

- Бөлек жатсаң, қорықпай не қыламан?

— Сен бала болсаң бирге жатар едим, уяламан, қытығым қеледи, — деп бала ұйқысын биротала ашып, шиңк-шиңк сөйледі. — Енди уйықлай ғой, яқшы ма? Мен басыңда бағып отыраман, бола ма?

- Онда жақын отыр. Пана бол. Биреў қорқытпасын. Өзиң де қорқыт па.

Паршагүл, тым-тырыс болған менен, дастығына бетин басып үнсиз жылап атырса керек. Омардың және жалбарынғаны еситилди.

— Қойса, Паршагүл, қорықпаса. Азанда ағам менен апама жылап шыққаныңды айтаман. Ылашыққа бөлинбей бирге жатың, деймен.

Паршагүл көз жасына шақалып, суў қуйылған оттай ысылдап, бирден тынды.

Әлий келининиң нени күсеп, неге жылап отырғанының себебин енди шамалады. Жүрегі силкип кетти. Ҳаялын оятпастан бармағын тислеў менен ой қушағында таң атқарды.

Азанда баласын ақылландырып, сумлық үйреткендей жигит излейжақ

болып тұрды да, "жоқ, бұл өзгеге даңғара қылынатұғыи ис емес" деген жұймаққа келип, баласын қасына шақырды.

— Улым, сен айсыз түнде оянып, қазық қағыўды үйрениўиң керек.

— Бир ұйықласам, таң намаздың азанын еситип оянаман аға.

— Бир үйдиң ийеси сөйтсе бола ма? Сергек ұйықлап үйрен.

— Қазықты түнде қақпағанда не қылады?

— Жигитке бұл-әм бир хөнер.

— Өзиң үйретесең бе?

— Дәстүр бойынша саған келин үйретиўи тийис. Бирақ, оятыўын мен оятаман.

— Яқшы.

— Яқшы деме, қалай оятасаң де. Түн жарпында мен тураман да, сыйырға қазық қағаман. Тоқылды менен түргел де, келинди оят. "Неўе" десе, "маған қазық қағыўды үйрет" де.

— Яқшы.

Усы күни Әлий ярым ақшамда түргелип далада бир майдан қазық қақты да, үйге және құлақ салды. Улының оянып:

— Паршагүл, — дегенин еситти.

Келини әллеқашан ояў жатырса керек, атын еки тәкирарлатпай-ақ:

— Ләббай, — деди.

— Маған қазық қағыўды үйрет-ә?

Пиршагүл оның балалығына сыңқ-сыңқ күлди.

— Неге күлесең?

— Атамның тоқпағы босамаса, қараңғыда қазық қағыў қыйын. Шыда, атам жатсын.

Әлий асығыс түрде тоқпақты далаға таслап, қамыс қосына кирди. Әри-бери тыңлап еди, келин де, баласы да дәрпенбеди. "Маўбас бала және ұйықлап кетти-аў" деп дұсмаллады хәм хәрқыйлы жұмбақ қыяллардың астында қалып, Паршагүлдің соңғы гәпин тәкирарлады: "атамның тоқпағы босамаса, қараңғыда қазық қағыў қыйын..." Бул не дегени?"

Ол ұсыннан баслап, күндизлери гүймең-гүймең пұхарашылығына айланып жүрип те, ақшам өли төсекке кирип те "бул не дегени?" дейтуғын болды. Базда келинине көз астынан қарап әлемде болып көрмеген жаслық гөззаллығына ышқы кетиппе лалы шығып турысты. Хаялы оның неге өзгерип кеткенин сораса, бир жўўабы тайын; "Бул не дегени?..."

Хаялы қайран:

— Ағасы, аўма болғаннан аманбысаң?

Әлий дым үндемейди.

Оның көкирегі қараңғылыққа берилип, кеулин түпсиз сумлық жайлады: "Келиннің қауындай ұйылжып тұрған пайты еркек керек бийшараға, еркек. "Теңінди тап" деп урықсат беріп жиберіу керек болар ма? Жо-о-ақ. Араға ұллы бий Айдос түсіп "дәулет басы" өгизин берген құдамдалылық бұзылса, не болғаны? Жұрт "Айдос шала истиң арасына түскен екен" деп құстаны қылады... Өмір-өмирінше тистиң сұуын сорып, бийдин атын ертлеп, жер сыпырып жыйнаған малларым қарамға шыға ма? Жо-о-оқ, күйдирмеспен... қадал малым... "Қаял зер толы арша... Кимнің қолына түссе соныки..." Иши-бауырына қоз түсіп түтеди, тисленди, жайпауысыды; "Заманның қызы заманның бағытын түсинеди. Енди бұл есиктен шыға алмаслығын биледи. Аўа, аўа... "Атамның тоқпағы болмаса, қараңғыда қазық қағыу қыйын!... "Бұл әнейилик пенен айтылған гәп емес..." Ол буратыла, буратыла таң атырды.

Әлийдің жалғыз ғарры өгизи бар еди. Гүзде деңгеге беріу үшін баққыға қойыпты. Оның от-жеми, тәрбиясы Паршагүлдің мойнында. Бир жола келиннің түү сыртынан қарап қалып, оның қораға кирип тонқылдап жүргенін еситти;

— Шуу, шуу деймен! Жанбасын көтере алмайтуғын қандай өгизсең?

Әлий астыңғы ернине ата сақалын қоса тиследі. "Маған тийгизіп айтып атыр".

— Келин!—деди ол шыдамай.

— Ләббай, ата.

Әлий не дерін билмей сасқалақлағанынан:

— Өгиз шаршап па? — деди.

— Жұмыс қылмай шаршай ма, ата, қартайған ғой.

Келиннің бұл жуабы да қайын атаға астарлы түйилді. Қораға қарай жүрді.

— Ата, геуишиңіз ыласланып қалар. — деди Паршагүл. — Өзім түргелтемен.

Әлий ғырра кейін кайтты.

Ол және ақшамы менен ұйықламай келиннің аңлды.

Күні менен үйдин ғалма-ғалына араласып, ойланып үлгермейтуғын келиншек, төсекке киргенсоң ғана өз тәғдирине налынып, еле хештеңенің парқын билейтуғын ойын баласына не үшін келиншек болып түскеніне пушайманы артып, хақыйқаттан да ұйықлай алмайды, гүрсинеди, базда түсінде сандырақлайды. Бүгін де солай болды.

Ояу жатырған қайын ата ишинен және келиннің гәплерін тәкирарлады. "Атамның тоқпағы болмаса, қараңғыда қазық қағыу қыйын",

"Өгиз шаршап па?", "Жұмыс қылмай шаршай ма ата, қартайған ғой..,"

Ол ұсылардың хәммесин бир жипке дизип, бирден қыялы бузылды. "Ұай, уай, оның сөзлери не деген оқ, тек мени гөзлеп атады-ә? Бийшара қыз еңди маған-ақ қайыл болғаны. Аўа., ол мал төлеген есиктен шығалмасын биледи. Құдай кеширсин, мени..." деди де, жыландай жылысып, әўеле көрпесинен, соң қостан шықты. Ишке құлақ салды. Баласының ерни шылп-шылп етип ұйықлап атыр. Келин тым-тырыс. "Мениң тикейгенимди билип, келсин деген мақсет пенен жорта жатыр" деди өзінше хәм өзін-өзі ұсыған исендирип, бирмайдан қалт-қалт етип отырды да, кириўге тәўекел етти. Ергенек иштен илиўли еди. Еплилик пенен сылт еттирмей бир жағын тайдырды. Жүреги силкинип; дизелери қалшылдап, және азғана тоқтады. Шаңырақтан түскен айдың жақтысына шағылысып, тас түнек отаўдың ортасында түтинсиз жанған жалындай жалтыраған аппақ дене ғарры жүректи қорғасындай балқытты. Ағаштай бармақлар хәрекетке кирди. Толық айдың бетиндеги дағындай болып, аппақ денениң үстинде шашылып жатырған бұрымларды көтерди. Усы демде барлық хуўышы жоғалып, бұлкилдеп атырған ыссы еринлерге ғауажақланған муздай еринлер басылды, тораңғылдың әрбек шақасындай коллар тастай қос әнарды бирден қамтымлады.

Жылан шағып алғандай қыз "ўай, апа!" деп ушып-ақ тұрды, — Тыныш, — деди Әлий, — Мен, мен... Неге қалтырайсаң? Қалтырама! Хаял зер толы арша...

Еле өзине келип үлгермеген келиншек даўрық салыў орнына;

— Зер толы аршаны кетергендей күшли қол керек!— деди.

— ... Ҳаплықпа, некеңди өзиме қыйдыраман...

— Ҳаў, ата, бұл сиз бе? Ұай-ўай! Уялмадыңыз ба? — деп Паршагүл қайтадан көрпесине оранды.

— Тынышлан, не болары болды. Мұхаммед пайғамбар-әм келинин некеткен, Неқылайын, маўбас бала... Қалың малың болса толық өтти.

— Адамзат ұсындай иплас па? Түргелиң, кетиң...

— Жалынаман, сақалымды сыйла, саған бәрибир емес пе! Еле күшим бар, тынышлан.

— Ҳәзир жоғалмасаңыз бақыраман.

— Онда хәзир өлтиремен.

— Өлим сизден қорқынышлы емес, жоғалың!!

Әлий ырастан да өлтириўге мейилленип, қынынан пышақ изледи.

Истиң насырға шапқанын түсинген келиншек Омардың керпесине қол созып силкип жиберди:

— Хәй, бала, түргел!!!

Омар селк етип бас кетерди.

— Және қорықтың ба?

— Анаған қара!

Баласының еле ұйқылай кезин аша алмағанынан пайдаланып Әлий бирден есикке жұйырды. Бир жағы тайып тұрған ергенек пәт пенен құлап, қамыс қостағы ана оянып дауыслады.

— Ха, бұл не? Аманлық па?

Үйде даурық көтерілди, Ана, келин, бала қорқысып бир жерге топланды.

Ана не болғанын сезді ме, қайтып хештеңе сорамады. Омардың "неуе өзи, неуе өзи?" деген сорауына Паршагүл "жат, азанда айтаман" деп жубатты, болғаны. Ал, азанда, оның ояныуын күтпестен, түргеле сала, сандықтан жегдесин алып басына бүркенди де, үйден шықты. Байғұс ана бәріне түсинди, бирақ, ирке алмады, көзлеринен жас селлеп:

— Алдыңды ала ашсын, биз ғәриплерди аяйгәр, шырағым, — деуи менен қала берди.

* * *

Айдос соңғы гезде хештеңеден дәкки жемеген сыяқлы, шад. Буның себеби, аўлында өмир ушын гүрес хәрқашанғыдан хәўижли. Көшеде гәллеңлеп жүретуғын иссиз гезендилер, саяқлар есикпе-есик қол жайып қайыр сорайтуғынлар әдеўир сийрексиди. Аўылласларының биразы келешектеги қаланың тырнағын; басатуғын шеңгел, тал шабыў, қәндеклерден ылай аўдаруу машқаласында.

Қызлар отаўы айналасында да әндамлы көринис. Қуяшламаға шығып тигис тигиў менен бәнт болып тым-тырыс отыратуғын қызларға орыс хаял келип қрсылғалы әдеўир өзгерис пайда болды; отаўдан шынғобыз намалары, қызлардың қосық айтқан ҳаўазлары еситиледи. Олар қанша еркин хәрекетке көшкен сайын Айдос ең кемсөзли, аса қарыўлы, айбатлы, аўыл бойынша ең татыў, бирликли шаңырақ ийелеринен отаўдың бақлаўшыларын көбейтип еди. Анаў-мынаў саяқ еркеклердің қызлар отаўы таманға изеп басыўы тўе, солай қараўына имканият қалмады. Ата-аналар енди қызларынан қәўипленбейтуғын болды.

Айдос ұсыларға қуўанып, инилерин де умытты, шеп қасының үстиндеги мәштей меңнің қаралтым түске өзгергени сезилмейтуғын болып кетти. Бирақ, ара-тура басын қасып; «биздей аз санлы халықтың қызлары атқа миниўди, жарақ асыныўды үйренсе де, шеп емес сыяқлы» деп қояды.

Әттең, хәзир мүмкиншилик жоқлығына көзі жетеді. Сол үшін хешкимге сыр ашпады да.

Жақыннан бери онда бир гуман пайда болды; "Хан ўәдесин бузбас па екен?" Усыннан кейин ол қаланың тырнағын пишиўге жиберилгенлерди, шигит егийге келген пахта маманларын еслесе, бойы әдеўир жеңил тартады. Барлық ислердиң барысын баянлап қайтыў үшін Хийўаға кетиўди ойлап турады да, шақыртыўсыз хәм салықсыз барыўдың есабын таппайды. Ендиги ойы "Мириўбет күнин" тезирек дағазалаў. Ким қалай түсинип қалай өткерсе, мейли, бирақ, сәрсенбини белгилеў керек. Ол таң сәхәрден ұсылар жөнинде ойланып, бармақ бүгип, күн санап жатырып, далада сипсениң тықырлысын еситти.

— Әлий!

Тым-тырыс.

Аздан соң сипсе және тықырлады.

— Әлий?

Азғана тым-тырыслықтан соң және сыпырыў басланды.

— Кимсең?

— Мен, бийбаба, — деди қыз даўысы.

"Отаўдан зорлыққа ушырап шыққан биреў болмасын" деген ой менен Айдос ғарғып турды да, шала-пула кийинип шықты.

Сипсе услап тұрған Паршагүлди көрди.

— Ҳа, қызым аманлық па?

Паршагүл басқа биреў жоқ па дегендей жегдениң жырмашынан төрт тәрәпине қарап алды. Бийге сыр барлығы айқын болды.

— Айта бер, қызым.

Паршагүлдиң қызыл жүзи андыз шөпке дөнип, писте мурны қызарған, қабақлары қатып, жаўдыр ала көзлериниң нуры сөне баслағандай еди. Бет-әлпетин бийге көрсетиўге ийбе етип, жегдесин қөзине сәл түсириңкиреди де, әстен ғана сөйлеп, болған хәдийсениң ұшлығын баян қылды, бий бирден-ақ түсинди.

— Өзи қайда кетти?

— Билмедим.

— Және ким биледи?

— Сиз үшінши адамсыз, бийбаба.

Айдостың ақ құба шырайы өртең шалғандай түнерип, көзлерн жерге қадалды да қалды. Паршагүлдиң жаслы көзлери жегдениң жырмашынан жылтырап, бийбабадан қандай төрелик күтетуғынын өзи де билмей хайран. "Айтпастан ылағып өлиў керек пе еди? Жоқ, дурыс келдим, ел

атасы бийбаба билсин..."

Айдос әлленемірде бас көтерди. Қорада атларға жем илип атырған Доспанды көріп қасына барды;

— Атымды ертлеп бол да, мына қыз бенен сөйлес, егер маған нендей арза етип келгенин сеннен жасырса, маған айт. Хәзир кийинип шығаман.

Доспан салмақлы бийбабасының азан менен басқы тауып парасатын жоғалтып жүргенине аң-таң болып Паршагүлге жақынлады.

— Әлий атаның орнына есик сыпырыўға келген екен десем, не ўақыя соры ма?

Доспаының албырақлап сөйлеўинен бийбаба исенимли атқосшысына айтқан екен деген ой менен, қыздың көзлеринен жас парлап;

— Өлдим ғөй, Доспан, — деди. — Тұўысқан келинине қайин атаның қол салыўы, адамзат тәрийхында сирә болдымекен? Тирилей өлдим, енди мен өлимен.

Доспанның көзлери уясынан шығып кете жазлап, жүзи бирдемде мыңсан қубылды.

Айдос асығыс шығып, атының шала желинген дорбасын сыйырып ылақтырып жиберди де, зәңги басыўға келип қалған Доспанға қарады.

— Айтты, бийбаба!

— Жаман әдет пахтаға тийген от. Қызды хәзир "Көк өзек" таманға ертип әкет те, өлтир. Мен Әлийди өлтирип келемен.

Айдос басқа сөзге келместен, атына ғарғып минди де, шапты. Доспанда бийбабасының хәмирин тәрк етиўге шара қалмады. Отаўға кире сала керегеге илдириўли пышақты қойнына тығын шықты.

— Кәне жүр Паршагүл, сени "Көк өзек" бетке апарып, сәўирлетейин.

Қыз "мени өлтиреді екен" деп ойына келтирмеді, бірақ, оның жас жигитлигинен қорқып, исенимсізлик пенен жаслы көзлерин қадады.

— Кәне, жүр қыз, — деди Доспан асықтырып. — Жұрт толық оянбастан бурын кетейик. Болмаса уятқа қаламыз.

Қыз қарсылық билдириўдин есабын таппай, найлаж ерди.

* * *

Айдос Әлийдикине гидирип ҳаялынан қай бағытқа кеткенин сорады да, қамшы сүймейтуғын алаяқ жийреннің саўрысына бир шырп еттирип, тоғайға қарай қуйындай ушты.

Сонша асыққаны бир пулға турмады, қәўипленген бүклериниң арасын аралап, арман-берман шапты, таппады. Түс болды да. "Өзин суйға тасласа, денеси калқып шығыўы мүмкин" деген болжаў менен "Көк өзекти" ыққа

қарай жағалады. Бұнысы да сәтлі шықпады. Бұндай уятсыз жанын өлімге қыймайды, бәлким, түнде жолға түсіу үшін бір бүктің астында ийти шығып бұғып атырған шығар" деген ой менен, кейін қайтып жыңғыл аралас шеңгелликтің арасына кирди. "Мыржықтың аұылынан пана излер ме?" деген ой басына сап еткени сол, жол бойында бір атлыны көзі шалды. Анықлап қараса, Мыржықтың дәл ези. Қәдимги торысының үстінде, хештеңеден бийхабар бояу бос ғана отыр, басында қәдимги қара қалпағы, ұзын қара мұртларының ұшы құлағына шыйратылмай жағынан төмен түсіпти. Айдосты көрмей ойлы баратыр. Айдос оған үндемей, оң жағындағы бийик тораңғылға қайрыла бергени, бір шақаға асылып, аяқлары сәллендеп тұрған Әлийди таныды. .

— Мыржық, берман, — деди де, ат тұяғына құурақ шөптерди пышыр-пышыр жеништириуи менен, тораңғылға жетти. Әлий мойнына белбеуін салып әллеқашан жан тәслим етипти.

Мыржық Бегис пенен соңғы ажырасқаннан хеш жерге қайрылмай үйине келип, бирнеше күн ойланды. Өзинің хәм еки ағасының тұтқан жолларынан көз алдына елеслетпеген бир жыйын, бир ўақыя қалдырмады. Бәрінде Айдостың жолы тууры сияқланды. Оны Төремурат суўпы менен салыстырып, базы ислеринен аса артық данышпанлық таппаса да, "туўысқан, қаналас" деген сөзлер үстем шыға берди. Құмардың соңғы гәплери де демеу болды. "Егер Айдос қабағын шытпай, өткенди бетимебаспай, туўысқаным десе, түсинсе, бирге болайын" деген жуўмаққа келди. Сөйтсе де, Айдосқа батыра айтқанлары есине түсип, көрисиўге қалай бети шыдайтуғыны жөнинде ойға шүмип киятырғанда, Айдостың өзине гезлескени, оның шақырғаны қуўантты. Ишинен "ис раўаж тапты деди де, қайырылды.

Ол қасына келгенде Айдос ат үстінде турып, қылышы менен шақаға байлаулы белбеудің ұшын кесип үлгерген еди.

— Қәне, аттан түс, — деди ол Мыржыққа бұйырып. — Ийтке ийт өлими келипти. Астын тырнап қаз. Жатқан жерине қаралап кетемиз.

Мыржық Әлийди танып, Айдостың бетине күтә жек керийшлик пенен қарады, жағынан төмен салбыраған мұртлары хәкирейип кеткендей сезилди.

— Қандай найинсап адамсаң? — деди ол атынан түспей. — Сонша жыл хызметинди қылған мәминди ийтке неге теңгересең? Сенде меҳир, сенде хұждан бар ма өзи?

— Гәпти азайтшеш. Өлини топыраққа қаралау тирилердин иси. Түс дедим бе, түс!

— Саған хызмет еткен инсан да, сен кийген гөне шапан дабир екендә! Сен ушын өз баласын урып өлтирди бул адам.

— Мени көргенде сөйлеп қалыў мәрме, сизлерге?

— Атыңды жылаўлағанлар дәртиңе шыдамай асылып өлсе сөйлемей не қылады? Кисиге кұяш аўыстырмайтуғын басшының кимге кереги бар. Усылайте берсен, бир күни сени Доспан-ақ гүм қылады.

— Менде саған сөз айтыў иштейи жоқ, ийни келип тұр, сөйлеп қал.

— Гүлдирмама күшли гүмбирлеген сайын жаўыны майда болады. Сен де сондай бир өткинши гүлдирмама. Дабылың күшли, бирақ изин жаўын орнына көз жас.

— Сөйлей бер, ийни келгенде пышық-әм жолбарыстай кериледи.

— Жоқ, мен емес, Бегис емес, сен пышықсаң. Ҳақыйқатлықтан қорқасаң. Дәлийл айт, изиң не ушын жасқа толып қала береді?

— Сен бул әлемнің барлы-келдилерине түсинбей тұрып, неге бийиктен сөйлейсең? Қараңғыдан соң не келетуғынын билесең бе?

— Қараңғыдан соң жарық келеди дей жақсаң ба? Өйтип изиңди сыйпалап, жұртты алдама! Жарықтың изи және қараңғылық.

— Сениң бул гәпиң қудыққа жығылған бир гиябенттиң жоқары қарап "аспанның мынаў болғаны" дегениндей бир гәп. Өйтип кең аспанды Қоңырат ҳәкиминиң түсинигине тықпа. Қараңғыдан сон жақтылық болады, тамам!

Айдос оның тиресип тура беретуғынын билди де, атынан түсип, қылышының ушы менен өлинің астын шұқлап, гөр қаза баслады.

— Мен сениң менен тиллесермен деп киятыр едим. Бийкар қылыппан. Сен бул кисини қаналасларыңнан артық көрер един, енди мынаў қорлаўың. Бизлердің өлимимиз де саған және бир буралқы ийттиң өлими сыяқлы болар екен.

Айдос жүәп бермей, өз иси менен бола берди.

Мыржық та шыдамай аттан түсип, өлини Айдос ойған шұқанаққа аўнатып жиберийге жәрдемлести. Үстине екеўи бирден ширик жапырақ аралас топырақ салып қаралады да, алақанларын тораңғылға сүйкеп-сүйкеп, атларына минди. Былайрақ шыққаннан кейин, Мыржықтың шыдамы түйесилди:

— Қәне, сөйле.

— Құрбақа бақылдағанда адамның тыныш тұрғаны абзал. Өзиң айта бер.

Мыржықтың әбден ызасы келип қызды.

— Хийўаның ханы өтирик қуўатлағанға айдың қасындаман деп

менменси ме! Жұлдызларға сер сал. Қоңырат хәкиминен үлги ал. Билесең бе, арқа сүйеген Хийўа ханың тас дийўал емес, мәйектиң қабыршағы. Аўзыңа ылай сыйпалайды. Жұрт хәзир Қоңыратқа көшип атыр. Халық сен ойлағандай көзсиз емес, жақсыны, күшлини паналайды.

Айдос оның айтқанларын күтә бийпарўалық пенен тыңлап, бир аўыз-әм жуўап қайтармады. Мыржық оннан сайын күйип-писти.

— Дәўлетиң қайтып баратырғанына ой жибер. Айналанды қоршаған өз қорғаныңды өз қолың менен бузып жүрсең. Билип қой, димары кеткен пышықты тышқан талайды.

Ел атына, ата атына нұқсан келтирген Әлийге ғазебетли бийге Мыржықтың сөзлери бұрынғысынша "былшыл" болып түйилди, сонда да Әлийдиң не гунасы болғанын жарияламай, қабақ үюименен жекиринди!

— Сизлер Қоңырат хәкиминиң хәм көлеңкеси, хәм тоты қусысыз.

Бул гәп Мыржықтың көкирегине ийтерген найза болып, атыңың басын кейин бурды.

* * *

Паршагүлди ертип "Көк өзекке" жеткенше Доспанның, жанына жеги болған бир ғана сораў жазықсыз инсанды қалай өлтириў?

Қыз оның сүм қыялларынан бийхабар ерип келе берди. "Көк өзектиң" өрине қарай азмаз жағалап жүргеннен кейин Доспан қызды қәндекте қалдырып, ырашқа шықты. Қуяш мисли жалыннан оралған топ болып, қамыслықтың үстинен көтерилип киятыр еди. "Сен хәзир бир жас жанды әкетесең" деди қуяшқа. Аўылға нәзер таслады. Тип-тик аспанға шығып баратырған суйық түтиннен басқа хештеңе көзге шалынбады, азан менен шабаланатұғын қаншықлардың-әм даўысы еситилмеди.

Қызға бұрылды. Оның тұрған жери бұрынырақта жыққынлап көп топырақ алынған күтә ой қәндек еди. "Ғәрип, нағыз қолай орында қалған екенсең, бир заман еркин нәпес ал деди де, артына айналды. "Көк өзек" төппелеме болып, ийрим тартып ағып тұр. "Пышақ пенен жаралағанша, көйлегиниң ишин топыраққа толтырып суўға ийтерип жибергенде не қылады?..." Ол өз ойларынан өзи сескенди. Қыз хештеңеден бийхабар, Доспанның хәрекетлерин бағып тұр еди, бетине тигилген жаўыз көзлер менен тиклесе алмай, жегдесин сәл төмен түсирип, бетин жасырды.

Доспан ыраштың басында арман-берман жүрип, әстен түсти де, қойнындағы пышақтың сабынан оң қолын айырмай, қыздың қасына жақынлады. Ол әлленемеден сезикленип, кейин бәсе баслады.

— Не қәўпиң бар? — деди Доспан қойнынан қолын шығарып. Жуўап

орнына жегде астында жылтыраған қара көзлерден азанғы шық яңлы еки тамшы тамды. Доспанның жүрегі канағандай, тулабедени босасып, және артына айналды да, "изимнен ер" деди сыбырланып. Олар енди ырашқа көтерилди. Қыз Доспанның зердели жүзиннен күтилмеген сумлық болатуғынын күтип, араны сәл ашық қалдырып ере берди.

Доспан енди ойға шүмди: "Он екиден бир гүли ашылмаған қызды қалай өлтириў мүмкин! Бийбаба сорағанда хештеңе айтпады — деп коя салғанда, не болар еди? Жоқ, өтирик сөйлеў мүмкин емес, ата-ананың руўхы бар, өтирик сөйлеген бахытсыз болады...

Ол ой шырмаўығына қанша оратылған сайын, жүриси тосаңлады, қыз оннан сайын қорқып бирден артына қайырылып умтылса, мени жолта қылар деген қәуип пенен жегдесин бүклеп, қолтығына қысты да, өзінше шайқасқа таярланды.

Бир мезгилде жигиг гидирип, көз астынан қарап қыздың суў бетине түскен саясынан үш-төрт қәдем қашықтықта, тоқтап қалғанын сездиде, артына айланды. Күтилмеген көринис оның аяқларын ырашқа көмгендей қыймылсыз лал қылды: Алдында мархұм әкеси тәрийплеген сулыў тұр. Кең жаўырынлы, дуғыжым, палўан билеклери бар, шашлары мүйиздей қара хәм буйра, жигитке қап қолдаса алатуғын бир гөззал!

Жигит селк етип сезими қай тәрепке өзгергенин қыз түсинбеди, бирақ, өз кеўлин айтыўдан тартынбады:

— Доспан, — деди даўысы сәл дирилдеп. — Орныңнан қозғалмай тыңла. Азаннан бери мени ертип қалай өлтириўдиң есабын таппай жүргениңди сездим. Қайнатамыз бенен арамыздағы хәдийсе елдиң, миллеттиң атына нұқсан, басшының қақ маңлайына жағылған күйе екенин де түсинемен. Буны тистен шығарыў нийетим жоқ еди, бирақ елдиң басшысына билдиргенди мақұл таптым. Хәр адамның бир сырласы болмаса жарылады, мен сени бийбабаның хәм атқосшысы, хәм сырласы деп түсиндим. Сөйтип айттым. Өтинемен, сен мени өлтирме, мынаў жегдемди алып қалып, бийбабаға "өлтирдим" деп бир өтирик сөйлесең, құдай кеширер. Қорықпа, елде хешкимге көринбей ғайып боламан, Мыржықтың ұллы болған тойына келген дағыстанлы жигит пенен аткөншек ушып, бир-еки аўыз тиллескеним бар. Соны излеп кетемен. Болмаса қазақ арасына сыйысарман, бәлким я өзбек, я туркмен арасынан пана табарман, орыста жат емес екенғой, соларға тап болсам, биреўлериниң кирип жуўсам да күнелтермен. Тек тири қалдырсаң болды, жасағым келеди. Анаў тас төбеден нұр шашқан кұяшты, көк көңбек аспанды, аяқ астында ағып тұрған мынаў мөлдир суўды, анаў кең жазық

даланы қалай қиярман?! Инан, Доспан, хешкимге хеш қашан айтпайман.

Ырашқа қойылған қарақшыдай хәрекетсиз қалған Доспанның жүрегі, қанаған үстине қанағандай, бойынан димары кетти, кайрақтай бұлшық етлери жибисип, қара бұлтай түнерген зәрдели жүзи кем-кем ақ қағазға дөнип, қызға қарай қулады, қойындағы қынлы пышақ жылысып түсти. Қыз "өзин пышақлаған жоқ па?" деген гүман менен, қындағы пышақты алып ояқ-буяғына үнилди де, өз қойнына жасырып, жигиттің үстине жегдесин таслады.

— Хош, Доспан, рахмет. Пышағыңды мен әкеттім.

— Кетпе, Паршагүл, бирге... — деген саза шықты жигиттен.

Бұл халатта қалдырыўға қыздың жүрегі даўамай, төмен шөгип отырды. Жигит әлленемірде өзине келип түргелди:

— Төменге түсип, азғана дем алайық, Паршагүл. Мен сенин менен бирге кетемен.

Қәндектеги майса шөпликке отырғаннан кейин Доспан ең соңғы айтқанын және тәкирарлады.

— Өйдеме Доспан, Ұатанын таслап кеткен жигитти жұрт қатын дейди.

— Сениң менен болсам, аспан астының бәри маған ұатан.

Қыз тил қатпады, жигит гәпин езбелемеді.

Олардың ұзақ созылған үнсизлигин қамыстың тасырлысы бузып, сескене бас көтерди. Айдостың өзи келип қалыпты. Зәррелери қалмай екеуі теңнен ушын түргелди де, қол ұсласыўы менен алаяқ жийреннің алдыңғы аяқларына жығылды, бирақ, хешқайсысы сөйлемеді.

Ғәзеpli киятырған бийдің жаслығы есине түсти ме, бүккесине қулап ат туяғын қушақлаған еки жаска меҳри оянды:

— Түргелиңлер, Әлийдің иси өзинеде, келингеде өлим. Лекин сизлер екеуиңиз түйген түйиннің мәңги шешилмейтуғыйына исенемен. Қәне, қол жайыңлар, аўмийин деңлер, қоса ағарғайсыз, балларым! ,

— Аўмийин, бийбаба... Аўмийин... Аўмийин.

Көзлеринен жас парлап тұрған еки жас, хәзир я түси, я оңы екенін билмей, аспандағы қуяштай ашылысып, күлкиден езиўлери жайылып кетти. Айдостың көзи тасаланыўы мәттәл, түнги аққан жұлдызлардай бир-бирине атылды.

Үскини қуйылып кеўилсиз киятырған Мыржық аўылының. алдындағы төбе құмға шығып атының жуўенин тартты хәм алдына көз таслады. Бұл аўыл бұрый еки адамның атын да еди, ал хәзирги аға өзи... "Нұрды әрман

еткен менен тәнхә өзиңе түссе де жақсы емес, күйдирер екен" деди ишинен. Сөйтсе де кеўли бираз жубаныш тапқан сыяқланды, бирақ аўылдың унқыл-шунқылына қанша тигилген сайын иши ғымлай берди: аўыл бир шети унырап сынған тасқа ма, ҳәр жери геўдиреп тесилген қалбирге ме, мегзейди; азайған, сийрексиген, адамлардың олай-булай жүрислери қунарсыз, хәтте, шаңлақтағы маллар азып кеткен тәризли, бири бири менен сүзиспейди, сүйкелиспейди, тебиспейди. "Әўелин баслап, кейнин усы халға салып кеткен Бегис, саған не дермен? Өзиң көшип қоймай, бираз аўмақайды көширип әкеттиң..."

Ол қумнан түсти. Хешким алдын кеселемеді, өзи олай болыўын да қәлемей киятыр. Өйткени, хәзирги ашыўы үстінде, аўылласларынан бири ушырасып илме тоғанақлы дегишпе қылса, қызып, өлтирип қойыўы да итимал.

Есигинин алдына келип тоқтады. Қумар ат дүрсилин алыстан-ақ сезип, ийинеўге арқа берип жолын күтетуғын еди хәм атты өзи байлайтуғын еди. "Бүгин мени қайтып келеди деп ойламаса керек" деген қиялға берилсе де, келиншегиниң шықпағаны зәрдесине зәрде жамап, шырайы түтин болды, атын қаңтарды да, хаялын көриўден урыў мақсетінде қамшысын оң қолына ұслаўы менен есик көтерди.

Қумар баласын нәхән сырлы самарға шомылдырып, сылаўмай жағып отыр еди, ерин көре ушып-ақ турды. Әкесине ере кирген самалдан аязлап па, ямаса анасының қолынан жылысып самарға бир жери тийди ме, бала шырр етип жылады. Мыржықтың Қумарды урыў нийети бирден жоғалып, сыртқы шапанын шешиў менен ашыўы сап болды. Қамшысын керегениң басына илдирип, бөпениң бетиңе үңилди. Анасының қос алақанында жылағанын қойған нәрестениң үлкен қара көзлери жылтырап шаңараққа қарап жатыр.

— Саған сәлем берип атыр, — деди Қумар.

Мыржық бөпениң кишкене мурнынан бийазар ғана шымшып, қапталдағы төсекке отырды.

Еринин жүзінде зәрде көрген келиншек бийтақатланып, баласын бесигине бөлей сала, даладан бир дәсте жиңғыл әкелип, отты лаўлатып жиберди.

Мыржық және көп ойдың астында қалып, чай қайнағанша бас көтермеді, көз алдында еки ағасының бир-биринен өжетлиги, өзимшиллиги...

Қумар гә бесик тербетип, гә чайнек-кесе сыпырын шырпылдап жүр.

Алдына дастурхан жайылып чайнек қойылған гезде Мыржық бир

мүшеси сынған арысландай ыңырсыды.

— Құдайталаның адамды өлетуғын етип жаратқанына мың қәтле шүкир.

Қумар "неге?" деп даұысын шығармаса да, еринің түр-түсинен қорқып, қаса көзлерін сүзе қарады.

Айдос пенен ушырасыўдан күтә ызаланып, қорлығы келип қайтқан Мыржық, "қаналаслардың тири күйигинен гөре, Әлийе усап өле қалған жақсы" деген-әм ойға берилген еди, сонысы есине түсип, өз-өзинен және гүрсинди, басын шайқады.

— Кисини ең жаман қыяллардан қутқаратуғын жалғыз ұсыл — өлим.

— Не ушын өйдедиң, төрем?

— Жаманлар көп бул әлемде.

Ери ашылыса баслағанына келиншектің кеўли қарар тапса да, сарсықлы гәплерине тебен кирпичкери ләмленген тәризленди. Бесикте бети ашық жатырған бөпениң маңлайы жыйрылып, жылаўға мейилленгенин көрди де, тербетип отырып, ерине тәселле айтты:

— Қапаланба, төрем. Егер бул әлемде жаманлар-әм жасамағанда, киси жақсылардың қандайлығын билмес еди.

Мыржық ҳаялына таңлана бир қарап, жаны жай тапқандай. бир жанбаслаған ҳалында, алдыңдағы чай қуйыўлы кесесин де ишпей ұйықлап кетти.

Қумар чайнек-кеселерди жыйнады да, үстине көрпе таслап, үйде шырт еттирип шөп сындырмады.

Мыржық соннан азанда оянды.

— Жүзинен, көзлеринен шаршағанлықтың изи жоғалған менен, еле бойы жеңилип кете қойған жоқ еди, сонда да өзін тутып, баласын алдына алып отырып, қалқасланды.

Қумар ерине не болғанын уқты.

— Жасүлкенлерди кешириў керек, төрем, — деди ол. — Жақсылардан бәрха мин тапқысы келген кисинің жекке қалыўы да тәәжип емес.

Мыржық өзін эззи көрсетпейге тырысып, мыйығында күлки ойнатты, Қумардың және де айтажақ гәплери бар сыяқлы еди, ери хошаметкөйлик кейип тутқаны ушын ҳештеңе демей, сүў әкелий бәнеси менен қабақ арқалап шықты.

Мыржыққа жеккелик жүги минди. Жасында еситкен бир гәпти еследи. "Үстинің жыртылғанына өзгени гүналы қылыў нәмәртлик". Ол ұсыған қоса "аўылымның жетимсирегенин кисиден көрсем меники нәмәртлик" деп гүбирленгени сол, баласы жылады. Мыржық оның басын олай-булай

қыймылдатыуынан, аяқ-қолын жаздыралмай қысылып атыр деп ойлады да, есиктің алдындағы қостан орысы бесикти әкеле сала, ишин төсестиріп, баланы өз бесигинен шешіп алып соған салды. Бөпе жубанды, Оны тербетіп тұрып әукешлеп сөйленді.

— Саған шекем еркинлик күсейсең-ә? Көрдің бе, ата мийрас бесикте жаңа ғана жылап атыр едиң, тартқы баўсыз кең бесикке түсіп, аяқ-колыңды еркин қыймылдатқаныңа мәссең, енди. Үлкейгенде тәғдийриң не болар екен-ә? Сен мени таныйсаң ба? Не қылайын? Кеңес бер. Хештеңе айтпайсаң ба? "Өзин бил, аға" дейсең бе? Мейли. Жоқ, айтшы, балам, кимлик болайын? Хийўа ма... Қоңырат па... Бухарама... Қазақ ханы ма... Орыслар ма? Ойласпай қәйтейин, сөйлесе, балам, бул заманда хәркимдики өз көмешине күл тартыў, бир ошақтың басында өскен тўысқанлар-әм үлкейген соң, ата ошағына былғалақ салып, өзине қоз тартады, аўа, балам. Сен "балаға әкениң сақалы да қорған" деген нақылды билесең бе? Сол ушын хеш сөйлемей еркин ойнап атырсаң ба? Хәзирги бесигиңди берген адамлар тәрепке барайын ба? Қой, балам, маңлайыңды жыйырма мен ақылсыз емеспен, менмен емеспен. "Екеўимиз де атқосшылыкка үйренген халықтың перзентимиз. Усы гәпти таўып айтқан адам маған кишипейиллиги менен унайды, соған кетейин бе?...

— Төрем, ким менен сөйлесип атырсаң? — деп Құмар күлиўи менен кирди.

— Бурын балаға әке үйретсе, енди шебекейине айналған заман болып баратыр.

— Қойшы, төрем. Көш баслаўшы адасса, изгилер жолға салар болар.

— Адастың деп Айдостың құлағына ясыйын оқысаң да, болғаны.

— Жаўын мезгилинде жаўса дүр шашады, төрем. Еле де кеш емес, жас кишилигиң ушын сен биринши болып пәсине қайта бер. Бий қайнаға күтә ақыллы, түсинеди.

— Мен кеше оған күтә тойындым, енди айтсаң, жақсылық күтпе.

— Хаў, Ерназарды кең бесикке салғанбысаң? — деди Құмар гәпти бөлип.

Мыржық сөйлеместен төсегине шығып, созылып жатты. Және ойланды, ойланды...

Хәптелеп ойланды...

Ол белгили бир шешим табалмай жүргенде Жәндулла гүрре хат әкелип тапсырды:

— Бегис ағадан.

Мыржық тез ашты да ишинен оқыды.

"Дуғайы сәлем хат. Қарағым, Мыржық, сен анамыздың „сүтқұртқан“ генжетайысаң. Сол ушын еркелиғиңди, өрлиғиңди кешириў маған парыз. Соңғы сапары қызбалық қылып, "жасы киши ғой, қайда барады" деген ой менен, сени ирикпегениме еле өкинемен.

"Дана кисиниң бир тамшы сиясы қарапайым кисиниң бир қасық қанына тең" деп бабалар бийкар айтпаған. Дана хәкимниң қасына келип көп нәрсени үйрендим. Ырасын айтайын, сеннен кеширим сорап хат жазыўды сол дана киси мәсләхәт етти.

Әлий Айдосқа гийне қылып жаны қаслық пенен өзин торанғылға асып өлипти, келини Доспанға некеленипти деп еситтик. Бәрине Айдос себепкер екенин меннен жақсы билесең. Бахты тайған адамның ешеги адымда сүрнигип, көлеңкесинен жылан шығады. Айдостың бахты тайды, енди ол қорланады. Аты шыққан ағамызды қор қылып қоймай, дурыс жолға салыў екеўимизден ғәрезли.

Оны айыплап, қарақалпақта қала жоқлығын айтқаным есиңде ме? Ол бийшара хәзир қала салыў ушын әйере. Қоңыраттай тап-тайын өз қаламыз, ертеңги Қоңырат ханлығының пайтахты турғанда, елге сонша бүлгин салатуғын машақаштың не кереги бар?

Адам жаслығында қиялпаз болады дейтуғын еди, бизиң Айдос қартайғанда қиялпазлық қылып, қырқ қыз жыйнатып атырғанына ой жиберши. Дым ғана нырққа сыймайды-аў. Енди сол қызларды пайтахт Қоңыратқа келтирмесек болмайды.

Өжет иним, сен Төремурат суўпының шалғайын сүйгенди ар билип, қорлық деп өкпелейсең. Неси ар? Неси қорлық? Маған бир жола Маман "биз қосшылыққа үйренген халықпыз" деп айтты деген өзиң емес пе? Ол күтә дурыс айтқан. Бизге биреўдиң шалғайын сүйип жасәўдан басқа жол жоқ. Тоты қус шырайлы болғаны ушын емес, адамды тәкирарлағаны ушын қәдирли.

Булқарада мен әскер басыман. Сен ең кеминде бас палўан боласаң. Айдосты ең хұрметли жас үлкен қылып төрге отырғызамыз. Ол ушын Айдостың хәзирги алжасыңларына күш пенен тыйым салыў илажларын хәким менен ойласып атырман. Келсең, арасында боласаң.

Айтпақшы, атлы нөкердиң саны еки жүзге жетти. Мен оларды Әмиў дәрьядан қалай тез жүзип өткеріў машқысына кирастим. Жақында дәрья бойлап көпес Тимофеевтиң кемесин Самарқандқа тартып баратырған Атабеклерди көрдим. "Палўанлық қәне" десем, "Айдос басқарған елатта беллесиўден ўаз кештим деди. Хәким кемени туттырыў нийетинде еди, көпестің бизлерге бийпул ат

тағалатқанын айттым. Ол "жаққсылыққа жақсылық" деди, жиберди. Қалаға жән-жақтан халық көшип келип атыр. Хәким оларға мәканжай көрсетіу менен машқул. Айдос аўылынан қашып еки үй көшип келди. Бизиң қолдаўлыға қаланың күнбатысынан ең жақсы жер қойылды.

Ойланыу уллы ис, ойлан. Халқымыздың бахты ушын ойлан. Дослық жиби бир үзилсе, қайтып жалғаған менен түйин қалады. Узилмей турып ойлан...

Буны жазған қаналасың Бегис деп билгейсең".

Мыржық хаттан бас көтерди, бірақ мойын омыртқасы сынып кеткендей зорға бас көтерди.

— Қонысқа қаланың қаяғы жақсы?

Мыржықтың сораўы өзине қаратылғанын билсе де Жәндүлла гүрре еситпегенсип, көзлери жансыз аларып отыра берди.

— Төрем, мен айтайын ба? — деди Қумар чайнеклерди сыпырып отырып. — Әкемнен жас гезимде еситкеним бойынша, қаланың күнбатысындағы аўылларға қыйын. Базаршылар қалаға баратырсың да, түстен кейин қайтысын да қуяшқа қарсы қарап күнсимер болады.

Мыржық келиншегине, биринши көргендей бир қарады да, кешке шекем қара тары қуўырып сыя соғыўды тапсырды. Өзи қамыстан қәлем қыйып, азанда Бегистиң хатының сыртына мына сөзлерди жазды;

"Хәрбир ийт өз көшесинде арыслан. Хәзир, өз көшемде қаламан. Бірақ, сениң хатыңнан соң бабалардың, "адамға беденинің, кийиминің тазасы, ал достының ескиси жақсы" деген раўяты есима түсти. Орыслар бабаларымыздың ески дослары. Енди Жаңадәрьяға барып, Маманлар менен, орыс көпеси менен дийдарласаман".

Ол хатты бұрынғысынша әндамлы бүклеп, Жәндүлла гүрреге ұслатты.

* * *

Усыннан кейин көп кешикпей Мыржық Жаңадәрьяға келди. — Әйне ўақтында көриндің, иним — деп қуўанды Маман. — Қазақ ханынан жәрдем сораўға еле кете алмай атырман. Халқы гүреске ышқыпаз. Атабек салдаўшылыққа жалланып кеткели, ақылым хайран еди. Бирге жүресен бе?

Көбирек журт көриу хәўеслиги басым жас палўанға усыныс күтә унады.

— Маман аға, ояқта орыслар-әм бар ма?

— Қазақлар менен аралас отырған аўыллар-әм табылады.

— Олар-әм бизлер қусап бир-биринен сая қызғана мекен?

— Қайсы халықта, қайсы шаңырақта өзинің алдына шоқ тартпайтуғын

адам жоқ дейсең, иним, барсақ көреміз, бәлким, үлгі аларлық бір нәрсе табылып қалар.

Олар ертеңіне-ақ жолға түсті.

30

Төремурат сұйпының Қоңыратқа қайтадан хәкам болыуына жәрдем беріп, жеңіске ериссе де, Орынбай бийдің кеуіл әнжамы еле шашыранды еді. Бұған биринши себеп, қызыу пәт пенен Айдос ауылын талағаны, екінши себеп, қонсылас Маман бий менен биротала сұйысқаны. Оның үстине, "Айдосқа Хийуа ханы жәрдем жиберипти, енди қала салыуды қолға алыпты деген хабар еситкенде, он еки мүшеси босасып, делбеси шыға жазлады, хәзир бирейди урғысы келип кесек излеген соқырдай қармаланды. Найлаж, тәғдийрге тән беріуге түүра келди. Бирақ, оның абыржыған кеулин жубатқан бір нәрсе, быйыл егинлери зор. Жерге не шашса, бәри өрре түрды.

Гүз де ғалмағалы асып, барлық олқылықтарын ұмытты. Ол көп күннен бери изли-изинен қырман сүздириу менен бәнт. Мине, хәзир ең үлкен тары гүдисине түйек айдаттырып, бір қапталға шашлап үйілген сабанның үстінде үш-төрт адам менен сөйлесіп отыр.

Тарысы орылып жыйналған атызда қойдай жайылып масақшылар жүр.

— Олардың да напақасы бизден, — деп масақшылар тәрепке бір қарап қойды. Екінши қапталдан бір атлы қыйғырып шауып етті;

— Халайық, халайық, қулақ салыңдар! Усы айдың ортасы "бир-бирейге мириубет күни"...

Жақсылық хабарға хәмме масақшылар қулақ түріп қалды. Орынбай олардың гүлеп қырманға бас салыуынан қорқып, әллеқайдан келип атынан түсейін деп атырған ұлына жаршыны қайырыуды бұйырды. Ол хәп заматта-ақ қуып әкелди. Жаршы қуўжақтан келген, сийреклей сақал-мурты зер түсли, сары бирей екен.

— Қәне, зер мұрт, айт, не дағазалап жүрсең?

Жаршы астында ойнақшыған қара атындай өзи де тыпыршылап Айдос тапсырған "мириубет күни" жөнинде билгенлерин тез-тез түсіндирди.

— Тек бір күн бе?

— Хәзирше бір күн, — деди жаршы.

Жаршы кеткеннен кейін Орынбайдың кеули және абыржып, бір майдан отырды да, ұлына:

— Маманның ауылынан хабар ал, олар не қылар екен, — деди.

— Маман ауылында жоқ, — деди отырғанлардың бири. Мыржық пенен

қазақ ханына кетипти.

Орынбай астыңғы ернине ата сақалын қоса тислеп алды да, аўылласларына сыр берип қойғанына пәнтленип тикейди.

— Айдослардың төрт тўйысқан болмағанына шүкир. Болмаса биреўи бизге келип мийимизге құрт болар еди.

— Оған көніп атырмыз ба? — деди жолдасларынан бири оның не айтажақлығын уғып.

— Айдослар қырқаяққа тақаббил тұхымлар. — Ол гәп тыңлай баслаған түйекши жигитти көрди, —Хәй, аўзы ашық, өгизлерди опқа қайырсаңа! Сизлер не көрип тұрсызлар, — деп қасындағыларға жеделлирек бұрылды, —Хо, хо, жан ашытпайсызлар ә? Айланыў тосанлаған сайын хәр өгиз қанша тары асап жүр.

Олардан бири жуўырып барып түйектеги өгизлердің аўызларынан тары сабанларын жулып алып, ең шеткисин шыбықлап-шыбықлап жиберди.

Әкесинде онша қытымырлық жоқ деп есаплайтуғын молла Дәўлетназар оның қасындағылардан уялып, дыққат хәм ойды басқа жаққа бұрыўға талапланды:

— Ақсақал, Маманның қазақ ханына кеткенин қалай билдиңиз?

— Ол аўылға қызым түскен, шырағым. Соған барып қайтып едим.

— Олардың қазақ ханына кеткени гүмансыз, — деп Орынбайдың өзи де тастыйықлады. — Билемен, Маман күтә нақұста. Нақұста мерген ақсақ қоян излейди. — Орынбайдың көзлери жаўтаңлап, әллеқандай күтилмеген жаманлықтан гүдикленсе де, баласының хештеңеге сасқалакламағанына ырза болып тұр. Молла Дәўлетназар әкесиниң ишинде не барын айтпай-ақ дусмаллайтуғын еди, оның және бир нәрселерди айтып қойыўынан қорқып, қасындағыларды тарқатыўға себеп ойланып тұрып, алыстан киятырған жекке атлыны көрип күтти. Ол Қоңырат қаласынан шыққан шабарман екен. Қалтасынан қызыл мақпалдан тигилген үш мүйешли дуўа шығарып, Орынбайға берди. Ол дуўаны ұслап, ояқ-буяғына үңилдиде, маңлайына тийгизип, улына ұсынды:

— Тигисин тисиң менен сетип, ичиндегисин алып оқы.

Молла Дәўлетназар әкесинин тапсырмасын бәржай қылып, ишинен бир бет қағаз шығарып бир қатар шолыў қылды.

"Орынбай периштем. — делинген еди хатта—Сиз келип турмасаңыз да, сыртыңыздан көз-қулақпан. Быйыл егинлерің болық екен. Бул құда сүйген биз мәминнің шарапаты болғай. Жаман көзден сақласын.

Қоңырат көркеймекте. Хәр күни көшлер қабыл қыламан Қаланың

айналасы қалың елге айналды. Егинлериңди жыйнап, аўылыңды берман көшириўиңди тилеймен. Қалеген жериңнен қоныс тайын. Келеси бәхәрден шигит әкелдириў нийетим бар. Пахта егисин биринши сизге тапсырыўды миясар көрдим. Қәдирли уруў сеники болады.

Атлы нөкерлерим еки жүзден асты. Сен баяғы нөкерлериңди тарқатқан болсаң, қайта жыйна.

Хийўаға қарсы болған менен жаман күни пайдасы тийер деп орыслардың Тимофеев деген көпесин ирикпедим. Күстаны қылма. Буны жазған Қоңырат ханы деп билгейсең".

Баласы ишинен оқып болғанша бет-әлпетин бағып тұрған Орынбай хатты қасындағылардан сыр тұтып:

— Ағайинлер, — деди оларға. — Анаў кишкене гүдшекти масақшыларға бөлистирип бериўден артық мириўбет жоқ. Масақшыларды жыйнаң да, тарқатыңлар!

Хәмме қуўжыңласып бираз масақшылардың атларын айтып шақырып, жуўырысып кетти.

Орынбай енди хатты оқытып, кеўли қарар таппады. Наўадағы суўға таласқан баспақлардай бирин-бири ийтерисип бир қысым тары ушын ғыйқтабас болып атырған масақшыларға қызыға қарап тұрып, шабарманға бет бұрды.

— Уллы хәкимге бизден дуўай сәлем деңиз. Бәхәрге шекем ойланыўға мәўлет берсин.

— Аға, Хәким өкпелеп қалмасбекен? — деди улы аңызлықтың шетинде құлдырап баратырған шабарманның изинен қарап тұрып. — Қоныўға мирәт болмады. Кеўсен-қулақ-әм бериў керек еди.

— Әжелине асығып арба жолда жататуғын жылан емеспен, балам.

— Үйдеги көмилмей атырған дәнлерди көрип хәкимге жеткерсе, изи әлапат болар деп корықтың ба?

— Хә, бәрекелла, өз улымсан. Абайладың ба, жазыўына қарағанда, хәким өзгерген. Анаў гүди соң орылып, дәни де көп төгилген еди, оны үлестиргенимди көрип кеткени-әм жақсы болды.

Орынбай өзиниң ойланбай-ақ ислеген хәрекетлериниң тапқырлық болып шыққанына қуўанып, атын алдырып минди.

Тары аңызының қубла жағындағы пәскелтек қамыслықта қыйқыў еситип, улы менен солай кетти. Ол құс салып жүрген Қабыл болып шықты.

— Ха, Орынбай, күтә сезимтал адамсаң-аў, — деди Қабыл алыстан. — Енди сизикине қайрылып пуў бөрекке тойып кетиў ойымда бар еди.

Оны ертип әкетпейге илаж қалмады.

— "Мириўбет күни" жөнинде хабарлымысыз? — деди молла Дәўлетназар.

Қабыл мыйығынан күлди.

— Таярланып атырмыз. Буны Айдос таўып еди. Бирақ шөжениң несибеси болғанда таўықтың емшеги болар еди дегендей, Айдостың ығбалы болғанда, еки инисинен айрылмас еди. Хәрким өзінше "Мириўбет күнин" өткерсе бола береді.

Ол тек жубаныш ұшын айтып атырғанын Орынбай уқты. Сонда да тары атызының үстинен айналдырып, көп масақшыны көрсетип, оларға бир гүдшек тары үлестиргени менен мақтанды.

— Әне, Қабыл, мириўбет деген ұсы, — деп жуўмақлады Орынбай. — Жаңа Айдос жөнинде гәп басланды. Мен де айтайын. Даңқпаразлық-әм тұхым қуўалайтуғын кесел болса керек. Инилери-әм ағасының жолына түсипти. Кеўлиңе келмесин, сен қайсы тәрептесең? Абайла, дәлдәлшының досты болмайды. Яқшы, бәри ойын сөз. Сениңше елдің бас жаўы ким?

— Оқсыз мылтық еки жақты да қорқытады деген. Тийкарғы жаў оқсыз мылтық ұсалаңлар.

— Онда Айдос, Бегис, Мыржық үшеўи елдің жаўы десек бола ма?

Улының тапқырлығын мақтаныш тутатуғын Орынбай, оның тезпейиллик қылғанына мардыйып, көзлери күлиў менен Қабылдан жуўап күтти. Қабыл жас жигиттің араласқанын жақтырмай қаршыға қондырған оң қолын сәл көтерип бой жазды хәм бираз иркилип тилге келди.

— Үш тўысқанның арасындағы алаўызлық Хийўа ханы менен Қоңырат хәкиминиң арасындағы тәсиллесіў ойыны қалай аяқланыўынан ғәрезли.

Орынбай Қабылды сораў менен баспалатып, лақылдатып киятырғанына шәндан еди, енди өзін тұтыўға мәжбүр болды.

— Быйыл сени пахта екти деп еди, қалай?

Қабыл пахтасының онша жаман нәл бермегени, отыз арбаға шамалас пақал орғызғанын, ғореклер пақалда бойын алғанша жайдырын қойғанын айтты.

— Айдосқа бересең бе?

— Әлбетте. Онбес арбасын жиберемен. Жыйнаған қызларына айырып алады. Биз де оның аўылына төрт қыз жибергенбиз.

— Хәрким қарабасына ықтырма излейтуғын заман, — деп Орынбай гәпиниң кейнин айтып үлгерген жоқ, изинен жайдақ ат минген биреўдің қарлыққан даўысы еситилди.

— Бий аға! Дәўлетназар! Қыrmанды масақшылар талап кетти!...

Орынбай менен баласы қонақты ұмытып, ғырра излерине қарай шаўып

кетти.

Қабыл кете бериўдиң есабын таппай олардың изинен келсе көп масақшы түйектеги өгизлерди босатып жиберип, қырманға түскен тарыны жабыла бөлисип атыр. Орынбай менен ұлына қосыла және бир атлы оларды қамшылап жүр. Ким шекийнесин, ким көйлегин, ким бешпентин, ким қалпағын толтырмағанша дәрпенетуғын түрлери жоқ.

Қабыл Орынбайды ишлей жек көрген менен, мынаў жағдайға қаны қызып, құсын ұшырып жиберди де, масақшыларды шетинен қамшылаўға киристи. Демде-ақ хәмме тым-тырақай қашты.

— Хо, Қабыл, — деди демиккен Орынбай маңлайының терин сыпырып. — Нөкерлерди тарқатқаным бийкар болған екен.

— Бундайда некерлер керек, — деди де, Қабыл ҳаўадағы құсын далбайлап шақырып колына қондырғаннан кейин, бир сұйық демин алды. — Жарлылар бир жерде қырман талап үйренсе, хәмме елатқа жуғады... Айдос деген жемей тұрып пәтиясын таярлайтуғын қаралы. "Мириўбет күни" деген бәлеси адамларға нендей қозғаў салатуғынын қуда билсин, хош, қайттым.

— Хош.

31

Бәхәр жанлы мақлуқатқа "алғұлым" дейтуғын қашарман болған менен, жуўанның созылып, жиңишкениң үзилетуғын мәўсими, ал гүз — бәйги сызығы. Ким гүзге жетсе, бәйги сызығынан өтип писикликке жетискени, ашлар да тойынады. Тоқлық — кеўиллерге рәўшанлық.

Айдостың "Мириўбет күни" ұшын гүздиң бир күнин таңлағанының себеби де усы еди. Оның үстине быйылғы гүз зүрәәтли болды, ең баслысы қарақалпақ жеринде биринши мәртебе пахта писти.

Кешеден баслап "Айдос аўылы" хайт кейпинде. Хәрбир үй өзінше таярланып, писатында барының ең мазалысын қазанға салып, өткен-кеткенди қайырып тойындырыўда. Жолаўшылар, дийўаналар қайрылып, көшелерде мәзи-мәйрам болып жүр. Мисли наўрыз байрамы. Ушырасқанлардың езиўлеринде күлки, қоллары көксинде, бир-биреўге мириўбетли сәлем, хәмдамлық, Ошақ басларында әллеқандай парахатшылық. "Мириўбет күни" жәрияланғалы Айдостың иши улы-дүпилди еди. Азаннан баслап кеўилли. Халқасына есигиндеги дийқанлары шақырып, бир табақтан аўқатланды. Ол-бұл бұйымлары, дән марданлары сақланатуғын гөнетоз Қишкене үйин хәммениң алдында Доспанға инам қылып, ертең-ақ ылашығының орнына апарып тигиўин ескертти.

Айдостың ойынша "Мириўбет күни" ниң мақсетлери: саҳрайылыққа, еркин сөйлеўге үйренген аўылында "сен" орнына "сиз" ди енгизиў, жаслардың жас үлкенге мәжбүрий сәлеми, аўыл -басшылары киятырғанда адамлардың бийтәртип сөйлеп, бийтәртип сөгинбеўи, кимниң кимде ҳақысы болса өндириў...

Ол булар жөнинде аўылға дағаза қылдырған еди. Нәтийжесин көз бенен көриў ушын атлы жүриў-әм мириўбетсизлик деп, атларды "Көк өзектиң" бойындағы ойлаў отлаққа кисенлетип, пияда аўыл аралаўға шықты. "Мириўбет күни" жөнинде түсиниги кемлер табылып, күтилмеген қарсылықлар туўса керек болар деген ой менен, Қадирберген хәм Доспанға еки мықлы жигит қосып ертти.

Ығбалға бүгин күн бираз шымырлаў болған менен ашық. Гезлескенлердин де жүзлери ашық, сәлем бериўлери, қол қаўсырыўлары, көз қысыўлары, күлисиўлери бурын өзлерине тән емеслиги бирден көзге тасланарлық.

Куяшламаларда жүн түтип, пахта шигитлеп отырған кемпирлердин, ғаррылардың гүңкилдилери бир бапта биймәлел еситиледи. Базылары жаңа табысқан жупты қумырыларға тақаббил жуғыр-жуғыр.

Отын қушақлап тоғайдан, қабақ арқалап суўаттан киятырған балалар, қызлар ушырасты.

Қайда балларым?

Айдостын сораўларына балалар таласа жуўап берип, кимлер кимдикине отын, кимлер кимдикине суў апаратуғынын айтты. Аты аталғанлардың бәри де бийперзент кемпир-ғаррылар, кеселбентлер, мешеллер еди. Айдостың кеўлинде және қуўаныш оты алысты. Бирақ, олардың хәрқайсысын бир ирқип "сен" демей "сиз" деп сөйлесиўди ескертип өтти.

Аўылдағы байлардан бири Сарыбай дегенниң есиги алдында анталасып тұрған дийқанларды көрип, солай бет алды:

— Бирәдарлар, бул не?

— Бай ҳақымызды бермейди, — деди, дийқанлардан тили жүйрик бири.

Айдос даўыслап үй ййесин далаға шығарып алды.

— Бул адамлар не деп түр?

Сарыбай мурнынан миңгерлеп, "Мириўбет күни" тынышыма қойсын," — деп ҳақыларын соң төлейтуғынын айта баслап еди, Айдос изиндегилерге:

— Услаңыз, — деди.

Ири геўдели қос жигиттиң ортасында Сарыбай қос қасқырға тап болған жетим қозыдай дирилдеди. Айдос пәтинен қайтпады.

— Енди көтерип апарып анаў арбаға байлаңыз. Қәне бирәдарлар, — деп хақы талап етиўшилерге бұрылды, — Тек инсап пенен, еки ийнимизде "жабырайыл" периште түр деп айтыңызлар, Сарыбайда кимниң қандай хақысы бар?

Хәмме жабырласты:

— Маған бир батпан жүйери.

— Меники тары...

— Маған онсери қабық.

— Маған ылақ...

— Доспан, қораға кириңиз, Қәдирберген сиз телегине кирип марданларының аўзын ашыңыз, — деп Айдос ишке даўыслап байдың хаялын сыртқа шақырды. — Мына жигитлердиң қасында болыңыз. Дийқанлардың хақысын төлейди.

Ақ боз жаўлығын қыя жамылған жас хаял арбаға байлаўлы ерин көрип мыйығынан күлди де:

— Қәйинлерим, сизлер де инсап пенен, — деди.

Аяқ-қолы шандылған Сарыбай есигиниң алдындағы аўхалға шыдамай бақыра баслады:

— Хәй, сен, Қәдирберген, кишкене кепшикти ал. Хәй, Доспан, сеники не нәмнахан туйшаны берип...

— Жигитлер, Сарыбайдың жағына бир-бир урыңыз!... Хә, бәрекелла, енди "Қәдирберген, сиз"... Доспан, сиз" деп даўыслатыңыз.

Қос жигит хәлсиз қорқақ байға Айдостың хәмирин орынлатты.

Олар қызлар отаўынын қапталынан өтип баратырып, Қабыл аўылынан әкелинген ғаўашаның пахалынан ғорегин айырып отырған қызларға бир нәзер таслады. Бирликли, қыймыллары шаққан.

— Бүгин жұмыс қылмаса да болады, — деди Айдос Доспанға. Ол қайрылып қызларға ескертиў қылып келгенде, Айдос ийттей шайнасып атырған еки жас жигиттиң қасында иркилип түр еди.

— Айырыңыз! — деди Айдос, изинен жеткенлерге.

Төбелеспазлардың мурынлары канаған еди, жигитлерге араша бермей, гә оларды, гә бир-бирин мушлаўға өтті. Айдос биреўиниң желкесинен тартып, түйип жиберди. Жәбиркеш тентиреклеўи менен исик көзлерин алартып, Айдосқа тикленди:

— Усыннан мйриўбет болдыма? Неге урасаң?

— "Неге урасыз?" — деп айтыңыз!

Жигит өз айтқанында қасарысты;

— "Мириўбет күни" неге урасаң?

Айдос төбелеспазлар менен жай әңгимени соңға қалдырып, хәзир екеўин еки түп тораңғылға байлаўды, "неге урасыз? деп айтқанша урыўды тапсырып, алға жүрди.

Кәдирберген келип қосылды.

— Хәммеси ырза болды, бий аға.

Қапталдағы төледен, мисли гөрден тирилгендей, бели бүкирейген, күтә әлжұаз бир ғарры шықты;

— Айдос, ишкериле.

Айдос қайрылды.

Ғаррының улы, келини өлип, үрпе-шүрпе бес ақлығы менен туратуғын еди. Айдос - жетимлердің хәрбиринің басынан бир сыйпалады.

— Хо, азаматлар, еле атасына қандай-қандай хызмет қылады.

Ғарры сөйлеместен оларға қайта ере шығып, жыламсырап алғыслады;

— Жетимлеримнің басын сыйпағаның мың-мың тилладан абзал болды, өнип өс, Айдос, өзиң мириўбет көргейсең!

— Ғарры, "сиз" деп сөйлеңиз.

— Сахрайы болып өскен мен айталмаған менен, ақлықларыма айтқызаман. Ғам жемеңиз.

— Ийманлы болыңыз.

Және бир байдың есигинің алдында бир мардан дәннен үлес алып атырғанларды көрип, "хә, қарызларын төлеп атыр екен" — деп, Айдос мыйығынан күлди де, келеси топарға қайрылды. Орталық мал қораның ығында, көшелери патас болып жататуғын бұл шоқ та бүгін күтә тазалық. Үйлердің, қоралардың ығында бирде бос мал жоқ. Жайлаўларға айдап жиберилген.

— Тазалық қандай жақсы, — деп Айдос аўылының ғыр-дөгерегине келетуғын сокпақларға, гүзарларға бир қатар шолыў жасады; Хәр соқпақта, хәр гүзарда аўылға жетиўге асыққан дийўаналар, жетелескен, сүйенискен ашлар киятыр. Қәдирберген желкесин қасыды:

— Бий аға, аўылда ас көп, бүгін бизикинде сүў бөрек писире баслаған шығар. Келгенлерди тамағы мол үйлерге бөлип жиберип турсам қәйтеди?

— Әжеп әңгиме!

Айдос аспанға қарап тас тебеге әллеқандай қара бұлт жәмленіп атырғанын көрди.

— Доспан, жаўмас-ә?

— Жаўмас, бийбаба.

Қызлар отауының айналасында керинис әллеқашан өзгерген еді, иште шадлы күлкілер... бір гезде "Жетім қыз" ға шерткен шынқобызға қоса қосық айтқан қыз хаязы еситилді.

...Жасында ата-анасынан жетім қалып, ержеткенде әжағасы менен сүйген жигиті жау қолына бенде болып кеткен жетім қыздың зарын хәр еситкенде Айдостың да жүрегі липилдеп кетер еді. Аўыл тынышлығын бузған бул хәсиретли ески намаға қулақ салып, атқосшысы менен гилт тоқтады хәм намаға берилип, көп атлынын аўылға белбеу болып, қысып киятырғанын аңғармады.

Қосық тамам болыўдан қулағының иши гүйилдегендей сезилип бас көтергени сол, шашыла ен жайып, аўылды кийип киятырған елиўлеген атлыны көрип, я түси, я оңы екенин, я қайғылы намадан кейин көз алдында пайда болған елес екенин айырмай аң-таңы шықты.

— "Әне, өзи!"—деген таныс даўыс еситти, тамам. Оннан соң биреу урды ма, ямаса өзинен-өзи есинен танды ма, билмеди.

Геўгимде өзине келип, атқосшысы менен бир ұңгирде, бир арқанға аяқ-колы шандыўлы жатырғанын билип, хайран болды. Доспан әстен ыңырсып, күтә аўырсынып атыр.

—Доспан!

—Бийбаба, кудаға шүкир, көз аштыңыз ба? Меники хеш гәп.

—Неболды?

—Қоңыратлылар шапты. Арасында Бегис ағаны көрдим. Сизиң мойныңызға қап кийгизип, мени "қарақулақ" деп бир урғанын билемен.

Айдос тым-тырыс болды. Доспан сүйеклериниң қақсап, бұйынлары солқ-солқ аўырып атырғанын билдирмей, тисленип жатыр.

Таң атты.

— Бийбаба, ұсы адамлар неге реҳимсиз?

Күтилмеген хәдийсе ой-баўырын жеп, ишқысталықта жатырған Айдос жуўап орнына селк-селк күлди. Доспанның кеўли өсти:

— Усы оқпанда өлиў мүмкин бе?

— Халқының тәғдири ушын еле иске аспаған ойлары көп адам бундай болып өлмейди. Ким болса да излеп келеди. Бирақ, билип қой, өлим-тириликтиң душпаны. Душпанның атын тилге баса беріу-әм қорқақлықты аңлатады.

Доспан бийбабасын күлдириў нийетинде айтқан гәпиниң үйлесиксиз шыққанына астыңғы ернин тиследі.

—Сиз бенен маған хештеңе қорқынышлы емес, бийбаба.

Айдос үндемеді. Мойнына кийгизилген қаптың тесиги бар екен, соннан

аспанға қарап, ұзақ жолдан шаршап дем алып атырған секилли, ұсыннан өлмейтуғынына исеним менен, азанғы самал куўған дүркин-дүркин булытты тамашалап атыр, қыялы алғаў-далғаў. Қуданың бул не ғарғысы, бул не әламаты? Тек Айдостың аўылы емес, еле әлем "Мириўбет күнин" өткеретуғын болса-ше? Сонда ким ғарғысқа ушырайды. Ыай соқыр күшик Бегис, үриў тўе, ырылдаў билмей жүрип сеники не?..."

Сәскеге таман ат дүрсили еситилди. Доспан қуўғананынан "мындамыз" деп даўрық салды. Айдос оған "тыныш" деп бирнәрселер айтпақшы болып еди, үлгере алмады. Дүрсилди түбине жақынлады хәм бирден бой таслады:

— Бий аға!

Бул Қәдирберген еди.

— Кеширесиз, кеширесиз, — деп гүбирленип, Айдос пенен атқосшысы қоса байланған арқанның түйинин тиси менен тарта баслады. — Нәлетийлер, түйинге суў қуйыпты.

— Күлки менен көз жастан түйилетуғын өмир түйинине ұсатып мийтин қылған екен-дә, — деди Доспан.

— Қәдирберген, қара күшке исенип пышақсыз жүриў қәте, — деди Айдос. — Қаптың тигисин сөтип қынымдағы пышақты ал.

Қәдирберген солайынша қылып оларды босатты.

Айдостың жүзи солғын тартып, үсти-басы, сақалы ұйпа-жұйпа болып қалса да, сыр бермей, балдызларының түйебастысынан қутылғандай, күлип түргелди.

— Қәне, Қәдирберген, айт, аўылдың аўхалы нешик?

— Басқыншылардың дәрти кызларды әкетіў екен, отаўды қамалап, хәрқайсысы алдына бир қыз өңгерди, бослары азкем мал айдады. Аўылға хәржақтан қаңғымай адамлар жыйналып қалғаны жақсы болған екен. Көп қарсыласты. Биразларымыз Әмиўдәрьяға шекем куўдық. Қолыма илингени Жәндулла гүрре болды. Орыс ҳаялды сол өңгерип баратыр екен. Ашыў менен Жәйдулла гүррени атынан аўдарып, дәрьяға шыңғытып жибердим. Соның арасында бир бос атды топылып киятыр еди, орыс ҳаял бийшара соннан қашып баратырып, дәрьяның дегиш алып атырған жеринен қулап кетти. Қайтып көринбеди. Бегистиң сиз туўралы әллекимге, "көтерип жүре алмасаң атқосшысы менен қосып байла, адам көрмес жерге тасла, өлетуғын болмасын" дегенин қулағым шалғаны бар еди, сизлерди қутқарыўға асықтым.

Айдос маңлайына алақанын басып, бир майдан отырғаннан кейин:

— Доспан, — деди даўысы бираз қарлығып. — Атлардың кисенинің

гилти өзинде болса, усы жерге ер-турманлап әкел.

Доспан қалталарын сыйпалап, қалдаўраңқырап түргелди.

—Қәдирберген иним, усыкәрадан Хийўаға кетиў ойында отырман. Жигит-желеңлерди жыйнап, өзиң басшылық қылып, аўылға көз-қулақ бол. Бизиң бала-шағаларға тирилигимди ескерт, қорықпасын. Әўеле қудай, ханнан күш алып, елди бириктиремен. Ел-халықты шала сүйейтуғынлар менен соң сөйлесемиз.

Қәдирберген қайылшылық билдирип, қайта-қайта бас ийзеди.

* * *

Айдос Хийўаға келгеннен кейин бирден хан сарайына бармай Қутлымурат инахтикине қайрылды.

Инах оның бет әлпетинен тәшўишин уғып, үйге киремен дегенше-ақ не болғанын сөйлетип, таңлайын қайта-қайта қағып өкиниш билдирди.

— Хәзир ұллы ханның-әм басында бир мисиўбет, —деди ол ишкерилегеннен соң. — Тұўысқан қайнағасы бас қазы еди. Пара алғаны мойнына қойылып, хан найлаж зинданға салыўға мәжбүр болды. Енди ақыллы бирей параны ҳадаллап қайнағасын шығарыўға жәрдем етпесе, хан кеселге шатылады. Сизди де қабыл ете алмас, бәлким.

— Қайнағасын қутқарыўға биз тәүекел қыламыз.

Қутлымурат инахтың бойы жеңилленди.

32

Гүздің ортаңғы айы аяқланса, Жаңадәрьяға қыс кирди десе болады. Гә жаўын буршаққа айналады, гә қар епелеклейди. Самалы да шымыры, шымшып еседи.

Ушы қыйырсыз жазық даланы жайпап ескен самал қаңбақларды тұрақлатпай күүйп, жарылған собықлар менен қамыс үпелеклерине қоса жерден шаң көтерип, көзди аштырмай тұр. Думанға мегзес үпилдирик араласқан шаңғытка үйренискен кос атлы тәбияттың бул зулымлығына ырық бермей, зәңгилери тийе қатарласып, жайпарахат сөйлесип киятыр.

Самал қанша уйытқыған менен олардың тұй сыртынан еди. Шаршаған атлардың қуйрықлары желпилдеп, қапталда көрине бергени ушын иркилип, атларының қуйрықларын түйип алды.

— ...Әне, Мыржық иним, қазақ ханын-әм көрдик, — деди Маман атқа қайта мингеннен кейин, —Хайранман, ханның бос ўәдесинен басқа устығанлы не гәпин алып қайттық? Усыннан я Қоңырат хәкими, я Хийўа ханы, я Бухара елди шаппағай дей бер. Шапса, жуўықта жәрдем

келетуғыны гүмилжи. Ханлар бүйтип бир-бири менен хал сынасып, пухараны қыса бермегенде не қылады екен. Ой жиберсең, әлемде гилең аңлыспа... Биреу-биреуден баталмайды... Билмедим, я хәмме тәсилпаз болып баратыр, я хәмме өзінше күшли...

Мыржық қазақ аүйлларына араласыудан бұрынғы ғалмағалын ұмытқан еди. Себеби, қайсы аүйлға барса да хұрмет көрди, талай аүйлларда тойға гез келип, ел атынан палұанлық қылды, базы тойларда жығылып қалса да, ели атына нұқсан келтирмей, қазақлар байрақ берди. Соған қарап бұл елдің ханы да жақсы шығар деген пәмде еди, хан менен сөйлесиктен соң шарқы пәлек қыяллары гүзги үпелектей ұшты. Хәзир ол Маманды тыңлау менен, бұл әлемнің алдамшы ақыбетлерине түсинип жасаудың қыйынлығы үстинде бас қатырыуда: "Гилең аңлыспа..." "Дұрыс баха, — деди өзінше. — Тири жандики гилең аңлыспа... Биреуди биреу мүнжип, биреудің қолайын биреу излеген заман... Палұанлардың тәсилине ұқсайды... "Гилең аңлыспа..." Ырас, биз үш ханалас бир-биримизди аңлуймыз, сонда басқалар-ше? Хеш-кимге күлиуге болмайды..."

Маман оған көз астынан қарап, әлленәрселерге кеули толып, өзін-өзи алдарқатқанын шырайынан сезди.

— Мыржық иним, хеш өкинетуғыны жоқ. Тәсилпазлық ханлықтың бас сүтини болады... Ең баслысы, аүйлларынан қанша дос арттырдық. Басқа мүшkil түссе, хан емес, солар жәрдем етеди. Өзлеримиз қарапайым, сол ұшын қарапайымлары менен хәмдамлық жақсы... Хә, сений, орыс патшасына жетип барармедик? Бабалардың бұрынғы арзасын айтқанда, пай, пай, кең елдің дастурханы да кең, паналық шалғайы да кең..

— Маман аға, егер, орыс патшасына барсаң, "қарақалпақ халқының саны қанша?" деп сораса, қәйтип тәрийплер едің?

Маман күлди.

— Қызық сорау бердің ғой, иним. Егер орыс патшасының сарайына табаным тийсе, ол сораса, "қарақалпақлар ұллы дүбелей жылларында шайпатылған бир теңизден бөлинип қалған қолтық көлдің балығы шелли санаулы" дер едим.

— Үрп-әдети, әдеп-икрамы, жауынгерлиги қалай десе, не дер едің?

— Дүньядағы ең ұллы теңизлердің балығына тән қәсийеттің хәммеси көлдің балығынан да табылады дер едим.

Уйытқыған самал бираз пәсейсе де, бұлытсыз аспанды төңкерип қойғандай көк Арал теңизи тамандағы тегис алаңлықта жумалап баратырған бийпаян қаңбақлар көринди.

— Тәғдири анаў қаңбақлардың тәғдирине сәйкеслигин-әм уқтырар ма едиңиз?

— Әлбетте, иним.

— Аўылыңыздағы көпес Тимофеев пенен уста Никифоров жөнинде не дер едиңиз?

— Тимофеев сыяқлылардың бaзы қылықтары ушын орысят елинен безгимиз келеди, ал қарапайым уста Никифоров сыяқлылар ушын орысят патшасының зәхәрине де қайылмыз дер едим.

Олар ұсылайынша сөйлесіу менен бираз жол өндирди. Бирақ, аўылда хәсиретли ўақыя күтип алды. Биринши ушырасқан падашыдан-ақ, Айдос аўылына коса бир қатар аўылларға Қоңырат хәкиминиң шабыўыл қылғанын еситти. Денелери жўўласып атларынан жығыла жазлап, Маманның үйине зорға жетти. Бул жерде уста Никифоров баласы Якоб пенен отыр екен. Шашлары бийдай сабандай тозаңғып жүретуғын кишкене бала қарақалпақшаны бир қарақалпақ баласындай билгени ушын ба, базда Мамандикине келсе аўзы тынбайтуғын сөйлемшек еди, хәзир жүдә солып қалыпты, шашлары да жатық. Әкесиниң көзлеринде қайғы-хәсирет, Маман олардың қайғысын айттырмай-ақ түсинди:

— Келмеди ме?

— Келмеди, Маман, Қоңырат хәкимн гүллән қызларды бенде қылып әкеткен. Мениң сорлы хаялым қашаман деп суйға кетип өлген деген өсек бар.

— Барып қайталмадың ба?

— Тимофеев жибермейди. Саған келип айтыўға үш күн жалынғанда, бүгин зорға урықсат етти. Ол суй менен баратырып Қоңырат хәкиминиң күшин көрген екен, "хаялыңды излеп барсаң, зыяны маған тийеди" дейди.

— Уруўымыздан еки қыз-әм жиберген едик. Олар ше?

— Усы хабарды таўып келген сол қызлардың ата-аналары ғой, Маман.

Мыржық жер шұқланды. Маман ат қағып шаршағанын умытып бирден түргелип кетебережақ пишинде отырыпты.

Соның арасында Есенгелди сары менен аўыл кәтқудаларынан бир топары кирди. Айдостың отаўына жиберген қызлардың әкелери де пайда болды. Маман оларды сөйлетпестен:

— Айдос не питкерип қалды екен? — деди.

— Биреўлер ол атқосшысы менен қосып өлтирилген дейди, екіншилер жан саўғалап Хийўаға қашқан дейди.

Шаңырақтан қан қуйылғандай хәмме ләм-мийимсиз. Мыржықтың иши-баўыры өртенип, шешилмес жумбақ пенен бәнт, Маманның бұўынлары

балталанған секилли жүресине отыра алмай, керегеге арқасын бере қыйсайды.

— Ел ағасы жаман болса, елин жолаушы шабады деген ұсы, — деп сарсылды қызы бенде болғанлардан бири.

— Қызларыңызды көре алмадыңыз ба? — деди Маман оларға.

— Көрсетпейди. Қайсы ауылдың қызы бенде болса, сол ауылдың бас бийи келсин дейди. Оларды Хорасанға сатадымыш деген-әм сыпсың бар.

Алба-дүлба шапанына таза қан шашыраған Гүлимбет "сөксанар" дың асығыс кириуі, отырғанларды әбден қорқытты.

— Ұа, аманлық па?—дести хәмме бир ауыздан.

"Сөксанарда" сөйлерге хал жоқ, еки көзи жаўтаңлап, отырғанларға бирим-бирим қарап шықты хәм жылап жиберди.

— Қурыдым, қурыдым, ағайинлер.,.

— Не болды?

— "Дәўлет басы" өгизим өлди. Тоңға тайып өлгенин қәйтерсең.

— Сол ма?

— Зорға, халаллап, адамларға дәнге деңгене қылың десем, ғарры өгиздин шандыр ети кимге дәри деп, хешким алмайды. Заман бузылған. Адамларда мийрим-шәпәәт жоқ.

Биразларда оған жек көриу нәпрети, биреўлерде оның үстинен сықақ кейпи пайда болды.

— Қызыңнан не хабар бар? — деди Мыржық.

— Сен өзиң қарақалпақтың баласымысаң? Қыздың ерки мал берген адамда болмайма? Мейли, писирип жесин, Өгизимди айтыңлар!

— Соң көрермиз, шығып тұр, — деди Есенгелди сары оған. "Сөксанар" қамыстай қалтырап, кәз жасларын сыпырыуы менен сүйретиле шықты.

Кәтқудалардан бири Никифоровтың баласын аяп дастұрқаннан нан сындырып берди.

Хәммениң баққаны Маманның аузы. Ол қайтадан тикленип, алдына қойылған бир кесе чайдан бир ұртлап, гүрсинди:

— Япырмай, алдымда ойқан бар деп қорқа берсең, ал-ға таслаған қәдемиң тосаңлайды, бир нәрсеге сәл тәуекел етсең, я отқа жығыласаң, я жылыўға батасаң. Атабеклер қайда?

— Тимофеевтиң адамы болып кетти, — деди Есенгелди сары, — Сонша құн салдаушы болғанына не алғанын билмейди.

— Еле беремен деп алдап қойыпты, —деди Никифоров. — Бизиң хожайын-әм теңгениң тотын жалаған көпес. Әнейликте бере қоймас.

— Онда солай, — деди ауыл кәтқудаларынан бири. — Тимофеевтиң

кемеси сұйдан шығарылмай, мұзда қатып қалған екен, соны шығарыўға кетти.

— Мыржық, шаршадың ғой-ә?

— Маман аға, рухсат етсеңиз, мен хәзир атлансам деп отырман. Қоңыратқа тартаман. Тири болса, мынаў еки жас үлкеннің қызын, Никифоровтың хаялын өз үйлерине қуўыстыраман..

— Қәне, Мыржық, кетейик деўге уялып отыр едим, түр онда.

Маманның хаялы демнің арасында нан сорпа тайын етти. Олар әбден аш болса да, аўқат жас жигиттің қара асынан кейин көринбеди. Шала-пула аўыз тийисип атланды.

33

Шабыўылға жиберилгенлер келгенде хәкимнің бас итибары нөкерлерде емес, бенде қызларды тўеллеўге қаратылды. Әмиўдәрьядан аман өткенлерден еки қыз кемислигин анықлады. Оларды жасырған нөкерлерди тез таптырып, "хара́м нийетли гәззаплар" деген айып пенен, қаланың ортасындағы жаптың көпирине байлатты, қәлеген жолаушының бир-бирден кесек атып өтиўине рухсат етилди. Хәкимнің өзимшил нөкерлерге жазасы әскер басы Бегиске де мақул түсти. Бирақ, оған Айтмұрат қызыл беттиң өткен сапары хорасанлы ат саўдагерлерине жолығып неге келисип қайтқаны қараңғы еди. Усы күни Қоңырат көшелеринде бир топар хорасанлылардың пайда болып, Хәким олар менен асығыс сөйлесик жүргизип, бенде кырқ қыз он бир атқа аўмастырылатуғынын айтқанда ғана, истиң төркинине түсинип, аң-таңы шықты.

— Уллы Хәким, қызлар Қоңырат ханлығына хызмет ушын алдырылған жоқпеди? — деди аңырайып.

Хәкимнің жұмықлаў көзлеринде жөги налыс, жөги ашыныў излери көринип, Бегистиң кең ийнине аппақ алақанын қойды да, ашыў менен дирилдеп тұрғанын сезип, бир кесе суўық шарап ишкизди. Оның ишки зердеси буның мененде басылмағанын сезді, шашы әллеқашан ағарса да, енди ғана ақ араласып киятырған сақалын сыйпалады:

— Периштем, ийттиң налысы қудайға жеткенде аспаннан сүйек жаўар еди. Бийшара нашар, — киси перзенти, киси хызметкери. Лекин биз Айдостың игри исин тўўрылап атырмыз. Ол Хийўа ханына бийпул саўға қылмакшы еди, биз Хорасан ханына саттық. Қызлар енди елине он бир ат болып хызмет етеди.

Үскини қуйылған әскер басысын жубатыў ушын хәким Айтмұрат қызыл

бетти шақырып:

— Төрги жайдағы сеңсең постынды әкеліп жап, — деп ийеги мекен Бегисти көрсетті.

Қызыл бет көзди ашып жумғанша хәкимнің бұйрығын бәржай қылды.

— Айтмұрат, енди өзің хәзірлен, — деди хәм тикейіп. — Қырқ атлы менен хорасанлыларды Гөне Үргенишке шекем ұзатасаң. Кайтысын Асан бий аұылына қайрыл, зил бөкселердин берм-ан көшіұин тезлет, Бегис периштем, түргел, атларды керемиз.

Атлар арнаұлы сейисханада еди. Сырттан қарағанда түркмени "яұмыты" ларынан онша парқ қылмайды. Хәкимнің өзи қойған сейистиң айтыұына қарағанда, он бири де қарапайым ат емес, адам билмес қасийетке ийе он бир тулпар. Минип шыққан батыр гөзлеген төбесин аяқ асты қылады, ең беккем полат та бұл атлардың туяғы астында ерийди.

Лапкөйликке Бегистиң езиұинде күлки пайда болды.

— Қәне, периштем, қайсысын қәледің? — деди хәким пайттан пайдаланып.

— Бәри де бирегей екен.

— Сейис, ертең азанда төрдеги ақ туяқ, қайшы қулақ көктің екеұине де ер сал. Бири маған, бири Бегис периштем. Егер Айтмұрат қызыл бет Асан аұылын көшіртип келсе, берги қара торы соныки болады. Мыржық ырысына теппегенде мынаұ арыслан омыраұлы қараны сол минер еди.

Хәкимнің ат көриұге шыққанын еситкен қала бийлери, байлар, саұдагерлер топланып жол тосып түр еди, суұпы кеұилсиз күнлерги әдетине салып, олар менен сәлемлесе сала өтип кете бермеді.

— Гилең ығбаллылар жыйналыпсыз, — деди иркилип. — Бәршеңздің арзыңызды тыңлайман.

Күтиұшилердің қурашлы, сәллели баслары ийилип, куллық қылысты хәм көз астыларынан "сен болмағанда айтар едим" дегендей, бир-бирине олыя-олыя қарасты.

— Қәне периштелерим, баян қылыңлар, кимде қандай арзы бар?

Хешким "меники тәнха арзы" дей алмады.

— Арзы емес, ұллы Қоңыраттың ханы, — деп бири зибан берди. — Ысық, ийман жүзли жамалыңыз бенен дийдарласыұға келгенбиз.

— Алла зыят етсин, периштелерим. Әўеле құдай, ығбал самалымыз оңынан есип түр. Айдостың игри нийет пенен жыйнаған қызларын тек тарқатып ғана қоймадық. Айдосқа пәнт берип Хорасанға саттық. Бұл исте периштем Бегистин аса зыят орны бар. Ығбал самалымыз оңына тұрғанына және бир мысал, бизиң ұллы шәхәримизге моллам дөгерек болып, көп

еллер қоңысласып атырғаны бәршенизге мәлим. Жұйықта жанадәрьялы Орынбай бий-әм көшип келсе, тәәжип емес. Хийўа қол астына тасланған Асан аўылын көширип келиўге периштем Айтмурат кетти. Бир қуда гўа, периштем Бегис гўа, Хорасаннан алынған онбир аттың бирин Айтмурат периштеме ғайбана инам еттим.

Топарласқанлар арасынан сақал-шашы қардай-ақ, шырайынын андызы шыққан, сәллеси, шапаны, ыштаны, хәтте, геўиши, мәсиси ақ, тирилей кепинге оралғандай арық биреў алға бир адым таслап ийилди:

— Сиздей сақый, сиздей ұллы, сиздей ақ көңил, сиздей кишипейил ханды бул әлем көрмеген.

Төремурат сўпы қыйықлана бир қарап алды да:

— Еле бул мақтаўларға арзымасам керек, периштем, Лекин, сиз айтқандай болыўға жаным себил, — деди.

Бегистиң өткир көзлери алысырақта киятырған еки атлыны таныды: бири Маман, екиншиси Мыржық еди. Бирақ көргенлери жөнинде ҳәкимге тигислик билдирмеди.

Әллеким, ҳәкимниң далада турғанлығынан пайдаланып, алысырактан даўыслап сорады:

— Көпирге байланған еки нөкер өлипти, не қылсақ екен?

Ҳәмме ҳәкимниң бетине жалтанласты. Ол кос атлыны көрип қалды:

— Мыналарға айтыңлар, маған өтинишлери болса, бир жума күтсин. Бегис периштем, егер имканлы деп тапсаң, иниң менен тиллесе бер. Сизлер, төрелер, көпирдеги өлилерди және бир күн қойыңлар. Дуйым журт көрип, қарам нийетли гәззапларға нәлет оқысын!

* * *

Маман менен Мыржық ҳәкимниң қабыл қылмайтуғынын еститип Мыржыққа таныс шарбақта қонды.

Мыржық пенен Бегис келеси күни ҳәкимниң жазғы шәрдаресиниң ығында ушырасты.

— Қәне, сөйле, Бегис.

Ҳәкимнен кейинги бұйырыўшы болып үйренген әскер-басыға жас кишиниң сәлем-әликтен бурын бұйырыўы жақпады, бирақ мәжбүрий мыйық тартып:

— Ҳа, периштем, кел, кел—деди.

—Тоты қус сұлыўлығы ушын емес, биреўди қайталағаны ушын қәдирли, дегенниң мәнисин хатыңды оқып-ақ түсмнгенмеи. Сөйлей бер. Қызлар қайда?

— Ел хызметине жумсалды.

— Ойнама.

— Ойын емес, кырк кыз он бир атқа айналды.

Мыржықтың тулабеденине шаншыў тийгендей болып гүрсинди.

— Биреўдиң көзи, биреўдиң кеўли соқыр, деген ұсыма еле?

— Жоқшылық кисиниң пейлин өзгертеди.

Немқурайды жуўаплар Мыржықтың жығырданын қайнатып, тўысқаны болмағанда керилип бир ұрыўға келип тұр. Жас кишиниң көкиреги лепирип, парасаты жоғалған сайын жас үлкенде өзін тутыў күшейди.

— Мыржық, — бұл жерде жәнжеллесий ұят, бизикине барайық. От жағып, тамақ кылғандай хызметкер бар.

— Уста Никифоровтың ҳаялы қайда? Жуўап бер!

— Әжели жетти, сўға кетип өлди. Бийғам бола бер, орыс көпеске ҳәким сеннен қайырқомырақ.

— Тоты қус, баяғыда Айдосты айыплап "Хийўаға тасып болдың"... дегенлериң есиңде ме, енди өзиңше? Билип қой, кеўли соқыр батырдың байрағы бир оқ болады.

Бегистиң иши ашыса да, жорта күлди:

— Сен қоян жүрек едиң ғой?

— Егер, жас кишилигиме нұқсан келмесе, сени өзін аспанда көрген ақмақ, сағалдың досты сары ийт дер едим.

— Тили кесилгир, ийтке ерип үриўди үйренипсең-ә?!

— Батырға қатын қарғысы жараспайды.

— Артыңа қара, ҳәкимге зыяратқа жаңадәрьялы Орынбай киятыр.

Мыржық оның хабарына ишинен инанса да, бурылмады:

— Сөйлей бер.

— Мыржық, көк өжет болма, берекет тап, биригип Айдостың жез тырнақларына кеп кийгизип, ҳұрметли жасүлкен қылайық.

— Ол қайда, ҳәзир?

— Капқа салып әкелдирмекши едим, алып жүриў қыйын болып, адам көрмес жерге таслатып едим, дәрьядан ҳәммени өткерип болып адам жиберсем, орнынан табылмапты.

— Ҳәким саған ай көринип жулдызларға көз жумғаның менен, басқаларға ол бир тамшы ғана шық. Шық шөл қандырмайды, Бегис!

— Даўысыңды көтерме! Шөли қанбасын билсе, ҳеш ким көшип келмес еди. Қоңырат дуйым жұрттың зыяратханасына айналды. Халық биледи. Халық керек десе, тастан ылай соғады.

— Уят сеники, Бегис, халықтың атынан сөйлегениң ұят. Ақыллы бағман

хәремин емес, жемисин мақтаныш етеди.

— Узын гәп—узын құйрық. Узын құйрықтың аяққа басылатуғыны өзіңе мәлим, мени хәким күтип қалды, кетемен, Мыржық. Керек десен, хәкимнің сизлерди қабыл ететуғын күни туўғанша және көрисермиз.

* * *

Төрөмурат суўпының Маманларды қабыл етиўди бир хәптеге созыўының себеби, олардың неге шыдамлылығын, сөзиниң басқа қоластындағыларға қанша дәрежеде өзимлигин барластырыў еди. Орынбайға да солқурлым мүддет белгилеп, хәкимликтің әдеттеги ғалмағалы менен бола берди. Бегистиң:

— Орынбайды неге күттирдиңиз? —деген сораўына:

— Бәри де бир тоғайдың замаррығы, "қызларды қайтар" деп елшилик қылыўға келген, — деди. Ал, Бегистен "иниң менен сөйлестің бе?" деп сорамады, ол айтпады. Жаңадәрәялыларды қабыл етиў жағдайында өзін қалай тутыўға таярланды.

Ўәдели күни азан менен хәкимге сәлемге баратырып, бетаўзы аппақ қыраў болып, шеп қолын ийгине асып таңған Айтмурат қызыл беттиң қалаға кирип қиятырғанын көрди. Жолдасларының биразлары басын, қолын таңған, еки ат жетекте, ийесиз. "Нәлетий хорасанлыдар талап жиберген екен-ә" деп қыялынан өткерди де, иркілместен хәкимнің есигине сүңгиди.

— Уллы хәким, Қызыл бетти көргендей болдым.

Хәким оны бул мәхәлде келеди деп ойламағандықтан ба, ямаса жаман түс көрип шықты ма, бирден қызып, ишки хәўирин шығара баслады:

— Усыннан ол Асан бийдің аўылын қөширип әкелмесе, суў жүқпас жалатай болғаны. Периштем, мен күтә исенгиш, ақ кеўил адамман. Исенимимди ақламаса, оннан мутлақа беземен, Ат құйрығына байлатып, сүйегин сипсе қыламан...

Есикти самал ийтергендей әстен ашып, мисли ұры пышықтай болып Айтмурат қызылбеттиң өзи кирди. Оның түринен хәкимнің жумық көзлери патыйып, уясынан атылып кете жазлады.

Айтмурат қызылбет сөйлеў орнына най қамысқа салынған хатты ұсынды.

Хәким қамысты жарып ишин ашқанша шыдамады.

— Не бәле болды?!

— Көштиң алды қозғалғанда хан ләшкери жетип келди шапты. Асан бий найзасын сындырып, хийўалыларға бас ийди. Айдос басқарып келипти.

Еки адамым шейит болды. Мына хатты бир нөкер берип кетти.

Хәким хатты ашып, бир қатара көз жүйүртып үлгермей-ақ шырайы түтигип, кең манлайы тарайған секилленди.

— Екеүйиңиз де даладан адам киргизбей тұрыңлар, — деди хәким албырақлап. — Хатты оқып болып, өзим шақыраман. — Ол есикти қаттырақ бекитип келип, бар зейни менен хатқа үңилди:

— *"Периштем. Төремурат, Қоңыратты дастурхан қылып айланасына моллам-дегерек ел қондырып атырғаныңа шадпан. Әўеле құдай, менің баяғы түсум келе береда, әўмийин! Бул хатымның мағанасын алғыр зейниң бирден-ақ илер.*

Айдос және келди, бийге емес, усланған урыға мегзес, азған, тозған, бет-аўзы тырналған, Бирақ, ези мәккәр екен. Әдеп Қутлымурат инахтикине түсипти.

Хан шеннен тыс ашыўлы. еди. Буған себеп бир саўдайы ийшан, бас қазының еки даўагерден пара алғанын көрип тутып әкелген. Билесең, пара — ҳарам. Ҳарам жеген адамның жайы зиндан. Бирақ, қазы ханның туўысқан қайнағасы еди. Сонда да ақлаўға дәлийл таппай, бармағын тислей-тислей зинданға салыўға межбүр болған. Қутлымурат инах Айдосты еитип келип, ханға "бир даўды шешиўди қарақалпақ бийине бериңиз депти. Хан "усыннан дұрыс шешим таппаса, зинданға өзін қосып саламан" депти де, арзагөй ийшанды, уламаларды, ўәзирлерин жыйнатып, Айдосқа урықсат еитпти. Айдос арзагөй ийшанның өзине муражат қылып "Қәдирли ийшаным, сизге бир сораў берейин. Набада тисиңизге ет жабысса, оны я шеп пенен, я тил менен алыўдың ҳадал-ҳарамлығы қалай?" депти. "Шөп пенен алсаңыз — ҳарам, тил менен алсаңыз жута бересиз, — ҳадал" депти ийшан. "Олай болса, бас қазының алғаны ҳадал, себеби пара тил менен алынады" депти. Отырғанлардың бәри жабырласып Айдосты мақуллапты. Хан сол демде-ақ қазыны зинданнан шығарыўға буйрық берип, Айдостың дадын тыңлапты. Айдос жетим баладай жарылыпты...

Он бир ат ушын қарақалпақтың қырқ қызын хорасанға сатқаның хәммеде кек оятыпты.

Хан ийегин сыйпап көп отырып, ҳәзир Қоңыратқа шабыўылдың бийпайдалығын айтыпты-да бәхәрге шекем таярланып, Айдостың кегин әпериўге ўәде еитпти. Өзиниң бәхәрге шекем қалада жасаўына имканият туўдырып, ақырында "Айдос, жанға ҳазар келеди, деп зәҳәрли жыланды өлтирмей, нешелерди шақтырып зәлел беретүғыныңды бил. Инилериң-әм зәҳәрли жылан, депти. Айдос бир нәрсе деп түсиниксизлеў

миңгирлеген екен, хан оған "Айдос, айдың қасындағы адам жұлдызларға сер салмас болар" депти. Сол отырыста, Хожелиниң қасындағы Асан бий аўылының Қоңыратқа көше баслағаны туўралы хабар келди. Хан дәрхал көшти тоқтатыўға, салық өндириўге еки жүзлеген атлы нөкердиң бир жүзбасысы қылып Айдосты жиберди. Хан оны көзинше өлтире көтермелегени соншелли, шығып кеткен соң кеңесгәйлер "уллы ханымыз, қарақалпақ бийин мақтаўға күтә сақыйлық еттиңиз", деп наразылық билдирипти. Сонда хан "қулды маңтасаң, төреге төсегин береди" депти. Аржағына өзиң ой жибере бер. Ақылың Хийўа ханынан артық. Бир нәсиятым бир асым балық ушын музлы суйға түсиў зәлел. Усы барған күшке қарсы саўаш қылма, ханның Айдосқа ўәде еткен бәхәрдеги шабыўылына соққы бериўге таярлан. Күшли шабыўыл болса керек. Қоңыраттан баслайды. Ханның мақсети, ҳәр жердиң аңын, сол жердиң тазысы менен аўлаў. Өз елине шабыўылға Айдостың өзін бас қылады. Айдос қол қаўсырып келискен. Буны ким жазғанын өзиң уқ, периштем".

Хәким безгектей қалтыраса да, еле мүддеттиң ұзақлығы ушын өз-өзин басты. Бегис пенен Айтмурат қызыл беттиң атын айтып даўыслады хәм датханада күтип отырған Маман менен Мыржықты шақыртты.

Олар менен қысқаша сәлемлесип дизесиниң үстине хатты жайды да:

— Хәзир мынаны тыңлаңлар, изинен сизлер менен сейлесемен, — деп, хатты даўыслап оқыўға киристи.

Хәмме силтидей тынды.

Хәким хатты оқып болып Бегиске өткерди:

— Өз көзиң менен көр, периштем, Мыржыққа да берип ал.

Бегис қағазға көз жуўыртып, Мыржыққа созып еди, ол алмады.

— Әне, периштелерим, Айдос сатқынның қыйқаңы, — деди хәким. — Сатқын адамлардың арасында доңыз, доңызлардың арасында адам деген ұсы. Бундай-әм намыссыз болар екен-ә! Сизлер маған Айдос жыйнаған қырқ қыз қайда деўге келип отырсыз. Мен оларды Айдос Хийўа ханының бағ-хәремине бийпул бермесин деп, өз жолы менен байға бердим хәм елдиң сатқын жаўларына қарсы мәртлер минетуғын он бир арғымақ алдым. Енди ең кеминде мыңға жетеғаба нөкер таярлаймыз. Жүзбасылыққа "мақул" десеңиз, қарақалпақ елиниң намысы десеңиз, хәрқайсыңызға бир арғымақ тайын. Хәзир мен дем алайын, сизлер ойласыңлар.

Бегис, Айтмурат түргелип, Маман менен Мыржықты сөйлетпей сүйрегендей қылып жайдан шығарды.

34.

Маман менен Мыржық Қоңыратқа жеткенше күтә кеүйлли, анаў-мынаў қарсылық болса ҳәкимди тақымға көкмар қылып кететуғын кейипте еди. Мой бермес күшке ушырап, пәк маңлайлары тасқа тийгендей күтә мүләйим қайтты. Ешейинде ашық сөйлесетуғын адамлар тымырықланып бир-бирине налынып әззилик қылғысы келмей киятыр.

— Бул адам белин беккемлеўге қараған екен, — деди Мыржық, Әмүдәрәяға жақынлағанда.

Оның Қоңырат ҳәкимин жоқары қойып сөйлеўи Маманға унамады.

— Иним, адам уялмаса шықпайтуғын шың жоқ. Тек тәсили мол адам екен.

Олар аржақтағы кемени күтип тұрғанда Орынбай көринди. Оның да атының жалы жатыпты, өзи де шаршаған, мойнын төмен алып, әллеқандай ойға шүмип киятыр. Атқосшысы да оны ермеклегендей салпаўсыған.

Орынбайдың шырайында шаршағаннан гөре әлленәрсеге қәнәәтленбеўшилиқ бар еди. "Ҳәкимге өкпелеп қайтса керек" деп ойлады Маман.

Мыржықтың қасты-ғәрези Орынбайдын бир сөйлеўи болды. Маманда тышқан аңлыған пышықтай көз астынан оның ҳәр бир қыймылын бақты. Орынбай олардан ғәрезсиз, ҳәтте қасында адам жоқтай, тым-тырыс отырып, урықтың бир шөби менен насыбай қабағының ишин шұқлап насыбай атты.

Атларды жалдап, өзлери кемеде, дәрјядан өткеннен кейин қуяшламада атларды құрғатты, бұнда да сөйлеспеди.

Қоңыратқа киятырсын Маман Мыржықтикинде қонып өткенликтен, енди ол мирәт қылса да қайрылмаў нийетинде еди. Орынбайдың сырлы түнериўи оның жолда қонбаў ойын және күшейтти. "Мыржықсыз, бирге қайтсам маған сөзсиз, жарылады" деп ойлады Маман.

Аз ғана жүргеннен кейин Мыржықтың аўылына кететуғын жол бөлинди. Ол жолдасларының қонып кетиўине мирәт қылып еди, Орынбай үндеген де жоқ. Маман рахмет айтып жолдастан қалмай қайта берейин деп өтинди. Оның қыялын түсинди ме, Мыржық көп зорламады.

— Өзиңиз билиңиз.

Маман аз ғана гидирип, сырын айтты.

— Жүдә аласапыран заман тўды иним. Баяғы келисим бойынша, аўылдан нөкер жыйнайман. Қазақ ханы жәрдем жиберсе, гүлалагүл, сонда да әскер басымыз өзиң боласаң, иним.

— Биреу саған, сен биреуге тас ылақтырған бұл заманда бұғып қалыу инсанлық емес ғой, Маман аға. Отын әкелийге. жарамасам, бир нөкермен, қулласы, жәнжелден тыста болғаннан араласқаным тынышырақ көринеди. Бир айдан кешикпей барып қаларман.

— Мен уста Никифоровқа ғөне қазан жыйнатып апарып пытыра қуйдырыўды келисермен. Хош, иним.

Жекме-жек қалғаннан кейин Орынбай жарылады деген Маманның пикири бийкарға шықты. Оның жетип алғанын жақтырмағандай, әўелгисинен де қапылып түнерди. Енди Маманның өзи оған түртки салыўға мәжбүр болды.

— Өз күни жақсыланыўдан мениң менен теңсең дейтуғын адам болмас екен.

Орынбай сиресип қалған мойнын бурып, көзлери құмайлана қарады:

— Күнің жақсыланса, алды менен өзин сондай болатуғын қыйлысаң.

Маман оның гәпин бий орын санап шамырқанды;

— Пил көтермегенди тил көтереди деў даналыққа жатпайды.

Олар бир аўылға араласпағанда, бираз илинисиў қәўпи бар еди.

Аўыл аралап құбладан арқаға шаўып баратырған жаршының даўысы еситилди;

— Халайық, халайық! Еситпедим деменлер! Айдос сатқын! Айдос сатқын-ы-н! Хийўадан ләшкер әкелип Асан бийдің аўылын шапты. Енди ол арқаға өтеди, бек болыңлар. Бек болыңлар...а...а...р!

"Тәсил Төремұрат сұйпы жаршысын бизлерден-әм оздырып жиберген екен-ә, нәлет" деген ой екеўине де келди, бирақ екеўи де жүй билдирмеди.

Келеси аўылда арқадан құблаға қарай шапқан жаршының даўысы жаңлап баратыр:

— Халайық, халайық! Еситпедим деменлер, Қоңырат хәкимине инанбаңлар! Қарақалпақтың қырқ қызын Хорасанға сатты-ы-ы... Онбир атка саттыыы!!! Хәкимге инанбаңлар!

— Әне, бұл Айдостың иси, — деди Маман.

— Орынбай шыдамады.

— Өткен аўылдағы жаршы унамады ма?

— Өз баҳанды айт?

— Үш тұйысқан аразласты да, пүткил елдің қазаны шайпалды. Хийўада бәле жоқ еди. Айдос бузды. Қоңырат хәкимінде бәле жоқ еди, Бегис бузыпты. Енди сени Мыржық зәхәрлеп жүрипти.

Маман кекетиў белгисинде мыйығынан күлди.

— Шын айтаман, — деп Орынбай ашылысты, — Ҳәким Айдос жөнінде бир хатты оқып берип, "Қоңырат дөгерегине көшиң келмесең хабарласпайман" деди. Бұрын ондайлығы жоқ еди... Бұхара әмирине бирге барғанда да, ондайлығын сезбегенмен. Шамамша, Бегис мийине құрт болған.

— Егер ұрыс болып қалса, қай тәрәпин аласаң?

— Айдосқа қарсыман. Барлық оңбағанлықтың уясы сол.

— Қарақалпақтың қырк қызы Хорасанға сатылғаны намысыңа тиймей ме?

— Айдос-әм сатар еди.

— Бириншиден сатпас еди, екіншиден, Хийўа менен Хорасанның парқы бар.

— Не менен дәлиллейсең?

— Маман исендиргендей жуўап табалмай тығылды.

— Әне, сен де алапаға сөйлейсең.. Себебй, Мыржықтың тәсири бар. Саған шынымды айтайын, аўылға барып, епке келген жигитти атқа миндиремен, Айдосқа қарсы.

— Айдосқа қарсы болсаң, бәрибир, Қоңырат хәкимине жәрдем бергениң емес пе?

— Оған жәрдем бермеймен, бирақ, ашық қарсы да шықпайман. Қәне, сен ырасыңды айт.

— Мен Қоңырат хәкимине қарсыман. Күш болса, хәзир шабар едим. Қазақ ханына қайтадан барып жәрдем сорайман. Әкелсем, аямайман.

— Билемен, Маман, ырасын айттың. Күшиң молайса, Айдосты да, бизди де аяқ асты қыласаң. Несин жасырайын, күшим молайса, мениң де қасты-ғәрезим сол. Айдос та, Бегис те, Мыржық та сол мақсетте. Тұұысқанды тұұысқан мүнжиген заманда ким-кимди аяйды? Кеўлиңе келгенин қыла бер. Бирақ, мен енди Бұхара әмирине бармайман. Қолдан ғарбызым тусерде болмаса, жәрдем-әм сорамайман. Хәрнәрсеге шаба берип, әмирдің алдында дым майдаланып баратырман. Майданы ким көзге иледи? Айдос та Хийўаға ири көриниў ушын ел шаўып жүр, Бегис те солай. Мен де сөйтемен. Бұхара әмири күшимди көрсе, жәрдем береді. Сен де жолыңнан қалма, қазақ ханына бар, я анабир орысларың менен тил бириктир. Яқшы... Маман, мениң мынаў аўылда қонақ жерим бар, қайрыламан. Бирге қонсаң жүр, кетсең өзиң бил.

Қуяш батып геўгим түсе баслаған пайыт еди. Орынбай сөйлениўи менен қапталдағы аўылға бұрылды, Маман оның сүйеп салды мирәәтине

ермеди.

Алда еле мүйтен аўылы бар. Әлем ғалма-ғалынан бөлек. Тарыслардың хешқайсысына араласы жоқ, пүткил миллеттиң сыншысындай жым-жырт. Бәлким, қозлампақ арасынан пай жаламақшы шығар. Барып сыр аңлаў керек. Елмиз десе бир жағына қосылсын.

Маман ұсыларды ойлап, атының жүрисин сәл тезлетти. Жалғыз ат жүйрик көринеди дегендей, шаршаған ақ боз қамшының жүши менен жол танабын құўыра берди...

35

Жанлы-жәниўарға "алқулым" берген бәхәр келип Хийўа айрықша сәнге кирди. Ерик, алма ағашларының хәрқыйлы гүллери пүткил шәхәрди жаўып, жайлар ылай дийўаллардан емес ақ-қызыл липаслы шоқ-шоқ гөззал бағлардан құралған сыяқлы. Тек минаратлар менен бийик дәрўазалар ғана алыстан көзге тасланып, гүл жамылған қалаға әлленеткен ескилик хәм хұкимдарлық кейпин берип тұрыпты.

Дәрўазалардан ғазқатар дизилип шыққан үш жүзлеген атлы ләшкер қаланың сыртындағы алаңлықта шоғыртпақланды. Олардың изинен шаўып жеткен ақ боз атлы әскер басы Мухамеджан бек, артына бир айланып, бир бағ атызындай төңкерилген Хийўаға аса сүйиспеншилик пенен қарап-қарап алды да:

— Айдос бий, — деп даўыслады, — Кәраматлы қаланың гөззаллығына бир дуўа қылыңыз да, туўры аўылыңызға баслаңыз.

Хан менен келисим бойынша шабыўыл Қоңыраттан басланыўы тийис еди. Жас әскер басының сарайдан алыслап үлгермей-ақ, өзінше буйырып тәсил салғанына, Айдостың көнгиси келмей, ҳайранлық белгиси менен дәлийил сорамақшы түр аңлатты. Әскер басы түсиндириў орнына буйырды.

— Баслаңыз, Айдос бий, соң ұғарсыз.

Айдос және ашыўлы, түпсиз ой теңизине шүмип, шырайы көлдің суўындай көгерийи менен атының жылаўын бурып, үш жүз нәкердің алдына түсти.

Мухамеджан бек муртларын сыйпап, еки қапталындағы шабарманларына көз қысып, Айдостың түсиңки еңсесин көрсетип, "қорқақ ақылсызға қараң" дегендей ым қақты да, өзи гидирди. Изиректеги топар менен киятырған Доспан қапталласа бергенде:

— Әй, сен дана, — деди мысқыллы күлки менен Айдостың еңсесин ийек нұсқап. — Алға қара. Сол ийинлерде не күш бар деп ойлайсаң?

Өзинен сәл ғаў жигиттиң жас үлкен бийдің сыртынан мазақлағаны Доспанға батып, шырайы гә қызарып, гә бозарды.

Мухамеджан бек өз өзинен шақалақлап күлди. Әскер басының шад күлкиси ләшкерлерге рухый күш берип, жүрис шыйрақланды. Иши ғымылдап киятырған Доспан бирден бас көтерди.

— Уллы әскербасымыз, сиз бийбабаның не ушын ойлы баратырғанын билгиңиз келди ме?

— Хә, хә, қәне, жорып көр, көз ашық.

— Бийбабаның ойланыўы тәәжип емес, уллы әскер басымыз. Ол кисиниң мойнында пүткил елимиздің тәғдийри тұрыпты. Хәзир ол тек өз елин емес, пүткил Хорезм олаятының тәғдийрин ойлап баратыр.

Нәмәнтай атқосшы менен сөйлесип пәнт жегени ушын ба, әскербасы:

— Хорезм олаятының тәғдийрин қарақалпақтың ойлаўы шәрт емес, — деди де, зәңгилигин тебинип алға кетти. Доспан қатал әскербасы жаманлық қылар деп ойына келтирместен, бир қәддинде Айдосты сырттан қараўыллап жүре берди.

Айдос ҳақыйқаттан ойлы еди. Ашыў менен ханға келип, мине, көп ләшкер менен қайтты. Енди пүткил елинде бетине қарсы келетуғын адам шықпайды. Ал, ақыбети не болады? Бүргеге өкпелеп қыс кийер тонды отқа таслағаны ма, ямаса жақсы мақсетлери иске асып, ели бириге ме?...

Ол, ханның мәсләхәти бойынша халықта Қоңырат хәкимине қарсылық оятыў мақсетинде жар салыў ушын Доспанды елге жиберип алған еди. Доспанның таўып келген хабарына қарағанда көп уруўлар Қоңырат хәкиминиң тәсийринде, Хийўа ханына қарсылыққа таярланып атыр. "Таярлана берсин, — деди Айдос өзинен-өзи. — Хан ләшкерине төтепки бергендей күш жоқ.

Мен билген ел болса, бир-бири менен бириге алмайды... Тоқта., тоқта Айдос, әскер басы хәзирден-ақ ханның гәпине өзгерис киргизди. Қоңыратқа емес, бизиң аўылға баслаттырды..." Айтпақшы, "дәўлетиң қайтып баратыр... Өз қорғанынды өз қолың. менен бузып жүрсең" деген ким еди. Өз қорғанымды бузыўға баратырман ба? Жоқ... Бурынғы ханлардың дәўири басқа еди. Мухамед Рахим хан олардың уранында емес, мениң елим ушын кеўлине жақсылық нуры қуйылған инсан. Бөлек-бөлек болып, бир-биримизге жаў болып жасағанымызды жақсы көрмейди, бириктириў тәрепдары. Бұл ең ағла инсанлық!".

Ол Қутлымұрат инах пенен хан алдына қалай барғанын, бас қазысын зинданға салдырып, найлажлық тонында отырған ханның қалайынша қабыл еткенін көз алдына келтирди.

— Келиң, келиң, Айдос қарақалпақ, — деди сонда хан күтә қайырқомлық түс пенен, — Сиз полат сыяқлы едиңиз, болдырыпсыз. Билесиз бе, адам деген зәхәрли жылан. Зәхәрин сыртқа атып турмаса, өзи уўланады. Көрип тұрыппан, сиз Қоңырат хәкиминиң зәхәрине гириптар болғансыз. Сарғайыпсыз. Ҳеш гәп, маўқыңызды басыңыз. Бәрине илаж табаман.

Халықтан бөлиниўди максет еткени ушын Қоңыраттың хәкимлигинен күүйлған Төремурат сұпы Бухара әмири хәм бирсыпыра қарақалпақ уруўларынын жәрдеми менен қайтадан орнын ийелегели оған қарсы хұжимге өтиў бәнеси менен, Әмүдәрьяның арқасындағы пүткил қарақалпақ уруўларына қосымша Жаңадәрьяға дейинги қазақ аўылларын жаўлап, коластына өткериўдиң жол-жобаларын ислеп, астыртын таярланып атырған Хийўа ханы жансызлары арқалы. Қоңырат хәкиминиң Айдос аўылына шабыўыл жасай жақлығын билгенде, кеңесгөйлерине былай масайрағаны бар:

"Мейли, шоқыссын, шайнассын, хәлсирессин..."

Ол ұсыннан кейин баслайжақ шабылыўының мүддетин кейинирекке созды.

Бундай мақсетлерден бийхабар Айдос бұрынлары кем сөзли ханның саўдырап кеўлин алғанына миннетдарлық пенен бас ийип, Қутлымурат инах пенен келисими бойынша, сарайда шешилмей атырған қыйын ислердиң бирине араластырыўын өтинди. Инах жылдам изин алып, қазы мәселесинин лийкинин әперди. Айдос көп ойланбай-ақ, параны тиске жабысқақ етке теңгерип ҳадаллаўы мәттәл, хан қазыны азат қылыўға бұйырып, Айдосты марапатлады.

— Гилтиң алтыннан болса ашылмас қулып жоқ, қарақалпақ бийи, алтынға бермес ақыл таптыңыз.

— Кеширерсиз, ұллы ханымыз, — деп сонда Айдос тикейип, отырды. — Бир сөз хәм пал, хәм зәхәр болар екен. Сизиң қуяшлы мийрим шәпәәтиңиз түсип, гәпим баҳаланғанына миннетдарман ұллы ханымыз.

"...Қоңырат хәкими бенде қылған қырқ қызды он бир атқа сатыпты" деген хабар келген күни хан Айдосты және қасына шақырып былай деди:

— Билесиз бе, ақыллы бий, қарақалпақтың қырқ қызы Хорасанға сатылғанына күтә қәхәрленип отырман. Мұсылманды Иран кәпирлерине сатқан Қоңырат хәкими жылдам жер менен жексен болыўы тийис. Ақыры, биз сизиң менен түбимиз бир мұсылманбыз, тилимиз түрки, бир ағаштың мийўелеримиз. Лекин, сизлер аз санлы әззи елсиз. Азға кол созыў, әззиге жәрдем бизге парыз хәм қарыз. Әттен, Қоңырат хәкиминиң жылаўында

кеткен қаналас инилериңизге қарсыласа билмессіз, деп гүманланаман. Хәзир асығығь да бийпайда. Бирақ, Хожелиниң қасындағы қарақалпақ Асан аўылы Қоңыратқа көшежақ, соған қалай қарайсыз?

— Оқ атқан адам мылтығын жасырмайды, ұллы ханымыз, — деп Айдос. шарппа жуўап қайтарды. — Изиме ләшкер ертсеңиз, Асан аўылына бүгин атланаман.

Хан бұл өтиништи дәрриў-ақ бәржай қылды. Айдос иркилмей, тапсырманы орынлап қайтты. Буннан кейин хан оны тез-тез шақырып сөйлеспеген менен, бәхәрге шекем Хийўада жасаўына мүмкинлик туўдырды...

Мине ол, ўәдесинде тұрып, Айдостың тилеги менен үш жүз нөкер атландырды. Бирақ, олар тикке Қоңыратқа бет алыўы қерек еди, кәпелимде бағыт өзгерди. Бул ханның тапсырмасы ма, я Мұхамеджан бектиң әңгимеси ме, Айдос еле ҳайран. Сораўға жас әскербасыны ашыўландырып аламанба деп, жүрексинбеди.

Оның қыялларын түсингендей Мұхамеджан бек және изинен жетти:

— Айдос бий, жүдә ойлы көринесиз?

— Мүз түсип кетти. Дәрьядан өтиў жөни қалай болар екен?

— Қа-қа-қа-қа... Соған бас қатырдыңыз ба? Артыңызға бир қараңыз, өңшең сайланды, бирегей жигитлер емес пе? Дәрьяны писент қылмайды. Бирақ мениң ойымша, бағыт өзгергенине наразысыз. Билиң. Бул әскерий сыр. Өйтпесең, Қоңырат ҳәкими биз дәрьядан өтип атырғанда бир хийле қылар еди. Қа көзлериңизден қапалық көрдим ғой. Ырасын айтайын, әўеле, сизиң аўылларды жаўлап, Қоңырат ҳәкимин жалаңашлаймыз. Соннан кейинги жағына ой жиберсеңиз түсинесиз. Төремұрат сұўпының аяқ-қолы топырланады. Қа-қа-қа-қа, — Мұхамеджан бектиң өзине өзи ырзалығы сезилди. — Айтпақшы, Айдос бий, сизден сорайын десем бәрхә ұмытаман. Жаңадәрьялы Маман дегениңиз қәдимги аты әпсана Маман орыстың өземе?

— Ол әллеқашан өлген. Бул Маман сол аты әпсана Маманның орыс патшасына кеткен күни туўылған.

— Бәсе, солай шығар-аў. Уллы ханымыз бир гәпинде, Маман орыстың өлгени ғәлет пе деп гүмансыраған еди.

"Майлы шеңгел"дин тусына келгенде Айдос атынан түсип, жерден бир қысым топырак алып маңлайына сүйкеди де, қайта атланды.

Мұхамеджан бул қылыққа таңланды:

— Не шарапат таптыңыз?

— Қарақалпақтың шегарасына келдик, ұллы әскер басымыз.

— Ҳо, -ҳо, тас болмаса, Хийўаны-әм қарақалпақтың ишине киргизе жазлапсыз. Мейли, мейли. Ал енди тапсырма: ұсыннан бұяғына алдымыздан ким ұшырасса, "кимликсиз?" "ханымыз ким? деп сорайсыз. Егер ұллы Мұхаммед Рахим ханды билмесе, мен бұйыраман, сиз жазалайсыз.

Айдостың төбесинен құйған музлы сұй мәсисинин ишине толып кеткендей болса да, қарсы хештеңе дей алмады. Ығбалына, Әмудәрьяға шекемги ұшырасқанлар арасынан Мұхаммед Рахим ханның атын еситпеген киcи гезлеспеди.

Ким ат құйрығына асылып, ким сал менен өлдим азарда Әмудәрьядан өтип алғаннан соңғы биринши аўылға араласыўдан Мухамеджан бек айрықша қоразланып, сөзге сараңы шығып қалды. Басшысының кейпине қарай нөкерлер де өзгерип жыйнақласты, шыйрақласты. Бул Айдостың еркинлигин искенжеге алып, аўхалын қоржынластырды. Әскер басыға жалтақлап, тек ығын шалыўға тырысып бақты.

Әскер басы аўыл бийине елиўлеген нөкер қосып, аўыл еркеклерин сораўға тұтыўды, гүдибузар, ҳәккилерин алдына айдап келиўди тапсырды да, Айдосқа бир шекеледи:

— Хорезм шуқыры тораңғылға бай мөкан болған менен, тораңғылға усаған адамларды жек көремен. Тораңғыл жақсы жанса да, қозы болмайды.

Бул гәпти оның не ушын айтқаны Айдосқа жумбақ болды, бирақ, киши әскер басылардың "даналық, көргишлик" деп жабырласқаны ушын, оған да бас ийзеп мақуллаўдан басқа жол қалмады.

Арадан көп өтпей-ақ нөкерлер бир топар дийқанды айдап келди.

Нәхән тораңғылдың саясына тесек салдырып аўқатланып отарған әскер басы қәдимги әдетинше Айдосқа бир шекеледи:

— Елат сеники, сорап көр.

Ат алдындағылардың не ушын ұсындай жағдайға гриптар болғаны Айдосқа белгили: олар Хийўа ханының атын билмеген. Айдос жүдә аўырдан қыймылдап тикейди хәм найзаларын алдына кесе өңгерген нөкерлерге ун қатты:

— Баян қылың!

Ағаштай қатпа, бәдайбат, тәкаббыр биреўи найзасының ушын алдындағы дийқанлардың қара мұртлас биреўиие шошайтты:

— Бунысы нағыз азыўлы доңыз!

Аўылласларынын алдында тұрған мұртлас дийқанның көзлери; оттай жанып, доңыз деп қорлаған нөкерге емес, Айдосқа аларды.. Айдостың

өңменине найза тирелгендей сәл шегинип, Мұхамеджан бекке бир бурылды. Ол дым үндемей ийегин екшеп "сорай бер, сорай бер" деди; Айдос қаддин дүзеди:

— Қәне, сөйлеңдер, кәраматлы Хийўанын ханы ким?

Хәрким хәр жерден Мұхаммед Рахим ханның атын айтыт жабырласа баслады. Қабағы жабатуғын булттай түнерген мұртлас дийқан:

— Айдос бий! — деди даўысына пәтли күш ендирип. — Халқың менен болсаң қара күнің-әм байрам деген бабаларымыз. Сен өз халқына қара күн туўдырып ким менен байрамламақшысаң?

Айдос бул қарсылыққа мәни берип үлгермей-ақ әскер басы ушып турды.

— Айдос бий, билесиз бе, хәр сөздің өз салмағы болады.

Жаман сөз дәрриў ийесине қайтарылыўы тийис. Кәраматлы Хийўа ханының жақсылығын қара күн деп түсинген, ұллы ханға садық, сиздей жас үлкен бийге қарсы даўайтқан бул ўәжсиздин сақал-мұрты алынсын, қулағы кесилсин.

Қызба әскер басыға Айдос дәлил айтпады, қынынан сүйек саплы канжарын суўырды.

Мұртластың қоллары артына қайырып байланды.

Айдалып келгенлер асығыс хәмир еткен жас әскер басыға емес, оның хәмирин тез орынлаўға кирискен, Айдостың барлық қыймылларын бақлаў менен болды. Өзине отлы көзлер кадалғанына қоллары дирилдесе де, Айдос сөйлеместеи тұрып мұртластың, он қулағын кесип таслады да, сақал-мұртын алыўды шаштәрез нөкерге тапсырып, қолының қанын қапталындағы бир түп тораңғылдың қабығына сыпыра сала кейин шегинди. Оған ырза әскер басы ұсы аўылдын бийине қылышын шошайтып:

— Әй, ағаш адам, бери жақынла, — деди. Түлки тери малақайын сәл көтериңкиреп аўыл бийи Мұхамеджан бекке қарай үнсиз еки қәдем атты.

— Қәне, қайтадан айт, кәрәматлы Хийўаның ханы ким?

— Уллы Мұхамед Рахим.

— Аўылласларың менен тәкирарла!

Ол аўылласлары менен даўыс қосып:

— Кәраматлы Хийўанын ұллы ханы Мұхамед Рахим, — деп, бирдің орнына үш ирет қайталады.

— Айдос бий, енди сиз не дейсиз? — деди әскер басы.

Көпшиликтің алдында қолын қанға бояп, өзинің не ислеп қойғанына түсинбей, лалы шығып қалған Айдос уйқыдан оянғандай бирден селк етті.

— Не хәққында?

Мухамеджан бек мырс етип күлди хәм оны қоя берип, шабарманларына нөкерлерди түеллеўди тапсырдыда, молласын алға өткерип, аўыл адамларының ҳәрбирине Хийўа ханының пухарасы екенин мойынлатып, қуран услатып шығыўды тапсырды.

Бул биразларға найдажлықтың иси болған менен, биразларда ғаўға түүдырды. Бирақ ҳешким ҳешжаққа табжыла алмай, көп атлының қоршаўында турып, Хийўа ханының пухаралығын мойынлап қуран услай берди. Саҳрайылығын, кең даланың еркин халқы екенин дәлиллеп сәл қыйқаңлық етпекши болғанлары менен ҳешким санаспады, қуран менен бирге Айдостың қанлы пышағы жүрди.

Нөкерлерди түеллеўге кеткен шабарманлардың бири әскер басының қулағына жақынлап келип сыбырлады.

— Еки нөкерди таппадық. Қатынпурыш бәлелер еди.

Соның арасында шетки бир үйден атлыға шығып, шашы уўдар дуўдар болыўы менен Әмйўдәрьяға бет алған ҳаял көринди. Хәмме жалт бұрылды.

— Тутыңлар—деди әскер басы шабарманларға.

Айдай жүзинен сызат-сызат қан аққан сулыў жас келиншек Мухамеджан бектиң алдына. әкелинди. Айдостың ғазебети қайнап, дирилдеўи менен келиншектің бетине үңилди.

— Не болды, шырағым?

— Бул не зорлық, бул не бассыныў—деди келиншек Айдосқа емес, Мухамеджан бекке тикке қарап. — Әй, әскербасы, Дәрьяға өзін таслап өлгиси келген адамды неге туттырдың? Арзы-аўхалымды билгиң келдирме? Олай болса айт, сизлердики ел бириктириў ме ямаса әззини талаў ма? Қайда хан теңлиги, қайда хан меҳри? Әй, әскербасы, мениң жүзимниң ашықлығына таңланып тұрсаң ба? Ақудай тоба де. Өзиңниң ҳаялың, я апаң, я сиңлиң бийәдеп хан нөкериниң зорлығына ушыраса не дер едиң?

Қатал әскер басынын шырайы қара сыядай дөңип, қулағына: жақын тұрған шабарманның көкирегинен түйип жиберди:

— Гөрге кирсе-әм табың сол еки нөкерди!

Онлаған нөкер шаўып кетип ең шеттеги бир үйден еки нөкерди айдап келди.

— Әй, келиншек, көтер басыңды, қара мыналар ма? — деди әскер басы. Келиншек жаўлығын көтерип:

— Усылар, — деди. — Халайық, кәрәматлы Хийўа ханының адамлары, болған шыңлықтан айтайын. Мынаў еки ҳайўан кеселбент еримниң көзинше асылды маған. Ерим төсегинен қалдаўрап турып арашаға түсип

еди, екеуі урып өлтирди.

— Болды, болды, — деди әскер басы. — Хәй, шабарман, хәй, Айдостың шабарманы, екеуіңіз бул екеуін атларыңыздың қуйрығына байлаңлар. Сүйеклери парра-парра болып хәр жерде қалғанша сүйретиңдер!

Ортаны айырып еки нөкерди сүйретип баратырған атлылардың изинен қарап Айдос қасындағы әскер басыға миннетдаршылық билдирди:

— Бир қолыңыз тикен болған менен бир қолыңыз гүл—әдил екенсиз, наятый әдил екенсиз, әскер басымыз.

Мухамеджан бектің маңлайы тершип, түнерген қабағы сәл ашылғандай болды. Күни мененги зорлыққа шыдамай қысылып тұрған аўыл адамлары бираз босасып, жас әскербасыға қаратылған ғазепли нәзерлерин жумсартты. Айдос ғарғып атына мине сала аўыл дийқанларына сүрен салды:

— Халайық, хәзир ғана көз алдыңызда не деген әдиллик исленди! Кәраматлы Хийўа ханының пытыраңқы қарақалпақларды бириктирип ел қылыўдан басқа мақсети жоқ. Хәй, түлки малақай, бес-алты жаршы сазлап бизиң алдымызға жибер, бул әдилликти журтқа данғара қылсын! Мақсет—қан төгий емес, аўыллар ұллы кәраматлы хан ләшкериниң алдына бас ийип шықсын!. Халайық, енди тарқаңлар да, нөкерлерге аўқат, атжеми таярлап әкелиңдер!

Мухамеджан бек жас келиншектің ашшы сөзине шыдамай қызбалық етип жуп нөкеринен айрылғаны ушын ба, ямаса өлгенлердиң әменгерлерине жуўап бериў қыйынлығын еследи ме, тунжырап, жеңислерине де кем салыйқалық пенен күтә кем сөзли болып қалды. Енди Айдос шырпылдап барлық аўырманлықты өз қолына алып, ләшкерлерди он-оннан жигирма үйге бөлип қондырып, азанда да барлығын өзи аралап, халқастан кейин арқаға, өз аўылына қарай жол баслады.

Келеси аўылға жетпей-ақ онлаған атлыны баслап киятырған Қабыл бий көринди. Олар хан ләшкерин таныўдан атларынан. түсип, жол шетинде бас ийди. Бул Мухамеджан бектаң кеўилин өсирип азғана жадырады.

Әне, әскербасымыз, сизиң даналығыңыздың ақыбети, — деди Айдос оны марапатлап. — Арпа ектиңиз, бийдай алдыңыз.

— Уллы ханымыз атланарда "душпан қумырсқа болса да, пилдей көр" деп нәсиятлаған еди, бул адамлардың тасасында жасырынған душпан көзли бирей қалса-әм қәўипли. Гезлескен хәр бир шаңырақтан бир адам бас ийип келмесе болмайды.

Әскер басы ұсы сөзинен кейин сөйлемей, салмақлы болып қалдыдағы, ендиги буйрықтың лийкинин және Айдос алып:

— Атлан, Қабыл бий, — деди хәм оны әскер басысына таныстырды, Мухамеджан бек оның менен қысқа ғана хал сорасты да:

— Неше нөкер менен қосыласыз? — деди.

— Қол астымда түтин түтеткен хәр шаңырақ Хиййа ханының отын жағады.

Алда бир гүрең елат көринди. Әскер басы қайтадан жанланып, ләшкерине ен жайып жүріўди буйырды.

Үш жүз атлы аўылға кире бергенде, тегис атызға қаратылған тасқын сұдай жайылып үйлерге, ылашықларға, төлелерге бөлинип кетти.

Бул аўылдан да өжетлер табылып, Хиййа ханына бағынғанына ықрар етиўден алжасқанлар да, егленгенлерде жазаланып, және биреўлердің қулағы кесилди, екіншилердің танаўы тилинди, үшіншилердің өкшелерине дүз себилди, төртиншилер қамшы жеди, хәтте, көзлери ойылғанлар да болды...

Усылайынша хан ләшкери жол үстиндеги аўылларды бағындырып "Айдос қалаға" жақынласа берди.

Бундай хәдийселер өз аўылында да хұким сүретуғынына енди көзи жеткенликтен бе, алға илгерилеген сайын Айдостың қабағы жабылды, оннан сайын Мухамеджан бек халласлап, кем-кемнен үстемлигин арттырып барды.

"Қалаға" қарағерим қалғанда ғана Айдостың жүзи булттан шыққан айдай жарқ етти, себеби, Қадирбергеннің басшылығында қаланың гүллән халқы хан ләшкериниң алдынан "нан-дүз" бенен шықты.

Бул көриниске әскербасы да шадыман болып, жүўасып, шаршаған ләшкерди үйлерге бөлип қондырыўдың илажын ойлап көриўди Айдосқа тапсырыўға оқтала бергени, оның қулағына әлле нәрселерди сыбырлап атырған Қадирбергенди көрип "қәтер барма?" деди. Айдос қулағына ништер тығылған танадай басын силкип жиберди;

— Қоңырат хәкими берман өтиўге нийетленипти.

— Мейли, өтеберсин, — деди Мухамеджан бек хеш албырамастан. — Бирақ, сиз жаршы таярлаңыз. Биз урысқа емес, сизиң "қаланы" салыўға келгенбиз. Усыны жақын этирапқа тез жайсын. — Ол артына қайрылып өзинен басқалардың бәрін аттан түсирип, зәңгисине ширениў менен найзасын көтерип сөз сөйледі.

— Хорезм арысланлары, қулақ салыңлар! Уллы хиййалылардың зиммасына берилген ис—азға қолқабыс, әззиге жәрдем. Мақсетимиз Айдос бийдің питпей қалған қаласын салып беріў еди. Әттең, Қоңырат таманынан бизге қарсы ләшкер шыққан деген ғайасат бар, соған

қарамастан өзимиздің парахат исимизді қыламыз. Бирақ, хешбир нөкер жаў-жарағын тасламаўы керек. — Ол ұсыны айтты да, киши әскер басылар жыйнап, пүткил аўылға белбеў қылып нөкер қойыўды, олардың хәрқайсысы өз орнында бел менен топырақ аўдарыўы зәрүрлигин тапсырды.

— Тикленежақ дийўал ұллы Хийўа ушын бекем қорған, — деп рухландырды ол нөкерлерин. — Егер хәзир жаў топылса, өзлериңиз ушын гезе.

Ләшкерлер жүп-жуптан тарқатылды.

— Енди мениң билиўим тийис бир ис бар, — деп Мухамеджо бек қасында жекке қалған Айдосқа бұрылды. — Набада инилериңиз бенен жүзлесер күн туўса, өзиңизди қалай тутасыз?

Асығыс баратырған киши әскер басылар менен некерлердің изинен нәше етип қарап тұрған Айқосқа бул күтилмеген сораў болды. Бети бұрыштай қызарды, қолын басына апарып, желкесин қасығанын өзи де сезбеди.

— Егер тайса лақлайтуғын болсаңыз, хәзир билдириңиз?

— Соқлығысыўдың пайты билер, — деди Айдос исенимсизлик пенен.

— Олай болса, сиз инилериңиз тәрәпине өтип, бизге қарсы келе қойыңыз!

Жас, қатал әскер басының ашыўы Айдосты тез шешим табыўға мәжбүрледі:

— Аямаса аямаспан.

Мухамеджан үндеместен, мисли қурылыстың бас устасы сыпатында, қаланың сыртқы дийўалы ушын қағылған қазықларды бойлап хәр топарға көрсетпе берип, "қаланы" ғыр-гебелек айналып шапты...

Қоңырат хәкими қанша ойланған менен Хийўа ханының шабыўылы бәхәрде басланатуғынына кеўили исенк бермеди. Бул көзаба ушын таратылғаи өсек, — деди өзінше. — Тәсилпаз хан бүгин-ертең-ақ топылса, тәәжип емес" — ұсылайынша күн сайын қорқыныш күтиў менен қаладан шығалмай-ақ қойды. Бул "жағдай оның "Ләшкеримди мыңға жеткеремен" деген ўәдесин қуры лап қылып қалдырды. Ол қанша-қанша ақшамларын уйқысыз өткерсе де, ең баслысы өзін тұтып сырттан қарағанлардың көзине хешқандай қәўипти мисе тутпайтуғын күшли хәким болып көринди. Қәйерде туўысқан-туўғанына, ағайнине, уруўына өкпелегенлер жөнинде еситсе, соларға пана болып, жарастырыўға я Қадыратқа көшириўге атлы

қатқуда жиберіуден алжасқан емес. Сондайлардың қоқтасынлары арқасынан атлы ләшкерин бес жүзге шамаластырды, болғаны.

Ол өзін қанша сергек тутып, кеуіллі жүрсе де қыстың хәр-бір күні аманлық пенен артқа тасланған сайын ишегин ийт жыртқандай азды. Бәхәрдің жақынлауы жан алғыш әзирейилдің қасына жақынлауынан кейін көрінбеді, базда құбадан ескен өлпең жипек самал, оған әзирейилдің тикенеклі жалынлы деми сыяқланып, тула-беденин шаншыұлатып күйдиретуғын еди. Ол сонда да сыр бермеуіге тырысып бақты. Жердің тоңы жибисіуден хан ләшкери топылыс қылатуғын таманнан мисли суу басқынына қарсы шабылған қайшы секилли топырақ қорған салыуды қолға алды.

Усы қорғанда жұмыс гүжип атырған күнлердің бирінде "ханның үш жүз ләшкер Әмүдәрьядан арқаға өтипти" деген хабар келді. Әне, бұл хабар оған хақыйқат бәхәр самалы болып бойын бийледі, териси жайылып қуғанғаны соншелли, топырақ үйіуіге келген ауыл адамларын сол заматта тарқатып, ләшкерлеринің бир күн еркін дем алыуына рухсат етип, намазшамын оқый сала дастығына қыйсайғанынан, ертеңине түске таман оянды. Тула бедени құстай жеңиллесипти. Мәсләхәткөйлерине қоса Айтмурат қызыл бет пенен Бегисти шақыртып, күтә жайпарахат кеңес баслады.

— Енди не дейсиз, периштелерим?

— Арқайын болмай жаудың топылысын күтиу керек, — деди Айтмурат қызыл бет.

— Жаман нийетли хан ләшкери үстимизге келгенше күтиу—зәхәрли жыланның басынан емес, қуйрығынан ұслағандай гәп, оралып шағады. Сол ушын тезлик пенен дәрьядан өтип жауды "Айдос ауылынан" өткермей гүм қылыуымыз тийис.

— Душпанымыздың душпаны достымыз болатуғыны ұллы дәрежели хәкимге айқынлығы бесенедей белгили, — деди кеңескейлерден бири. — Мениңше, дәрьяның арқасында қанша елат бизге дос екенін билип алыуымыз ушын хан ләшкеринің урысын асықпай бақлау керек.

Хәкимнің азғын жүзи құбылып, ойшаң кишкене көзлери бир ноқаттан өзгермей әдеуір отырғаннан кейін пикир айтты;

— Хан ләшкерин үстимизге әкеліп-әм көргенбиз, периштелерим. Бир түбирге еки сүрнигіу соқырлық болады. Бегис периштемнің мәсләхәти дұрыс секилли.

— Оғыры дұрыс қуласаға келдиниз, — деп жаңа сөйлеген кеңескөй бирден пикиринен қайтты. — Ерин ашшыға тиймей, душшының парқын

билмейди. Жаўды қалаға жолатпай Айдос аўылының үстінде мылжалаў керек.

Айтмурат қызылбет тилин тислеп алғандай аўзын тобарсытты. Бегистиң кеўили өсип шеп қасының үстіндеги меңи кызғылт ақ-қуба жүзине айбат берип, қос бармағы менен ұзын мұртларын алма-гезек шыйратып отырып күтә мүләйим сөйледі:

— Аўырыўдың ең сонғы қәўпи өлим екени бәршеңизге аян төрелер. Қысы менен аўырдық. Енди алдымызда еки жол бар, бири—өлим, екиншиси—жазылып қайғысыз жасаў.

Бегис пенен ишлей бахталаслықта жүретуғын Қызыл бет оның үстемлик пенен сөйлегенин жақтырмай:

— Базы ақмақларға басқаның өлими байрам, — деп салды.

Хәкимнің көзлери оттай шатнап, Қызылбетти өртеп жибере жазлады.

Ишки зәрдесин шығарып үлгерген Қызылбеттиң шегир көзлериниң нұры өшкендей мөлерди.

— Ақылсыз үш тұғысқан киси сүйене алмас тикенекли адамлар екен.

— Тикенекли болса да, бир түп жийде, он түп сыйдам торанғылдан артық, — деди Бегис.

— Периштелерим, балтаптапты қойыңлар енди, — деди хәким екеўине де бийазар кейип пенен. — Билесизлер, адамның шырайы қарасынан емес, нийети қарасынан қорқыў керек. Хийўа ханының нийети қара. Бизиң мәқсетимиз Қоңырат шәхәрин ғана емес, пүткил қарақалпақ елин сол қара нийеттиң қанлы пәнжесине бермеў. Бир жағымызды жаў талап атырғанда бүйтип отырыў-әм наисаплық. Турыңлар, пүткил қоластыма, қалаға дабыл қағыңларда, нөкерлерди топлаңлар.

Хешким тил қатпай, асығыс тарқасты.

Екинши күни бес жүз нөкер атқа минди. Муздай болып кийинип, жаў жарағын асынған хәким нөкерлерин бирқатара көзден өткерип, төрт жүзин бөлип, қалғанларына Айтмурат қызылбетти басшы қылып тапсырды:

— Қаланы қорғайсызлар.

Хәким менен ұрысқа қатнасып, Бегистен артығырақ батырлығын көрсетиўди нийет етип жүрген Қызылбетке бул күтилмеген соққы болды.

— Бегис қалсын, — деди.

— Периштем, қызба. Ағашты ағаш саплы балта менен кесер болар.

Айтмурат қызыл бет мыйығынан күлип мардыйып, желкесин қасыды.

Хәким көп егленбей Бегис пенен төрт жүз атлының алдына түсти.

Әмиўдәрьядан өткенсоң көп жүрмей-ақ олардың алдынан қол

қаўсырыўшылар молайды. Көп тарыслардан өзін сыртта тутатуғын қытай уруўының атақлы бийлеринен бири пайда болып, атынан түсіп Қоңыратқа берилгенлигин айтып бас ийгенде, хәким мәңгилик жеңиске ерискендей масайрап сала берди.

— Ҳо, периштем, кеше ғана түсима енип едиң, ҳеш абыржымай, албырамай көтер басыңды. Бизге ермесең, хәзир қайтып уруўыңды Қоңыратқа көшире бер. Ең ҳасылдар суўға тийик мәкан сеники.

Хәкимнің жеңиске исенишли мирәти ләшкерлерде әллеқандай рухый күш пайда етти.

— Хәзир хан ләшкери қәйерде?

— "Айдос аўылына" бағдар алды, — деп қытай бийи хәкимге сырын айта баслады. — Айдос, ханның әскер басысына тәжим етип келсин деп атқосшысын жиберген екен, үш қамшы урғызып қайтардым. Изинен ләшкери ғаў басарма деп едим, келмеди, билмедим, яки атқосшысы айтып бармаған, яки ләшкериниң күши әззи.

— Алла зият етсин, периштем, оғыры жақсы хабар айттың. Айдостай сатқынның жүзин көриў — гүлли гүнә! Мениң билиўимше, Хийўаның ләшкери қанша тәсилпаз болған менен өрмекшиниң аўы. Қуда қалесе, пыт-шытын шығарамыз. Периштелерим! — деп ол артындағы көп ләшкерге даўыслады, —Әўели куда, Жеңис сөзсиз бизики. Қуда сүйген Қытай уруўы бизге қосылды. — Оның жұмықлаў, бирақ өткир көзлери алысырақта қол былғаған терт атлыны көрип хәммениң дыққатын солай аўдарыў ушын, —куда қалесе ҳо, анаўлар-әм бизге киятыр! — деди.

Үлкен мақсет пенен баратырған хәкимнің үш-төрт адам ушын сонша ләшкерди иркиўи, биразларда ишлей фәзеп туўдырған менен, көпшилигине унады. Хәкимди "Меҳирлилердиң меҳирлиси" деген сөз аўыздан аўызға өтти.

Қүткенлери жетти. Олардың биреўи бетин таңған, тек тиси, көзи жылтырайды, екиншиси ерге байланған ағаштай тип-тик отыр, үшіншисиниң бети гүптей исик, төртиншисиниң мурны қанап ерниниң үстине қан қатыпты.

— Сөйлең, периштелерим.

Соңғысы алға шықты.

— Биз қорландық, қол жабыңыз, ұллы Қоңыраттың ханы. Айдос қорлады. Хийўа ханын билмеймыз, билгимиз келмейди дегенимиз ушын мынаў қылғаны. Хәммеден жеңил құтылғаны мен. Мурныма жуп муш урғызып құтылдым.

— Олар хәзир қайда?

— Билмедик, ұллы Қоңыраттың ханы. Лийкин елди шегирткедей жайпап, арқаға өтип кетти. Шамасы "Айдос аұылына" кирди.

— Олай болса периштелерим, бизге қосылыңдар. Биз сизлердей мәминнің арын арлауға шыққанбыз.

Төремурат сұпы ләшкерди баслап жүрип кетти. Бир ұақытта ол құрысқан мойнын көтерип Бегиске бұрылды:

— Егер Айдос пенен жүзлесип қылышласар күн туўса, не қылар екенсең, периштем?

— Бенде қылың бәрхә қулып астында сақлайман.

— Ол, тутып ал деп, қолын қаўсырып алдыңда тура қаларма екен?

— Бийазар ұслап алыўға тийиспен.

Хәким кесесине бас шайқап, селк-селк күлди де бир нәрсе деп үлгермей-ақ, көз ұшында бир бүйирлеп шаўып баратырған атлыны көрди.

— Тут, периштем! — деди ол артындағы шабарманларынан бирине.

Хорасаннан алынған жүйрик ат коян көрген қаршығадай ұшып, хәдемей-ақ жекке атлыны хәкимнің алдынан алып шықты.

Ләшкер иркилмей жүрип баратыр. Төремурат сұпы бендениң қаны қашқан жүзине тик қарады:

— Кимсең?

Бенде сөйлемеди.

— Хан ләшкери қәйерде?

— "Айдос қалада", — деди бенде тилге келип.

— Ылыққан қаншықлар қораға тығылыпты дә? Не қылып атыр?

— Қаланың сыртқы дийўалын қайта салмақшы құсайды.

Төремурат сұпы оған исенерин де, исенбесин де билмей қолын шекесине апарып ойланып тұрды да:

— Бизден неге қаштың? — деди.

— Аұылымызда бир жас үлкен ғарры өлип, Порлытаў беттеги тамырларына намазға айтып баратыр едим. Сизлерди ұслап қояр деп қорықтым.

— Бар, жолыңнан қалма.

Бенде атына ийелик етиўден хәкимди алғыслап, сонда да қорыққанынан артына қарай-қарай кетти.

Төремурат сұпы еки қапталындағы киши әскер басыларын алма гезек көзден өтерип алып;

— Периштелерим, — деди хаяжанлы әлпайымлық пенен. — Олардың қала құрылысын баслап жибергенин қалай түсиндиңіз?

— "Намазшыға" инандыңыз ба?

— Ой, периштем, намазға айтып жүргенди ириксен, бұл халық не демейди? Барсын, жаў болғанда да қолынан түк келмейди.

"Наятый көреген, наятый сезгир инсан. Алдында басқа нәрсе ойлаў мүмкин емес!" деди Бегис ишинен.

Төремурат суўпы хешкимниң устағанлы жуўап бериўге жүрексинбейтуғынын билген соң ўақытты көп созбады.

— Ханның күши ләшкеринен емес, халықты қалай алдаўынан. ғәрезли, периштелерим. Қаланың тысқы дийўалын салыў — Айдостың ақылы емес, ханның сояқтан айтып жиберген тәсили. Хаслында сол дийўал олардың өзлерине қорғаны, өзгеге әжел гезесин таярлап атырғаны. Көз жумып үстине бара қалыў нөкерлеримизге ниспатаң наинсаплык болады. Сол ушын "Көк өзектиң" жағасынан биз де гезе қурамыз. Үстимизге келсин.

— Пәк ақыл!

Хәким нөкерлердеги мәртликти сынаў ушын айтып атыр деп түсинген Бегиске шабарманның шәпиклик қылғаны жақпады.

— Уллы Қоңыраттың хәкими, хәқыйқатлықты айтсам, бұл баланың гәпи демессиз, деп ойлайман. Қорқақлық қылыў—жеңистің гилтин душпанға өз колыңнан тапсырыў деген сөз. Усы пәттен жаздырмай қаланы қамал қылыў керек.

Төремурат суўпы Бегиске ырза кейип пенен көзлери күлимлип бир қарады, бирақ сөйлемеди.

Олар құптанлата "Көк өзекке" жетти. Нөкерлерди қәндекте қалдырып, хәким Бегисти ертип ырашқа шықты. Айнала жымжыртлық еди. Жақын-жуўықтағы аўыллардан жекке-сийрек ийт даўысы келип тұрыпты.

— Бегис периштем, хәзир нөкерлер атларынан түсип бир баўдан қамыс орсын да шом буўып, басларына дастық қылып азмаз дем алсын.

Хәким жалғыз қалған аш қасқырдай қамыс ишин бир майдан гезип қайтып келди де, жаңа жатқан нөкерлерине даўрық салды:

— Атланыңлар!

Бегис атыннан түскен менен еле отырғанда жоқ еди, атына ғарғып минип хәкимниң алдында пайда болды.

— Шабыўылды баслаймыз ба?

Хәким оған жуўап орынына, атлыларды тез еки топарға бөлип, хәрким дастық қылған шомының ушына от басып уйқыдағы аўыл үстине топылысқа хәзирлениўи зәрүрлигин буйырды.

* * *

Қоңырат хәкимине жолыққан "намазшы" Айдослардың жол аңлытып

қойған атлыларынан бири еди. Оннан барлық жағдайды билип алып, Мұхамеджан бек пенен Айдос та нөкерлерин екиге бөлип гезе тутып отыр еди. Таң атыўға мейилленип, босаңлар жаңа уйқыға мүлгий баслағанда, еки жақтан гүлlep киятырған қызыл жалын от көринди.

Еки жерден тикке шапшып даўрық салған Мұхамеджан бек пенен Айдостың даўыслары бир-бирине қарысып кетти.

— "Кәраматлы хан жигитлери, жаў, жаў!" "Сақ болыңлар!" "Жақынлатпай, оқ үзбенлер!..."

Әллеқандай бир қорқақтың бармағы тетик басып, шетиректе бир мылтық гүрс еткени мәттал, Қоңырат атлыларының еки топары да тарап, гүў алға басты.

Мұхамеджан бек те, Айдос та, бийруқсат оқ үзгенди ишлеринен сөгип наразылық билдирсе де қоңыратлылардың апыр-топыр алға басқанын көрип, буққы таслады. Оқ жетимге келгенде теңнен тикейди:

— Жигитлер, атыңлар!!

Үсти-үстине гүрсилдеген мылтықлардан ысқырған оқлар бираз атларды оммақазан аттырып, күтилмеген соққыдан қоңратлылар басқы тапты. Жерге түссе де еле жанып атырған шомлардың жақтысында ийесиз құла далаға шаўып баратырған атлар, кейнине қарай пияда зытқыған нөкерлер көринди. Әскер басы оларды қуўыўға бұйрық бермеди. Айдос қашқын атлыларднң арасында әллекимди излеген қәддинен қайтып отырмады,

Мұхамеджан бек оның туў сыртынан шаўып келип кеўилли сөйледи:

— Биз тәрепте онбеси өлди, сиз тәрепте қалай?

— Санамадым, — деди Айдос сәл өлпең даўыс пенен.

— Онда тез адам жибер, өлилерди жыйнасын. Жаў қандайлығын аўыл адамлары көрмесе болмайды.

Айдос мардыйыңқырап, жигитлерине нәзер аўдарды.

— Жигитлер, — деди жас әскер басы қуўанышын тоқтата алмай. — Енди олар бир жерге бекинис қылады, биз сол уясында ғана мылжалаймыз. Не дейсизлер?

— Жеңдик, жеңемиз, — деди кеўилли хан нөкерлери даўыа қосып.

* * *

Қоңырат хәкими ләшкерин "Көк өзекке" тирелген жерде ирикти.

— Нәлетийлер аңлып отыр екен-ә?

Жарадар бирейди миңгестирген Бегис хәммениң соңынан жетти. Ол хәкимнің не дегенин, кимди айыптағанын еситпегенликтен үндемей, мисли әке алдында гүна қылған баладай басын ийип, қапа болып тұр.

Хәким оған мингесигин түсирийүди буйырды да;

— Жигитлер! — деп дауыслады. — Биз қорқып шегиндик деп ойламаңлар. Қоңыратлылардың пәк қанын әдәлатсызлардың төккенин көргим келмеди. Ең ұтқанымыз, душпанның күши қалай, қарсылығы неден ибарат екенин барластырдық. Енди атларыңызды қасларыңызға байлаңлар да гезе қазыңлар. Олар бизди қашты деп үстимизге топылады, қылғанын алдыларына келтиремиз. — Ол Бегиске ымлап шетирек шығарып алды. — Сен дәўжүрек жигитсең, бирақ көзсиз екениңди енди билдиңғой-ә?

Бегис үнсиз тыңлап тура берди.

— Урыста еки ақыл басқы таптырады...

Хәкимнің не ушын айыблап тұрғанына Бегистиң пәми алыспай, бойын тиклеп, ашыўлы көзлерин бадырайтты:

— Қандай еки ақыл?

— Есиңде ме, хұжим тек сениң кеңесиң менен басланды. Екинши ирет-әм терис кеңес берсең, ақыбетине жүәпкер өзиң периштем. — Ол Бегистиң ашыўға бұўлығып қалтырай баслағанын сезип тўўрылады. — Периштем, егер жеңиске ерисейик десең, я мен буйыратуғын болайын, я сен мениң айтқан жеримде нышанаға туратуғын бол.

Ашыў менен басының иши гўй-гўй болып кеткен Бегис хәкимди шалыс сөйлеп тұр деп те ойламады.

— Буйырыўшы тек өзиңиз,—деди.

— Биз қанша парасат сақлап, қаланы қамал қылсақ, олардың сбры. Буннан тысқары, ханның тилегиндеги елатларды қол астымызға өткерийүдің ғамын жеўимиз керек. Сонда Айдос аўылы бөлинип, ләшкерлерине азық-аўқат жетпей адам жейтуғын болады. Келистикпе?

— Пәк ақыл.

— Олай болса орныңды ийеле. Егер үш күнге шекем топылыс қылмаса, өзлеримиз бир илаж қолланамыз.

37

Маман Қоңыраттан киятырып Мыржыққа берген ўәдеси бойынша аўылласлары менен ойласып, жүзлеген атлының басын құрады хәм Мыржық келиўден тапсырды:

—Мине, иним, енди тәғдийримиз қолыңда.

Бул оны еки ағасынан биротала ашым-айрық қылыў ушын сырлы көтермелеўи ме, ямаса жасы қайтқан бийдің шыны ма, Мыржық терең мәни бермеди. Бийдің кишипейиллигине, исенимине ырза болып, кеўли

көтерилди, "ақлармыз" деп әстерек жууап берди, бирақ ишинен "енди ағаларыма ара түсемен, парахатшылық пенен айтқаныма көндиремен" деп ойлады.

Көп кешикпей әскерий машқы баслады. Ол бұл исте еле тәжірийбесиз еди, Маманның өзи баслап берди.

Соңын ала оның билген ұсыллары да аз түйилип, атлыларын баслап қазақ аўылларына кетти. Жаслығында ханға хызмет еткен ғарры сарбазларды таўып, солардың басшылығы менен Жаңадәрья алапларында бир айдан аслам машқы қылып қайтты.

Олар кетер алдында көпес Тимофеев пенен сөйлесик жүргизип, уста Никирфоровқа пытыра қуйғызып қойыў ушын енапат шойын буйымлардың сынығын тапсырып кеткен еди. Аўылына бармастан бурын солай қайрылып, үлкен бахытсызлыққа гез келди. "Орыс аўылында" сылт еткен бенде жоқ. Қамыс қақыралардың аңсақ-саңсағы шығып атыр. Қопарылған әйнек, қапы, орынларының бир жағынан ушып кирген хәкке екінши жағынан шығып жүр. Жаңадәрьялылардың Мәкке-Мәдийнеси сияқлы устахана берен-зерен, гөне-қоқсы темир, сынық, қаңылтыр буйымларды демде-ақ тот басып, хәр жерде биреўи тоң кесектей домалап жатыр.

Маманның ишине қоз түскендей болып атынан ғарғып түсти де, Мыржықты ертип устаханаға кирди. Тапсырып кеткен шойын сынықларынан қырғыштай қалмапты. Хайранлық пенен бири-бирине қарасты. "Я Хийўадан, я Қоңыраттан келген апат" деген ой келди Мыржыққа. Бирақ, ойын ортақласыўға тартынды: "Қайсысынан болса да мениң қаналасларымның араласы бар". Маманның жуқалаң сарғыш жүзи тот басқан темирдей қаралтым-қызғышланып, тили хештеңеге гүрмелмеди.

Нөкерлердің көпшилиги атларынан түсип тасланды қақыралардың, устахананың ишлериннде, дөгереклеринде саўтанақ жер қоймай түрткилеп, сүрилгендей қылып таслады, көмилген пытыра түўе қәдирли хештеңеден намыў-нышан таппады.

— Сорлы қарақалпақтың ығбалына не болды екен? — деди Маман күтә аўыр сарсық пенен.

Нөкерлерден тили жүйриклеў бири тоңқылдады:

— Бий аға, орыслардың ўәдеге опадар, сөзлери тири хәм ири, меҳрибан, қорқыўды билмейтуғын адамлар болатуғынына исендирген едиңиз,

— Сеники не? — деди Мыржық оның аўзын қақпалап. — Қазақ арасына

барып бираз орысларды көрдик. Маман ағаның гәплериниң дұрыслығына исендик-әм. Құда қалесе, орыят патшасына барып бабаларымыздың "қосып алың, қайырқомлық қылың" деген арзысын жаңартыў нийетинде қайттық-әм.

Нөкер пикиринен қайтпай өршеленди:

— Олай болса бул неси? Көпес Тимофеев күлип турып-ақ, жылататуғын, кеспей турып ақ қанататуғын, көрсетип турып-ақ урлайтуғын найсап еди. Шығысына тартадыдағы. Аққөңил бабаларымыз неше айлық жолдан сегбир тартып барып алақандай сая сорағанда, булардың патшасы "яқшы" дей сала ўәдесин жутқан емес пе? Әўладынан не үмит, не кайыр?

Нөкерлер менен сөйлескенде орыс халқының дүньялық даңқын күтә мақтаныш қылып сөйлейтуғын Маман бийдиң мұрын тесиги төмен қарады. Бұған Мыржықтың жығырданы қайнап нөкерге ашыўлы көзлерин қадап, ұзын қара мұртларын алма-гезек шыйратты:

— Сен бунша көп сөйледің-ә? Түсик шелли шетте жүрген еки адамы менен пүткил халыққа бақа берип болама? Айтыңыз мәселен, Никифоровты ким жек көретуғын еди?

— Сол ұшын да айтып атырман, — деди нөкер қалыспай. — Қасқырға қолдан қой сойып берсеңде, тоғайға алып қашады деген ұсы емес пе? Мениң арым келетуғыны, бизлер сияқлы өз миллетиниң арына тартыўды билмейтуғын халық барма бул әлемде?

— Арысланға алысатуғын арыслан керек, — деди Маман.

Мыржық бир-еки жола Никифоров пенен сөйлесип, оның бир сөзлигине, өзи секилли, мөмин, жергиликли халықты сүйип қалғанына исенетуғын еди. Әсиресе онда орысларға биринши сүйиспеншиликти қоздырған ұсы Маманның өзи еди. Оның соңғы гәпин жақтырмады:

— Маман аға, қараңғыға тас ылақтырмаңыз.

Қасарысыўдың пайдасызлығын енди түсинип Маман желкесин қасый-қасый үнсизлик пенен жолға түсти. Қазақ сарбазларының басшылығында әскерий көп әдис үйренип қайтқан нөкерлерине ыразы бийдиң ендиги қыялы оларға мылтық аттырыў еди. Көп үмитиниң, әрманынын ақыбети пұш шыққанына кеўилсиз иши-баўры қамылып, изинде, қайтқан ғаздай дизилискен нәкерлеринде ұмытқан сыяқлы. Жас үлкенниң кейпи басқаларға жуғып, хәмменниң әпшанын қашырмаў нийетинде Мыржық жанланды:

— Маман аға, күндиз шыра жаққан ақшам қараңғыда қалады деген гәп барғой. Жақсысы, қазақ сарбазларынан үйренген жақсы қосығыңызды айтып бериңиз.

Маман тершиген ақ боз атының саўрысына қамшысын әстерек тийгизип, жүрисин сәл тезлетти де, қара қалпағының алдын қәтериңкиреп қойып, баслады:

— Жигитлер, жигитлер, ғошшақ жигитлер,
Ели ушын бас тигер батыр жигитлер.
Жигитлер дәўжүрек, қасыл жигитлер,
Елинің жаўына жасыл жигитлер."

Маманның хайран қаларлық ири даўысы бар еди. Анық ғұрыжланып қосық айтса, әтирап жаңлап, ушқан құс қонады, шапқан құлан тоқтайды. Ашыў менен бе, ол ұсы сапары да ғұрыж бенен айтқаны соншелли, абыржы өсеклери менен киятырған нөкерлер аўылға қалай келип қалғанларын бирақ билди.

Жигитлерди үйли-үйине тарқатып Маман менен Мыржық атларынан түсип үлгермей ақ, Есенгелди сары келди. Ол күтә азғын, шырайы саядағы шөптей сарғайыпты. Бетиниң териси де жыбырлайтуғын сыяқланды. Маман оны қыйынлықларға төзимлиги, бир сөзлиги, меҳрибанлығы ушын басқалардан артық баҳалайтуғын еди хәм ол бар жерде өзін бар деп сезетуғын еди. Бир айдың ишинде не ушын бундай дәрежеге түсип қалғанына таңланды, "аўырмадың ба?" дейжақ болып турды да үндемеді. Ишкерилеген соң Есенгелди сарының өзи жарылып Айдос аўылы үстинде хан ләшкери менен қоңыратлылар арасында ұрыс болып атырғанын хабарлады.

Усындай болатуғынын алдан билгенликтен бе, бирден хәўлықпастан сорады:

—Қашаннан бери?
—Он күннен асты.

Мыржық ағаларының аманлығын билиў ушын гәпке қәйтип суғылысардың есабын таппай еки жас үлкенге алма-гезек жалтақлады.

Маманның пәрўайы пансери сыякланып:

—Көпес Тимофеев көшип кетипти ғой, — деди.
—Қорқып көшипти. Айдос аўылындағы ұрыс бизиң жаққа жайылатуғынын билип көшти дейди.

—Ким?

—Никифоров пенен Атабек айтып келди.

Мыржықта да, Маманда да жанланыў пайда болды. Есенгелди сарының өзи баянлап болғанша да жанлары төзбеди:

—Олар қайда?

—Атабектикинде. Атабек те, Никифоров та тымаў. Әсиресе Никифоровтың баласы Якоб-орыс қаталлаў. Азанда көргенимде сандырақлап атыр еди.

—Ауырыў болған соң устаны журтта қалған пышыққа айналдырыпты дә жаўыз көпес.

—Олай емес күсайды. Көпес уста Никифоровқа, "егер қарақалпақлар менен оңысып жасай алсаң биротала азат етип қалдыраман, бирақ Атабек екеўиңиз мен ашық теңизге шыққанша ұзатып салың", депти. Соннан қайтысын бул бийшаралардың қамыс салын самал қуўып, теңизден үш күнде шығыпты. Аўырғанлары да соннан.

—Онда бизлер ғыбат қылыпыз-аў, — деди Маман сәл өкинишли, — Пытыралар өзлериңде ме?

—Қуўып атырғанда қоңыратлылар әкеткен.

—Не дейди?

—Аўа, солай, Маман. Урыс Айдос аўылында болған менен жәбирин бизлер көрип атырмыз. Қәдирберген онлаған нөкер менен келип хан ләшкериниң азық-аўқатына жәрдем ет деп еди, соннан үш күн соң қоңыратлылар жигирма атлы болып келди. Не деген менен хан ләшкери сыпайылаў еди, қоңыратлылар хешкимниң дүў-сыйына қарамастан керегин әкетти.

—Көрик қалып па? — деди Мыржық.

Тимофеевтиң көрикти қалдырмайтуғынына кеўли исенген менен Есенгелди сары "аўа қалдырыпты" деп айтатуғын шығар дегендей, Маманның аўызы ашылып, Есенгелди сарының бийпарық өскен муртлары астынан көринген жалақ еринлерине көз тикти.

Есенгелди сары аўзын сыйпап, жуўап берип үлгермей-ақ, сырттан әллеким "жаў!" дегендей болып еди, изи ұлы-шүў болып кетти:

—Жаў, жаў, жаў!...

Олар керегеге илдирилген жаў-жарақларын ала сала апыр-топыр далаға шықты. Жүзлеген атлы, аўылға араласып қалыпты. Бәрін шәўкер атлы Орынбай баслап киятыр. Маман оның нийети бузылса шәўкер ат минетуғынын билетуғын еди, бирақ қара қалпақ кийип, алғанын көрип өзін басты. Себеби, ол албырақлап, Маман аўылынан жәрдем сораўға нийетленсе ғана ұсылай ететуғын еди. Енди ол Есенгелди сары менен Мыржықтың ортасында өзін алдырмас беккем қоршаўда тұрғандай сезинип, алысырақтан-ақ бадабат салды;

—Орынбай, аманлық па?

Орынбай жууап орнына оң қолын жоқары көтерип, нөкерлерин ирикти.

Соның арасынша Маманлардың артжағынанда топар-топар атлылар көрине баслады. Олар хәзир ғана дем алысқа тарқатылған нөкерлер еди, аўыл арасындағы "жаў-жаў!" деген даўрыққа көтерилип киятырғаны. Бұл Маманларға әбден күш берди.

—Еситип атырғансызды, ел талайтуғын саяқлары келипте тұрған шығар, сатқын Айдос гүм болмай елге тынышлық жоқ екен, — деди Орынбай.

Оның гәпин нөкерлериниң көпшилиги тастыйықлап, Айдостың атына хәрқыйлы жаман сөзлер айтып жабырласты.

—Қоңырат хәкимине қосыла жақсыз ба?

—Ондай нийетимиз жок, Маман, — деди Орынбай. — Бирақ биз ушын Айдостың нийетин болдырмаў мааба. Егер оның уруўы Төремурат суўпыға бағынып кетежақ болса, жартысын бөлип аламыз. Қәне, жигитлерим, тәкирарлаңлар "Айдос аўылын бөлип аламыз"!

Айдос аўылын бөлип аламыз... бөлип аламыз!...

—Әне, Маман, — деди Орынбай мардыйып. — Егер сизлер қосылсаңыз, изин айтыўдың кереги жоқ. Бирақ мени Қоңырат хәкимине қосылады деп ойлама. Көргенмен, ол жеңсе, бизди ҳаўа топ қылады, сонда да оған қарсы урыспайман.

—Биз еле ойланамыз, — деди Маман.

Орынбай наразылық пенен қолын бир силтеп, изине айланды, нөкерлери үнсиз ерди.

Пүткил елди титиретип тик аяққа тұрғызған ўақыяның себепкери еки ағасы болғанына Мыржықтың жети насыры бүгилип, орнына шегеленгендей бир майдан лалы шықты. От лаўлаған ыссы жайдан музханаға киргендей тула бедени жуўылдап, тиси-тисине сақылдағанын сездирмеўге тырысқан менен, деми тарайып, көзлери патлайып, албырақлады.

Оның не ушын силейип тұрғанына дыққат аўдармай жолдаслары былайырақ шығып "Мыржық, жүр" дегенде ғана ол солай бурылды хәм ой дузағына оратылғанын бүркеў мақсетинде аўзына келгенин сорай салды:

—Қаяғы күшли деп ойлайсыз?

—Еки жағы да түлки, оққа қуйрықларын тұтады, — деди Маман.

Есенгелди сары "Сен не айттың?" дегендей көз астынан бетине қарады. Еле өз ойы менен бәнт Мыржық бир нәрсе түсиниў тўе, еситкен де жоқ. Маман өз жуўабына түсиник берди?

—Оққа тұтатуғын қуйрықлары — биз қарақалпақлар ғой.

—Қоңырат хәкимине қарағанда Хийўа ханында я тәсил көп, я

адамгершиликтің ийиси басым, —деди Есенгелди сары. — Қара геллем Қоңырат хәкимине наразыман, пүткиллей наразыман. Ол қатал жауыз. Егер биз ұрысқа араласатуғын болсақ, соған қарсы тұрыуымыз керек. Ол жеңсе және қырқ қыз түе бәримизди сатар деп қорқаман.

Маман кимге қарсы ұрысуы емес, Айдос пенен Бегисти қалай жарастыруы үстінде ойлай баслаған еді, сонлықтан Есенгелди сарыға жууап бермеді. Жас үлкен бийдің қыялын оқыған сыяқланып Мыржық исенимсізлеу гүбирленди.

—Егер олар жарастырылса...

Бүған Есенгелди сары да тил қатпады. Өз ойын шубалтып киятырған Маман Мыржықтың не хаққында айтқанын аңғармастан қалды. Солайынша үшеуі де үндеместен баратыр. Бағыты Атабек палұанның үйі.

Мыржық және шыдамсызланып үйін еследи. Қыялына келиншегин, ұлын әлленеткен нөкерлер бенде қылып, отауы Тимофеевтің қақырасындай қаңрап қалған секилленди.

—Маман аға, үйимнен хабар алып қайтсамбекен?

Атабек палұанның есигине кирер жерде иркилип, Маман Мыржыққа ойлы қарап турды да:

—Қалай барыудың жөнінде ойланып көрейик, — деди.

Бағанағы даурық пенен үйлеринен шыққан аұыл жас үлкенлеринің биразы наұкастардың кеулин сорауға келген екен. Атабек те, Никифоров та бираз сергек көринди. Тикейип отырыпты. Кишкене Якоб-орыс ғана ыңқылдап, еки бети лаплап жатыр.

Үлкен-кишиге әлипайымлығы, хұрметі, қалыс хызметі менен "Мақсым келин" атанған Атабек палұанның сұлыу келиншеги шырпылдап хызмет қылып жүр.

Қал-жағдай сорасылып, бираз нәрселер билисилгеннен кейин Мыржық "көрик қалып па?" деген сорауына Есенгелди сарыдан алалмаған жууабын Никифоровтың өзіннен алды. Көрикти ийеси әкетипти.

—Хақыйқатында ол тек байыу ұшын келген еді, — деди Никифоров көригин қалдырмаған хожайынына өкпели. — Азғана дәккиге шыдамады. Мени аяп қалдырған жоқ. Баламыз екеуимиз кемесине аұырлық ететуғын болдық.

Қалғаныңыз жүдә жақсы болған, — деп Маман оның кеулин алды хәм қуаш түслес сары шашларын ләм басып тершип атырған кишкене Якобтың басынан сыйпалады. — Қалайсаң, балам?

—Жақсыман.

Баланың жууабы хәммени қанаатландырды. Әкеси хәзир-ақ тәуір

болып кеткендей күлимілеп, қуыжыңлап жеңіл сезиніп отырды.

Ел үстине дөніп тұрған қәуіп-ұрыс хаққында қайтадан әңгіме басланды. Хәрким хәртүрлі пикир жүритіп, аўылының арасында мылтық атылмаўы ғамында ойласып, ортаға салысты.

Ойлы Маман бас көтерди.. Аўыл кәтқудалары ол отырған жерде қандай ислер үстинде тарысып пикир айтса да, көбинесе Маманның жуўмақлаў сөзин күтетуғын еди. Усы сапары да солайынша. тынышланды.

—Бул ұрысты Айдос пенен Бегистиң ала аўызлығынан туўған деп қараў қәте, — деп Маман күтә жайпарахат гәп баслады. —Солай болса да, оларды. жарастырыў ел тәғдийри ушын әхмийетли. Ел-халқымыз тәсилқор тұлкилердиң қуырығы болып оққа нышаналықтан қутылады. Ал енди Айдос пенен Бегис бизди тыңлайма, жоқ па, әне, бул жұмбақ мәселе. Мениңше, бизиң хеш қайсымызға қулақ аспайды. Себеби Мыржық биз бенен. Екеўи де "неге мен тәрепинде емес" деп Мыржыққа да ашыўлы. Мыржық олардың биреўиниң тәрепин алған менен де, келисим болмайды. Жалғыз жол, бийтәреп бир уруўдың жас үлкенин араға салып, үш туўысқанды сөйлесикке шақырыў керек.

Бул хәммеге қонды, бирақ өз елиниң басына мүшкил салған өжетлер кимниң айтқанына турады, қайсы аўыллар бийтәреп, пүткил ел үстине от кетип атырғанда бийтәреп қалыў инсаплық па, хақыйқатлық қим тәрепинде... деген пикирлер жөнинде қыйлы-қыйлы ойлар ортаға түсти.

Және Маман сөйледі:

—Бир атыздың шымшығындай өзли-өзи жуғырласып, хәзирше бийтәреп отырған мүйтен уруўы бар. Соларға өтиниш қыламыз.

—Бас бийи бундай машақаттан атлы қашады, — деди Есенгелди сары.

—Олай болса, қазақ ағайинлердиң араласыўын өтинемиз.

—Бул жүдә мақул, Маман. Халықтың тәғдийрине халық араласқаны бәринен зыят.

Қарсылық болмады.

Шыққаннан кейин ол Мыржықтың үйинен хабар алып қайтыўына урықсат берип, ұсы күнлери кимнен өш аларын билмей жүрген саяқлардың тарпыўына ўшырап қалмаў ушын жигирмалаған атлы ертип кетиўин мәсләхәт етті.

Быйылғы бәхәрдиң өзгешелиги хәрқашанғыдан жаўынлы. Базда сондай шелеклеиди, далаға адам шығалмайды. Бундай гезде шарўалар да, дийханлар да "ел тәғдийрине аспан жылап тұр" деп гәп қылысады. Жаўын

қанша молдан шелеклесе, сонша тез ашылып, қуяш жарқырайды, кеше ғана ақтаңлағы шығып құлазыған майданлар көк шөптен көрпе жамылғандай болады да қалады. Бұндай гезде шарұалар да, дийханлар да "быйыл құдай берген бәхәр еди, әттең әттен,"... десип, гә ханның, гә Қоңырат хәкиминин, гә Айдос пенен Бегистиң жети пуштына мыңсан нәлет жаўдырысады.

Хан ләшкери менен қоңыратлылардың бир-бирин аңлыўы узаққа созылып, хәр тәрәп нөкерлерине азық-түлик ушын топар-топар атлылар бөлип шығарды. Олар хәзир тыныш елатлар үстине ойқан салыўда. Атларының әри от, әри зәхәрли туяқлары кеше-бүгин ғана қуяш көрген майсаны аяўсыз женшип, жарық дүньяны көриўге талапланған талай-талай жанды қыршынынан қыйыў менен, излеринде күлирең шаңғыт қалдырып жүр. "Майлы шеңгел" ден Жаңадәрьяға шекемги аралықты мөкан қылған елатлардың тәғдийри усы атлардың туяғына басқыланған нәзик майсаға усап қалды. Күн кұры емес, әллекимниң бийпарық атқан қаңғымай оғынан-ақ талай жан тәслим етиледи. Жаўыз нөкерлер қолындағы қылышлар, найзалар, хәтте қамшылар қанша-қанша қан төгилиўине себепкер.

Усылайынша, жаўыннан кейин мұңкиген көк шөп ийисине қан ийиси араласып, пүткил қарақалпақ даласында ет түршигерлик кейип түүдырып турыпты. Набада аўыл араларында, жол бойларында, көшелерде ушырасқанларында бир-бирине исеними болмай, жүректери музға айналған секилли. Үндеспейди. Бир-бириниң оңайын излегендей томсырайысады. Мириўбет, ысықлық, хәмдамлық кемип кетти. Таныслар ушырасса, тилге келсе, бас сөзлери—я өлген, я қорланған биреўи жөнинде айтып камсығыў, бирпаралары исинген өкпесинен зәрдели нәпес алып гүрсиниў менен бой жеңилтеди.

Және биреўлери:

— Адамлары санаўлы елдиң басына бұнша саўда салғаны— құдайдың әм алжығаны, — деп кеўил жубатады, болғаны. Оларда бұннан артық дәрәмат жоқ сыяқлы. Егер некен-саяқ бас көтергенлер болса, жаў-жарақлы нөкерлердиң я нышанасы болып атылады, я машқы қарақшысы болып мойнына арқан салынып сүйретиледи.

Бир-бирин аңлысқан еки тәрәп ләшкердиң азық-аўқаты ушын таланған, қорланған елатлардың қатарында "Мыржық аўылы да" ақпардағы қопалыққа усап, сийрексип қалды. Қоңыратлылардың өзи еки рет шапты. Соңғысы көшелерде жүдә көп қан төгиспеге әкелди. Бұған себеп, аўылдан мал айдап баратырған қоңыратлыларға, өзлери де мал әкетиў ушын

шыңқан хан ләшкеринен бир топарының дусласыўы. Демде "Урыны қарақшы басты" болып аўыл үстінде қыян-кести ат ойнады, қылышлар, найзалар ҳәрекетке кирди, мылтықлар атылды. Соқлығысўда хан нөкерлери басым келди. Қоңыратлылардан малды қайтарып ийелерине тарқатты. Бирақ, олар бул жақсылығы менен шекленбей, аўылдың ийге тартар ерлерин жыйнап, аты "парахат сөйлесик" болмаса, "хан ләшкериниң азық-аўқатына жәрдем" деп, өзлеринше салғырт белгилеп, баслапқысын өндирип те кетти. Бул да аздай талаўшылардың үшінши қыйлы, Орынбай бийдиң нөкерлери пайда болды. Олар кеше ғана шабыўыл қылып, анаў-мынаў әкетиў менен қанаатленбей, "хан ләшкерине салғырт төлегениңиздиң ҳақысы" деп талайларды атқа бастырып, талайларды сабап ойқан тұрғызды, және айланып келгенше "жаңадәрьялы Орынбайларға қосылып Бухара әмириниң коластына өтемиз" деген антнама таярлайсыз деп тапсырып кетти. Әне, сөйтип, басқалардан ҳаллы, күрғын есапланған жаңа аўыл ҳәмме қатарына түсип, көп қасқырдың қамаўында шопансыз қалған бир дүркин койдай жан саўғалап, хәр жаққа телезиў менен қалды.

Қумар келиншек болып түсиўден бахты жанбай, үш туўысқанның бирлиги қашып жаўгершилик молайғанына сырнығып жүргенде жақыннан берги жийи-жийи шабыўылда әллеқандай жаўыз нийетли бир нөкер қызығып кол салар деген қәўип пенен, бетине ғожалақ жағып, өзін бәрхә төменшик тутатуғын еди. Аўылы үстінде қайталанып тұрған ала-сапыран түсиниксиз ўақыялар тартыншақ жүрегине қозғаў салды. Таң азаннан аўылға даўрық тұрғызып кимди "қайнағалап", кимди "мырзағалап" үйине жыйнады.

—Халайық, — деди ол ашыўлы батырларға тән түр менен қабақ үйип— Тәўиби қыйсық елдиң соқырлары көп болады деген гәп бар, соған қарап, қатын басқарған елдиң еркеклери қатын қылықлы болып кетер деп қорықпаўыңызды өтинемен. Бир гезде аты әпсана Маман бий "елим бүркитлер мәканы" деп мақтаныпты деп еситкен едим. Бирақ әўладтан әўләд туўмай, бул ел шымшықлар мәканына айналып баратыр.

Жыйналғанлар жас келиншектиң сөзине жағаларын ұслап, ишлеринен "әлхәббизлесип" отырды. Қумар айтар гәпин сол тамамлағанынан қайтып сөйлемеди.

—Дурыс айттың, келин, — деди ақсақаллы бир ғарры ҳасасына сүйене тургелип. — Жолбарыстың еркеги құрлым ұрғашысы да мал алады. Дәстанларда қарақалпақлардың еркегинен қатынлары көп батыр болған. Басла, еремиз!

—Ырасында бұл не қорлық? — деп жас жигитлерден бири басындағы шаршысын қолына алып, төбесін қасып тұрып уялынқырап сөйледі. — Енди жаў келсе, жанымды алғанша аўылдан үй талатпайман.

Ерлер кем-кем кызып, гезексиз сөйлеўге өтті. Кимлер қолларын мушлап тұрып, жаўға қарсы басқаратуғын адам табылса қайтпайтуғынын айтып мақтанды, кимлер аттың, жаў-жарақтың жоқлығынан күшін көрсете алмай жүргенине өкиниш билдирди.

Қумар оларды ашыў менен жыйнаса да, бундай болады деп ойламаған еди. Бирликке, мәртликлерге қуўанып, енди жаў келсе, жанғырлаўық қағыўдан хәммениң қол ұсласып тура калыўы кереклигин ескертип тарқатты. Деген менен бұл бирлик жүзеки, мәртликлер құры сөз сыяқлы түйилди. Сонда да есигиниң алдына сырық көмдирип, ушына еки бел байлатып жаңғырлаўық соқтырды. Сынаў нийетиние бир ирет жаң урдырмақшы болды да, өтирикшиниң ырас сөзи заяға кетип, хақыйқат жаў келгенде хешким шықпас деп қорықты, бирақ, ишинен сәл әзирек жаў келиўин де тиледи.

Ойы сол қуни-ақ иске асты. Кеш песинде арқа таманнан қарашор атлы көринди. Асығыс жаң урылды.

Хәр есиктен зоңқ-зонк атылып шыққан ерлер ҳапзаматта ақ қолларына бел, балта, жаба, гүрек, таяқ алып жаң сырығының түбине жыйналды. Қумар баласын қушақлады да, олардың алдына түсип, атлыларға қарсы бес-алты қәдем таслағаны сол, биреў:

— Мыржықлар ғой, — деди қуўанышлы.

Хәмме танып босасты, базылар тарқасыўға мейилленди.

Аўылында нендей ўақыялар жүз берип тұрғанын иши билип киятырған Мыржық жұрттын алдындағы келиншегин көрип мақтаныш пенен қасындағылардың бирине сыбырлады:

—Әне, менин ҳаялым.

—Мыржық аға, сонша мақтап, сонша сағынып киятырғаның ұсы жеңгей ме? — деди бир жигит қуўақыланып. — Бетин бинай өмиринде жуўама, сирә?

Қумар дегишпеге түсинип, бетиниң ғожалағын жеңи менен сыпырып, аппақ маржандай тислерин көрсете жуўап қайтарды:

— Қәйним, ұзақтан бад урыўына қарағанда, ҳа дегеннен қашпасаң бәс. Күйе деп қазаннан түнилмес болар, тойдырады.

—Сөйле, шешен, сөйле, — деди атлылардың бири қуўақы нөкерди ғажап. Ол енди Қумардың ғожалақтан тазарған аппақ жүзин көрип, ынтықлық пенен түпиригин жұтынды. Оған хәмме күлисти.

—Төрем, бир тахтқа еки-хан сыймайды, тахтыңа ийелик қылып, аўылыңды басқар, — деди де, баласын Мыржыққа ұслатып, кейин бәсти. Тез-тез үйін төсестирди.

Атлылар чай ишип бираз хәзлескеннен аўыл жас үлкенлери қайтадан жыйналып келип Мыржыққа соңғы күнлердің қыянкестилерин айтып шағынды, паракхатшылық орнатыўдың жоллары туўралы кеңес қылып Айдосқа, Бегиске барып қайтыўына өтинди. Мыржық ойланып қалды. Оның жолдасларының аңлығаны Құмардың сөйлеп кеңес бериўи еди. Ол жигитлердің ойынан шықпады. Ерин көре сала қалай "тахтын" тапсырған болса, қайтып шығыўға қыялланғаны да сезилмеди, өз хызметі менен ерлердің әңгимесин тек тыңлағаны болмаса, араласпады. Мыржық оған ара-тура сағынышлы нәзер аўдарып, хештеңе сорамастан, бийғәрез отырыпты. Бул көринислер, неликтенде, ерли зайыпты хәм күшли, хәм татыў, хәм ақыллы етип көрсетип. қоймастан, хәр қайсысында жасырын ақыл мөлдекшиллиги бардай түйиндирди, бирақ бирнәрсе деўге хешким жүрексинбеди.

—Аўылласларым, — деди Мыржық бир гезде. — Айдос пенен Бегис мениң айтқаныма жүргенде, бундай болмас еди. Жас кишиге қулақ асса, екеўи де киширейип қалатуғындай. Сол ушын бул ўазыйпаны Маман аға қолға алды. Бийтәреп мүйтен руўы арқалы шешиледи.

Биреўлерде наразылық, екиншилерде қәнәәтлениў, үшіншилерде бийтәреплик кейиплери көринди. Мыржық әңгимесин даўамлады:

—Егер урысса, Маман аға тәрeпиндеги Жаңадәрьялылар Қоңырат хәкимине қарсы урысады.

—Қазақ арасына, орыс арасына барыпты деп еситтик, бизге олардың көз қарасы қалай? — деди аўыл адамларынан бири.

Сораў хәммеге қызық көринип силтидей тынды. Құмар бир дизерлеген халында кең жеңин аўзына басып, ойнақшыған бадана көзлерин ерине тигип, тып-тыныш отыр.

—Биз көрген орыслар да, қазақлар да бири-бирин сыйлайтуғын татыў халықлар екен. Бизлерге көз қараслары да жақсы. Ғарры сарбазлары хаслан еринбей көп нәрсе үйретти.

Неликтен де бул жуўапқа жалғыз ғана Құмар қәнәәтленбеди. Ери басқа ўақытта айтпай қоятуғындай, ақшам кerpеге кирген соң да уйқы бермей, орыслар, қазақлар жөнинде көп-көп сораўлар берди. Мыржық шаршағанын сездирмей сыбырланып сөйлеп, орыслардың жоқары илим-хикмети, жаўдан қайтпас батырлықлары хәққында еситкенлерин дизип айтты да жатты. Оны тыңлаў Құмарда қызығыў үстине қызығыў оятты:

— Ерназарды орыслардың тәрбиясына бергенде ме? — Мыржық келиншегинің шашларынан сыйпалап, ырзалық пенен марапатлады:

— Нағыз анасаң, нағыз жуптымсаң, ақыллым. Маман ағаның айтқаны болса, ұсы ұрыс тамамланған соң орыс патшасына кетемен. Елдің бұрынғы арзасын жаңартамыз.

Құмар бір қолын Мыржыққа дастық қылып, екінші қолының нәзік бармақтары менен оның тебендей тикирейген ұзын мұрттарын екі жаққа айырып тарап жатып және сорады.

— Соған шекемгі ойларың, төрем?

— Айдос пенен Бегис арасында келісім болар, бірақ Хийұа ханы менен Қоңырат хәкими арасында хаслан келісім болмайды. Өзің айтқандай, бір тахтқа екі хан сыймайды. Хорезм шуқыры екі ханға азлық қылады. Сол үшін ертең қайтып, нөкерлерді ұсы өзиміздің аұылға әкеліуді Маман ағадан өтініш қыламан. Қоңырат хәкимине қарсы ұрысамыз. Хийұа ханы хәзир тура тұрсын, оннан орыс патшасының жәрдемі арқалы үлкенірек кек аламыз.

— Нөкерлериңіз күшли ме?

— Аз. Ерназарға бесик әкелген ұста орыс аұырып қалыпты. Тәуір болған сон оған көрік таұып беріп ұстаханалы болсақ, әбден күшейеміз.

— Тәәжип заман болды-аұ, төрем. Биреұ саған, сен биреұге тас ылақтырмасаң күн жоқ.

— Жақсы қатын бейиш дейди. Бейишим мениң, енди өзің хәққында айтшы...

Азанда халқастан кейін Мыржық аұылда онлаған нөкер қалдырып басқалар менен Жанадәрьяға қайтыұ машқаласында болып атыр еди, аты қара тер бір шабарман келип, есигинің алдында тоқтады да, ақшам қәйін атасы Есенгелдинің қазаланғанын хабарлады.

Бираз ойлар Құмардың әкесін жоқлап жылаған даұысы астына көмилди.

Енди Мыржық Жанадәрьяға емес, келиншегин ертип, қәйін атасының намазына кетти.

"Айдос қаланың" айналасы адамлар әрман еткен қаланың қорғанына емес, көзлери ләкет, саұселим бір ұстаның басшылығында салынып атырған ойыншық-қорғаншаға мегзейди. Аралары бес-он адамнан топырақ дүмпешиклер үйілген. Олардың хәр бирине жанбаслатып соғылған қамыс қослардан, некенсаяқ шатырлардан кирип-шыққан

жарақлы ңөкерлерди есапқа алмағанда, қорған сырттан қараған көзге зүрәәти жыйналған гүзги атызды еслетеди. Базы ақшамлары ҳәр жерден панқ етип бир мылтық атылады, қимге екени намәлим, бирақ, нөкерлердиң көзге шөп тиреп, уйқысыз таң атыратуғыны журтқа аян болып қалды, басшылардың тез-тез қайталанатуғын сөзлери менен айтканда "қала" оқ өтпес тас қорған менен қоршалған, бирақ, иште жасаған халық жыртық кеме менен ашық теңизде ығып баратырғаннан кем сезинбейди. Күннен күнге қәўип молайыўда. Дөгереқдаштағы аўыллардан азық-түлик жыйнаўға кеткен нөкерлер нобай ғәрежетли болып келсе жақсы, болмаса, барлық аўырманлық және "қала" лылардың мойнында.

Бир тәрептиң жаўы аздай, жақыннан бери қаланың арқа-шығысынан және бир бийпарасат жаў — Орынбай бийдиң атлылары пайда болды. Жаўыннан соңғы тамшыдай базы ақшамлары тыным бермейди. Шет-шебирге шыққан малларды айдап әкетеди, ал "қаладан" сыртқа жекке шыққан адам көрсе, тутып алып я сабайды, я артық-аспайын талайды. Соннан келген оларға соққы беретуғын ләшкер жиберилмей, барлық күш қоңыратлыларға қарсы жәмленди. Булай болыўынын себеби Айдостың жаңадәрьялыларды менсинбей Мұхамеджан бекке айтқан мынаў гәпи болды.

— Қоңырат ҳәкими үлкен дәрьяның бир бүйирлеген жыққыны. Шорта байланса, әниер-минйерден сызатланған оқпан өзинен өзи тыйылады.

Соңғы гезде Айдос күтә азды, тамырына қурт түскен жалғыз түп талдай солып азды. Бұған қарап журтшылық ҳәрқыйлы тон пишти: биреўлер, оның пүткил елатты хан ләшкерине талатып уруўларды бириктиремен деген нийетин болдырмай қарсылықлар молайғанынан дести, екиншилер, елди хан ләшкерине басқылатып жетемен деген данқы кери кетип, "қаласы" қамал жағдайынан босана алмағанынан дести. Кимниң нендей баҳа берип, күстаны қылғаны менен иси жоқ секилли, бирақ азып баратыр, сырттан қарағанда, баўыры пүтин сыяқланып жүретуғын жас үлкен бийдиң ишинде небары бастырыўлы қазан, өзлигинен бендеге тис жармайды. Мұхамеджан бектиң өзи сорап қалмаса. оған да ұсыныс айтқанды тоқтатты. Ол да әўелги пәттен босасқан тәризли, Айдосты қыстамайды. Дөгеректеги аўыллардан азық-түлик өндириўге кеткен нөкерлери тўўел келсе, солардың табысларына марапатланған киси усап, муртларын алма-гезек сыйпап сықақ пенен күледи:

— Айдос бий, бизди ҳәз ететуғын мәканға әкелгениң ушын рахмет.

Бул гәп Айдосқа мылтықсыз атылған оқ. Ашыў менен тулабедени

шаншыўлап, гәде жығыла жазлайды, гәде ғыжырданы қайнап қоңыратлылардың үстине ат айдағысы келип тұрады да, бәрине ырк бермей кейин шегинип шатырына кетеди, болмаса үндеместен үйине барып жатады.

Ол ұсы жасына келгенше өмирлик жолдасы Айша аналық пенен сырласыў былай тұрсын, жалғыз өзи, ойға шүмип отырғанда үстине киргенин жақтырмас еди, енди жуўасып қалды, жалғызлықтан қорқып, қасына шақырып отырғызатуғын болды.

Айша аналық ериниң минезине жаслайынан-ақ қанық. Ол өзи сорамаса өзлигинен артық-аспай бир сөз айтпастан, кеўлин жубатыўдың барлық илажларын ислеп отырады. Еки ұлын ҳеш жаққа жибермей әкесиниң кеўлин бақтырады.

Бийбабасы азғанға Доспанның да жан-ийнинде от, бул сарсықлы күнлерден қалай қутылыўдың жоллары жөнинде ақыл таўып, бийбабасына, тәселле бериўге нийетленеди, ұжыбатлы бир ой басына келмейди. Ашыў менен бармағын тислеп, келиншегине:

— "Қалайсаң, Паршагүл? — деп қояды. Жас келиншек көбинесе Айша аналықтың хызметинде болып, сол үйге түскен мусаллаттың хәммесин өзиниң хәм ериниң мойнында сезетуғын еди. Ериниң найлаж сораўларының мәнисине түсинип, оны жубатыўға талапланады, базда, Доспанның өсик шашларын сыйпалап, "маңлай жыйырмашы" деп жалбарынады.

Булардың хәммеси бир-биреўине гирттей сүйеў көринген менен хәр қайсысының иши өзінше ғыжлап, өзінше жан тербелисине түсетуғын еди.

Айдос хәзир де жан тербелисинде малдас құрынып, басын еки алақанына сүйеп отырыпты. Айша аналық бир нәрсе деўге баталмай хәр ўақта бир ийек көтерип, касқабағын бағады.

Доспан кирди. Оны Айдос сезген жоқ. Айша аналық ғам-гүмге берилген ерине селтең бермеў мақсетинде ийеги менен нұсқап орын көрсетти. Доспан жым-жырт ғана төсектиң шетине келип отырды.

Айдос әлленемирге дейин өз ойы менен өзи бәнт болып, басын шайқап гүбирленди:

— Заманың көтермесе, ҳақыйқатлық айтыў-хәм бахытсызлық.

Ериниң әззи жақларын атқосшысы билип қояма деп хаялы, ал бийбабаның әззи жақларын хаялы билип қояма деп атқосшысы қорқатуғын еди. Екеўи бир-бири менен тек көз қарас алмастырғаны болмаса, сөйлемеди, хәр бири өзін еситпегенге салды, Далада аяқ дүрсилин еситип Айдос басын тикледі, үйқыдан оянғандай көзлерин

уўқалады, оның жүзінде хәзир ғана айтып салған гәпи ушын өкингенликтің изин көрмей, Айша аналық та, Доспан да бийдің өзі тутқан жолына қайшы хеш гәп айтылмаған секилли өзлерин еркин тутып, бир нәрсе деўин күтти, бирақ, Доспанда бийбабадан буның мәнисин сорамасам болмас деген ой қалды.

Қабыл менен Қадирберген әлле нәрселер үстинде өз-ара таласыўы менен сөйлесе кирди.

Айдостың сырлы айбатынан сескенип мәжбүрий ийбе менен жән-жағына қаранып, сыйпаланып алатуғын адамлардың еркин келиўи тек Доспанға батып, иши ғымылдаў менен маңлайын шыта, бийбабасына бир нәзер таслады. Ол хештеңени елестирмегенсип, келгенлердің жайласыўы ушын орнынан сәл жылысты. Айша аналық шығып кетти.

Қабыл бий хан ләшкерине жолдан қосылса да, Мухамеджан бекке бираз унап қалған еди. Хәзир азық-түлик жыйнаўшылардың бир топарын басқарып, ислеринде шалалық қалдырмай жүр. Сол ушын ба, тили ұзын, хешкимнен де жасқанбайды. Айдосқа ушырасарда өзін тутатуғын Қадирбергенди де жорта сөзге айналдырып, шаўқым менен келиўиниң мәниси — үстемлигин көрсетиў еди. Отырар-отырмастан-ақ Айдосты илди:

— Жора, мурның қалыпты ғой!

Айдос оның сұмлықлы гәплерине итибар бермес еди, ұсы сапары ашыўы келип, "саған не керек?" дегендей алара қарады. Шеп қасының үстиндеги мең айбатын асырып, Қабыл бий қыйпақ-сыйпақ етип, Доспанға бұрылды:

— Хаў, сен де тазыдай болып қалыпсаң-ә?

Қадирбергенниң аң-таңы шығып Қабылға исенимсиз көзлерин қадады. Доспан шыдамай муң дузағын үзип бас көтерди:

— Қабыл бий, асқынламаңыз—деди кекли тисленип. — Ким көзиңизге азғын көринсе, ел тәғдирине жан ашытқаны, сиз өликсеге семиретуғын қыйлынан болсаңыз керек.

— Түби түскен шелек!

Қабыл бийдің шамырқанғаны Айдосқа унаса да, изин даўам еттирмей жайпарахат сорады:

— Қабыл, қандай мәсләхәт пенен келдің?

Атқосшыдан утылған бий әўелги үстемлигинен пәсейип тисиниң суўын сорып насыбай шақшасын излеп атырып жуўап қайтарды:

— Айдос, мине бәхәр хәм өтип баратыр, ел аш қалыў қәўпи астында. Қайтсам, егин ексем, — деп жүрмен.

— Әнеқалас, — деди Айдос бир гүрсинип хәм сүттей ақ белбеўиниң бир

ушы менен маңлайын сыпырды. — Күтә ғана мақул гәп айттың. Тезирек я әри, я бери болыұымыз керек. Жүриңлер, әскер басыға хабарласайык.

Мұхамеджан бек хәр қашанғысынша шатырдың қапталына көмилген қарақшыны тұұрымлап шаұып, машқы қылып атыр еди. Айдослардың жеделли киятырғанынан гүдиксиреп, машқысын бирден токтатты.

Айдос алысырақтан-ақ шатырдың көлеңкесинде байлап отырғызылған еки бендени көрди. Бири түркмен, екиншиси жергиликли халықлардан, Мұхамеджан бек бенделер тәрепке бир қарап алып:

— Хооо, Айдос бий, не жаңалық? — деди.

— Тәүекел қоңьтратлыларға өзимиз хұжим қылсақ, деген ойда киятырман.

— Сондағы мақсет?

— Егис келди, тезирек я әри, я бери болыұ керек.

Әскер басы қылышын конышына сырт-сырт урып, ғарқ-ғарқ күлди де, суұ кұйылған оттай бирден өшип, кабағы ұйиле пысқырды.

— Әри болайығың не? Өйтип нокерлериңе иритки салма?

— Шытайыланбай түсиниңиз!

Әскер басы тынған самалдай бирден басылып жағдай айтыұға өтти:

— Мен ұллыханның тапсырмасына садықлық қылып жүрмен. Билесиз бе, бийорын қан төкпе, лекин, Айдос айтса аұырманлықты мойнына алса, тек алға баса бер деген еди. Сизиң көзлериңизден нұр қашып албырағаныңыз, елди өзиңе бойсындырыұ мақсетиңизди шаймалаұға нийетленгениңиз қашшан еди. Енди есиңизге келипсиз. Бирақ билиңиз, барлық обал-саұап сизиң мойныңызға, мен ләшкерге хәзир бұйрық беремен!

Айдос шеп алақаны менен маңлайының терин сыпырып, көзлеринде отлы ашыұ лаұлап, ханның әскер басысына тикленди:

— Бир гәп көп тәкиарланса, шөли басылған адамға және иш деп мәжбүрий суұ берген менен барабар.

— Бир гәп көп тәкиарланса бир сызықтан қайта-қайта жүрип, изгилерге адаспастай соқпақ салып берген менен барабар.

— Жассыз, қартайғанда Афлатүндей файласуф боласыз, Мұхамеджан бек!

Мұхамеджан бек Айдостың тикенекли гәплерине мәни бермей, шатырдағы атқосшысын шақырып, бенделерди шешиндирип тинтиұди бұйырды да:

— Кәне, жақынлаң, — деди Айдосларға. — Жаңарақта тутып әкелинди. Сизлерге адам жибермекши едим.

Айдос жергиликли бендени биреўге шырамытып, жексурынлық пенен сорады:

— Не қылып жүрсең?

Әскербасының атқосшысы бендениң қулағына тығылған шүберекти алып таслады. Айдос сораўын және тәкирарлады.

— Намазға айтып келдим, — деди бенде өзине келип. — Есенгелди құдаңыз өлди.

— Усындай күнлери—әм өлемекен? — деп салды Қабыл шалтлық қылып.

Мұхамеджан бектиң езиўинен күлки көринди.

Айдос, аңсызлықта шекесине шаппат тийген баладай есенкиреп, хабаршы-бендеге қадалған күйинде бир майдан қатып тұрды. Екинши бендени тинтиўди даўам етип атырған атқосшы бир тумар таўып Мұхамеджан бекке ұсынды. Ол гүмис тумарды еки айырып, ишинен иширтки қағаз таўып, жылдам аша сала бир қатар көз жуўыртты да Айдосқа өткерди:

Сизге жазылыпты.

Айдос немқұрайдылық пенен қағазды алса да, оқыўға келгенде сам-сазы шығып қалды.

"Ассалаўма әлейкүм, Айдос ата, — делинген еди хатта. — Ғийры бир түркменди өлим пәнжесинен алып қалған сиздей уллы халық перзентине узақ-узақ өмир, бахты-саадат тилеп қалыў-әм аз. Сиз қоллаған ҳақыйқатлықтың және де бийик көтерилиўи ушын басым бир текше болыўға жараса, аяғыңыз астына салыўға таярман.

Барып дийдарласпақшы едим, еки шалғайыма асылып алған өлеси ата-анамды қыймадым.

Қораздың азанғы шақырығын ақыллылар түсинеди дейди. Мендей бир шөже қораз түркменниң даўысына қулақ асыўыңызды тилеймен.

Медиреседе оқып жүрген гезимде бир қарақалпақ баласы, халқының азлығына сырнығып, бул заманда азлық — бахытсызлық екенине налынғаны есимде. Еситиўиме қарағанда, сиз жаўыз Хийўа ханының тәсийрине берилип, аз санлы халқыңыздың үстине көп ләшкер баслап барғансыз. Бул бизиң шәхәрде көп ғаўасат тудырды. Сизге, хан ләшкерлерине қарсы енапат атлы жыйналып, жолға шығыў алдында тур. Олар Қоңырат ҳәкимине қосылады.

Бизиң бабаларымыздың "Халқы сүйген инсанды әлем сүйеди" деген әпи бар. Сиз халқы сүйген инсансыз, лекин, кең жериңиздиң нәзик гияларын атлардың отлы туяқлары менен өртеп жүрген хан ләшкерин

қыйратыўға жәрдем қылсаңыз, сиз ҳәр қашанғыдан да уллысыз.

Бас ийген бир түркмен улыңыз Алламурат мақсым".

Айдос хаттың ақырына шықты да, ойланып тұрмай пыррым-пыррым қылып, самалға ушырып жиберди.

Әскер басы оның хат оқығанда қабақ шытыўынан, қалайынша қыймылдағанына шекем бақлап тұр еди, самал күүған ақ гүбелектей ушып баратырған қағазлардың изинен мыйығынан күле қарады.

— Уллы әскер басы, — деди Айдос. — Мынаў түркменди босатыўыңызды өтинемен. Әй, бирадар, Алламурат мақсымға айтып бар, бул дүньяда мениң менен теңсең дейтуғын инсан көрмедим, бәриниң ақылы аўысып жатады, бәри "бағын, бағын" дейди. Және, айтып бар, басқаның бәхәринен өзимиздиң қысымыз абзал.

Мухамеджан бек те қарап қалмады.

— Әй, түркмен, билип қой, бүркитти ғарға менен қорқытпас болар.

Айдос намаздың хабаршысын Қәдирбергенге босаттырды. Хабаршы Айдосқа бир нәрсе айтажақ еди, өзимшил әскербасы сөйлесикке мүмкиншилик бермеди.

— Айдос бий, — деди нықыртып. — Буғадай бурқасынлайтуғын жастан өткенсиз.

Айдос мушларын қатты түйип, тамырлары шертилген менен хештеңе дей алмай, тордағы арысландай және бир гүрсинди, бирақ, тырнағынан жуда болған аңдай ыңырсып, қайтадан жайма-шұақланды.

— Кеширерсиз, ұллы әекер басы. Әлиниң хабаршысын алжасып тутқаныңызды билгенмен. Қәдирберген, биздеги жеңгеңди ертип намазға барып қайт.

Песин намазына азан айтылып, ләшкерлер жапатармақай дәрет алыўға отырғанда, түнги жасылдай жарқ етип бир атлы шаўып өтті:

— Жаў, жаў!...

Шатырлар менен топырақ дүмпешиклер айналасындағы тақырлықта шоңқайысқан пышықлар киби бир неше жүзлеген қуманлар қалдырып, хәмме бир демде атланды.

Қоңыратлылардың бекиниси тәрепте жазық дала жатырса да жаў көзге шалына қоймады, бирақ Айдосқа әллеқандай қалтыратпа тийди. Хәзир сөйлесе, көзлеринен жас тамшылайжақ. Сонлықтан ол басқалардан жүзин жасырып, өзін әскер басыдан да аўлағырақ тутыўға тырысты.

Нөкерлери арасында бос белбеўлик сезген Мухаммеджан бектиң көзлеринен от ушқынлады:

— Айдос!!!

Ири даўыстың епкини қарақалпақ бийиниң атын теңселтип, бағытын өзіне бұрды:

— Айдос бий, кәсәпатың тийсе, атаман!

Айдос әуелинде құры "қозғалаң" шығар деп ойлаған еди, әскер басының маңлайындағы жыйрықты көріп хаўлығайын деди.

— Егер шайтанлық қылып инилериңизге жеңислик берсеңиз, аямайман, аттыраман, тұқым-теберигинди аттыраман.

Ешейинде ишеклерине шеребе құйылғандай тула бедени ашып жүретуғын бий бирден дир-дир етип, бир нәрсе деўге оқталды, бирақ тили гүрмелмей, атынан аўдарылып түсе жазлады. Оның бул халатқа түсиуі— жан саўдасы емес, ал аўылласларының бийгүна төгилетуғын қаны ушын қысылып, демде ҳештеңе ойлап үлгере алмағанының ақыбети еди. Мухамеджан бек түсинсе де түсинбегенге салды:

— Жан бар жерде қаза бар, Айдос бий. Алдын ала ескерткенім ушын хаққыма дуўа қылыңыз, инилериңиз алға шықса, алды менен атпасаңыз, еңсеңизден көп мылтықтың түтеси қарап туратуғынын умытпаңыз.

— Мухамеджан бек, ұсы жасқа шекем сизсиз жасағанман. Шегиниңиз, өзим билемен!

Алда, бир жол қамыслықтың аржағында, бир бөлек бұлттай басып қиятырған қоңыратлыларды көрген Айдос атын қамшылауы менен ләшкердің алдына түсті...

... Ағасының алаяқ жийренин танып Бегис Төремұрат суўпыға өтиниш қылды:

— Уллы Қоңыраттың ханы, бул ұрыс үш тўысқанның ұрысы деген гәпиңиз бар еди. Айдосқа қарсы жекме-жек бараман.

— Қолың қалтырауық, периштем.

— Ұсы сапары аямаспан.

— Бүгинги ұрыстың ақыбети екеуиңиздің қалай алысуыңыздан ғәрезли. Аўа, периштем, Айдосты гелле қылсаң, тамам!

— Өлтирмеймен, лекин, тирилей бенде қыламан.

Қоңырат хәкими алдағы айбатлы жаўдан сескеніп қиятырса да селк-селк күлди.

— Периштем, баласаң...

Ол аўзын жыйғанша болған жоқ. Айдостың изгилерге "тез-тез!" деген даўысы еситилип, ләшкер гүў алға басты, қоңыратлылар да қалыспай "алла" лап ат қамшылады. Көзди ашып жумғанша тақырлықтың үстинде шаңғыт шаңғытқа ұласып, еки тәреп араласып кетти. Ҳешбир бұйрықсыз жуп-жуптан қылышласыў, найзаласыў басланды.

Онлаған атлысы менен бир бийиклеу төбеге көтерилген Мұхамеджан бек урысқа толық шолыу қылып Айдостың хәрекеттерин бақлады, Төремурат сұпы да урыстың барысын толық бақлайтуғын орын тапты. Оның көзлери Бегисте.

Бегистиң қоңыры, алаяқ жийреннен пәскелтеклеу көринген менен ытақшыл еди, Айдосты жақынлатпай қаймығып, көпшиликке сұңгип кетеди де, хан ләшкериниң бирин аударып, ортаны айыра шыға келеди. Атынан аударылып баратырған биреу:

— Айдос, алдастырып инице қырғызып болдың ғой, — деди.

Өзлигинен хешкимге қылыш силтемей, я найза урмай Бегисти тутып алыу машқаласында жүрген Айдос айрықша ашыу менен жеделленди.

Мұхамеджан бектиң "Ха, Айдос бий, Айдос бий, ур, ур!.." деген дауысы менен, Төремурат сұпының "Бегис периштем, Айдосты ур ол жүз нөкерге татыйды.." деген дауысқа араласып, екеуиниң де басын ғұлатты.

— Тоқта, Бегис!—деди Айдос бир айланбада. Бегис оның өлтириу нийети жоқлығын түсинип, "айда, қуу, майдан келди" деп, гә күлип, гә ашыулы ойын қурып жүр.

Бир гезде Айдостың атының жоны қызып Бегистиң изине шұқшыйып түсип алды.

— Тоқтамасаң түйреймен, Бегис!

— Өзиңди бас, Айдос бий!

— Бегис, қызба, жас кишисең, бас ий, кеширемен, болмаса, болмаса...

— Жас үлкенлигиңе сөзим жоқ, бирақ, жолың қыйсық. Хан менен қауын жеуден қашаман, пошағын етегиңе салады. Сен ұсыны бил!... — Бегис бир түп ерманыны айналып қашып жүр. Айдос оның өзи берилетуғынынан үмитин үзбей изинен қууып, сөйленип баратыр:

— Бегис, түсин! Төремурат сұпыға сениң өлимиң де, мениң өлигим де байрам.

— Хийұа ханына да солай.

— Бегис, маған қарақалпақтың бас қаласы, мешит-медиресеси жөниңде айтқаның есиңде ме? Мен басладым, ал сен, сенше? Бузып жүрсең...

— Хийұа ханының үәдеси муз үстиндеги жазыу, соны бил...

— Жоқ, жаным, өйдеме. Хәзирги хан ондай емес. Елге ханлық береді, қарақалпақ ханлығы болады! Сендеги мақсет әм сол емес пе? Елиң аты шықса бәс! Тоқта, Мұхамеджан бекке қарай шап, жас болса да, ақыллы. Кешир де!

— Сен Төремурат сұпыға бас ий. Бир сыр айтайын. Бизге

түркменлерден хәм жәрдем келеди. Оннан кейин бас ийсең, кешлик қылады.

— Ойлан, мине, арамыз найза созым, түйремей тұрман, ойлан! Ой сорлы, қаймығып қаш, болмаса, бақлап тұрыпты. Қалай көзим қыяды? Өлтиремен!

— Сен де абайла, ұсыннан гилт тоқтап өңмениңе найза тутсам, тил тартпайсан. Мени де бақлап тұрыпты.

— Мыржық қайда?

— Билмеймен!

— Үш қаналас елди тоздырдық. Мениң. жасыма барғанда өзиң өкинесең! Қой, тоқта, болмаса, болмаса... Бегис, түсин, ақылсыз туұысқаннан ақыллы душпан артық...

— Мейли, өлтир! Хяқықатлық мен тәрепте, хақықатлық ушын өлим —батырлық! Айдос, өзиң түсин, ел ушын ханлық күсеген сен де, мен де ханға душпанбыз! Мени өлтирсең, хан жыланның басын душпанының қолы менен езген болады.

Үлкен бир түп ерманыны айланып бирин-бири қуұып, демигип сөйлесип жүрген туұысқанлардың қайсысы жеңіуин бақлап тұрған Мухамеджан бек небир қолай кегирдек келгенде де, Айдостың талай мәртебе жорта найза силтегенин сезип шабарманын жиберди. Оны көрип Төремурат сұұпының да бир шабарманы қос туұысқан жүрген ерманыға қарай шапты. Екеуи бир жерде гезлесип, оларда бир-бирине найза силтесип, хәр қайсысы өз басшысының буйрығын туұысқанларға жеткере алмай, бири-бириниң найзасынан тұтып, мисли ылыққан ийтлердей илинисип қалды.

Айдос олардың неге киятырғанын уққан еди, енди ыраслап Бегиске найза силтеди. Бегис оның қәхәрленгенин түсинип, найзасының сабын найзасы менен урып сындырыуға хәм ат үстинен қапсыра қушақлап алыу нийетинде хұжимге өтті. Деген менен Бегис жаслық қылып, күши басым келди. Айдос оны өлтиреді деп хаўлықпады.

— Бегис, түсин, баўырым. Құмырсқаға бир тамшы сұў хәм теңиз. Төремурат сұўпы мисли құмырсқа. Оған Қоңырат қаласы хәм ханлық!

— Қәнәт жақсы!

— Олай емес! Оныки кимге болса да тек хұкимдарлық қылыў. Ханлық халыққа керек. Халық аз ба, көп пе, парқы жоқ, өз алдына ханлық алыўы лазым. Жұрт күсеген қала, мешит-медиресе, гөззал жайлар сонда болады...

Өз-ара қырқысып жүрген шабарманлардың хийўалысы жеңип, Қоңырат

хәкиминиң нөкерлерине қыйқыў салып, ўақытша қорғанына қашып баратырғанын көрип, Бегис олардың изинен ҳайт қойды, дүзиў жолға келгенде Айдостың аты оны күтайтпайтуғын еди. Сонлықтан өл жылан из салып қашты.

Қоңыратлылар Көк өзекке тақалғанда ғаз қатар гезелерден млтықлар атылып, хан ләшкерлериниң алдыңғыларынан биразы аттан ушты. Қоңырат хәкими өңшең мергенлерин гезеде қалдырып, атлылары менен жорта шабыўылға шыққанының мәниси енди түсиникли болды. Мухамеджан бек ләшкердиң алға басыўына буйрық бериўге жүрексинбеди. Күн бата изге қайтты.

"Қалаға" жақынлағанда изинен Айдос жетти. Сақал-шашының терине шаң қатып батпаққа аўнағандай еди. Мухамеджан бек оның келбетине толық шолыў қылып тисиниң арасынан. гижинди:

— Сатқын!

Еки ийнинен дем алып болдырып киятырған бийге жас әскер басының сөзи ништердей қадалса да нәйлаж кеширим сорады.

— Жәги! Мен кеширген менен аттан ушып жантәслим қылғанлардың руўхы кешире ме?

— От орнында күл қалыўы шәрт, ұллы әскер басы.

Мухамеджан бектиң делебеси қозып, оң қолын Айдосқа найзадай шошайтты:

— Қойыңыз, астарлы гәпти! Аңлығаным сиз болды. Бәрин жорта қылдыңыз. Иниңиз өлгенде барлық қоңыратлылар басқы табатуғын еди, аўа, басқы табатуғын еди. — Ол артына бурылып, киши әскер басылардың жақынлап, шабарманларының Айдосты қоршап жүриўин буйырды, — Билесизлер ме, бул адам да мен қарақалпақлардың ертеңги ханыман деген көкирек бар. Хә, Айдос, бийкарма, неге бетиме қарадыңыз? Ханға тил тийгизиў гүна ма? Кәраматлы хан ләшкеринин өлимин қумырсқаның өлими шелли көрмей, есиўас иниңизди аясаңыз, ханлык алыў тўўе, еки ийнимде басым турмайды, деп ойлаңыз. Мейли, бир сапарға кеширемен, лекин, ұсы жасқа келгенше писпеген ылай екенсиз, писиртемен! Әй, дүррешилер, шатырға барған сон Айдосты жатқарып үш, отырғызып үш, турғызып үш, жәми тоққыз дүрре урасыз. Хә, Айдос бий, меники натуўры ма? Гүнаңыз жоқ көрине ме? Ақыллы адамсыз, көнесиз, саўаш тәртиби усылай! Бир адам буйырыўы зәрүр. Егер және тәкиарласаңыз, дүрре менен писиртип отырмайман, денеңизди пыт-шыт қылып дағыттыраман!

Айдостың иши оты алыспаған тандырдай пысқыса да, "иллә" деп аўзын ашады.

"Қала" ға кире бергенде күншығыс—арқадан геўгимлете басып киятырған елиў-алпыс атлы көринди. Өткир көзли биреў алдыңғынын аты шымшықтың мәйегиндей шубар екенин айтыўдан-ақ хәмме "Орынбайдың атлылары" деп тастыйықлады.

Айдостың жығырданы қайнап Орынбайға тәп бермекши болып тұрды да, әскер басы алдында "айыбын" және ұлғайтып алыўдан қорыққандай бұйрық күтти.

Хәм парасатлы, хәм ойшыл, хәр демде тапқыр бийбабасының салпаўсып, бос арқаны шығып қалғаны Доспанға батты, бирақ оған күш беретұғын ужыбатлы кеңеси болмағаны ушын, тек астыңғы ернин тислей берди. Буны Қәдирберген сезди.

— Доспан, не демекши едиң? Билерсең кемеге минген киси дарға менен кериспейди.

Олардың гүңкилдиси Мухаммеджан бектиң қулағына сап етти.

— Айдос бий, — деди ол бираз жайма-шуўақланып. — Суўықтағы көз жастай анаў бийтақат атлыларды гүм қылып келесиз. Қәне, ғошшақ жигитлерим, онша шаршамадым, хан хызметине садықпан десеңиз, елиў атлы Айдосқа ериңлер!

Көпшилик бир неше демге қыймылсыз қалды. Әскер басы хәммеге аларып тұрыпты. Бир ўақытта хәр жерден, мисли ұймадан сұўырылып атырғандай, жекке сийрек. атлылар бөлине баслады. Олар елиўге жеткенде тоқтатылды.

— Әне, Айдос бий, — деди Мухаммеджан бек. — Усылар жеткиликли, кеше алынған хабарға қарағанда, мүйтен уруўы Қоңыратқа көшиўди қәлермиш. Соларды берман қаратасыз. Сонда, бәлким, сизди тоққыз дүрреден азат қыларман.

— Және қандай тапсырма бар?

— Абайлаңыз, ҳешким менен сөйлесик жүргиземен деп ойламаңыз. Сизиң геллеңизге ашықлар көп. Оларға жараныў жолын излеймен деп, геллеңизди кәраматлы Хийўа ханының әскер басысы қоржынына салып жүрмесин.

Айдос оның менен дәлиллесип тұрмады. Пайына тийген атлылар менен Орынбай бийдің алдын кескеследди. Қараңғыда бир мылтық гүрс етти. Айдостың атының ериниң басы гүлопат болды. Енди Айдос қызып бир қолына қамшысын екінши қолына қылышын көтерип сүренледди:

— Кәраматлы хан жигитлери, шаққанласыңлар!

Сайланды атлылар тапырақласыўы менен шабысып, Орынбай бийдің жигитлерин қуўып кетти...

* * *

Хан ләшкериниң онлаған нөкерди саўаш майданында қалдыдырып кейин қашқанына мәзимамайрам Төремурат сұпы өншең жүзбасыларын жыйнап йошты:

— Әне, периштелерим, бұл күтә жақсы табылған ақыл болды. Еликтирип әкелдик, онын оққа ушырдық. Енди бизден бәрха қорқады. Бегистей батырым барлығына әзелден қуўанышлы едим, бүгин де өзін көрсетти. Әттең, Айдос шайтанлық қылды, болмаса, Бегис периштем аяған жоқ.

Бегис Айдос пенен қылған алыпқашпайларымыз ушын дәкки жеймен деп ойлаған еди, хәкимниң сәл қабағы түнерседе, езиўинде шадлық күлкисин ойнатып тұрғанын көрип, "нәрестедей ақ көңил исенгиш адам-аў" деди ишинен... Сонда да марапатланбай, бираз қысыңғанлық түр аңлатты.

— Бегис периштем наятый өткир әскер басы, шыны қарақалпақ, — деди және хәким Бегистиң де баладай аўзы аңырайып тұрғанына сүйсинип. — Бүгин хәм исенимимди, хәм дузымды ақлап, орасан мәртлик көрсетти. Айдос пенен алысты. Хақыйқатында, Айдос қолға түссе тамам, жеңис дабылын қаға берсек болады.

"Айдос қаланы" сырттан бақлаў ушын қалдырылған бир жансызы шаўып келип атынан ғарғып түсти де, Хәкимниң атының алдыңғы аяқларын қушақлай қаплығып, жаңалықларды баян қылды:

— Уллы Қоңыраттың ханы, сизге қудай жәрдем жиберипти, билмепсиз, билмеппиз! Хан ләшкери қашып "Айдос қалаға" кире бергенде, қудайдың көп ләшкери екінши жағынан тийисип атыр еди... Аўа, көзиңиз жақсылық көрсин, солай!

— Неше атлы?

— Нобай, жүдә нобай.

Төремурат сұпы биймәлим шабыўылшылардың Орынбайлар екенін сорамай-ақ билди. Себеби Орынбай бийдиң "Айдос қаланы" талампайлап бөлисиўде пай алыў ушын өз алдына бир төбе болып қолайлы пайт аңлып жүргенинен хабарлы еди. "Ха, бизге енди қосылажак екен, сәл кешигипти" деп ойлап тұрды да, хәммеге буйрық берди.

— Периштелерим, аттан түспеңдер!

Күтә шаршаған нөкерлерине жансыздын хабарында жан барын, хан ләшкериниң күши бөлинип тұрған ұсы демде хұжим қылынса, жеңис аңсатқа түсетуғынын қысқа ғана түсіндирди де, Бегиске "басла,

периштем!" деп "Айдос қалаға" қайта шабыұыл жасаўға бет бурды...

...Нөкерлериниң бир топарын Айдосқа ертип жиберген менен Мухаммеджан бек қоңыратлылардың және оралыўынан қәўипленип, тәртипти бурынғыдан да катал тутып, ҳәрбир диңгек түбине жұптан мерген қойып шыққан еди. Айдың жақтысында пәтли шабысып киятырған қоңыратлыларды танып, атына ғарғып минди де, диңгеклерди аралап шаўып, мергенлердиң сақ болыўын ескертип өтти.

Көп-көп саўашларды бастан кеширген хан мергенлери қоңыратлыларды күтә жақынлатып оққа тутты. Алдыңғы қатар толайым сулады, изгилер серпиле шегинди.

Төремурат сұўпының өзине ок тиймесе де, жүрегине найза кадалғаннан кейин болмай, артқа қашқан нөкерлериниң алдын тоқтатып, аш жолбарыстай ашыўлы шамырқанды:

— Табыңлар, бағанағы сұўқуйдыны!

"Айдос қалаға" намәлим нобай атлы шабыұыл баслағанын айтып келген жансыз ҳәкимниң алдына таяр етилди.

— Гүржи қылыңлар!

Ашыўлы анталасып турған нөкерлер оның дұў-сыйына қарамай, аттан аўдарды да, ким аяғына, ким қолына таласып, демниң арасында парра-паррасын шығарып, ҳәр мүшесин ҳәр жерде қалдырды.

Ҳәкимниң жаны енди ғана жай тапқандай суўық демин алып, изге, "Көк өзек" бойындағы бекинис қорғанға қарай баслады.

— Уллы Қоңыраттың ханы, — деди Бегис ҳәким менен шатырға киргеннен кейин, — Мәгәр болса, сол бизиң изимизден шабыұыл қылғанлар Орынбайлар! Атлыларыңыз бенен бизге жүз басы болып қосылыңыз деп хат жазсаңыз қалай болар екен?

— Ҳайранман саған, периштем. Орынбай деген ұры. Қәне, ол хан ләшкериниң тарпыўына ушырап қорланса, таланса! Ол сонда ғана бизди табады. Ҳәзир көзиниң ети өсип жүрипти. Оның үстине сөзсиз биз жеңетуғынымызды билесең. Жеңиске ерискен ўақытта Орынбай тайын дастурханнан пай аламан деп жәнжеллеседи. Тоты қус биреўден сөз үйренсе, кимнен үйренгенине тили келмейтуғынын билесең. Орынбай хәм мисли тоты қус. Жеңиске ким арқалы жеткенин билмейди.

Бегис бул болжаўлардың ҳәзир әхмийети жоқлығына исенсе де, сөз коспай мәзи тыңлады. Ҳәким оның шаршаған турпатынан бийпарўалық сезип, түсиндириўин даўам етти.

— Орынбай күтә парықсыз. Қолтықтың жүнине тығылған бүргедей кем-кем өрип, бир күни болмаса бир күни сениң менен зәңги таластырады.

Ондай адам маған керек емес, периштем.

— Олай болса оның қамалын бұзып, күш пенен қосып алыуымыз керек.

— Өйтсек және душпанымыз көбейип, Айдосларға қолайлы шараят туғады периштем. Хәзир жүре берсин. Азда болса хан ләшкеринің күшін бөледі.

Олар оны-бұны сөйлесіу менен таң алдында күтилмеген басқыға ушырады. Қырқ-елиу атлы келип, шеттегі қамыс гезелерге от басып, онлаған атты айдап қашып кетті. Бұл келгенлер Маманға дәрек жаңадәрьялылар еди. Хәким олардың изинен қууыу ұшын бұйрық берейин десе, Мухамеджан бектиң былайырақ шығарып қырып таслайжак болған тәсили шығар, деген қәуип пенен, қалған нөкерлерине сақ болыұды қатал ескертип, жүзбасыларын, елиуликлерин жыйнап шатырында қайтадан мәсләхәт құрды:

— Бизге қарсы шабыуыл, бизди бүгинги алдау — Айдостын иси емес, оның бундай сұмлықларға пәми алыспайды.

Хәкимнің хәрбир гәпинде қорғасынлы салмақ сезетуғын Бегис, бұл сапары оның тек Айдосты мұқатыу ұшын ядтан тауып отырғанын сезип күтә аяды; "қанша дана болса да түби адамдә! Албырағанынан тарының кепегиндей қылып сөйлеп отыр. Болмаса, Айдоста да ақыл барлығын жақсы биледи".

Жүзбасылардан бири шыдамай ортаға сорау таслады:

— "Айдос қаланы" қәйткенде ийелеймиз?

Уйқысызлықтан баслары мең-зең әскербасылардың хәрбири тилине не келсе, соны ұсыныс қылып айтып атыр... Түйирли жуумақ табылмады. Хәмме отырған орынларында мызғып қалды. Құс уйқылы хәким ұшын оянып былай деди:

— Елаттың көпшилиги бизди қуұатлайтуғыны даұсыз. Айдостан Бегис периштемнің ақылын да, күшінде, ел сүйерлигин де артық көретуғын халық изимизге еретуғыны даұсыз. Сол ұшын ендиги шабыуыл халық пенен бирге болсын. Алдымызға бала-шаға, кемпир-ғаррыларды салып изинен жүремиз.

Бұл кеңес базыларда хәкимге деген жеккөрийушилик оятқан менен бири:

— Ағла ақыл? — деп салды.

Хешким қарсы пикир айтпай, қалғып отыра берди.

Хәким хәзир тапқан ақылының қандай жеңiske әкелетуғынын түсиндирийге өтти...

Мәңгі ашылмас думан түсіп жол табылмай қалған секилли, аўылларды аўыллар менен биреўди және биреў менен соқлығыстырған қаралы күнлер созылған сайын, сай-сүйеги сырқырамаған киси жоқ. Адамлар бир бап жүрислеринен хәм жаңылысты. Буўынларына күрт түкендей я жуўырысады, я аяқларын хәр көтергенде ыңырсып, гүрсинген сеслери еситиледи. Хешкимнен ақыллы кеңес шықпайтуғынына кеўли қаўыппа, адамларда бир-биреўге исеним жоғалып, хәмме шытайыланып баратыр.

Жоллар қуры емес, я арман қарай, я берман қарай арқаланып жетелескен жетим-жесирлердің, саяқ-гезенделердің саны күн сайын нобайласыўда. Хешбир аўылда парасат жоқ. Бирлияәымлар ылашық соғып атырса, оның есесине бес-алты жерден үйлер, ылашықлар, қослар бузылып, көликлерге тийелип атырғаны. Пүткил елат гүйзелiske түсти.

Бул жағдайларға жүрек-баўыры езилетуғынлардың да найлаж көз жумып, тислериниң сұўын сорып, бармағын тислеўден басқа күши жоқтай. Небир дилўар бийлер, урыў баслықлары, кәтқудалар жүртты жубатқандай тыянақлы бир ойға ақыл ұғрастыра алқай, барлық қыянетлер ушын үш қаналастың биреўин көбирек айыплаў менен өз кеўлин алдарқатады, аўыр тәғдийрине налыс етип келгенлерге де сорлы үш қаналастың гүнәкарлығын айтып, кеўил алған болады.

Жаңадәрьялы Маман менен Есенгелди елдеги қыян-кестиликтиң гүзетшиси болып қалмаў ушын хәр күни азаннан кешке шекем мәсләхәтлеседи. Атабек палўан менен Никифоров кеселинен айығып оларға бас қосты, және аўылдағы если жасы үлкен қарыялар менен биргелесип, гәде түни менен отырысады, сирә кеўилге қонымлы ақыл табылмайды. Орынбайдың аўылына адам жиберип хәм көрди. Ол жигитлери менен атланған бағдарынан қайтпайтуғынын, егер елде тынышлық орнатыўды кәлесе жигитлери менен урыс майданына шыққаны абзал болатуғынын айтып жиберипти. Бул олар да өз алдына ғаўға түүдырып, терең-терең қиялларға былғалақ салды.

— Үлкен күшсиз парахатшылық болмайды, — деди Маман, хәм сол үлкен күш орыс патшасы екенин қайтадан жаңғыртты.

Әллеким көпес Тимофеевтиң нахақ ислерин ортаға салды, екінши биреў оған қарсы шықса да, орыс патшасына барыўдың қыйынлығын, жолдың алыслығын айтып сарсылды, үшінши биреў орыс патшасынан жәрдем жетемен дегенше ел гүзги үпелектей тозаңып, жоқ болатуғынын дәлилледі.

— Бәриңиз босқа шөллейсиз, — деди Есенгелди сары. — Егер орыс патшасы ақыл менен ғұжырға минсе, үпелекти гүлге айналдырады. Баслысы, оған барғанда сөзин таўып айтатуғын ким бар?

Хәрқыйлы атлар, адамлар, минез-құлықтар ортаға түсти. Аўыл ағалары хәр қыялға гүрмек таслап көрген менен, хешқайсысы башартпай, бир тоқтамға келмеді. Никифоров әллекандай ойлар менен бәнт сияқты еді, қозғалды:

— Патшамызға адам жиберсеңиз жолбаслаўшысы болайын.

Гейбиреўлерде оның араласыўына ырзашылық кейип оянса да, бирпаралар "себеп пенен елиңе барып қалмақшысаң-ә"—деген шубха менен оған алакөзлене қарасты.

— Қарақалпақ елинің атынан келдим десем, патша маған исенбес, бәлким, — деди Никифоров. — Болмаса өзим-ақ кетер едим. Алакөзден келген құс тумсық биреўи оны жақтырмады.

— Патшаңа әўеле өз тәғдириңди айтып көр.

Маман менен Есенгелди сарыға қосыла жас үлкенлердің бәри дерлик құс тумсыққа жекиринип "бийўәж, бийўәж" десті.

Нақолайлықларға тыйым салып гәпти өз дийдине бурыў ушын Маман сөйледі:

— Патшаға кимди жолласақта, жол баслаўды Никифоровтан соранатуғынымыз даўсыз. Ал кимди жиберемиз? — Ол өз сораўына. өзи, жуўап берді. — Мениңше я Айдос, я Бегис, я Мыржық барыўы тийис.

Никифоровты жақтырмаған құс тумсық және шаншыўланды.

— Ел бүлдириўшилерди-ә?

Қарсылық отырғанларға жағып қалған секилли, хешқайсысы оған соққы бермеді. Маман сабырлылық пенен даўам етті:

— Олар хәзирше ел бүлдириўши болған менен, ел ағалары екенін ұмытыў қәте. Ырасын айтсам, оларды мен де жек көремен, бирақ үшеўинің де абырайы меннен зыятлығын, халық оларға көп исенетуғынын ишимде құпиялап қалыўға ҳақым жсқ.

— Ырас айттың, Маман, — деди жас үлкен ғаррылардан бири. — Үш туўысқанның баслы-басына тән елге ышқы-мұхаббети бар. Ал, енди, ели-халқым деп ат шапқанда қашарманыңыз айырым-айырым болса да, бәйги сызығыңыз биреў. Сол ушын әўели үш туўысқанның тәрезисин аўдармаўдың жолын қылып, Орынбайлар Айдос тәрәпине қарсы шабыўыл қылса, биз Бегис тәрәпине қарсы шабыўыл жасаўымыз тийис. Соннан соң олар менен сөйлесіў хәм айтқанға көндириў хәм оңай.

Бир заманлық жым-жыртлықтан кейин Маман жас үлкен ғаррының

сөзин жөпледі. Қалғанлары да дау көтермеді. Ертеңнен қалмай қоңыратлыларға қарсы шабыуыл басланыу зәрүрлигин, оған Дтабек палұан басшы болыуы мақсетке мууапықлығы жөнінде ұсыныс ортаға түсіп оны бәрі қууатлады.

Солайынша, келесі күні Атабек палұанларды жолға салып, Маман менен Есенгелди сары мүйтен урыуына атланды. Бунысы сәтсіз сапар болды. Олардан бұрын Айдос шабыуыл қылып, бас бийин ханның әскербасысына бас ийдирип, Хийұа пұхаралығын қабыл етиуте ант етириу ұшын әкетипти.

Изге қайтып киятырып "Көк өзек" жаққа кететуғын жолдың дәрбентінде күтилмеген кууанышлы көриниске дусласты: киши жүз қазақларының атақлы адамы жүдә мәплик ғарры ата бий Седет керей бийик нар үстинде баладай болып отыр. Ала бел ат минген киши ұлы Айтууған батыр қайда бурыларын билмей абыржып тұрыпты.

Маман Мыржықты ертип қазақ ауылларын аралағанда ұсы тақыұа ғаррының үйінде бир хәпте болып, қазақ халқының өтмиши түе, өз халқынын өтмиши жөнінде көп әңгимелер тыңлап, батыр баласы Айтууғаннан бираз әскерий ұсыллар менен гүресиу әдислерин үйренип қайтқан еди. Көриуден атынан ғарғып түсіп, ата бийге сәлем берди, дәстүр бойынша жол болсын сорады. Қартайғанлықтан киширейип пәкене болып қалған ата бий өсик қасларын бармақлары менен көтерип, еки жолаушыға алмагезек қарап алып, Маманды таныды:

— Маман, сенбисең шырағым? Ауылыңнан таппай изиңнен киятырғанымыз.

— Изге қайтамыз, бий аға!

— Енди олай болмасын шырағым. Бизди Айдос бийге басла, — деп ата бий ұзын ишигиниң ишки калтасынан қардай ақсүп орамал алып көзлерин сыпырды.

Маман хәзир "Айдос ауылын" ләшкер қамап, урыс баратырғанлығын қалай билдирердиң есабын таппай екилене баслап еди. Айтууған батыр араласты.

— Жасүлкен, жасырмаңыз, атама бәрі аян.

— Маман шырағым! — деди ата бий дауысын созып. Геүдесине қарағанда оның дауысы хәм ири, хәм айбатлы еди. Хәмме таңланыу менен қулақ түрди. — Басыңызға ауыр мүшkil түскенин еситип, жәрдем қолын ұзатар деген нийет пенен ханымызға барып едим. Шырағым, ауыр мүшkil дегеним кеулиңе келмесин. Урыудың урыуға, тууысқанның тууысқанға қылыш көтергени—оң қол сол колды, я сол кол оң қолды кескени. Бұл

наятый аўыр мүшкіл, солай шырағым. Ал, ханымыз не айтты де? Қарақалпаққа қол жабар хан мен емес, — деп қоя салды. Сизлер еситтиңдер ме, болмаса өткен сапары барғаныңызда байқаған шығарсыз, бизиң ел со анаў орысларға бир тәбия жақынласқалы, қарапайым халық падалы қойдан үйирли айғырға аўысып баратыр. Хан менен ақыл-адамгершилик жарыстырып, жолға таласып жүргенлер де аз емес. Ал, енди бизиң ақылы қысқа хан байғұс сондайлардан қорқыў орнына, өзге елге бұлгин салып атырған Хийўа ханынан қорқады, шамасы.

— Сырттан душпан келсе — бахытсызбыз, деп налынып жүргенде бир-биримизге алып-топылып әлемге әшкара болдық.

— Маман шырағым, аз болсын, көп болсын ғаўғасыз ел, сырсыз тоғай жоқ. Налынбаңлар, Мыржық қайда?

— Қәйин атасы қазаланып еди...

Ата бий Есенгелди ҳаққында көп билетуғын еди, бул жарық дүньядағы және бир теңлес заманласынан айрылғанына қапалық пенен таңлайын тықылдатты, өсик қаслар жаўған көзлери астынан жас жылтырады:

— Бийшара жайсаң ақыллы еди... Қәне, Маман, бизди көп еглемеі Айдосқа жолықтыр.

Маман менен Есенгелди олардың алдына түсип тўўры Айдос аўылына жол баслады. Тўйе үстинде баладай болып отырған, бирақ, ири даўыслы ата бий жолды қысқартыў мақсетинде ме ямаса жол баслаўшылардың өткендеги дана, халықшыл батыр бабалары менен мақтанышын арттырып, ҳеш қашан муңаймай жүриўин мақсет етти ме, сөйлеп, орыс патшасына арыз етип Петербургқа барған ұллы Маманды жүдә көп мақтаў менен тәрипледі.

— Халқы ушын ең жақты шыра еди, — деди соңында.

..."Айдос аўылының" қарасы көриниўден ата бий қойнынан еки ақ орамал шығарып, бирин улына, екиншисин Маманға таслады хәм ҳәрқайсысы бир таяққа байлап алда көтерип жүриў кереклигин ескеритти. Соның арасында аўыл тәрәптен кос атлы шаўып келип, буларды ирикти хәм бийтаныслардың ишке кириўи қадаған екенлигин ескертти.

— Бизге тек Айдос керек, — деди ата бий тўйе үстинен.

Атлылардың бири Доспан еди, таныттуғынларынан өзгелердің түри-түсинен нийетлери дүзиў адамлар екенин көрип, жолдасын олар менен қалдырды да, изине қулдыраўы менен шаўып кетти.

Көп кешикпай-ақ үш нөкер менен Айдостың өзи пайда болды. Маман менен Есенгелдиниң көзине Айдос бурынғы Айдос емес, қандай да бийпарасат, шытайы, шырайы өртең шалғандай қараўытып көринди.

Қазақтың ата бийи оны бундай адам деп көз алдына келтирмегенликтен бе, өзинің жөн-жосағын айтып болып, "сиз ырастан да Айдос биймисіз?" деп еки ирет сорады.

Айдос олар менен аралықта он қәдемдей ашықлық қалдырып тоқтаған еди, бийик нар үстинде баладай болып ишикке оранған пәжмүрде ғаррының дауысы бәлентлигине таңланып, оның нықыртқан сыяқлы сорауына ашыұланбай еки иретте де өзинің Айдос бий екенін тастыйықлап жүәп берди.

Айдос бий, — деди ата бий қасларын қолы менен көтерип. — Сизиң елиңиздің басына түскен мусаллатты жеңилтиү ушын қандай жәрдемге мүтәжлығыңызды билиүге шыққан едик.

— Маман оймауыт пенен Есенгелди сарының қол асты азлық етип, өрис кеңейтпекши екенсиз-дә!

Еңгезердей ири геүдели, бирақ, мұртлары тышқанның құйрығындай жиңишке, көсенамай Айтуұған батырдың қара пәйрек жүзинде Айдосты жек көриү қәхәри пайда болып, әкеси ушын бир нәрсе деүге оқланып тұрды да ийбе сақлады. Ата бий онша қызбай, сәл ойланғаны болмаса, пайын жибермеді.

— Бул азаматлардың-әм уруулары қарақалпақтың бир қолы, Айдос бий. Бир қол бир қолдың түйинин шешсе, таажып емес!

— Бир қолды бир қол кессе хәм таажып емес!

Енди ата бийди ашыұ қысып ийиндеги ишигин артына серипти.

— Айдос, мен сизди бий деп еситкенмен. Даналықтың бир белгиси адамларға қалыс исенімнен ибарат.

— Сиз мениң нийетим дүзиүлигине, халқымның тәғдийрине орасан керекли ис баслағаныма исенесиз бе?

— Даналар халқының тәғдийрин ханның ләшкерине тапсырмайды. Хәзир сиз халқыңыз бенен еки жаға болып тұрсыз.

— Гәплериме сауаш кейпинен дуз себилип кетсе кеширесиз. Хәқыйқатында, меннен басқа биреү бизиң еки жағалығымыз бенен не исиңиз бар, деген болар еди. Мен өйдемеймен. Ауылымдаман. Ким өз ауылласлары, ели менен болса, оған қаралы күнлери хәм байрам.

Ата бий Айдостың сөйлесиү ушын ийкемге келмейтуғынын байқады, "бул не болғаны?" дегендей өз жолдасларына қарады. Әкесин қәстерлеп үйренген Айтуұған батыр оның гәплери сынғанына бели майысқандай ашыұ менен Айдосқа, оның қасындағы еки нөкерине жүдә жеккөриүшилик көз алартып, хәзир-ақ қылышласыү кейпине кирди. Улының кейпи-кәрахтына қанық әке күтә босасты.

— Маман, — деди ишигин қайта жамылып. — Айдос бий өзи түйген түйинди өзи шешпекши екен, қайтайық.

— Айдос, сизлердей өжет үш тұйысқанды, бәримизди жарастырыуға келген ұллы қазақ елинің ата бийин сыйлау керек еді, — деди Маман атын изге бұрыуға мейилленип. — Бір қол менен түйин шешілмейтуғынына ақылың ұғраспады, шамасы.

— Әтшөк неге гөкеклей беретұғынын билесең бе? Өзине өзи уя салалмағанына налып гөкеклейди.

Ишикке бүркенген ата бий Айдосты еситпеди.

Әкеси минген нарды кейін қарай жетелеп баратырған Айтұған батыр соңғы гәплерге құлақ аспады. Маман менен Есенгелді сары сәл гидиріп, Айдос пенен еле де дәлиллеепекши еді, хәзир ұақыт емес деген ой менен қазақ бийинин изинен ерди.

Ата бий былайрақ шыққаннан кейін енді қоңыратлыларға барып көріу жөнінде пикир айтып еді, Маман хәзир қоңыратлылар менен сөйлесіу Айдос пенен сөйлесіуден анағұрлым ауырлығын, бұған себеп, оларды шабыу ұшын бір топар атлы жиберилгенин айтты.

— Бұл исиңіз жүдә әнтек болыпты, — деп ата бий шошақ баслы тумағын шешіп, кириксиз пахтадай аппақ басын биразға шекем қасып тұрды. — Хәр ұрыу бір бармақ болсақ халық билек болады. Ең баслысы билектің мажықпауы ұшын ғам жеу. Биз де қарақалпақ деп аталған билектің мажықпауы ұшын келген едик...

Көз ұшында жекке атлы көринди, Бұл Мыржық екен. Қысқа ғана аманлық-есенликтен соң ата бий Мыржыққа қәйін атасының өлиу минәсибети менен кеуіл айтып, оның не кеселден қаза тапқаны менен, изинде ұлдан кими қалғаны менен қызықсынды.

Мыржық Құмарды үйінде қалдырып, буларды излеп шыққан еді. Ата бийдин сорауларына асықпай жүап беріп киятырып, ондай әллекимге ашыу, әллеқандай бийпарұалық сезди.

Басқа елдің басына түскен мүшкілге жаны ашып сонша жерден сапар шегіп келген ата бийдің гийнели кеулин қалай жұбатыудың жоллары үстинде ой менен киятырған Маман Айтұған батырға қатарласып, нардың жетегін өз қолына алды да, туұры ауылына тартты хәм нар үстиндеги ата бийге бетін бұрып сөйледі:

— Бий аға, Айдостың өжетлигин кеулиңізге келмесин. Ағасы болмаса иниси биз бенен. Бәрибир, Айдос өз бармағын өзи кесе алмайды. Сиздей көп жасап, көпти көрген адамның мәсләхәтине биз мүтәжбиз...

Ханнын әскербасысы Айдосты қазақ бийінің шақырығына жиберсе де бармағын тислеуі менен күтә тақатсызланған еди. Атақлы қарақалпақ бийлерінен Қабыл хәм Айдостың қуұғынында Хийұа пұхаралығын қабыл етиўге ант етиў ушын келген басқада бийлерменен болғаны ушын сыр алдырмай, жеңіс ҳаққында, Хийұа ханлығының бахыты, келешегі ҳаққында сөз қылып отыр.

Айдостың көзинше ҳештеңе дей алмайтуғын Қабыл бий қыйпақ-сыйпақ етип, әскербасыға жағымлы бир нәрселерди айтпақшы болады да, гәп аўыстырмайтуғын жас әскербасының түсимсизлигине күйинип, оның гәплерине бас ийзеп мақуллаўдан арман кетпейди.

"Айдос киятыр" деген хабар еситкенде, жас әскербасы шыдамай ушып-ақ турды хәм бийлердің, әскербасылардан коршаўында шатырдан шығып, ол аттан түсип үлгермей-ақ, қазақтың ата бийи менен қай сүреде хәм не ҳаққында сөйлескен болса — сол туўрысында баян қылыўды талап етти. Айдостың өзінде де сыр бүгий нийети жоқ еди, түк түсирмей сөйлеп берди. Жас әскербасы оған исенбей қосқан еки нөкерине алма-гезек көз жуўыртып, олардың "дурыс айтты" деген қас керийлерин көрип, мыйығынан күлди.

— Азаматсыз нағыз азаматсыз, кәраматлы Хийұаның нағыз перзентисиз, Айдос бий. Уллы ханымыз сизге жәрдем етиўде алжаспаған. — Ол көзлерин қыпылықлатып, жуқа еринлерин баладай шүртийтип бир жалап алды да, сын кейпинде басын шайқалтып тұрып жөгиленди: — Қазақ бийінен жәрдем сорағанда, не уттырар едиңиз?

Айдос әскербасының жасына тән емес жөгилигин жақтырмады:

— Қойыңызшы, Мұхамеджан бек.

Әскер басы бурыштай қызарды, бірақ, қарсы даў айта алмады.

— Егер маған үш нөкер шабарман берсеңиз, еки иниме хәм Есенгелдинің улы Елгелдиге дуўадай хат жазып жиберер едим.

— Қай мазмунда?

Ханың әскер басысына шын кеўил айтылмаса, дийдилеген ойы иске аспайтуғынына қанық Айдос оның менен шатырға кирди.

Намазшам азаны еситилди.

"Айдос қалаға" соңғы сәтсиз шабыўылынан кейин азық-аўқат жыйнаўшы атлыларында ҳешқандай сепситпей, ҳәрдемде тосыннан топылыс болыўын күтиў менен шаршаған Төремурат сұпы шатырға

арқасын беріп, нөкерлеринің ертеңгі халқасы жоқлығына не дәлил табарын билмей, ойланып, өгіз құйрық желпиуіши менен желпиніп тұр еді, азан диңгегине жалт бұрылды. Екі қолы менен екі құлағын ұslaп, ғарры текенің сақалындай ақ сақаллы ийегін қайқайтып азан айтып атырған қатпа арық мисли шапан жабылған ағаштай сын-сымбатсыз молланы унатпай сөгінді: "сыйқы келіспеген заңғар, намазлыгер оқығанымыз жаңа емеспе?... Хаў, оның не жазығы бар? Усы екі намаздың арасын тығыз қылып шығарған пайғамбардың заў-заддына нәлет айтыларма еді?..."

Өзин исламның күшиги санап, намазды қаза қылыўдың зияны жөнінде мыңсан дәлилли әңгимелер айтып, тыңлаўшылардың басын айландыратуғын атаклы сұпы құдайға әси сөгінгени үшін өзинен-өзи кеширместей халға түсти ме, тула бойы жүўлады, аўызының ўадўасылы бар бир нәлет еситип қоймадыма деген қәўип пенен, албырап жән-жағына айналып қарады. Атын жалаңашлап арқа-баўырын ысқылап атырған Бегисти көрди. Оннан жақын аралықта ҳешким жоқлығына кеўли әнжамланып;

— Периштем! — деди кеўилли. — Намазшамға дәретің бузылмады ма?

Бегис атының беденин ысқылаған бир қысым шөбин таслап, алақанына шаппатлаўы менен артына айналды:

— Уллы ханымыз, ұсындай қыстаў күнлери намазды екі бөлип оқыўға раўаят жоқпа екен?

Өз айтқанларына қарсы келе алмай бармағын тислеў менен жүрген сұпы жадырап сала берди.

— Дурыс айттың, периштем. Хәмме намазға ұйыған гезде кәпир төны менен жаў келсе, — жүдә жаман. Бүгин ақшам, әлбетте, китап қарайман, раўаят-әм табаман.

— Енедәрегінде жазылса...

— Раўаятлар саққыздай, периштем. Сөзсиз табылады.

Соңғы сәтсизликлерден бери шыдамы кемейип, шыртылдақлығы артып баратырған сұпы астыңғы ернине ата сақалын қосып тислеп, намазшамға жыйналып атырған жәмәәтке қарай жүрди.

Хәммениң шәждеге бас қойыўы мәттал, тап ұсы пайытты аңлып тұрғандай, арқа тәрептен бир топар атлы басып келди де, намаз оқып атырған нөкерлерге зәлел келтирместен, қамыс гезелердің ҳәр жерден биреўине от таслап, бир шетте ертлеўли тұрған онбеслеген атты қосақлап байлап, алдыларына сала айдаўы менен апыр-топыр шаўып кетти.

Хәким намазды буздырмады.

Кеўиллер абыржып, ҳәзир атланыўға мейилленген әскер баслыларын да ирикти.

— Қызбаң, периштелерим. Намазды бузған ханның әскербасына, сатқын Айдосқа куда ғарғысы жаўады.

Ол ұсы, дәлили менен нөкерлерин ғана емес, өзін де тынштыпақшы еди, бөрибир ишки ҳәўири басылмады. Бегисти аўлағырақ шығарып кеўдиндегисин айтты.

— Билесең бе, периштем, бул ҳәдийсе ханның әскербасысы ойлаған тәсил. Қуўса қырып салармыз деп бир жерде гезе тутып жатырса таажып емес. Аўа, периштем, ләшкерди бийпайда қырғызыў әм дозақыйлық.

Бегистиң наразылығын байқап, бирден өзгерди.

— Сениң намазшамға қайылшылығың жоқ еди, сезиппедиң? Ырасын неге айтпадың? Саўаш пайтында сыр бүгий әм дозақыйлық!

Хәкимниң албырап турғанын түсинип Бегис үндемеди, соның арасында жүзбасылардан бири жүўырып келди.

— Уллы Қоңыраттың ханы, бизиң ат қараўыллыққа қойған бир нөкеримизди, тирилей әкеткен қусайды, ҳеш жерде жоқ.

— Нийети дүзиў нөкермеди?

— Сизге орасан садық нөкер еди.

— Орасан садық нөкер, садық нөкер, — деп кек етти Хәким мурнын жыйырып ҳәм бирден өзгерди. — Сол садық нөкерди әкеткени, жақсы болыпты. Душпанның сырын әкеледи.

Жүзбасы хәкимнен кейиснама еситермен деген қәўипте еди. Сұйық демин алып бойын жеп-жеңил сезді.

Тосыннан болатуғын топылысқа таярлық бурынғыдан да күшейтилип, хәрбир нөкер гезесине тарқатылып, олардың ұйықлап қалмаўы үшін бир қараўылдың изинен бақлаўшы қойылды.

Күн ысығалы шыбын, сона нобайласып кеткен еди, өзлери үшінши қараўыл болып ұйқыны тежеди.

Қус ұйқылы Хәким ер үстинде мызғып ақшамы менен аттан түскен емес, таң атыўға мейиллегенде күнбатыстан жигирмалаған атлының қарасы көринип, гезелерден гезелерге құлдырай шапты:

— Жаў, жаў периштелерим!...

Таң алдында қалғый баслағанлар ҳәм өз денелерин өзлери шымшылап, кими атларына минди, кими шала ұйқыда мылтық көширип, қәпелимде баса бас бола қалды.

Бийтаныс атлылар түркмен атлылары болып шықты.

Жағын бир ен қара шүберек пенен таңып қойғандай, қалың қара сақалын күтә сулыұ пәрдозлаған дәпең түркмен аттан түсип, қоңырат хәкимине сәлем берди хәм Хийўа ханына душпан қоңыратлыларға жәрдем ушын Гөне—Ургениш шәхәринен киятырғанын баян қылды.

Бұл Қоңырат хәкими ушын күтилмеген қуўаныш болды, ол хәкимликке қайта отырғызылғанда да бүйтип қуўанбаған еди, сөйлеўге сөз таппай тығылып, еки көзинен жас парлап қоя берди.

Түркмен атлыларында азық-аўқат мол екен, бөктерийлерин, қоржынларын шешип, жерге жайылған ат жабыўларының үстине сөкли шекийнелер менен зағараларды үйип таслады, хәмме ләшкер жыйналып бир адамның баласындай әжик-гүжик халқас қылысты.

Енди жеңiske исенимли Қоңырат хәкими түске шекем арқайын ұйықлап алған соң, түркмен әскер басысы менен Бегисти қасына шақыртып ұрыстың келешегі хәққында мәсләхәтлесип, азық-аўқат жыйнаўшы топарды қайта жолға. салды хәм "Айдос қалаға" тосынан шабыўыл қылыўдың әнжамына киристи...

Бир күни түсте хәкимнің шатыры алдында "Намазшамдағы шабыўылында" онбес ат пенен бенделикке түсип кеткен "садық" нөкер пайда болды. Бет-аўзы қақпаштай тырысқан, хәсте бойлы бұл нөкерди Хәким қыс күнлери ошақтан таўып алып тәрбиялатып, атқа миндирген еди. Ол жоғалғанда жүзбасынын айтыўы менен бир ирет көз алдына келтире алған емес, ал, хәзир көрийўден-ақ таныды.

— Хә жол болсын, Айдостан нендей сәлемиң бар?

Нөкер әбден болдырған еди, сөйлеўге диңкеси жетпей сүйретиле шатырдың босағасына жығылып сұў сорады.

Түркмен әскербасысы ушып түргелип нөкерге сұў ұсынды. Бегис оның Айдос хәққында жаман хабарларды ағыл-тегил қылатуғыны, оннан кейин хәкимнің бираз исеними кемийтуғынын ойлап нөкердің сөйлемегенин тилеп, көзлери әлле-пәлле болып албырақлап тұр.

Уллы Қоңыраттың ханы, ұллы хан, — деп нөкер қалшылдап тилге келди.

— Мен Айдосты көрмедим. Сол атлылар Атабек палўан басқарған жаңадәрьялылар екен.

Қәдди бойы дуўтардың тарындай тартылып тұрған Бегис бираз жайпаўсыды. Астына көпшик қойып жүресине отырған Хәкимнің аўзы жабылмай лалы шықты. Түркмен әскер басысы хештеңеге түсинбей, есиктегі нөкерди әллеқайда барып қайтқан жансызы екен деген пәм менен, жәнede сөйлетиў ушын қолтығынан сүйеп төсекке отырғызды. Хәким түркмен әскербасысының қайырқомлығын жақтырмай, "арман-

арман" дегендей қол сермеди. Бегис нөкердің көкирегінен кейін итерип, шатырдың жиплери тартылған ағашлардың бирине арқасын сүйеди.

Хәким әлленемірде өзине келип нөкерге сығаланды:

— Ой пәмсиз ийтлер! Орынбай оларды, Маман-Мыржық бизлерди қолайлап жүр екендә! Көрдиңизлерме, ақылы қысқалар қысқа ойлайды. Енди, жұртқа жаңадарьялылар хұкимдарлық қылар мекен? Орынбай неге келип қосылмайды десем тахтан дәмели екендә! Ғарғыс урсын оны! Хәй, сен хақ сөйле, қалай аман жиберди?

— Қашып шықтым, ұллы хәким.

Оның "хан" демей "хәким" дегенине Төремурат сұйпынын қәхәри келсе де, ашыұын ишинде сақлап, нөкерден көрген-билгенин ұсағына шекем қалдырмай сөйлеұин талап етти.

"Садық" нөкер Қоңырат хәкимине хақыйқаттан хәм садық нөкерлерден еди. Сөйлеұ алдында жүз басысын шақырыұды өтинип, ол келгеннен кейін асықпай-албырамай баслады:

— Қатықулақлығым себепли намазымды яддан билетуғын едим. Сол ұшын. жүзбасымыз мени жәмәәтке қоспай, "намаз гезинде жаұ келеди" деп, бәрхә атлардың арасында мени жасырын қалдыратуғын еди.

— Хақ гәп, — деп жүзбасы оны мақуллады. — Себеби, жаұ әззи пайытты излейди, ишимнен бес ўақлы намазға да қарсы едим.

— Шынын айтқан нөкердің, жүзбасынын басына гүлден таж кийгизсе арзыйды, — деп хәким түркмен әскербасысына марапат пенен көз қыйығын таслап, — сөйлей бер, садық периштем, — деди нөкерине.

— Не шара, жаұ бирден келип қалды, бири басыма қап кийгизип, бақырсам даұсым шықпады. Сөйтип бир жолдың дәрбентинде мени қаптан алды. Атлылардың басшысы Атабек палұанды бирден-ақ таныдым. Өзи, қызық жигит екен, бетиме қарап муртын таұлап күлди...

Хәкимнің түси бузылып сала берди. Бегис оған қарамай, нөкердің енди Мыржық хаққында хабар айтыұын күтип отыр. Түркмен әскербасысы хәким менен Бегистің кейиплерин баққаны болмаса, хешнәрсеге түсинбей жанбаслады. Нөкер даұамлады:

— Мен керисинше палұанға ашыұландым, "пәс жаұсыз, ұрысыз" дедим.

— Хә соннан? — деп хәким қайта мардыйды.

— ... Олардың тоқтағанының, мени кәпестен шығарғанының мәниси бар екен. Екинши жолдан Маман, Есенғелди сары дегенлер менен Мыржық киятыр екен. Танымайман, түйели бир қазақ бий бар. Күтә қартайған мәпилик шал. Арғымақ атта сүтини келискен, сыйқы батырға мегзес қазақ жигити бар. Атабек палұан мени қоя берип, олардың талабы

бойынша, қылған шабыұылының бийноқоясын сөйлеп берди:

— Сен жерде тыңлап жаттың-ә? — деди Бегис.

— Аўа, көзимди жумған болып, тыңлап жата бердим. Қазақтың ата бийи Атабек палұанға "надурис қылыпсаң, дым надурис" деп кейиди. Маман бий Атабек палұанды әри-бери ақлаған болды. Қазақтың ата бийи бир гезде мени көрсе керек, "анаў жатқан ким?" деди. "Бенде" деди Атабек палұан. Ата бий мени түргелтип, бос атлардың бирине миндириўди ҳәмир етти. Сөйтип мени алдарқатқысы келди ме, сиз тўўралы, сизиң қўшиңиз тўўралы сорай баслады. Мен түк еситпейтуғын болдым да, аўзымды ашып тура бердим. Нан ниспейтуғынын билип, олар жолға түсти. Әнгимелеринен байқағаным бойынша, қазақ бийи бизиң урыслы урыўларға жаны ашып, жарастырыўға келген. Айдос бийди, Бегисти, Мыржықтық, Орынбай, Қабыл бийлерди көп-көп әңгиме қылды. Ата бий бир гезде ғәзебетленип, "елиңизде соқырлар көбейипти, билесизбе, елде соқыр көбейсе, тәўиптиң қыйсық болғаны" деди. Тыңлаўшылар ләммиийимсиз қалды. Соннан кейин орыс патшалығы тўўралы гәп қозғады.

— Ким баслады? — деди ҳәким шыдамай.

— Аңғармай қалдым. Бирақ қазақ бийи орысларды мақтады. Оны Маман әм жөпледи. Мыржық әм қосылды. "Елши жиберий керек", дести. Маман бийдиң "аўылымызда орыс киси бар, сол жол баслайды, Мыржық пенен Атабек палұанды ертемиз" дегенин еситтим. Олар жаңадарьяда Мамандикинде қонды. Мени ол үйге киргизбеди, қамыс қоста жаттым. Аўылындағы Никифоров деген орыс киси солар менен болды. Орынбайға да атлы жиберий керек десип атыр еди, изи не болғанын билмедим. Бир жола Қазақ бийи, саралаўға шыққанында, мени көрип, "сен ана күнги бендемисең?" — деди. "Аўа" дедим. Қасындағы Маман менен Есенгелди сарыға қарап турып, мениң пәжмүрделигим, сыйқым жөнинде бирнәрселерди айтып күлисти. Маман маған, "Әй шымшық, сен бизге хызмет етсең, азат боласаң" деди. Мен не хызмет деп, үлгермей-ақ; "шымыр көринесең, орысят елине баратуғынларға атқосшылық қыласаң, қарыўлы адамлар болмаса ұзақ жолға жарамайды" — деди. Мениң аўзым ашылып қалған қўсайды. "Аўзың неге аңқыйып қалды? Сөйле, — деди. Мен оған "шымшыққа алтын тордан бир қуў шақа абзалырақ" — дедим. Қазақ бийи үндеместен келип басымды сыйпады да, Маманға "буны еркине жиберинлер" — деди. Сөйтип, азат болдым, бирақ пияда қайтарды. Соннан ұсы жеткеним.

Ҳәким оны жүзбасысына ертип кетиўди буйырып, жағын таянып бир заман отырғаннан кейин "қандай мәсләхәтиңиз бар?" дегендей түркмен

әскербасысына бұрылды. Оның мәсләхәт бериў ойы жоқлығын түсинип "меннен артық ақыл таппаслығын өзи билгени жақсы" деген ой менен жанбаслап қуўанышлы көзлерин перделеди.

— Бул әлемде ең тәсилпаз тұлки хан, —Хийўа ханы, меҳманым. Сиздей ғардашлар. жәрдемге келгени — дәўир қусы бизиң басымызға қонады деген сөз. Биз сизлер менен қолға кол ұсласып жасаймыз, ислам нуры әмелге Қоңыраттан тарайтуғын болады. Бирақ, бир қәдигимди жасырмайман. Қоңырат хәзир дуйым қарақалпақ пенен Гөне—Ургенчтиң арқасындағы түркменлердин моллам дөгереке отырып напақа табатуғын, ең берекетли әдиўли дастурханы. Тәсилпаз хан бизиң бул жақта жүргенимизден пайдаланып, қаласында қалған нөкерлери менен әдиўли дастурханға кол салмаса, дей бериңлер.

Өз болжаўына өзи исенгенликтен бе, хәкимниң көзлери уясынан атлыға жазлап, шығанағына ис қадалғандай, шапшып түргелип отырды. Түркмен әскербасысы оның Қоңыратты түркменлерге де нур таратыў орайы қылажақлығын жақтырмады ма, марапатлағанларын да, өз-өзинен шапшығанларында кәрине келтирмеди. Бегис оның бийпарўалығына таңланып, хәким менен екеўине алма-гезек қараў менен болды. Хәким бийорын сөйлеп өзиниң ойлайтуғынын ашық айтып салғанына өкинишли түрде желкесин қасыды:

— Периштелерим, қараўылларды көбейтиңлер де, дем алыңлар!

Хәкимде енди түркмен әскербасысына да исеним жоғалып, әлле қандай жаманлықтан қорықты. Хәтте, оң қолы саналған Айтмурат қызылбет сатқынлық қылып, хабар жибергизбей, Қоңыратты түркменлер талап атырғандай туйылды. Нөкерлерине Қоңыратқа қайтыў жөнинде буйрық қылыўды да ойлап турып, "Айдослардан қорықты" деген насаққа қалыўдан тартынды. Әскербасыларының сақшы қараўыл қойыўларына исенбей, өзи атланып, исенимли жүзбасыларынан биреўин еки нөкери менен Қоңыратқа астыртын жоллап, Айтмурат қызылбеттиң ишки дүньясын билип қайтыўды тапсырды. Ол буның менен де тыншымай гезелерден гезелерге өтип, "Көкөзектиң" ырашына көтерилип жән-жақтан жол қарап, күн шыға киятырған жалғыз атлыны көзи шалып, оны айландыра қоршаўға бес атлы жиберди де, қызығын бақлап тура берди. Жалғыз атлы өзін қоршаған бес атлыдан қашпай, олардың бирине кол созғанын көрди.

Жалғыз атлының қол созып ұзатқаны Айдостың Бегиске жазған хаты еди, бес атлы оның хәйле-пәйлесине қаратпай хәкимниң алдына айдап әкелип, хатты хәкимге тапсырды.

— Аттан аударыңдар да, өзін байлап жағаға жатқарыңдар. Изин соң айтаман! — деди хәким ойланып тұрмастан, ұсыған-ақ жаны парасат тапқан киби шатырына келе сала, басқаларды шығарып жиберіп хатты ашты.

"Қаналасым Бегиске сәлемнама! Әуели силпилеп, изи абылайсаңның нөсерине айналажаң қанлы булт ел төбесине шоғыртпақланып тұрған пайтта жазған бул сәлемнамамды қорқыныштан туйған деп ойлама, мәсләхәт ушын саған ой салмақшыман сеннен хәм кеңес сорамақшыман.

Биз, қарақалпақлар, аўзы алалығымыз себепли ушы-қыйырсыз есапсыз пададан қасқыр бөлген бир топар қойдай санаўлы ел едик. Енди қасқырлар емес, ақыллы атлылар сүйреп ойнайтуғын көкмарға айналып турыппыз. Жақында қазақтың атақлы бир бийи ара түспекши болып келипти. Маман, Есенгелди сарылар маған жолықтырды. Мениң пәмимше, олардың хәм нийети дүзиў емес, Орынбай болса шапқан аттың аяғы арасын да шабаланған күшиктей, бир жағымыздан тислейге урынып жүр. Сизлер тәрәпке Маман, Есенгелдилер атлы жиберіп шабыўыл қылдырғанын еситтик. Ел басына түскен бул не деген әлеўмет, не деген жапа, не деген бахытсызлық. Сениң хәкимиң болса, Қоңыраттың даңқы ушын емес, өз даңқы ушын туйылған, инсан. Билесең бе, тәсилпаз басшыларды бир-биринен айырыўға қыйын, еки түри бар. Бири халқының атын шығарыўға хызмет етеди, екиншиси халықтың аты менен өз атын шығарыўға хызмет етеди. Төремурат суйпы екиншилерге жатады. Оның "халық", "халық" деген шайқымы көп, ал айналып келгенде бәри пуш гәп. Мендеги мақсет — халықтың атын шығарыў. Қарақалпақ ханлығы пайда болса, хәмме жерде гәп қарақалпақ ханлығы атынан жүргизилсе... Әне ұсыған түсин! Және ескертемен. Төремурат суйпы халықтың ханлығы емес, халықтың атын атап өзатынан гәп жүргизийди ғана әрман етеди. Бәлким. мен еле де шала түсиндирип атырған шығарман, бирақ хәр сөзге дурыс мәни бер. Базда бир сөз хәм пал хәм зәхәр болып кетеди.

Мыржық екейиңиз әуели маған өкпелеп, изинде бир-бириңизге жақпай қалыпсыз. Бизлер бир билектен шыққан бармақлар едик. Хәр бармақтың аты, орны, хызмети бар. Бирақ бәри мушқа бириксе, хызмети теңлеседи. Уруўлар да мисли бизлердей. Халық билек болса, хәр уруў өзінше аты жолы, орны бар бармақ. Бириксе бир муш болады, бәриниң хызмети теңлеседи. Хәзир хәр бармақ өзінше кетпей мушқа биригип, хызметин теңлестиретуғын, билекти мажықтырып алмайтуғын күн

туўып турыпты. Бул ушын әлемнің қараматлы ошағынан бири Хийўа ханы бизди қуўатлап турыпты. Сизлер жас кишисиз. жас кишинің кеширим сораўы, жас үлкеннің кешириўи ҳәм қарыз, ҳәм парыз. Мыржыққада усы таңлетте хат жазамаң. Соңғы тилегим, ели — халқым деп ат шапқан жигитлердің бәйги сызығы бирей болады, бул бәйги сызығы — қарақалпақ ханлығы. Әне соған, бирге келиўимиз керек.

"Ағаң Айдос".

Төремурат сұпының шырайы сұрланып, "бул хаттың мазмұны хан сарайында ойласылған, Айдос буйтип жазалмайды" деген ойға өзін исендирмекши болса да, көкирегі ярып бермеді. Қолындағы қағаз жерге түсті. Ол соннан хаттың мазмұнына сұңгип, биразға шекем отырды да, сырттан дүрсилдеп киятырған аяқ сестин еситип, хатты ала сала жумбаршақлаўы менен отқа таслады.

Бегис кирди. Хәким оның келисине аң-таң болып, недерин билмей бетине қарап тұрды да:

— Периштем, — деп жол тапты. — "Көк өзектин" жағасына байланған бендени сол тұрысында сұўға таслатыўға буйрық бер.

Хештеңеден бийхабар Бегис хәкимнің хәмирин тәрк етпей, кейин бәсип, шатырдың есигинде иркилди;

— Уллы Қоңыраттың ханы, мениң бир тилегим, сол бендени тири қойып түркмен әскербасысынан атлылары менен ұзатып салыўды өтиниңиз. Ғардаш түркменлерден қанша жәрдем келгенин айтып барсын. Сонда көп күштен сескенип нөкерлеринде ханға, Айдосқа шұбха тўады.

Хәкимге бул ұсыныс унады, бирақ, еки сөйлейди өзіне миясар көрмей "тамам!" деген ишаратта қол сермеді. Бегис үнсіз шығып кетти.

Хәким оның садықлығына ишинен ыразы болса да, хатты көрсетпей отқа таслағанының ақыбети неге әкелетуғынын ойланып, хаттың мазмұнын және есине түсириў менен жатты.

Песин намазынан кейин сақшы-қараўыллардың екеўи және бир атлыны қамашалап айдаўы менен әкелип хәкимнің шатыры алдында тоқтады.

Тутып әкелинген атлы — мархұм Есенгелди мәхремнин ұлы Елгелди еди. Өз ерки менен Қоңырат хәкимин излеп киятырып, хәзир оның алдында "тутқын" аты менен тұрғанына көзлери жаўтаңлап, өзін танытқандай бирейди изледі. Оның ығбалына бир қапталдан Бегис пайда болды;

— Уллы Қоңыраттын ханы, бул Елгелди ғой!

Бегис бұрын әлжұұазы шығып, гүлше жүзи андыздай болып жүретуғын жигиттиң бираз толысып, бетине кан жүұырып, шырайланып қалғанын аңғарды. Түркмен әскербасына ұсап сақалын күтә сулыұлап пардозлапты.

— Елгелди, әкең ұллы адам еди. Әке өлмей мұсылманлық жоқ, енди нағыз мұсылмансаң, шырайың хәм шығып қалыпты. Аттан түс, хаққына дуұа қылайық.

Мархұмның хаққына хәкимнің өзи хаят оқыды. Хәким суұпы атағын алғанына қарамастан, урыста жан тәслим қылған ең сәддық нөкерлериниң де, жақын-жүұықларының да хаққына хаятты басқа биреўге оқытатуғын еди. Хәзирги хаяты өлиге ең аса хұрмети ғана емес, оның ен ұллы адам болып жасағанының үлкен дәлили сыяқланып, хәмме оған ырзашылық кейип аңлатты. Елгелди түргелип қойнынан төрт бүкленген қағаз шығарып Төремұрат суұпыға қос қолы менен тапсырды. "Әкесиниң маған жазып кеткен естелик-намасы шығар" деген ой менен, хәким хатты жүдә кеўилли қабыл қылып алса да, ашып, таныс қол жазбаға түсинип Елгелдиге тикленди:

— Оқыдың ба?

— Сизди де оқысын деп әдеи әкиятырман.

Хаттың мазмұны хәммени қызықтырды. Бегис хәкимнің қасына жақынлап, "оқыңыз" деп айталмаған менен түринен соны аңлатты.

Хәким хатты бир қайтара көзи менен шолыды да, қапталындағы моллаға өткерди.

— Даұыслап оқы!

— "Елгелди униме сәлемнама!

Ел ұстин жапқан қанлы думаннан жол таппай, ұллы инсан әкеңниң намазына бара алмағаныма ижизат бергейсең. Мениң еки униме тәғдийр қосқан үшінши иним едиң, яғный сенде бизиң менен бир билектен шыққан бармақ болдың. Бирақ, унилерим буны ескермей кеткени өзиңе аян. Бармақлар орны-орнына қарай үлкен-киши ат алған менен бир мушқа түйилсе, ұазыйпасы теңлеседи. Ел тәғдийри усыны талап етип турыпты. Сол ушын өзиңе дәрек ағайин-туұғанларың менен бизге қосылып "Қарақалпақ мушы" дегендей, бирлиги беккем муш дүзиўге үлес қосыўыңды өтинемен. Мыржық қайин атасын күтә сыйлайтуғын еди, оның менен сөйлес, оған да, Бегиске де хат жаздым.

Жуұабы. — өзиң жигитлериңди баслап бизге келисиң.

Ағаң Айдос"

Хәким селк-селк күлди де, бирден тынды.

— Жаны жәнетте болғыр периште Есенгелди мәхрем қоңырат еди, уруының атындағы қаланың даңқы ушын жан бериўге тайын еди, әкеңнің жолын тутқанына ыразыман, Елгелди периштем.

Бегис өзине хат жазылғанын ҳәзир еситип, ала көзлери жаўтанлап, әллекимнің "мә, сағанда хат" деўин күтті. Хешкимнен саза болмады.

— Елгелди периштем? — деди ҳәким бирнеше демлик жымжыртлықты бузып, — Мархұм әкең өлеринде бизге тийисли ҳешнәрсе айтпады ма?

— Айтты, — деп Елгелди ушып түргелди.

— Отыр, отырып сөйлейбер, периштем.

— Өмириниң соңғы демлеринде сизди, Қоңыратты аўзынан түсирмеди. Айдосты алдарқатып қойған Хийўа ханына көп гижинип, "Айдос қаладағы" хан ләшкерин қуўыўдың жалғыз жолы, баўырынан жел өткен бендени үстине апарып камал қылыў керек деди.

Бегистиң ашыўы келип ишинен "ғарры Есенгелди нағыз қыйсық тораңғыл екен ғой" десе де, ҳәкимнің шырайында кеўли тоқлық көргенликтен үндей алмады.

Азаннан бери шатырдан шықпай ҳәр қыялға бир берилип жатырған ҳәким енди ойын жуўмақлап, тек Бегис пенен Елгелдиден басқаларын ҳәр иске жумсап жиберди де, жары нөкерди ертип өзи Қоңыратқа қайтыўы зәрүрлигин, бул жерде қалғанларға екеўи бас болып қалатуғынын, Айтмурат қызылбеттен азық жибергизетуғынын айтты.

— Түркмен атлылары ше?

— Олар ҳәм мениң менен кетеди, периштем. Бас дастурхан — Қоңырат қорғанылыўы тийис.

Бул жерде қалатуғын күштиң азлығы жөнинде айтыўға оқланып отырған Бегисти сөйлетпей-ақ Хәкимнің өзи жуўап берди.

— Өлини сыйлаған тири байыйды, бахытлы болады. Мархұм Есенгелдиниң тапсырмасына ылайық дөгерек-даштан елат жыйнап "Айдос қаланы" камал қылыңлар. Бегис периштем, бир нәрсени қәлийме қылып ядла. Айдос ҳәзир кәхәрли. Ол сениң геллеңе мүтәж. Геллеңнің бизге де зәрүрлиги туўып қалмасын, Қоңыратқа жеңис пенен, Айдосты я гелле я бенде қылып келсең, бул дүньяда адамзат көрмеген ҳүрмет те, ләззет те сеники. Бизиң кеткенимизди сизлер менен қалатуғын нөкерлердің сезбегени мақул...

Күн өткен сайын қуяш шығжырып, Хорезм шуқырындағы барлық жанлы мақлуқаттың диңкеси қурып баратыр. Жазық-жазық далаларда,

құмлықтарда өскен бираз түрлі шөпниклердин шыйқылдауықларынан ығал жетиспегенликтен бе, сона-шыбынлар менен хәррелердің-ақ қанат епкинлерине сырт-сырт сынып тұрыпты.

Тәбияттың бұл апаты да адамлардың жан сезимлерінде өмирге тиксиниұ пайда қылып уруулар, аўыллар арасындағы қатнастар үзиліске түсті. Тосаттан дийдарласқанлар да бир-бирине гүдікленип қарайды. Әйтеуір епкинге морт сынған иленәзик шөплерге мегзеп, адамлар күтә нәзикленип, шыртылдақ болып кетті. Тиккелей өзлерине қаратылған жыллы сөзди-ақ зәхәрге айналдырып түсинип сәл нәрсеге-ақ ашыұланысады.

Бұл кейиплер "Айдос қаладағы" нөкерлерге де, әскербасыларға да өтті.

Азық-аўқат жыйнаўшыларлық қандай дәске менен келгенине де гилең бийпарўалық. Оларды балық пенен тәмийин етиўге ўәде еткен мүйтен уруўының бас бийи ўәдесине гинарат жүқтырмай, айтқанын жиберип тұрыпты. Оған да бир аўыз марапат беретұғын киси жоқ, барлық нәрсе хешкимнен бийғарез өз-өзинен иске асып атырғанға ұсайды.

Айдос былай-былай шықпайтуғын болып қалды. Излеген киси я үйинде созылып, я шатырдың саясында ер дастанып жатқан жеринен табады. Инилерине хәм Елгелдиге жазған хатларына енапат үмит артқан еди. Бегиске кеткен нөкер еле қайтқан жоқ. "Өлтирилипти" деген ызың-сызың хабар келди. Бұл ұшын Мұхамеджан бек оны хәр күни мүнжийди, хәрқыйлы шенгелли сезлер менен түйрейди. Елгелди болса хатты алыпты да "Сатқын Айдос керек емес", деп жиберипти. Оның аўызеки жуўабын хат тасыўшы нөкер Айдосқа әскер басының көзинше айтты. Мұхамеджан бектиң Айдосты көрген жерде мұқатыўына бұл да үлкен бир көзгир, Мыржық хат пенен жуўап қайтарыпты. Оның қайсы сөзин қай мәниде түсинерин билмей, алақандай қағазға жазылған сөзлерди күнине неше-неше мәртебе тәкирарлап оқыйды, сирә кеўлин жұбатқандай жуўмаққа келе алмай, иши ийт жыртқандай.

Хәзир де ол шатырдың саясына атжабыў төсетип, ерди дастанып жатыр. Қыялында Мыржықтың хаты; *"Айдос аға, ең әўеле сәлемнамаңыз ушын рахмет. Жақында елге келген қазақ бийи Төремурат сұўпыдан бенделикке түскен нөкерге жоқарылаў дәреже инам етилгенде, ол өзин шымшыққа теңгерип, "шымшыққа алтын тордан бир қуў шақа абзалырақ" дегени ушын, тутқыннан азат қылыўды мәсләхәт етти. Хәзар сиз де Хийўа ханының алтын торына түскен шымшықсыз. Ой жуўыртсаңыз, сол алтын тордан сизге де бир қуў шақа абзалырақ емес пе? Халық даналығы "ели сүйген инсанды әлем сүйеди" дейди. Ал сизди*

ауылыңыз жақсы көргени, ел сүйгени емес, "ауылдың урысын ийт қаппайды" деген хәм гәп бар. Буны жазған киши қаналасыңыз Мыржық".

Жас киши тәрәпинен жазылған соңғы гәпти ол талай дөңдиріп, "ауылдың урысын ийт қаппайды..." деп мыңсан мәртебе қайталады. Гә ашыұланды, гә мыйығынан күлди, гә жазық маңлайы тершиди, гә тула бойы тоңып қалтырады.

Қорғанды айланып кайтқан Мухамеджан бек Айдосты шатырдың саясында көріп, және илди:

— Айдос бий, итке көлеңке бермейтуғын халға түстиңиз-ә?

Ашыұы үстине ашыұ жамалып, Айдостын тамағына сүйек кеткендей қылғынып буұлықты, бирақ, үндемеді, сонда да жаны төзбей ерден басын көтерді, сәл көкирегін кеңейте керилди.

— Кәриңізге келетуғын хештеңе жоқ-ә.

Жас әскербасының гәпти минберлетіп, ойыншыққа айналдыра бергенине шыдамай ишегинен шеңгел сүйрелгендей қабағын шытты.

— Уллы ханның әскербасысы, хәрұақ-хәрұақ өзиңизди жойтатуғын болдыңыз.

— Хә, солай ма? Сиз үш туұысқанның ылайсаңы тек қарақалпақларды ғана емес, пәкизе хорезмди теңселтип, толыны төгіп, ортаны шайпалтып тұрыпты. Ийттиң құлағын кеспей қабаған болмайды. Астыртын адам жиберіп, еки иниңизди өлтиртсек кәйтеди?

Айдостың тас төбесине балта урылғандай мийи ауылжып тентиреклеуи менен шатырға асылып тикейди де, әскербасының изинен ишке кирди.

Ашыұлы әскербасы Айдостың кейпи-кәрақтың аяқ басыұын көріп, мыйығынан сәл жымыйды, бирақ, сөйлемеді.

— Мухамеджан бек, — деди Айдос ашыұлы. Оның қасы үстиндеги меңи оғыры үлкейіп, бір түрлі айбат пайда етип тұрыпты. Мухамеджан бек бұрылмастан иргеге тақалып жыйналған көрпеге басын қойып, шатырдың түтин шығарынан аспанға қарап жатты.

— Сиз мениң жас үлкенлигимди хәм аяқ асты қылып баратырсыз. Сонда да мен өзиме не тилесем, сизге соны тилеймен, — деп даұамлады Айдос. — Жас жигитликке, қызбалыққа салып умытшақлық қылмаңыз. Хәрнәрсе өз орны менен сыйлы, гейле ешектің орнына пил жарамайтуғын хәм пайытлар болады.

Мухамеджан бек бірден жыйнақласып кәддин тикледи хәм үймеқара қасларының арасы қосылып, Айдосты жеп жиберетуғын кейипке кирди.

Айдос кейін бәсип шатырдан шықты.

Мухамеджан бекти қанша ашыў қысса да бул сапары өзін тутты, үнсиз қалды.

Усы күннен баслап олардың арасындағы сөйлесиклерге бираз шек қойылып, сырлы төмен қарасыўлар, бир-биреўге сырт көрсетиўлер басланды. Олардың ығбалына сырттан болатуғын шабыўыллар да сийрексиди, үстилерине дөнип тұрған әжел қәўпи босасқаны себепли бири-бирине ашылыспады да. Жәнжаққа жиберилетуғын жансызлары да олардың алаўызлығын сезип, жартыўлы ислемеди, ал өзлери сезгенин бири-бирине айтпады. Сол себепли Төремурат суўпы ләшкериниң жартысын алып Қоңыратқа кеткени жөниндеги хабар екеўине де өсек көринип, кеўиллерине исеним дәнесин екпеди. Бир қорада үйренискен ийт пенен пышық киби еплеп ўақыт өткере берди.

Тас төбеге көтерилген куяш пүткил "Айдос қалада" мыс қайнатып, сақшылықтағы нөкерлерге шекем қараўыл диңгегиниң көлеңкесине таўықтай тығыла баслаған бир күни "Көк өзек" тәрәптен қаплап киятырған сан-мың аламанның шаңғыты көринди. Соңғы гезде тек Айдосқа ғана емес, жүзбасыларының да биразына исеними кемиген жас әскербасы тез-тез жол қарап, "қаланы" қыр дөгерек айланып шаўып өте беретуғын еди. Жақа атқа мингенде көзине түскен думандай шаңғыттан қәўипсинип, даўысының барынша кыйқыў салды:

— Жигитлер жаў келди, жаў!!...

Дабылшылар дабыл қағып қепелимде уў-шуў көтерилди, ҳәрким өз орнын ийелеп, оклы мылтықлардың аўызлары шанғыт шыққан тәрәпке қаратылды.

Дабылға шыдамай тез атланған Айдос Кәдирберген менен Доспанды ертип келип әскербасының шатыры алдында қолларын маңлайына көйлеңке қылып, жаў терәпке қарап тұр.

Әллеким "дүркин-дүркин малға мегзейди" деп еди, Мухамеджан бек қатты жекиринди.

— Соқырлық етпениз! — Ол сол пәти менен даўысының барынша сөйлениўде. — Атлы нөкерлер сансыз пыяданы айдап киятыр! Айдос бий. аңғардыңыз ба? Алдыңғы пыядалар өңшең кемпир-ғаррылар, балалар! Кәраматлы хан ләшкери, қулақ салыңлар. Хәўлықпаңлар, оқ жетимге келгенше буйрығымды күтиңлер? Аяманлар! Пишендей баўлаңлар! Қылыш ийелери тайын тұрыңлар!...

— Бийбаба, алдыңғы атлы Бегис!

Айдостың өзи де танып, иши жанып тұр еди. Доспанға "қысқарт" дегендей ашыўлы қолын сермеп, Мухамеджан бекке:

— Уллы кәраматлы ханның әскербасысы, — деди өтинип, — Урықсат бериңиз, мен олардың басшысы менен сөйлесип көрейин.

— Қыбырламаңыз, жаў тәрепке еки адым жылыссаңыз, көк желкеңизден өзим атаман!

— Жаў-жарақсыз бийгүна халықты қалай аттырасыз?

— Мен айыплы емеспен, кәраматлы Хийўа ханы хәм гүналы емес! Обал-саўабы анаў атлыларына.

— Мухамеджан бек, хәзир қаныңыз қызып тұр, маған урықсат бериңиз.

— Парасат, парасат, Айдос бий. Түсинемен, оларға жаныңыз ашыйды, себеби, өз ағайинлериңиз. Алдынан шығып маған сатқынлық қылмақшысыз. Егер ханлықтан дәмеңиз болса, мылтығыңызды өңгерип, оларды нышанаға алыңыз.

— Бир ақмақ қудыққа тезек тасласа, мың дана алалмайды. Мен анаў алдыңғы атлы акмақ пенен жекме-жек сөйлесемен.

— Айдос бий, сиз алдайтуғын бала еле туўылған жоқ, — деп Мухамеджан бек мылтығын алдына өңгерип, Айдос сәл алға өтсе атыўға ыңғайласты.

Айдос еки жағына жалтақлап, ләшкерлердің атыўға қолайласып, мылтықларының қараўылларынан көз айырмай тұрғанын көрди. Бегис баслаған аламан сескениўди билмейди. Жайлым сұдай кең көлемди енлеп, алға басып киятыр.

Мухамеджан бек болса жаў тәрепке, гә өз нөкерлериниң хәрекетлерине алма-гезек көз таслап атыўға буйрық бериўге қолайлы пайт күтип, шыр-пыры шығып тұрыпты. Қапталындағы Айдостың, жүзине қарамастан және гүбирленди:

— Мылтығыңызды қолайлаңыз. Билесизбе, оларға ең әўели сизиң геллеңиз керек, ұсыннан сәл басқы табыўға себепкер болсаңыз геллеңиз бизге де керек. Хан сарайының алдындағы бағқа сатқынның күү геллесин илдирий, ендиги әўладқа да тәмби...

Оның не деп тұрғаны Айдостың кәрине де келмей, жарақсыз халықты баслап киятырған Бегиске жығырданы қайнады. Шыдамады:

— Әй, тоқтаңлар!

Мухамеджан бек не болғанын түсинбей оған жалт бұрылғанда, ол атының бас көзине қарамай қамшылап, алға шаўып баратыр еди, қәхәрленип изинен бир оқ үзип үлгерди, бирақ тийгизе алмады. Жаў еле оқ жетпес қашықтықта болғаны ұшын оқлар зая болыўынан қорқып, басқалардың атыўына рұхсат қылмай мылтығын қайта оқлатыў ұшын шеп қапталындағы жәрдемшисине созып, Айдостың хәрекетлерин бақлады.

Айдос Мухамеджан бектің атқанын билсе де, артына қарамады, шаўып баратырып басына сәлле қылып оралған сүттей ақ белбеўди шешип, бир қолына жалаў қылып желбиретти. Бул оның қарсы тәрептен әллекимнің жазатайым атып салмаўы ушын жөнекей тапқан тәсили еди...

Қоңырат хәкиминің тапсырмасын бәржай келтирип, Хийўа ханына хәм Айдосқа қарсы аўыллардың адамларын жыйнап киятырған Бегис Айдосты бирден-ақ таныды. Оның изинше мылтық гүрс еткенін еситсе де, Айдосқа атылды деп ойламастан, әскер басысы тәрепинен парахат сөйлесикке жиберилген деген пәм менен бир шетке қыялай берди. Оннан еки көзин айырмай қуйынлатып киятырған Айдос пиядаларға жақынлап:

— Әй, бирәдарлар, халайық, тоқтаңлар, тоқтаңлар! — деп ат дизгинин жиберийи менен бақырып өтип баратыр—Тоқтаңлар, халайық, алдыңызда мылтық гөзеп хан ләшкери түр. Не ушын гүбелектей әжел ошағына урынасыз?...

— Айдос, әй, Айдос! — деп Бегис оның изинен шапты. — Парахат сөйлесикке келсең шық былай?! Әй, Елгелди, нөкерлерди гидирип түр. Халайық, азмаз еглениңлер, Айдосқа ес енсе керек.

Айдос инисинің сөзлерине итибар бермей, ақ белбеўин сүйретип желбиретийи менен аламанның алдынан және бир қайтара шаўып өтті:

— ...бирадәрлар ... халайық... тоқтаңлар!...

Бегистің яўмытысы күтә жүйрик еди, Айдостың изинен жетип, артында аппақ жалындай лаўлап баратырған белбеўдің бир ушын ұслады:

— Тоқта. Айдос!

Айдос оның менен қосарласып, атының басын бир шетке бурды да, абай ушын ба, қамшысын ердің басына илдирип, қынабынан қылышын суўырып, оң қолына тутты хәм сөйлей берди:

— Бегис, сеники бул не жаўызлық? Жарақсыз адамларды қырыўға бола ма? Сенде мий барма? Я жили болдың ба? Үш тўысқан жыйналып елдің бахтын ашыў орнына, маңлайына қап-қара шүйел болдық ғой. Нөкерлериңе айт, жарақларын таслап хан ләшкерлерине бас ийип, диз бүксин! Қоңырат хәкими сени алдап жүр. Хийўа ханы алдамайды. Бил, хан бийгуна қол байламайды! Мынаў аламанды өзим тоқтатаман! Сен мениң хатымды алдың ба? Сонда жазғанман. Жас кишинің кеширим сораўы, жас үлкенин кеширийи хәм қарыз хәм парыз. Кеширим сора. Елдің ығбалына кес болма! Билесең бе, мен қарақалпақ деген атақ — аттың полаттан қомланып қуйылыўы ушын өз атымды құрбан етпекшимен, Қоңырат хәкими "Төремұрат" деген аттың бир жалт етийи ушын "қарақалпақ" деген атты жоқ етип жибермекши. Түсиң, баўырым, түсиң! Ханның шыдамсыз

әскер басысы шыбыжыңлап күтип тұрған шығар! Мынаұ жарақсыз аламан қырылмасын. Ертең бұл халық керек. Төремурат сұпыға керек болмаса, қарақалпақ ханлығына керек, маған керек! Неге сөйлемейсең? Хәзир хәр дем бир неше адамның өмирине тең! Сөйле, сөйле, деймен!

— Ешек ақырғанда бұлбил сайрамайтуғынын билмейсең бе?

Қаны қызып тұрған Айдос зәңгисине ширене берип оң колына тутқан қылыш пенен Бегистиң көк желкесине қойып салды.

Оның бүйтетуғыны есине келмеген Бегис "Ха, саткын..." деп-ақ үлгерди, болғаны. Геллеси алдына еңтерилип, терисине илинип салбырауы менен бираз қәдем барды да, аты бир нәрседен сетемленип бурылған гезде, геүдеси жерге сылқ етті.

Айдос инисин өлди деп-хәм есине келтирместен, аламанның алдынан және қыйғырып баратыр:

— Бирәдарлар, халайлық үйли-үйлериңе тарқаңлар, халайық...

Бегистиң аттан құлағанын көрген нөкерлер өзли-өзинен басқы тауып кейин серпилди, әуелинде ар-сары шығып тұрған аламан бирден жанланып, топ-тобы менен Айдостың изинен жууырысты.

— Мехримсиз...

— Сатқын!...

Бұл хәдийселерди сырттан бақлап тұрған Мұхамеджан бек жуұасып бир топар мылтықлы некерлер менен илгерилеп, пиядалардың алдын кеселеди.

— Хаў, мөмин сорлылар, бунша не алданып? Уллы исламның хәўирли ошағы—Хийўа ханынын ләшкерине бетлеп бола ма? Қырылып қаласыз. Көрдиңизбе, Төремурат, сұпы жоқ, нөкерлери кашып баратыр, сизлер де қайтыңлар. Егер сизлерди Айдос қорғамағанда туңғыйыққа кетер едиңиз.

Қызба жас әскер басыдан бундай адамгершилик күтпегенликтен бе, Айдостың кеўли елжиреп, гүңгиртленген көзлерине Бегистиң кула дүзде қаңғып баратырған жайдақ аты шалынды да, не болғанын енди ғана уғып, ой бауыры езилип кетти. Ерде отыра алмай бир қапталына ауып, көк шөпти қоса жер тиследі, еки көзинен тынбай жас парлады.

Еле нениң не екенине, не болып атырғанына пәми алыспай аң-таңы шығып қалған Доспан атын бирден қамшылап, бийбабасының үстине қаршығадай атылды.

Айдостың дауысы шықпайды. Тек ғана тирилигинен белги сыпатында денеси гә дирилдеп, гә солқылдап жатыр.

Әлленемирден сон оған Мұхамеджан бек жақынлады, Айдостың мурнынан зирек-зирек қан жосып, топыраққа араласып атырғанын көрди

де, бұл да өлген екен, деген ой менен қапталындағы еки нөкерге ийек қақты.

— Көтерисип үйине апарыңдар!

43

Мыржық аұылының әпшаны қаша баслағаны қашшан. Қолы жеткенлер талампай кылған пишен гүдилерге мегзеп қалды. Немкетти биреулер хәр мушынан сүйреп тартып, шашып таслаған баў-баў пишенлер яңлы дәстеленип, хәр жерде бузылып атырған қамыс қослар, сүтини тайып құлаған ылашықлар...

Жұлдызлар арасында айдай көзге тасланып, аұылдың көркі, жұртлардың әрманы есапланған Мыржықтың отаұы да тозды. Қып-қызыл баў-шуўлар, жез шийлер жыллар самалына, ашшы қуяшқа төтепки бере алмай түрпиленіп ағарып кетти. Аппақ түңлик, үзиклерди ыс басып қараұытты. Мыржық, атақлы қазақ бийин елине ұзатып салып, балашағасын көріп кетиўге киятырғанда, аұылына сырттан нәзер таслап бақлағанларын келиншегине ұсылай тәриплегени бар.

Қумар келиншек болып түсиўден ығбалым жанбай үш тұысқанды айра салыўға себепши болдым деген уғым менен бираз иске қол урыўға батыллық көрсете алмас еди. Ең болмаса, отаұының сыртқы тұтыўларын жаңартыў ушын ший тоқып алыўға мүмкиншилик жоқлығын, бийесап атлылар изинен атлылар дүбеп, базы ақшамлары тыныш ұйқы бермейтуғынын дәлил қылып жуўап бермекши болды да, ерине белгили ўақыяларды жаңғыртып мазасын алмағанды мақул көрди. Ишинен қынжылып әне, бираз әптадалыққа мен айыплыман деген түр көрсетти.

Оның мүләйимсиўи Мыржықта аяныш оятты. Халықтың тағдийрине тийисли әңгимелерди оның менен ортақласыўды қәлемейтуғын адам сол сапары әбден ашылысты.

Жас басып ұзақ жолларға шығыўдан қалғанына қарамастан, қоңсы қарақалпақ елатының аұыз бирлиги қашқанына жаны төзбей ұлы менен хабар алыўға келген атақлы қазақ бийи, сапарының бийнәтийже болып, алаўызлыққа тыйым салалмағанына көп-көп өкинседе, қайтарда жаңадәрәялыларды тынышландыратуғын кеңес берип кеткен еди.

— Күтә мөмин адамларсыз, шырақларым, көрдим. Бұл саўдаларға ким айыплылығына көзим жетти, — деди ол—Хийўа ханы менен Қоңырат хәкиминен басқа биреўге мин тағыў қыйын. Ең баслысы, өзлериңизди тутыңдар, ағайинлериңизге шабыўыл қылып, оң кол менен сол қолды шаппаңдар. Егер хан ләшкери үстиңизге де топылыс қылса, тез хабар

жеткеріңдер, писатымызда барымызды аямаймыз. Усыннан барған соң хан дәрғайына және кирип көремен. Сизлердей мәмин туысқанлардан жәрдемін қызғанса, ұлым Айтуғанды өз жигитлери менен жиберемен.

Мыржық ұсы ата бийди еслесе, көкирегі тасып, әжайып күшке ийе, жаман күни арқа сүйерлік бир ағаны көз алдына келтиретуғын еди. Келиншегине ұсы қазақ бийи қаққында да күтә мақтаныш пенен сөйлеп берди. Оның қоңыратлы бенде нөкерди түсинип, азат қылыўға мәсләхәт бергенин еситкенде:

— Қандай жақсы табылған ақыл, төрем. — деди Қумар күтә ҳайран қалып. — Есиндеме, "шымшыққа" қуў шақа артық". Бул бәримизге тийисли гәп. Усының мәнисине ой жиберген бий, әлбетте, дана бий.

Усы күни Айдостан келген хатқа жуўап берерде, Мыржық кисиниң гәпинен пайдаланыўды жек көретуғын болса да, Қумар жалбарынып, сол бенде нөкердиң айтқанын жаздырған еди...

Мыржық соннан соң және Жаңадәрьяға кетти.

Хаттың изи де жым-жырт.

Бир жақсы жери, аўылды пәтеңге келтирип дүбей беретуғын атлыларға әдеўир тыйым салынған секилли.

Қумар енди отаўдың сыртқы тутыўын жаңартыў ушын қамыс орып әкелип үйиниң саясында ший тоқып түр еди, есиктиң алдында тым-тырыс аттан түсип атырған Мыржықты көзи шалды.

Ери бир жақтан келсе дәрриў қас-қабағына бағып, қандай кейипте екенлигин уғыўға тырысатуғын келиншек оның ҳәрекетлеринен-ақ әлле нәрселерге кеўли тоқлығын, бирақ, асығыслығын аңғарды. Бұрынғыдай атын жылаўлаўға шығыў орнына ишке кире сала, жылдам үйди төсестирип, ошаққа от жақты.

Мыржық ҳәрқашанғы әдетине салып төрде уйықлап жатырған ұлын оятып алдына алды.

Қумар әжик-гүжик болып табысқан әке-балаға көз астынан сығаланып, бойы жеңилленди ҳәм ерине сағынышын туйындырыў ушын мыйық тартты.

Мыржықтың кеўил тоқлығының мәниси — жаңадәрьялылар көп күнлер ойласып, елге апатшылық дарытып атырған хан ләшкери менен ҳәким ләшкериниң қан төгиспесине тыйым салыў мәселесин шешти, яғнай ұллы орыс патшасының ұллы Маман бийге берген ўәде-ықырарын жаңартып жәрдем сораў керек деген келисимге тоқтады. Бул қыйын ҳәм ұзақ сапарға Мыржық пенен Атабек палўанды жибериў мақулланды. Жол баслаўға Никифоровтың өзи келисти. Мыржықтың асығыслығының мәниси —

келеси сәрсенбиде жолға шығыуы тийис. Оған шейин жол азық таярланады.

Сөңғы жыллардың аўырманлығы, еки түрли жаўға әскербасылық қылған ағаларының ала аўызлылығы жүрегине ништер болып Мыржық кем күле шырайланатуғын еди. Мүләйим мыйық тартқан келиншеги хәрқашанғыдан гөззалырақ көринип, сөйлесиўге тақаты шыдамай, қайда жоллана жақлығын қыпсаламады.

Орыслардың көп батырлары, патшасының есапсыз байлығы ҳаққында жаслығында талай әпсаналар еситкен келиншек, өз елинің тәғдийрин айтысып сол ұллы елге кетежақ ери ушын кеўли масайрап, мардыйып, мерўерттей аппақ тислерин көрсетип және күлди ҳәм ҳақ сапар тиледи.

Мыржық баласын мұртлары менен қытықлап ойнап отыр. Ишек-силеси қатып шақалақ атқан бөпе ушын өзи де мәс. Күле-күле көзлери жасаўрап кетти. Неликтен де бирден өзин иркип, баласының жаўдыраған ала көзлерине көз тикти:

— Балам, күтә қызық дүньяға келдің. Жұмбақлы, сырлы дүньяға келдің. Ким болар екенсең?

— Сен болады, сен!

Баласы ушын анасының жуўабы әкеге күтә унады. Мұртларын алма-гезек сыйпалап, бөпениң шүртийген еринлерине өзиниң ғаўажақ еринлерин басып сүйип, маңлайына маңлайын, мұрнына мұрнын теңлестирип өлшеп, Құмардың қуўанышлы, бирақ, тым-тырыс күлкисин әбден молайтты,

Ерли-зайып әлленемирде басылып бир-бирине ынтықлық пенен көз тигисти. Бириниң жигит, екиншисиниң қыз уақтындағы отырыспада чай алысыў пайытларын еске салып, алма-гезек қас керисти де және шақалақлап күлисти.

Мыржық Ерназарды рәпийдадай қос алақанына жатқарып, бирнеше мәртебе екшеп қақшыды да, және бетин бетине тийгизип, баланы жылатты. Усының менен күлкиси тыйылды.

— Киси әкеси менен емес, баласы менен мақтаныўы тийис деп неге айтылды екен?

Құмар оның не ушын сорап отырғанына терең ой жибермей, кеўлиндегисин айтты:

— Жақсы тәрбияла, ел сүйер қылық тәрбияла деген гәптә, төрем.

— Жуўабың күтә дурыс, шабазым. Лекин, ойлап отырсаң бизиң халық аздан келип, сонша шаўқымшыл!.. Хайран қаласаң! Хаслында тек сайыз дәрьялар шуўылдап ағады-аў! Егер мениң баламның заманында халық

терең дәрәяға айланатуғынына көзим жетсе, хәзир мақтанар едим. Терең дәрәя өзине мәлим, тыныш ағады.

Ериниң ұзақ сапардан аман қайтпайтуғындай болып гәплерин тереңлетип отырғанынан Қумар қорқайын деди.

— Тек күлип отыршы, төрем. Сонда үйдиң ишине гәўхәр қойғандай жақтырады.

Мыржық оның тилегин жықпай, күлки араластырып:

— Базда заманның салмағы да сырнықтырады, — деп қойды.

Олар және әжик-гүжик болысып, орыслар мәканы тўралы хәрким өз еситкенин айтысыў менен өзлериниң, халқының келешегине қыйлы-қыйлы тон пишисти...

Төсекке әлле қашан кирсе де, ярым ақшам аўғанша ұйықламай қумыры күстай ғуғырласып жатырған ерлд-зайыптың хәзлиги бузылды.

— Мыржық, ҳа Мыржық! Қумар!...

Биймезгил, бийжағдай бақырып тұрған бұл адам Елгелди еди. Даўысынан екеўи де танып ушып-ушып түргеле сала, өрли-ғурлы кийимлерин изледі.

Елгелди күтип турмай ентиге босағадан атлап, сөйлей алмай еки ийнинен дем алып, бираз тұрғаннан кейин тилге келди:

— Аспан жерге түсти! Бегис өлди! Айдос өлтирди!

Көйлек-ыштанын жаңа кийип болған Мыржық мисли кепини менен тикейтилген өлидей сәррийді де қалды.

Қумар жаман хабар таўып келген ағасына жек көриўшилиқ пенен олығғаны соншелли, егер кирпичкери оқжайдың оғы болып атылғанда, Елгелдиниң саўтанақ жерине қалдырмай қадалар еди.

— Қайтала, не дедиң?!—деди Мыржық әлленемірде жанланып.

Еле хаплығып тұрған Елгелдиниң аяқларынан димар кетип, керегеге сүйене отырды.

— Аспан жерге түсти...

— Қәйерде?! Қәйтип?

— Айдос алдады!

Лалы шығып еле көйлекшең тұрған Қумар жыламсырап гүбирленди;

— Мен оны ақыллы, ұллы қайнаға десем....

Мыржық ойланып турмастан керегениң басын сыйпалап жаўжарағын алды да, мойнына шала-пула илдириўи менен есиктен атлыға шықты.

Қумар еле тикейе алмай аяқларын көсип отырған ағасын ийттен кейин көрмей, маңлайын жыйырып бир қарады да, оянып жылаған баласын қушақлай ериниң изинен жуўырды:

—Төрөм, сәл сабыр қыл! Мылтықты сындырған мерген ашыў үстінде оқты да керек қылмас! Шыда! Азанға дейин шыда!

Мыржық оны қолы менен қағып жиберип атланды да, патырақлап шабыўы менен қараңғыға сиңип көзден ғайып болды.

* * *

Көп күнлик айралықтан кейин орнын ийелеп, тынығып, қаланы қоршап алған жаў жоқлығын билип кеўли әнжамланған хәким Бегиске жәрдем жибермесе де, оннан қандай да кұўанышлы хабар күтип кеше-күндиз қарайтуғын еди. Таң намазына дәрет алыўға шыққан пайытта дәрўазаға тақалып қалған көп атлыны көрип, жүреги қабынан шыға жазлап, мыс қуман қолынан түсип кетти. Белдемесин ұслаўы менен ишке қарай жүўырып, жаўжарағын асынып шықты. Атлылардың алдында аўзы ашылып, сәллеси бир шекесине аўып тұрған Айтмурат қызыл бетти көрип қорыққанын билдирмей, айбатлы сорады:

— Бул не шаўқым?!

Нөкерлерди баслап келген жүзбасы атынан секирип түсип, дәрўазаның арасынан басын суғып, хәкимге сәлем берди де, жаңалығын айтты.

—Бегис өлди, Айдос өлтирди, алдап өлтирди...

Төрөмурат сұўпы бас бармағын аўзына салып бираз тұрды да:

— Қызыл бет! — деди аяғын баспақ басқандай ашыўлы, —Хәзир буларды аўқатландырып, азғана дем алдыр да, алдына түс. Енди жеңистің ийеси сен! Бегис гөдек еди, ығбалың бир, периштем. Билип қой, Айдос енди сұўдың бетине шыққан көбик, сұўдың көбиги көп тұрмайды! Саған жәрдемге түркмен атлыларын-әм жиберемен.

Айтмурат қызыл бет мыс қуманын тасламастан дәрўазадан сыртқа шықты.

* * *

Қаншама сақлық пенен шабыўыл қылса да хан ләшкериниң тарпыўына шыдамай кейин серпилиў менен, және қолайлы пайыт күтип бир колтықта тығылып жатырған Орынбай бий Айдостың Бегисти өлтиргенин хабарлап шаўып, баратырған жаршыны туттырды. Оны сөйлетип барлық истиң бийноқоясын билип алғаннан кейин желкесине қол апарып, бирақ, қасынбай көп отырды. Тили жүйриклеў бир елиў басысы оны қыйын жағдайдан тез қутқарыўдың жолын таўып сораў берди:

— Еле-әм Қоңырат хәкими менен күш бириктирилсе, қалай болады?

— Оған исенбеймен! — деп Орынбай бірден бас көтерді. — Хәкимнің тили шийрин, жүрегі муз!..

Жүзлеген жигитти баслап, оларды енапат келешектен дәмелендирип жүрген әкесінің қорқынышқа берилип, хәммени бир қолтыққа тығып қойғаны ұлы Дәулетназарға күтә батып, әкесі ушын кисиге тиклене алмайтуғын дәрежеде жүретуғын еди. Шыдамай гәп қосты:

— Аға, қояндай ұсы жатысымыз-әм гәп пе? Түри-түсимизден бүркітпиз, ушыўға келгенде ғарғамыз.

Орынбайдың домбай жүзи талаққа дөнип, дөңгелек көзлерин қыпылықлатып-қыпылықлатып жиберді де, бірден пәсине кайтты.

— Қәне, атланыңлар! Қоңсыласымыз Маманлар менен дурыслап кеңес құрамыз.

Усыныс биразларға сұйықлау тийсе де, хешким қарсы келмеді.

44

Айдос еки ұлының ортасында узынына тасланған дастық болып жатыр. Өкпеси түтинге толып кеткен тәризли, үхлейди, үхлейди... сирә бойы жеңил тартар емес. Оның неликтен бундай қалатқа түскенинен бийхабар ұллары, әкесінің бетин желпип отыр. Бир гезде ол шалқасына түсип, еки қолы менен еки баласының айдарларын, тулымларын алмагезек сыйпалады:

— Хо, жигит болып киятырсыз, дәрманларым.

Дасқал өскен еки бала бир-бирине ийек қағып, майда тислерин сәл көрсетип жымыңласты.

Айдостың қәпесли кеули жубаныш таппады. Көзлерине жас көлегейленди, хәтте, еки шекесине сорғалап жатты. Бунысын ұлларына кәрсеткиси келмей мойнын бир жағына сәл қыйсайтып, бармақлары менен сыпырып жиберді де:

— Екеуіңиздің айдар тулымыңызды бир күнде алдыраман, бир күнде той беремен, — деди.

Киши ұлы Төре әжағасы Ырзаға "бойым сениң менен тең" дегендей көкирегін көтерип, мардыйыңқырады. Оны көрип Айдос мыйығынан сәл күлип, кеули жубаныш тапқандай болып еди, бас бармағын тислеп, көзди ашып жумғанша өзгеріп, және булт арасына сүңгип кеткен айдай, ұлларының көзлерин гиреүгелендирді.

Есик елп етип ашылғандай болды. Бегисти шыннан өлтирип қойғанына базда кеули ярый бермей, "Ол тири екен" деген хабар әкелетуғын биреуді күтип жатырған Айдос мойнын есикке бұрды. Аяқтарын ғаз-ғаз басып

кирип киятырған хаялын көріп және дүзиүленип жатты. Сонда да тақаты жетпеди:

— Не жақсылық бар, шабазым?

— Сени көріўге адамлар келип тұр.

— Неге кире бермейди?

— Өзиң түнде қасымда Ырза, Төреден басқа ҳешким болмасын деп едің.

Бегистиң аты қуладүзге қаңғып баратырғанын көриўден хуўшы кетип қулағалы, жаңа ғана еси енгенин енди түсинди. Ата сақалын тислеп өкинишли бас шайқады. Көзлерин сүзип аз ғана жатты да, сыртта күтип отырғанлардың келе бериўине рұхсат етті.

Қабыл, Қәдирберген, Доспан кирди.

Ана еки ұлын ертип шығып кетти.

Қабыл Айдостың бас ушына шығып саққа жугинди. Қәдирберген оннан тетерек, ошаққа жақын жайласты. Доспан бийбабасының аяқ ушына шығып, бетине үңиле отырды.

Олардың изинше сыртта ат дүрсили пайда болды да, даўысы таныс нөкер жедел менен бақырды:

— Айдос бий, ҳа Айдос бий, хабарласыңыз! Сизди Мұхамеджан бек шақырып атыр!

Келип отырғанлар бири-бирине қарасып аң-таң болысты.

— Доспан, шығып хабарлас, баралмайды, аўырып атырде, — деди Айдос сыбырланып.

Доспан шақыртыўшы нөкерге жўап берип қайтып киргенде Қабыл Айдосқа күтә қайырхомлық пенен буўрыл шашларын сыйпалап отыр еди.

— Айдос жора, тәғдирге тәўбе қыл, — деди Қабыл оғыры бийхазар даўыс пенен. — Жасы үлкен жасы кишиге кейисе, урысса, неси айып? Ашыў менен қамшы орнына қылыш көтерилип, бир жазатайым болғанды. Қәйтсең де, түби өз тўысқаның, ким сорайды? Еплеп бас көтер, самалға шық.

Айдос жұмған көзлерин ашпады, бирақ, маңлайы тершиди.

— Бәлким, ол тўылмағанда өлмес еди, — деп Қабыл нәсиятын даўам қылды. — Өлим хәммени күтип тұрыпты. Бийшара Бегистиң пайманасы толған шығар. Түргел, белиңди беккем буў, қайғыланба. Жұрт, бәри бир, инанбайды. Ырас, өзи қылған өкинбеўи тийис. Хаслында, аза кийетуғын да өзиң, қандарың да өзиң, қандардан кек алатуғын да өзиң...

Қәдирберген Қабыл да Айдосқа деген ысықлық, қақыйқый дослық жүрек бар деп ойламайтұғын еди. Нәсиятларынан жақынлық сезип, мен

усы ұақытқа дейін қателесіп жүр екенмен-ау, деген пәм менен гә оған, гә бети ашық жатырған Айдосқа алақлап қарай берди.

Жуұас гәплерге шыдамағанлықтан ба, Айдостың жумық көзлеринің қыйықларынан жас сорғалады. Кең маңлайын жыйырып, тислерін сықырлатты, созыұлы қолларын жыйнақтастырып мушлады.

Уруұдың бас бийи әззилеп, басқалыр алдында көзлерине жас алғаны үшін Қадирбергеннің де кеұли бузылып, ийеги кемсеңлеу менен көзлерине қол апарды.

Айдостан саза шықты.

— Доспан, бармысаң?

— Аяқ ушыңызда отырман бий баба, — деди ол хәм мениң пикиримди сорап атыр деген ой менен "наұқастың" аяқтарын көрпениң сыртынан сыйпалап отырып тилге келди. — Бийбаба сиз Бегисти өлтирип оғыры дурыс қылдыңыз.

— Не ушын? — деди Қабыл Доспанға тикленип. Қадирбергеннің аңтаңы шығып, көзлери уясынан атлығып кете жазлады. Сейтсе де, Айдостың өзи не айтар екен дегендей, оған нәзер таслап, көз қыйықтарынан сорғалаған жастың изи тыйылғанын байқады. Доспан ұсылай дер алдында бийбабам теуіп жиберер деген қыялда еди, енди жүрегін басып кеұлиндегисін айтты:

— Айыпсыз биреуге қамшы ұрғаннан айыплы он кисини дарға асыу жеңіл екени хәммеге аян бийбаба. Дым ғана қателеспедиңиз, бийбаба. Күтә дурыс өлтирдиңиз. Усыны еле-әм ертерек ислегениңизде, күтә жақсы болатұғын еди. Хәзир әм әйне ұақты, бийбаба.

— Не деп отырсаң? — деп Айдос көзлерін ашты.

— Еки иниңиз де келте қайрымнан ат шабатұғын шабандозлар еди, сизге түсау еди, хәтте, сиз ойлаған жақсы нийеттің бәрине душпан еди...

— Мени алдарқатпа, Доспан!

— Сизге өтирик сөзлесем, мархұм ата-анамның рухына қылаплық болады, бийбаба, инаныңыз, Бегистей туұысқаннан кескир бир қылыш артық. Өзиңизде түсинеди деп ертерек ескертпегениме ғұналыман.

— Сен, бала мени қатайсын деп яддан тоқып отырған болма!

— Хәкке қонған жерін ыласламай қоймайды, бийбаба. Төремурат суұпы хәкке еди, еки иниңиздің жүрегін теңнен ыласлады. Хәккениң дәреті тийген жерди тек кесип таслауы тийис еди, бийбаба.

Айдос көзлерін ашып шаңыраққа қарау менен жата берди.

Доспанның батыл гәплеріне Қадирберген хайран болып, аузы ашылып қалды. Қабыл неқыларын билмей, кийиздің ернегіннен шығып атырған

шыптаның жийегін тұтыу менен машқұл. Бийбабасының күтә терең ойға шүмгенинен дәмеленип Доспан нәсиятын дауам етти.

— Қуяшқа нәзери түспеген киси биринши көргенде шыра жағып үңиледи дейди, бийбаба. Бегис те солай болды. Қоңырат хәкимин қуаш деп пәмледі. Сүзеуік бұғаға маңлайының исиги де шақ деп хәм айтысады, бийбаба. Бегис бир сүзеуік бұға еді. Қоңырат хәкими тәрeпинен маңлайына түскен исикти шақ деп пәмледі.

Айдос шыдамай тикленип, үстиндеги көрпесин серпип таслады. Басынан түсіп қалған жатақмалақайын тауып кийип, сыртынан ақ белбеуін орады:

— Быжықтың гүнасы көп болады, — деди Қабыл Доспанды жақтырмай. Доспан Қабылды еситпегенсиди;

— Сизиң "ел бирлиги", "қарақалпақ ханлығы" деген уранықыз дуйым журтқа мәлим, бийбаба. Бегисти әне сол ушын өлтирдиңиз хеш пушайман жемеңиз. Сиз "Қарақалпақ" деген аттың жаханға жаңғырып еситилиуи ушын "қарақалпақ ханлығы" деген текшени сәл бийик көтериуге басыңызды бир сыйпая қылыуға барсыз, ал Қоңырат хәкими "Төрeмурат сұйпы" деген аттың бир жаңғырыуы ушын пүткил қарақалпақ халқын аяқ астына сыйпая қылыуға бар. Бегис, әне сондай адамға хызмет етти.

Айдос еки инисине жазған соңғы хатларын Доспанға оқып бериу былай тұрсын, айтпаған да еді. Халықтың келешегі жөнинде Төрeмурат сұйпы менен өзи аралығындағы айырманың парқына түсиниклериниң теңлигине хайран қалып, атқосшысын тап хәзир көргендей, бир заман тикленип қарап отырды да, мыйығынан күле басқаларға бурылды.

— Дурыс па?

Қабыл сәл гидирсе, басқа дәлийл табыуы итимал еді. Ойланып үлгермей Қәдирберген менен қосты:

— Дурыс!

— Ырас, Төрeмурат сұйпы кисиге иреҳимсиз, даңқ параз, — деп Айдос жаңа ғана қайғылы мусаллатта отырғанын умытты. — Түргел, Қабыл, енди әскербасыға барамыз. Қәдирберген, сен де жүребер. Доспан, сен атымды ертлеп изимнен апарарсаң.

Әскербасының шатыры алдында ағашқа байлаулы Мыржықты алыстан-ақ таныды. Көп қарсыласса керек, бетаузы тырнaлып, тислери сыныпты. Қып-қызыл қан түпиринип тұрыпты. Айдостың жүреги сұулап кетти. Бирақ, қапталындағыларға сыр алдырмай, сабырлылық пенен келе берди.

Мұхамеджан бек "Айдос қеле алмайды" деп хабарланса да гүдерин үзбей, жол қарап, оның байлаулы киши инисине көзи түскенде, қандай

болатуғынын сынау ушын түр еди. Үйинен шыққан пәтинен жүриси өзгермегенін көріп, сабыр-парасатының беккемлигіне ғайран қалды хәм Айдостың алдында шексиз әззилигін мойынлап, хештеңе байқамағансыды да, шатырға тасаланды.

Айдос Қадирбергенге Мыржықты босатыуды буйырды да, әскербасының атын айтып шақырды.

Мұхамеджан бек бир демге егленбей далаға шықты.

— Ҳа, Айдос бий, келдиңиз бе? — деди ол жайпарақат еки пешин қағып турып. — Мынау инициз сизге ғазебет пенен жинленіп киятыр екен. Нөкерлерім тутып алдыма әкелди. Жини басылсын деп байлата сала сизди шақыртқаным еди. Сөйлесиңдер. Ҳа, босаттырып атырсыз ба? Мейли, мейли. Айдос бийдің еркелигін кәраматлы Хийўа ханы көтере береді.

Айдостың еки құлағы әскер басыда болғаны менен, еки көзи Мыржықта. Ал оның арқан шешилемен дегенше дәти шыдамай кой көрген аш қасқырдай талпынып, еки көзи Айдосты жеп баратыр.

Айдос қаққан қазықтай қылт етпей тұрыпты. Мыржық азат болыудан жуырысы менен Айдостын ийеги астына тақалып, муздан шыққан баспақтай қалш-қалш етип сорады:

— Ырас өлтирдің бе?

— Ырас!

— Ырас өлтирдің бе?

— Ырас!

— Ырас өлтирдің бе?

— Ырас!

— Тифуу, жүзи қара!

Айдос бетинен Мыржықтың түпиригін сыйырып, қабағын үйе қайтадан бетін тутты:

— Және?

— Тифуу жүзиқара!!

— Және?

— Тифуу, жүзи қара!!

— Енди маўқың басылды ма ямаса және бир нәрсе қылсаң ба?

Мыржық төмен қарады.

Сырттан бақлаушылар Айдостың шыдамлылығына тәсийін қалып турыпты.

Мыржықтың аты өзі байланған ағаштың қасына қаңтарылып, сұйлығы жағын айырғанша басы шекшийтип қойылған еди. Айдос атқа қарай жүріп баратырып:

— Өзиң минесең бе ямаса биреу миндирсин бе? — деди Мыржыққа. Оның лалы шығып қалғанын көріп өзі аттың қаңтарыуын жаздырып, жетелеп келди де, Мыржықтың алдына кесе тутты.

— Мин.

Соның арасында Доспан, бийбабасының атын жетелеп жетти. Айдос атына минди де:

— Айда, — деди ат үстінде меңзеңи шығып манаусыраған инисине. — Еле айталмағанларың болса, тартынба. Аўылдан шыққанша өзим узатып қаламан.

Мыржық үндеместен Айдосқа ере берди. Жаңа ғана пәтленисип, бир-бирине қандай кейипте тұрған еки туұысқанның парахат дизилисип баратырғаңына хәмме аң-таң.

— Гүзги шыбын ашытып шағады, — деди Айдос адамлардан бөлекленгеннен соң, — Бегис гүзги шыбынға айланғансоң...

— Пададан адасқан қой айыплы ма ямаса оны жеген қасқыр айыплы ма?

— Қой болсаң қасқыр тайын. Күшлиси болыу керек.

Мыржық және үндемеді.

— Жаңадәрьялыларда не жаңалық бар?

— Ата-бабалардың гөне жолы менен орыстың ақ патшасына кетпекшимен.

— Жасымда ұллы Маман бий менен көп сөйлескенмен. Орыс елатын мен де жақсы көретуғын едим, соң сұйдым. Абайла, ақ патшаның сарайына кирер есик тар болған менен, шығар есиги кең болады. Сонша ұзақ жолдан барып зорға кирсең де, гөне шүберектей шыңғытпасын. Ұллы Маман бий шыңғытылғанын билмей-ақ "орыс халқы", "орыс патшасы" деу менен дүньядан етти...

— Сен "Хийўа, хийўа ханы" деу менен халыққа жақсылық көрсете алмай-ақ дүньядан өтетуғыныңа исенесең бе? Сен де абайла, хан сарайы — зиндан, зинданға кирер есик кең болса да, шығар есик тар.

"Зиндан" сөзине Айдостың қуйқасы жуўлап, гәпти енди көп созғысы келмеді.

— Мыржық, енди мен саған хақ жол тилеп қаламан. Жалғыз өтинишим, сорлы халқыңды сүй. Төремурат сұпыға ерме. Ол өз атының көтерилип бир жаңғырыуы үшін халық атын аяғының астына диңгек қылмақшы, ал

бизлер "қарақалпақ ханлығы" деген сөзлердің әлемге жаңғырыуы үшін диңгекликке жарасақ, налынбаймыз керек.

Ол, Мыржық және бирнәрсе айтармекен деп, азғана ерип еди, болмады, атының жүёенин тартты:

— Хош, Мыржық. Ерназарды мен болып сүй. Орыс патшасына кетсең, илая жолың болсын, Ерназарың жетимликке гриптар болмағай.

...Мыржық оған бурылмастан тым-тырыс кете берди. Бир гезде қыялына Айдос еле үнсиз ерип киятырғандай түйилип, әстен бас көтерип артына айналды. Тораңғыллар менен бийик жыңғыллар аралас өскен нұқарағай қамыслықтан "Айдос аұылы да" көринбеди. Қәпелимде көп ат дүрсили, адамлардың шаұқымы еситилип, азғана қулақ салып гидирди де, "Көк өзектің" ырашына шықты. Арғы қәндекте егис жер ашып атырған топтоп аұыл адамларының қасында иркилип тұрған жүзден аса атлыны көрди. Атлылардың басшысы Айтмурат қызыл бетти бирден ақ таныды. Оның шегир көзлери де буны аңғарса керек, жолдасларына қарамай асығыс шаұып келип, "Көк өзектің" екінши ырашына көтерилди хәм биринши болып сәлем берди. Қайда жол алғанын сорады. Оның жүұап бериўге екиленгенинен-ақ кейпин түсинди.

— Биз болсақ Бегистиң геллеси үшін бирнеше жүз гелле алыўға шықтық. Ал, сен "Айдос қаладан" киятырсаң, сұйық урған түйнектей мыллайып киятырсаң. Шамасы, сени алдаған. Мийрймсиздің тилинде палы, қалтасында зәхәри болады. Сени тап Айдостың өзи алдап қайтарса да, таажып емес. Берман өт, сөйлесемиз.

Айдосқа неге келип, неге кетип баратырғанына хайранлықта мийи мең-зең жигит Айтмурат қызылбеттиң "көзи ашықлығына" хайраны шығып, атының жүёенин тартып турды да, бирден "Көк өзекке" салып, сұўды шамбырлатыўы менен арғы тәрепке өтти Енди ол Айдосқа қарсы ұрысады...

* * *

Таңнамазына дәрет алыўға еле ертесинип, таң алдындағы жым-жыртлыққа қулақ салып ояў жатырған Айдос емескилеў даўыс еситти, әллеким атын айтып шақырғандай. Көрпени азғана түрди. Хақыйқаттан да бийжағдайлаў даўыс: "Тосаттан жаў келип, сыртта шақырып тұрған болмасын" деген ой менен басын көтерип, аса дыққат пенен тыңлады, және сол. Шыдамады. Түргелип далаға шықты. Емески таң атып қиятыр еди. Изинше зайыбы Айша да шығып, дәрет сұў жылытыў үшін сырт-сырт

отын пуштарлауға киристи. Айдосқа бұл да кесент етип, жымжырт тұрыуға бұйырды. Енди тал-тал дауыс еситилди:

— Адамлар, құлақ салыңлар! Айдос сатқын, Айдос сатқын!.. Хийўа ханы ушын Бегисти өлтирди, өз қолы менен өлтирди, қамал ушын өлтирди! Хан боламан деп өлтирди.

Айдос "сатқын" деген сөзди есите-есите құлағы үйренип, кәрине келтирмейтуғын болып қалған еди, зайыбының еситкенине қысынып, жүзи лапламаға тұтқандай қызарды. Айша аналық еситкенин де, еситпегенин де билдирмей, қайтадан отын пуштарлауын дауам етти. Айдос дауыс шыққан тәрепке жүриңкиреп барып құлақ түрди.

— Халайық, "Айдос қаланың" халқы, дыққат қылыңлар!... Биз, қоңыратлылар, және келдик. Бегистиң өшин аламыз. Жәрдем қылыңлар! Мыржық-әм бизге қосылды, жәрдем қылыңлар! Кимде-ким Айдосты таңнамазы пайытында тутып берсе, я өлтирсе, оған дозақ оты харам! Қоңырат хәкими жети әўладына жеткендей сый береді. Бәри Бегистиң хақ қаны ушын!...

"Нәлетий сұпы, — деп гүбирленди Айдос. — Нийетинди қалай иске асырардың есабын таппай алдауға өтипсеңа... Мыржық орыс патшасына кетти... Жалақор, енди сениң сумлығыңа инанатуғын Мыржық жоқ шығар..." Бұндай ўақытта жатқан нөкер болмайтуғын еди. Хәзир жымжыртлық. Ләшкерлердің төрт тәрепиндеги төрт минберге шаншылған ағаштай қыймылсыз төрт нөкер тұрыпты. "Қоңыратлылар басқы тапқалы буларға ұйқы келди. Бегистиң өлими оларға ұсынша тынышлық берген болса, мейли, ұйықласын" деди ишинен... Оның дыққаты және намәлим жаршылардың сестине аўды. Олар аўылдын арқа жийегиндеги шоқ қамыслықтын арасында жасырынып турса керек. Алыстан шақырған атшөк сестине ұсап тал-тал дауыс келип тұрыпты.

"Хә, сений! — деп Айдос және тисленди, мушын тўйди. — Сизлердің тиллериңди жыланның тилиндей қылып жулып алармеди?... Буннан не пайда? Анаў үйлердің хәммеси еситип атыр... Даў жоқ, еситип атыр, бәриниң тиллерин жулып болыў мүмкин бе?..." Ол өзи менен өзи болып, тәуекел сол дауыс шыққан тәрепке жақынлаңқыраў нийетинде алға биреки қәдем таслағаны сол, шатырдың екінши тәрепинен зоңқ етип жаў-жарағын асынған Мухамеджан бек шықты.

— Ха, Айдос бий, не қылып жүрсең?

— Жайша.

— Жайша? Хәзир жоқ едиңиз ғой?

— Шатырдың тасасынан көрмесеңіз керек. Бийжағдай дауыслар сизге де еситиле ме ямаса маған елес пе?

— Бұл үлкен бір шабыұылға таярлықтың әлематы ма деп шамалап турман. Бүгін хәм паракхатшылық болса, Хийұаға қайтыу нийетим бар еди.

Олар сөйлесиуи менен пыядалап алға қарай жүре берди. Күншығар таманнан әуелгиден де күшлирек дауыс еситилди, екеуи де гилт тоқтады.

— Халайық, таңнамазының азанындай қылып тыңланлар! Бабаларымыз "ауылдың урысын ийт қаппайды" деген. Билиңлер, Айдос ауылдың урысы, Айдос пүткил елдің урысы. Түтыңлар, өлтириңлер! Сонда залым Хийұа ханының ләшкерлері кетеди. Қоңырат хәкими наятый ұллы адам, бәршеңізге қайырхот. Қарақалпақ батыры Бегис ұшын өш алыұға шығыңлар! Ұллы Төремұрат сұпы ұсылай өтиниш қылды.

Жүдә алыстан айтып тұрыпты. Дабыл сырнайынан сөйлеп тұрса керек. Айдос: "енди сениң сумлығыңа көнетұғын Мыржық жоқ..." дегенине пұшайман қылып, бармағын тиследі: "Ауылдың урысы" жөнинде маған хат қайтарған тек Мыржық едш... Алдап кетип ырастан да соларға қайта қосылғаны ма? Арсыз ийт... "Жоқ-ә, кеулим, қайда баратырсаң? Ол үәдесин шаймалайтуғынлардан емес еди..."

Мұхамеджан бек оның ойланып қалғанын туу сыртынан бақлап "бийшара Айдос, өз халқың сендей бүркітті жау шымшыққа айландырып, торыма тығып атырғаңына күйинип тұрсаң-ә?" деген ойға берилди хәм бұған кеули толып, күтә шадлық пенен, мыйығынан күлди.

— Айдос бий, ұсы сандырақларға бас қатырасыз ба? — деди, ол жакынлап келип. — Қойыңыз. Душпан, әлбетте, сөйтеди. Сиз бизге садықсыз. Душпанлар сиз туұралы қанша жаман сөз таратса, бизге сонша садықлығыңыз. Қайтама қуұаныңыз. Жалғыз әнтек исиңіз, кеше киши иниңизди азат қылғаныңыз. Туұысқанның жаманы ақыллы душпаннан қәуиплирек.

Әскер басының мәдет берип сөйлегенине Айдос ыразы болса да ишинде ғыжлаған от өшпеди.

Азан айтылыудан намәлим жаршылардың дауысы семди. Бирақ ауыл адамлары арасында әллеқандай сыпсың тарқағаны байқалды. Ұсы күни-ақ түнге қарай, шет-жебирдеги қоралардан жекке-сийрек хәуаз еситилип, таң азанғы жаршылардың "Айдос — ауыл урысы... Ауыл урысын ийт қаппайды... дегенлері тәкирарланды. Келеси күни бұл жағдайлар және өткирлесті. Жаршылар жийилесті, оннан соңғы ақшамға қарай хәрбір қалалы "Айдос сатқын", "Айдос ауыл урысы..." деп бақырыұға қарады.

Айдос ушын хәрқандай азадан аўыры ұсы болды. Еки күннің ишинде-ақ еттен сылынып, кисинің бетине қарай алмай қалды. Мыржық хәзир қолына түссе, мойнын таўықтың мойнындай таўлап таслаў кейпине кирди. Бийбабасына тәселле айтыўға дәлийл таппай, Доспан да сарғайды.

Аўыл адамларының көз қараслары Мұхамеджан бекке де жақпады. Бар ләшкерин атландырып, топар-топарға бөлди де, үйинен шықпай жатып алған Айдосқа келди.

— Қарақалпақ бийи, сизди жаўдың отына таслайтуғын биз емес, атланып маған жолығыңыз.

Айдос далаға шыққанда, ол Айдосқа қарсы сөйлеўшилерди үйме-үй излеп табыў ушын ләшкерин аўылға дағытып үлгерген еди. Мұхамеджан бекти шатырының қасында дар ағашын көмдирип атырған жеринен тапты. Истиң ақыбети. неге тоқсырылғанын сорамай-ақ түсинди.

— Мине, Айдос бий, — деди Мұхамеджан бек айтпаўға шыдамай. — Қамысты бос усласаң қолыңды қыяр екен. Енди сиз жөнинде жаман гәп таратқан кисини журт ұсы дар ағашының астынан табады.

Бул Айдосқа және күш берген менен, оның бұрынғы лапызы пәсейип, бұрынғы көкиреги әдеўир өшкен еди. Өзлигинен көп нәрсе ойлай алмай жас әскер басының анда-мында ылақтыратуғын кесегине айналып қалды. Оның кеўили өссин деп пе, Мұхамеджан бек ўәдесин және де беккемлеп, кимде-ким Айдосқа қарсы өсек айтса, өлимдар болатуғынын ескертип жар салдырды.

Ашыўлы Айдос қабағын үйе отырып, өз-өзинен бармақларын шыйраттырды да, бирден муш қылып түйип, тисин сықырлатып тикейип кетти.

— Уллы әскер басы, мен Мыржықтың қоңыратлыларға қосылғанына еле де исенбеймен. Егер ырас болса, ондай қатын сөзли тўўысқанның барынан жоғы, оны да өлтиремен! Билесиз бе, ұллы Хийўа ханының қарақалпақларды бириктириў нийетине қарсы келгени ушын деп өлтиремен!

Бегине үш түпиргенде де қаны қызбай, азат қылып жиберген инисине қәхәри айдарынан бармағына шекем бұўынларын сирестирип тұрғанын әскер басы бирден-ақ түсинди. Оның ўәдеге сарраслығын да билетуғын еди, гүманланыўға гинарат таппады:

— Тўўысқанға найза урыў-әм оңай саўда емес, Айдос бий!

— Билемен! Уллы Хийўа ханы жәрдем қылып тұрғанда елдің биригиўине қарсы болғаны ушын деп өлтиремен! Билесиз бе, ұллы мақсет

ушын қарақалпақ ханлығы ушын өлтиремен. Билесиз бе, үәдесин шайғаны ушын өлтиремен!

Қаны қайнап тұрған Айдос жеделін басып үлгермей-ақ, ләшкерлер "жаў-жаў" деп шүү ете қалды.

Мұхамеджан бек Айдосқа қарамай ләшкерине самалдай шаўып келип, хешкимди аямаўды, хәтте, қарсыласқан пияда дийқан түўе, ұсы "Айдос аўылынан" бас көтеретуғынлар болса да, ойланбай гелле қылып өте бериўге буйрық берди.

Ол сөйлеп тұрған менен еки көзи жаў таманда. Қоңыратлылар күтә пәтли еди. Араларында ақ қурашлы түркмен атлылары да бар. Бел, балта, кетпен, жаба, таяқ көтерген пияда дийқанлар атлыларға жарыса жуўырысып киятыр.

Әскерий машқыға таярлықлы хан ләшкери гүү алға басты. Онлаған нөкери менен дәрриў бир дөңеске көтерилген Мұхамеджан бек қоңыратлылардың алдыңғы топарын баслап киятырған торы атлы Мыржықты таныды. Қара қалпағы самал менен ушып кетсе керек, жалаңбас. Соған қарап оның жүдә қәхәрли екенін сезип, ұсы диңгекке қарай шаўып киятырған Айдосқа даўыслады:

— Айдос бий, Мыржықты таныдыңыз ба? Қалпағына да қарамапты.

Айдос зәңгисине ширенип жаў таманға бир нәзер таслады да, қарағай саплы найзасын алға созыў менен атын солай бурды.

Еки көзи саўаш майданына қаратылған Мұхамеджан бек Айдостың не қылғанын ескерместен, гәпиниң таўын жаздырмай қатты-қатты сөйлей берди:

— Айдос бий, Сиз ханымызға керек адамсыз! Мыржық жаслық қылып сизге башартпас? Сәл гидириң, мениң еки жәрдемшим сизди қорғап жүрсин! — деп ол өзін қоршаған атлылардан екеўиниң атын айтып Айдостың изинен тез жетиўге буйырды...

Саўаш бурын көрилмеген дәрежеде қызып, еки тәреп қарма болды...

Көп күнлерги кегирдек созыспалары бийнәтийже қалмай орыс патшасына елшилер жоллаўға келискен жаңадәрәялылар Мыржыққа пәтия берип, келиншеги хәм баласы менен хошласып қайтыўға атландыра сала, жалпыламай жол азықтың әнжамына қиристи. Түтин түтеткен хәрбир шаңарақ халық атынан ұллы елдиң патшасына елши емес, мұсылманлардың Мәккеге адам ұзататуғыны сыяқлы, олардың жол азығына бир дәне болса да пай қосыўды саўап деп түсинди: ким сөк салды,

ким тақан тартты, ким ақсаулақ писирди, ким айран жыйнап, курт қайнатты. Құлласы, елшилерге бир нәрсе берип қалыу хәммеге маба көринди.

Күтилмегенде Айдостың Бегисти өз қолы менен өлтиргени жөнинде хабар жетти. Жұрттың қоллары сұйып, кемсалыйқалық пайда болды.

Маман менен Есенгелди сары аўылдың кәтқудаларын Атабек палўандикине жыйнап енди не болатуғыны жөнинде мәсләхәтке жаңа отырғанда, онлаған атлысы менен Орынбай бий пайда болды. Қайтып жүзлеспестей болып кеткен бийдің өзи келгенине хәрким ишинен таңланса да, хешқайсысы тәрәпинен кустаны қылынбай, жыллы жүзлилик пенен күтип алынды. Әңгимелесиў пайытында өкинишли өтмишлер ортаға салынбаған менен, елдің бүгинги тәғдийрине, келешегине көз-қараслардың еки қыйлылығы, Бегистиң өлими ушын хәртүрли сырнығыўлар гәплердің жуйин бириктирмеди. Деген менен, бир-бирин қуўаласқан пикирлердің изи тўёсилмеди. Аўыл қәтқудаларынан жас үлкен бирейи еки бийдің ақыл жарыстырыўларын жақтырмай, бүгинги жыйналысқандағы мәқсетке оралыўды, набада қаналасы өлип атырған Мыржық орыс патшасына елши болып қайтыўдан бас тартса я кешиктirse, не қылыў кереклигин шешиўди жаңартты. Хәтте, бул ұллы исти белүзди қылмай, Орынбай бийдің-әм адам қосыўын, дұрысырағы, ақыллы улы Дәўлетназарды елшилердің бирлигине жиберийин өтинди.

— Сонда орыс патшасына пүткил халық атынан жибериле ме? — деди Орынбай.

— Енди не деп ең?

Орынбайдың жанбаслаған көпшигинен жылан шыққандай бирден өңменин көтерди:

— Бул ладанлық, Маман! Алыстағы арбалы байлықтан жақындағы дорбалы байлық жуғымлы болатуғынын ұғыңыз. Сиз айтқан елшилер пүткил халық атынан Бұхара әмирине барса, бәри гүлалагүл. Бизге қарсы Хийўа ханы да, Қоңырат хәкими де мыңқ ете алмайды. Солай, кәтқудалар! Ҳа, Есенгелди сары, сөзимди жақтырмай неге гиржийип қалдың? Мени ата-бабалардың жолына бөгет болып отыр деп ойлайсаң ба? Жоқ, жоқ! Орыс патшасының бизди хеш қашан көзге илмей киятырғаны дуйым жұртқа аян емес пе? Маңлайына бир дүккен ағашқа және дүгий соқырлық! Қәтқудалар, сизлер-әм унатпайсыз ба? Мен көпшиликке қарсы болмай-ақ қояйын, бирақ, тек Никифоров кете берсин, жол азық аямайық, мен ат тапқызып-әм берейин. Ақпатшаның кеўлине жақсылық салса, бир күни

жәрдем қылар, болмаса, Никифор орыс баласы менен ели-журтына қосылып қаққымызға дуға қылар. Неўе дейсизлер?

— Ҳәр халық өз тағдийрин өзи сөйлегени жөн — деди Маман. — Бул исте Никифоров тек жол баслаўшы.

Орынбай найлаж қайта жанбаслады.

Ҳәрким өз пикирин өзи жөнлеп, тәрәпдарларының дәлийл келтириўлери ада болмады. Бир тәрәп орыс патшасын, екинши тәрәп Бухара әмирин мақтаў менен кәдимгисинше еки жаға бола берди. Маман қызыў гәп арасында Орынбайдың өткен сапары енди Бухара әмиринен жәрдем сорамайман деген сертин есине салды.

— Енди мәжбүрмен! — Орынбай және қәддин тиклеп отырды. — Мен сизлерге келгенде Бухара әмирине қайта барыў ойында емес, Хийўа ханына қарсы биригейик, Айдосты өлтирейик демекши едим. Қашшан умытқан орыс патшасына елши жоллаймыз деп мениң есиме Бухара әмирин салдыңыз. Хош қалыңлар, мен кеттим, аўылға бараман да, Бухара әмирине елши жиберемен, соннан соң кимнің күшлилигин көремиз.

Орынбай жигитлери менен өрре-өрре тұрса да, Маманлар сынын бұзбады.

Олардың изин ала жаман хабар менен бирге атлы пайда болды.

— Айдос Мыржықты-әм өлтирди!.. Қоңыратлылар менен бирге көп түркмен атылары-әм бар екен, хан ләшкерине төтепки бере алмай басқы тапты, қашты...

Отырғанлардың көзлери патлыысып, бир майдан лал болысты. Баласы Якоб пенен бир қапталда отырған Никифоровтың да кейпи қашып, шырайы андыздай болып үскини қуйылды.

— Таўық ғақақлаған жерине тўмайды, — деди ол ҳәсиретли көзлерин сүзип. — Хийўа ханы-әм сол жол менен енди берман жылысса таажып емес.

Усы қәўип кеўиллерине әллеқашан-ақ орнағанлықтан ба, отырғанлардың бәрінде сескениў, жанланыў, пикир айтыўға қуштарлылық сезилди.

— Мыржықтың өшин алыў керек, — деди шыдамсызлаў бири.

— Мыржық ушын өш алыў тил менен емес, қылыш, найза менен иске асырылады. Лекин, түлкинің қуйрығы көринген жерде қасқырдың аўзы болады — деди Маман. — Хийўа ханының Айдосқа ўәделери көз қамастыратуғын түлки қуйрығы екенине енди исендим. Көп ойласықтың-әм пайдасы жоқ. Атабек, Никифоров, кийиниңлер, ярым мезгил болса да ертерек жолға түскен утыс. — Ол орнынан түргелди де, қубла таманнан

басып келетуғын жаўға қарсылық қылыўдың әнжамын жеў ушын аўылдын гүллән жигитлерине тез хабар жеткериўге кәтқудаларды бөлистирип, Атабектиң келиншегине азық салынған қалталардың аўзын тиге бериўди мәсләхәт қылды.

Никифоров баласын кийиндирди. Есенгелди сары елшилер ушын белгиленген атларды тез әкелдирип есиктиң алдына байлатты.

Ешейинде орыс патшасына елши атландырыў мәсләхәти дүў-дүў гәпке айналатуғын еди, ақыбетин аўылдың көпшилиги сезбей-ақ, барлық ис әпиўайы ғана шешилди; Күн аўа Атабек палўан, Никифоров, баласы Яков пенен үш атлы болып ҳешқандай салтанатсыз-ақ жолға түсти.

Маман хәм Есенгелди сары басшылығындағы аўыл жас үлкенлери оларға, жөнекей қазақтың ата бийине жолығыўды, ел үстине дөнежақ болған қәўипти түйилдирип өтиўди зинҳар тапсырып, уллы орыс патшасына ел атынан қайта-қайта дүўайы сәлем айтыў менен, ҳақ сапар тилесип, олардың қарасы шөгиўден Хийўа ханы тәрәпинен болатуғын шабыўылдың алдын алыўға өз-ара ис бөлисти...

* * *

Усы күни Орынбай аўылының кәтқуда бийлери-әм мәсләхәтти онша көпке созбай-ақ, Бұхара әмирине елши жибериўге келисти.

Кимлер барыў керек?

Бул сораўға кексе жас үлкенлерден бири мынадай жуўап тапты:

— Бұхара әмири күтә тереңнен ойлайтуғын инсан, елдиң келешеги менен сөйлессе, жәрдемин аямаўы даўсыз. Сол ушын жаслар барсын, Орынбайдың улы Дәўлетназар баслап барсын.

Қарсылық болмады.

Солай етип, ұсы жылдың жазында қарақалпақлардың еки қыйлы урыўы еки жаққа: орыс патшасына хәм Бұхара әмйриие елшилер жоллады...

Бегис өлтирилди.

Мыржық өлтирилди...

Ханның әскер басысы қоңыратлыларды қашырып, кеўлин әнжамлап, Хийўаға қайтты.

Айдос енди есиги, төри нәмәлим, уўықлары сынық, шаңарағы түңликсиз отаўда қалған секилли ислеринде, ҳәрекетлеринде, хәтте, сөйлеген сөзлеринде бәрха нақолайлық, натуўрылық сезеди.

Бурынлары әллеқайлардан ызыңлаған шаўқымлы даўыл есип мазасын алатуғын еди, даўыл енди мәңгиге тынған тәризли. Үйреншикли даўылдың тынып қалғаны жаман екен, отырса, үйине, атының қасына барса, қорадан атланып кетсе, кең жазық далаға сыймайды. Мисли бул дүньяға артық жаратылған бир инсан болды да қалды... Тынып аққан дәрьяның бойындағы тамырлары қуўраған жалғыз тораңғылға да мезгес; пәсте суў шуўылдамайды, жоқарыда жасыл жапырақлар сытырламайды. Өли тынышлық.

Жаңадәрьяны жайлаған үлкен еки үрүүдың бири орыс патшасына, екиншиси Бухара әмирине елши жибергенин хешкимнен еситпегени ушын ба, базы күнлери солар тәрептен топылыс күтеди, олар-әм тым-тырыс.

Өсек сөз жүўери атызына шыққан жабайы пәшек, тез ен жаяды. Ол қәйерге бармасын, қандай сыпсыңларды қулағы шалмасын, атын еситеди, оған қосылып я "сатқын" я "хамалпараз, қанхор" деген сөзлердің жүргени. Гейде шыдамай өз-өзинен: "Ийттиң басына таж кийгизсен де ийт аты қалмайды, — деп сарсылады. — Менде бир буралқы ийт болдым. Бүйтип жасағаннан бир ашық гөр таўып кирип жата қалған абзал".

Бир демде ашшы болса, бир демде татлы бул дүньядан ўаз кеше қойыў-әм аңсат емес. Базы кешелерде өз жанына өзи егеў салып, қыялдан қыялға өтеди, ойдан-ойға шүмип гүбирленеди:

"Не қылып қойдың, сорлы Айдос?... Ессиз болдың! Питени койып гүбелекти, жаў шымшықты койып, карлығашты өлтирдің! Суўға жығылсаң асылатуғын кос шақаны өзиң шаптың, тамырынан биротала қулаттың, бир жағың суў, бир жағың от екенин билмей, өз аяғыңнын астын өзиң дегиш алдырдың. Өз төбешигиңе өзиң от бердің..."

"Бул неси? — деп және өзине-өзи тәселле береді. — Өкинбе, Айдос! Сен мәртлик қылдың. Еки иинңди қандарлықтан емес, ел бирлиги ушын өлтирдің, хамалпаразлықтан емес, өмир бойы бассыз тентекликке түсип ҳәркимге қол жайыў менен жасаған саҳрайы халқына ханлық әпериў ушын өлтирдің. Дурыс өлтирдің!... Елде бир-биреўге мириўбет орнатыў ушын өлтирдің..."

...Жаз-әм өтип кетти.

Гүзги аспандай тез-тез ҳәрмұқамға дөнетуғын хан саясаты еле бир турысында, Хийўа таманнан я жақсылық, я жаманлық хабар келмейди. Ел әллеқандай бир жақсылық күтиўде.

Аўыллар жазлаўдан қыслаўға көшип атырған күнлердің биринде, Айдос отаўына сүйенип, тас төбеден думанланып ушып баратырған қамыс

хәм ақбас үпелеклерин тамаша қылып отыр еди, бир қапталынан үш ғарры келип сәлем берди, ойы бөлінди.

— Хоош, ақсақаллар?

Ол ұсылай жол болсын сараса да "мениң ақылдан адасып, жол таппай жүргенимди сезип, мәсләхәт беріўге келген жас үлкенлер екен" деген ойда.

— Айдос, иним, — деп ғаррылардың одан басысы гәп баслады. — Бас қосып алдыңызға келгенимиздің мәнисин аңлап отырған шығарсыз. Ата-бабаның жолына хамал қылып, шабылған шақаның орнындағы нарттың тәғдийрин ойласыўға келдик.

— Жүдә мақұл, ақсақаллар. Нарттың тәғдийри дегениңиз ертеңимиздің тәғдийри. Бұл ушын не мәсләхәт етпекши едиңиз?

— Есенгелдиниң баласы Елгелди келип Қумар келинди көширип әкетпекши қусайды. Қолында қолдаўлыдан туяқ бар еди. Жат өсе ме деп соның ғамында келдик.

Хабар Айдосқа жақпай, сөйлеп тұрған ғаррыға тиксине бир қарады. Соңынан басын төмен алып, ойға шүмди. Бүгінге дейингиси де хеш гәп екен, отаўының және бир жапсарын бузып әкететуғындай иши ашыды. Неқылардың есабын таппады. Тақатсызланды.

— Ақсақаллар, ужыбатлы мәсләхәтиңизди күтип отырман?

— Келинди қапталыңа көширип әкелсең деген ойдамыз.

— Көнермекен?

— Журт оны ақыллы нашар деседи. Әўеле сениң лебизинди алсақ, келинге неке сүў менен барамыз.

Айдостың денеси дирилдеп, бети сурланды. Сөйлеўге тили гүрмелмей тығылып, әлленемирде өзине келди.

— Түсиндим. Ини өлсе келин мийрас демекшисиз екен дә!

— Өзиңнен асқан ақыл жоқ бизде.

— Жоқ, бирадарлар, бұл келиспес. Мен Мыржыққа душпан емеспен. Жаман ниет пенен өлтирмедим.

— Сұлыў қатын теңиз. Терең-сайызын билдирмей бәрхә алдар деп қорқасаң ба, Айдос? Оны ығбалың биледи. Өлген тўысқанның хаялын алыў душпанлық болмаса керек.

— Душпанлық! — Айдос ашыў менен қызып, және даўысын пәсейтти.

— Хаял екінши байға тийсе, әўелгисин умытыўға мәжбүр. Мен келиннің Мыржықты умытқанына қайыл емеспен!...

Ғаррылар кеткеннен кейин Айдос өз-өзинен жеделленди, келинине көшпе деў мақсетинде тез атланды.

Келининің отау жықтырып атырғанының үстине келди. Қумар еле аза кийимлерин өзгертиу былай, тұрсын, жайылған шашын бұрымға өрмеген еди. Туұысқан қайнағасын көріп азғана қамсықты да, алдына шығып тәжим берди.

— Аттан түсиңіз, қайнаға.

Айдөс келерин келсе де, келининің көзлеринен тамған жасты көріп кеули бузылды, ҳештеңе айта алмай атының жүўенин тартып, бұрылыўға мейилленди.

— Кайнаға, кеулиңизге түсинип тұрыппан, — деди Қумар еки дизесине қойған қолларын жаздырмастан—Хийўаға барғаныңызда хан сарайының дәрўазасын ашатуғын еки шақыңыз бар еди, абайсызда, ел бирлиги деп түсинип, өзиңиз кесип тасладыңыз. Енди есиңизге келип, не десеңиз де, бийпайда. Сол ушын маған ҳештеңе айтпағаныңыз мақул. Отыз еки тисим омырылса да мархум төремнің руҳына шек қелтирип, көзине шөп салмаспан, Лекин, иниңизден қалған туяқтан қәуип етпеңиз. Колымнан келсе, жесирдің Ерназары емес, өз елинің, ең кеминде қолдаўылының Ерназары қыларман, болмаса, заманның ырабайы билер, Азғана күнлик туұысқанлыққа ырза болыңыз, ұллы қайнаға.

Қумардың ақыллы гәпине ырза болып Айдос ғырра изине бұрылды. Бирақ, көкиреги елжиреп қайтты. Алаяқ жийрен ийесинің кейпин түсингендей адым-адым киятыр. "...Хан сарайының дәрўазасын ашатуғын еки шақыңыз бар еди... абайсызда ел бирлиги деп түсинип өзиңиз кесип тасладыңыз..." "Ырастан да солай ма? Солай, солай! Ҳо, ҳо, бул келин не деген ақыл кәни?" "Абайсызда..." — деди. "Ырастан да абайламасам керек. Мине, енди ханға қатерем жоқ сыяқлы. Еле я мақул, я намақул деген гәпин айтпай, я қайтадан жәрдем жибермей атыр... Ямаса, қарсылық, қылатуғынлар азайды, енди елин өзи жаўлап алар деп ойлап отырма екен. Жоқ, олай емес. Қарсылық молайды. Қелиннен басқа, Доспаннан басқа ҳешким "абайсызда ел бирлиги деп түсинип..." деген гәпти тилине баспайды..."

Басына жеккелик түскен бий аўылына араласқан соң туўры үйине барыўдың, балаларына қайдан келдим деўдің есабын таппай, атқошшысының, ылашығына қайрылды.

Жас ерли-зайып күннің суўықлығына қарамай ылашықтың қуяшламасына шығып, бөзден ат жабыў сырып атыр еди, әстеақырын келип тоқтаған бийбабасын аңғармады. Өйткени, олар әдеттегише ат жабыў сырып атырған жоқ, жүн орнына кепек пе, ун ба, бирнәрсе салып сырып атыр.

— Доспан!

Олар шанаарақ болғалы бий бабасы әдейи келмеген еди, екеуі бирден қуғанысып, құстай ұшып түргелди, Паршагүл ат жылаулады, Доспан бийбабасын аттан кетеріп түсіріуге қолайласып, зәңгилегине ийнин қойды. Айдостын аттан түсіу нийети жоқ еди. Олардың хызметине итибар бермей, ат жабыұды не ұшын бүйтип сырып атырғанының мәнісин сорады.

— Әтияждан тары тақан салынып атыр, бий баба! — деди Доспан. Көп, айлардан бери қабағы ашылмаған бий сәл күлимсиреди.

— Кимнің ақылы?

— Жаўгершилик көбейип баратыр деп Паршагүлдің тапқаны, бий баба.

— Жүдә жақсы, деп мақұллады ол. — Селтеңсиз тиге бериңлер. Бирақ, басқалар билиуі шәрт емес шығар.

Айдос өз қорасының алдында аттан түсе бергени, оның менен жарысқандай қоранын аўзында бийтаныс атлы пайда болып, сәлем бериўден алдын өзиниң Хийўа ханынан киятырғанын баян қылды да, сораў бериўин күтпестен

— Айдос бий, сиз бахытлысыз, — деди.

Айдос ийнин қысып аң-таң болды, бирақ көкирегінде әлленемеге сүйениўшилик жоқ емес, бәлким, халқына өз алдына ханлық берген шығар.

— Елиңе ұллы ханның өзи келеди, — деди шабарман Айдостың шырайындағы өзгерислерге итибар берместен. — Қуғаныңыз, Әмиўдәрьяда муз қатыўдан ұллы хан сизиң аўылда болады. Мени ерте жибергендеги мақсети, гүнасыз елди қырмаў. Жән-жаққа атлы жиберсин деди, кайсы бий уруўы менен даў-жәнжелсиз мени ханым десе бийлиги өзінде қалады — деди, болмаса, ат астында шиңгирик болады, — деди...

Айдос бұған онша куўанған жоқ, бирақ, ханға исенимин кеўлинен шығармаўға тырысты. Ертеңине аўылының атқа минерлерин жыйнап хан тапсырмасын ортаға салып мәсләхәтлесип, алыстағы еләтларға атлылар жоллады. Сөйтсе де, ол сол үскини қуйылыўынан тез ара өзгере алмады. Ханның келиси не беретұғыны жөнинде қыйлы-қыйлы қыялға қушақ ашса да, ҳешбиринен жумсақлық таппады. Халық аўзында көп тараған мынаў бир нақыл есине түседі де турады:

"Ханның аяғы тийген жерге гия көгермейди".

Деген менен ханды күтти, аўылы менен күтти... жақын-жұўықларына бұл нақылды еслетпейге тырысып, хан ҳаққында ең ағла әңгиме, гүрриңлер ойлап айтыў менен күтти...

Қақаман сұйық тұрып, дәрьядан сең ықты, жер үсти қар жамылды.

Айдос онлаған атлы менен аўылдың қубла шешиндеги диңгеклердің ығында жол қарайтуғын еди, бир күни сәске пайтында қубла тәрептен шоғыртпақланып жылысып киятырған бир бәләмат көзге шалынды. Хәммениң жан ийнине от түсип, аппақ қарға шағылысқан көзлериниң үстине қолларын тұтып, ғаўыр-ғаўыр бола қалды:

Дем шеккен айдархаға ұсайды.

— Сонда оның маңлайындағы анаў шым қара дақ неси?

— Шүйели...

— Олай емес, айдарханың шым қара жалғыз көзи болады дейди, сол. Инанбасаң сер сал, былай-былай қыймылдап бизлерди көрип киятыр.

Олар хәрқыйлы болжаған менен қалың қол мыңсан атлы ләшкер екенін ишлеринен туйынып тұр. Хан шабарманы олардың алдына шыға сала:

— Пұхаралар, пұхаралар! — деди даўысы қарлығып. — Бұл не сұлыў соқырлық? Көзлериңизди кеңирек ашыңлар, бұл киятырған айдарха емес, кәраматлы Хийўаның женилмес ләшкери. Алдындағы көз дегениңиз, қара атлы, қара тонлы Уллы Мұхаммед Раҳим хан!

Адамлар жым-жырт болды. Айдос оларға дыққат берместен дөгерегіндегі атлыларға "хәзирлениң" деген ишарат билдирип қамшы сермеди де, атынан түсип, қол қаўсырыўы менен алға қарай жүрип кетти. Басқалар да ғабыр-ғұбыр атларынан ырғып бас бийдің изинен ерди.

Таба тутқан есапсыз атлының алдындағы тўўшыларды ортасында киятырған Мұхаммед Раҳим хан Айдосты танып ләшкерине қол көтерип ирикти де:

— Айдос қарақалпақ! — деди өзине тән хәм ири, хәм буйрыққа үйренген ҳаўазы менен. — Елиңиз күтә алыс екен! Ҳо, мынаў сизиң аўыл ма, яғә. "Айдос қала" ұсы ма? Келешегі зор мәкан екен! Жаңадәрья ұсыннан Хийўа шелли бар ма? — Жуўап құтап турмастан. — Айдос қарақалпақ, болар енди, атыңызға миниңиз, — деди.

Айдос қолын көксине қойыўы менен изине айналып, атқосшысы жетелеп киятырған яўмыты алаяқ жийренине ғарғып минди. Оның шаққанлығы хәммеде таңланыў тўўдырды, хәтте, ханның өзи де, ат үстинде тип-тик отырған Айдосқа қызғаныш нәзерин бираз қадап турды да, бирден хан екени есине түсип, қыстың аязындай қәхәрли кейип тутты.

— Айдос қарақалпақ, бәлким, хабарланғандурсыз. Мен мұсылманды бийгүна шаппайман, лекин, ким қарсылық қылса кәпир болғаны. Кәпирди аттың нәлине бастырыў тек бейиший ис. Сахрайы елиңизден кәпир шықса,

обал-сауабы сизиң мойныңызға. Және бир гәп, әсиресе сизге пайдалы гәп, кимде-ким бизге ерикли қол қаўсырса, (нийетке жетемиз, әўеле куда, қол қаўсырады, найза менен кол қаўсыртамыз) сизиң аўылдан берман өрлеп, кәраматлы Хийўаға жақын көшеди. Алды менен жаңадәрьялыларды көширемиз. Бұны қулағыңызға алтын сырға қылыңыз. Ел қанша топланса, сизиң басқарыўыңызға жеңил.

— Қуллық, уллы ханымыз.

— Аўылыңызда бир түнеймиз.

— Қуллық, уллы ханымыз.

...Мухаммед Рахим хан әскер басыларынан да сақ екен, журттан бурын түргелип, таң намазына азан айтатуғын молласын өзи оятты.

Кешеден берли уйқы көрмеген Айдос "хан деген-әм, жанын жеп хан болады екең-аў" деди ишинен. Алагеўгимде киятырған Қабылды, Аймурзаны көрип, ол бираз масайрады; "Уруўларды таярлап қойғаным ушын хан алғыслайды..."

Хан ҳақыйқаттан да соңғы бийлерди-әм жыллы қабыл етип, таң намазына мирәт қылды. Буннан кейин әскербасыларына бөлек-бөлек ис тапсырыў менен жеңил-желпи ҳалқасландырды да, Айдосқа жол баслатып, Жаңадәрьяға бет алды.

Хийўа ханы менен тең ләшкер басласа да, Айдостың жүреги улы-дүпилди. Өз перзентине әжел әкиятырған әкеге усап, шырайы сыққан бөздей солып киятыр. Артына бурылса болды, жер танабын қуўырып жаҳанды қаплаған оттың үлкен бир буўазақ қара түтини секилли қарашор ләшкерди көрип гә үхлейди, гә нәпеси жеңилленип, алдында шексиз қуўаныш бардай асығып, атының саўырсынан қамшысын сырғанатады.

Хан азаннан бери бир аўыз сөйлеген емес, пүткил әлемнің ғалма-ғалы жалғыз басында тұрғандай, қойыў қара қаслы қабағы қара булттай түнерип киятыр. Айдос ара-тура оған көз астынан урланып, ишки дүньясын уққысы келеди, бирақ, дийди жететуғын емес. Бир гезде ол ат туяқлары астында сықырлаған қар менен араласа қуўрақ шөплердиң шырт-шырт сынып атырған сестин еситип қалды. "Ханның аяғы тийген жерге гия көгермейди, деген ұсы болса керек, — деди ишинен, — мийримсиз ат туяқлары бәхәрде жанланатуғын небир шөплердиң-әм тас төбесин зәхәрлеп, бирим-бирим женшип баратыр, — Ол шыдамай қамшысының сабын тиследі. — Түсимсиз бийлерге өшесемен деп не қылып қойдым-ә? Ырас, хан ләшкери минген атлардың туяқлары уўлы, жүрип өткен жерине гия көгермейди... Ал бул туяқлардың астына адам түссе ше? Ыай ладан басым, аўзы ада сорлы халқымның өжетлери сөзсиз ат астына түседі... Соқыр көзден соқыр

жүрек жаман, мениң жүрегим соқырландыма-ә?... Жақсы кийимде жылағаннан, жаман кийим де күлип жүргенге не жетсин? Хан жақсы кийим кийдирип жылатпаса болар еди... Жоқ, жоқ, Айдос бий, өкинбе, сен ұсы халықтың ертеңі үшін екі иинңді өлтирдің. Егер хан буны түсинбегенде бүйтип өзи келмес еди, бұндай бир сөзли хан жоқ дүньяда! Өзи келгени — елиме бағ дәўлет қарағаны. Усыннан жанадәрьялылар қуысқанға дәрет сындырмай, алдымыздан бас ийип шықса, бәри гүлалагул. Берман көшеди. Аўыллар топланады. Өз алдына кишкене ханлық болады... Әўеле ханлық! "Бир-биреўге мириўбет күни" соннан-соң-ақ болады, өнер-билим-әм, қыйлы-қыйлы бәзим-әм соннан соң болады. Орыс қоластынан Бухараға, пүткил күн шығысқа қатнайтуғын кәрўан жолдың бойына құдықлар қаздыраман, дәрбент қала салдыраман, бажы өндиремен..."

— Айдос қарақалпақ!

Ханның даўысы Айдостың ыссы денесине муз сүйкегендей қылды, селк етти.

— Ләббәй, ұллы ханымыз.

Мухаммед Рахим хан Бөрши таўының бир төбешигинде зәңгилигине ширенип көз ушындағы жал дөңестің аржағынан емески керинген шоқ атлыға тикленип түр еди, Айдос атынын ери үстине тикейе сала маңлайына қолын сая қылып, күүанышлы кейип пенен ханға сөйледі:

— Ұллы ханымыз, бұл жаңадәрьялы Орынбай бийлер. Ақжалаў көтерипти. Шамасы урыссыз бағына жақ.

Ол қәтелеспеген еди. Орынбай улы молла Дәўлетназар менен бес атлыны баслап ақ жалаў көтерип киятыр. Айдос бұл жаққа алдын-ала Қәдирбергенди жиберген еди, оның өжет Орынбайды ұсы халға салыў үшін қандай шешенлик қылғанына таңланып ишинен заў-заддын алғыслады.

— Айдос қарақалпақ, қәне анаўлар менен тиллесип көриңиз, — деди хан бираз жайпаўысып.

Әкесинен бұрын улы Дәўлетназар тилге келип, Айдосқа сәлем берди хәм Бухарадан гүдер үзип қайтып Хийўа ханының пухаралығын қабыл етиўге киятырғанын айтты.

Хан жас жигиттің шақ-шақ сөйлегенин еситип ләшкеринен бөлинип Айдостың қасына келди.

— Жас бий жүдә ақыллы көринеди, — деди, хан тилге, қелип, — Бұл кисилердің қайсысы Орынбай бий? Хә, мәйли, бәршенізде өз орныңызда қаласыз. Әмеким, Хийўадан оғыры алыс екенсиз. "Айдос қаладан" арман көшесиз.

Жас Дәулетназар және шәпиклик қылды:

— Айтқаныңыз бәржай болады, ұллы ханымыз.

— Бұл не тезпейиллик? — деди әкеси жақтырмай сыбырланып.

— Бухара әмиринің шәртинен бұл ханның шәрти анағұрлым жеңіл.

Айдос аязлаған ба, ларс-ларс жөтелип, Орынбайға бир қапталлап келип сыбырлады:

— Бухара не талап қойды?

— Еле өзиң де ҳешнәрсе болғаның жоқ, Айдос. Жығылып атырып сәл қыйсайғанға күлме!

Дәулетназар әкесинің не айтқанын жартыұлы ұқпай қалып: — Бухара бар болсыныў, әмири қурысын, — деди.

— Ҳа, солай улым, — деп Айдос оны жүдә куўанышлы мақуллады. — Оның шәртлери маған аян. Тилимизге шек келтириўден-әм қайтпайды. Орынбай бий, не болса да күтә ақыллы ис иследиңиз, сизиң менен бизге қарақалпақ баласынын жыламағаны маба!

Орынбай бий сақал-муртына қатқан қыраўды сенсен постынының жеңи менен сыпырып турып, тисинің арасынан Айдосқа гижинди.

— Енди төбемизде ойнайсаңғой, шамасы. Әўеле құдай ойнатпаймыз, бизде-әм тил бар, бизде-әм ақыл бар.

Оның менен жақ жарыстырыў Айдосқа нақолай түйилип, әстен ғана "әттеген-ә, жорам-ай..." деп бас шайқады да, ханның бир нәрсе деўин күтип тура берди.

Мұхаммед Рақим хан сәл гидирип, ойланып алды да, қоржынынан алтын саплы пышақ шығарып, молла Дәулетназарға созды:

— Мине, жас бий сизге саўға.

Ол атынан ғарғып түсти де, ханнын атынын алдыңғы аяқларын қушақлай жер дизелеп, маңлайын үш мәртебе қарға тийгизди. Пышақты алып шөрп-шорп сүйди.

Орынбай бийдеги жасқаншақлық ада болып өзін Айдостан да үстем сезип ханға жақынлады;

— Ұллы ханымыз, мениң ұлыма қылған саўғаңыз ушын маңги миннетдармыз.

— Ҳә, бұл жақсы жигит сизиң улыңыз ба? Енди усы кәрадан Маман аўылы қанша жер?

— Ұллы ханымыз, Орынбайдың аўылына шекем көп аўыллар бар, бәринің үстинен өтип, Маман аўылын соңға қалдырсак деген ойым бар, — деди Айдос.

— Ҳа, Айдос қарақалпақ, биз сизди тыңлаймыз. Енди түсленип алыў керек.

Олар Қара тереңге қарай бурылды, Орынбайдың Айдосқа деген ала көзлиги еле пәсеймей, кем-кем өршеленгени сезилип баратыр, бирақ ҳәркимнің билгени өз ишинде...

47

Қәдирберген өзін узатыўға шыққан Маманға еле сөйлеп киятыр:

...Ақыллы өзін, ақылсыз жолдасын айыплайтуғын өзиңизге аян. Айдос еки инисин усы елдің бирлиги деп өлтирди. Ендиги жағында оны аяңлар. Орынбай бий-әм Бухарадан ўаз кешип жөнге келди. Орыс патшасының жәрдеми нағайбыл саўда ойлап отырсаң аспаннан жаўын жаўады деп тухым сепкен менен барабар. Сизге ақыл үйреткенім емес, лекин, орыс патшалығы ушын бизиң ел теңиздин тамшысы. Теңиз ийесинде бир тамшыға мүтәжлик тўмайды. Биз ушын кәраматлы Хийўа ханынан ағла күш жоқ. Ханы бир сөзли. Жәрдем беремен десе берип атыр. Жақын арада өзи келермиш. Қарсыласпаңыз. Ханның қәхәри өзиңизге мәлим, ашыўланса жаўынды қар, қарды қан қылады. Халық бүлмесин...

Маман аўыллас қариялары менен оны бирге тыңлап өзін қалай тутқан болса, Қәдирбергеннің аўылдан шығып баратырып тәкирар айтқанларын және солай ләм-мийимсиз тыңлады. Келисим бериўге көкиреги даўамайды, қарсыласыўға Айдостан елшиликке келген мийманға әдепсизлик болады. Аўылдың қубласындағы жолға салып, әстен "хош мийманым" деди де, атының жылаўын тартты.

Аўылға алысырақтан нәзер салып, көшеде қар ылақтырысып ойнап жүрген жалаңаяқ балаларды көрип, сарсаңы шығып, басын өкинишли шайқаў менен бираз түрды да тақымын қысты, ат алға қәдем таслады.

Ол орыс патшасына елшилерди жибергеннен кейин аўылының жигитлеринен атлы нөкердің санын үш жүзге жеткерип, олар менен машқы майданынан кеше ғана келип, Қәдирбергенге жолыққан еди. Оның гәплери әўелинде тәсир етпеген менен ойландырды: "Айдос еки инисин усы елдің бирлиги деп өлтирди... оны аяңлар... Орыс патшасынан жәрдем күтиў аспаннан жаўын жаўады деп қумға тухым сепкен менен барабар... Орыс патшалығы ушын бизиң ел теңиздің бир тамшысы... Теңиздің ийесинде бир тамшыға мүтәжлик тўмайды..."

"Жаны бар гәплер? Сонда Хийўа ханы ушын кимбиз?... Жоо-оқ, бийикке өрмелеген жақсы, жығылсақ биротала жоқ болайық, сүйесе, күтә

жоқарыдан орын алайық... Аўа, я ары, я бери болыў керек, ортасы керек емес!..."

Қапталынан өтип баратырған отыншылардың сәлемине жуўап қайтарып бас көтерген де олардың әптада үсти-басларына жаны ашып жүрегі қайта силкинди, көкирегине ғұл-ғұла салған ойлары теңизге батқан тастай изсиз жоғалды.

Үлкен тойларда уруў намысы оянып, палўанды керек қылмаса, Атабектиң гөне керегелерден қуралған шаңарақсиз ылашығы елеспесиз қала беретұғынлардан еди. Ийеси халық атынан орыс патшасына кеткели, бұл ылашық, түнги жалғыз жулдыздай дыққат орайына айналды. Қапталынан хешким бийпарўа өтип кете алмайды. Ең кеминде "ұсы жаман ылашықтан-әм бир елдің елшиси шыққан ба?" деген мәниде таңланып, бир қарайды, болмаса дос көзлерде бұл әпиўайы ылашық емес, жаңадәрьялылар түўе, пүткил қарақалпақлар елатына киндик отаў секилли. Бурынлары онша емешеси қурый бермейтуғын Мйман бий-әм бұл ылашықтан хабар алыўды жийилетти... Қәдирбергенди узатып киятырып-әм сол ылашыққа қайрылғысы келип тұрды да, машқыдағы жигитлерине қайтып келемен деген ўадесинен кешигетуғыны есине, түсип, ылашыққа тақалый өтти. Иштен "мақсым келиннің" тоңқылдысы еситилип тұр.

Ул әкесине тартыўы тийис. Әкеңнің қандай адамлығын ұмыттың ба? Ол бұл дүньяға бир рет келген ең ақыллы, ең қарыўлы, ең ҳақыйқатшыл, ең халық сүйер, ең ағла адам. Аты қарақалпақта бндай адам жоқ болыўы мүмкин емес. Оның атына шек келтириў маған да, саған да қорлық, хәтте өлим. Нәмәнтай биреўлер менен өжетлесерде, оң ийнимде пүтин халықтың елшиси, аты дуйым журтқа даңғара палўан әкем бар, шеп ийнимде "мақсым келин" атанған мәмин апам бар деп ойла, озбырлық қылма...

Маман адым-адым жүрис пенен "баласы түспегир бир қыңырлық қылса керек, пах, ерине садық небир ҳадалый келинлер бар-аў мениң елимде,..". деген мақтаныш пенен кете берди. Өз үйине де бурылмай аўылдың қақ ортасы менен тўыры арқаға шықты. Таң қаларлық көриниске жолықты, жүзлеген атлы киятыр. "Сорлы жигитлерим, өзи-ара тарысып тарқасқан ба қалай?" Ҳаўлықканынан тұрған жеринде тас болды. Аздан кейин ләкет көзлери алдағанын ұғып, жасаўраған көзлерин сыйпап-сыйпап жиберди де: "Ой, Маман, көзлериң гиреўке тартыпты. Қартайдың" деди өзине хәм езиўинен қуўаныш күлкиси жыйылмай, сарғыш тилерин көрсетиўи менен атлылардың алдын кеселеди.

Булар Айтуўж басшылығындағы қазақ жигитлери еди. Маман жас батыр менен құшақласып, жигитлериниң хәммесине бас ийип, қәдемлерине қәсенет тиледи.

Булар Айтыўған батырдың басшылығындағы қазақ жигитлери еди, Маман жас батыр менен құшақласып, жигитлериниң хәммесине бас ийип қәдемлерине қәсенет тиледи.

— Атабек палўаннан, Никифоровтан дуўайы сәлем —деди Айтуған батыр.

Маманның жүзи гүл-гүл жайнап сала берди.

— Қәйерде жолықтыңлар?

— Бизикинде жигирмалаған күн дем алып кетти. Жолда бийбелги құдабийзар жалатайларға дус келип таланыпты. Бизиң атам еки нар миндирди. Олар арман орыс патшасына кетти, бизлер мында шықтық.

Заманнын гәрдишине ой жиберип, Маман және бир кудабийзар жалатайлар ҳаққында ойлап, енди ондайларға башартпай таўлардан асып күла майданларда баратырған қос нарды, олардың бирине мингескен ата-бала Никифоровларды, екиншисинде ашыўлы Атабек палўанды көз алдына елеслетти.

— Бий аға, атам ханға барды — деп Айтуўған және жаңалықларын баян ете баслап еди. Маман бирден селк етип, ұсы жүз атлыны жибергизген қазақ ханы екен деген пәм менен шалтлық етти:

— Ҳаныңызға рахмет, иним.

— Ханды алғыслаўдың қәжети жоқ, бий аға. Жүдә қыйқым киси екен. Атам екеўмиз барып едик, "қарақалпақларға жәрдем берер жайым жоқ" деп жиберди. Хийўа ханынан қорқады, билемен. Ханнан қайтысын атам жөнекей ушырасқан аўылларға даңғара салып, сизлердинң басыңиздағы қыйыншылықларды айтып еди, "туўысқан қарақалпақлардан аяр жан жоқ" деп мынаў жигитлер өзлериниң аты, жаў-жарағы менен ере берди.

Қуўаныштан Маманның кеўли толықсып, гирейге тартқан көзлерине жас қуйылды.

— Алла зыят етсин, инилерим, тәкаббыр ханларымыз араға от тасламағанда бир-бирейге қандай меҳрибан еллермиз, жұрттың мазасын алып, артық-аспай дуньянды талайтуғын құдабийзар жалатайлар, кимлер болса да хандики.

Кеўлиндеги жыйынтық ойын айтып шерин тарқатқанына Маманның бойы бираз жеңиллесті. Айтуўғаңларды баслап машқыдағы жигитлерине қосылды.

Нөкерлер гөне таныслары менен гезлескендей апақ-шапак болысып, демде-ақ енисип кетти.

Парахат күнлер көпке бармады.

Қәдирберген құлак-қағыс қылып кеткен хабар анықланды. Күнбатыстан дауыл есип, жазық далаларды бүркеп атырған қар үргінге айналып көз аштырмай тұрған аласапыран күнлердің бирінде, құбла таманнан жылысып киятырған ески құм секилли қара шор бир бәламат көрінди.

Ауылды айналып жүрген сақшы нөкерлер жәң темирлерин урып, жаңғыр-жуңғыр урыс дабылы ауылды тик аяғына көтерди. Алдын ала көрінген таярлықтар бойынша үйлерден-үйлерге, ылашықтардан-ылашықтарға, төлелерден-төлелерге адамлар шапқыласты. Ғаррылар, кемпирлер, хаяллар, ақсақ майыптарға шекем қалмай, ауылдың құбла шетіндегі алдан шабылған қорған қайшының ығына жыйналысты. Хәммениң жүзінде ыза, ашыу, өз ауылын жаудан қорғау кейпи...

Маман менен Айтуған ауыл бийлерин — киши әскер басыларды баслап қорған-қайшыға көтерилди. Жау күтә тақалып қалған еди, жыйналғанларға сөз айтып тұрыуға үлгермей бир уядан екиге айрыла ұшқан ғазлардай дизилип, қайшының үсти менен еки тәрепке тең бөлинип баратырып қыйқыұласты.

— Халайық, жигитлер, албырамаңлар! Бирлик сақлаңлар! Парасат, парасат!

Қолларына қылыш, найзалар көтеріу менен алға шапқан қазақ нөкерлери, пияда аламанға қол былғасып баратыр.

— Саспаңлар, тұйысқанлар! Сизге атылған оққа бизлер көкирек тутамыз. Саспаңлар!...

Аламан қол ұсласыуы менен қорған қайшының басына өрмеледи.

Алға жылысқан жау атлылары бирден гидирди. Хәмме йошланып өз-ара қыйқыу салысты.

— Жау гидирди, жау хаулықты!.

Соның арасында жау тәрәпинен бес-алты атлы бөлинип шықты.

Маманның көзлери қарға шағылысып, бираз сығаланды да, Айдостың ала аяқ жийренин, атта сәл еңкейип отыратуғын Орынбайды таныды, бирақ, олардың ким екенін басқаларға билдирмей, көз ушындағы Айтуғанға "берман" дегендей қол былғап, Айдослардың алдын кеселей берди.

— Маман, — деди Айдос найза созым жерде тоқтап. — Мұхаммед Рахим ханнан келган елшимиз.

— Ел Мұхаммед Рақим хандики емес еди ғой!

— Көп сөз ириң болады, Маман, созба. Ханның қулағы шалса, изи ойран. Елдің баласы жыламасын, найзаңнын сабын сындыр, қылышыңды тасла, уллы ханға тәжим бер. Ел бириксин!

— Болғаның ба?

— Енди Орынбайды есит!

— Маман, биз Хийўаға бойсындық, — деди Орынбай.

— Мен сизлердей түлки менен түлки болмаспан!

— Маман, көзіңди ашып, изиңе қара. Хан ләшкери мисли бир бөлек таў, сәл алға жылысса, женшип кетеди. Мәңги келеге келмей қаласыз. Бөлинбе, бери талайды.

— Көзимнің тирисинде бабалардың мақсетин аяқ асты қылмайман. Орыс патшасынан жәрдем күтемиз.

— Маман, сизден басқаларда бабаларға садықлық жоқ деисиз бе? Бабалар сиздей бир өжет бий әўладларымды өлимге айдасын деген емес, арқа сүйер күш таўып өнип-өссин, халық сепсип жоғалмасын деп пана излеген! Сол пана хәзир келип түр! Әззиге аға табылса мәр емеспе?

— Айдос, мен айттым ба, тамам. Биз қазақлар менен қосылып орыс патшасынан дәрамат күтемиз. Хийўа ханына өзиңиз бара бериңиз!

— Усы ақырғы сөзиң бе? — деди Айдос.

— Мен хешўақытта гәп шаймаламайман!

— Солай ма, Маман?

— Солай, Айдос!

Ашыўлы Айдос енди сөзге келмей ат үстинен артына бұрылды да, тўдың тасасынан көз тигип тұрған атлы Мұхаммед Рахим ханға "алға басыңлар" деген ишарат билдирип, қол сермеді.

Қамаўдан шыққан аш қасқырлар секилли хан ләшкери жән-жаққа тарап, хұжимге өтти.

Маман менен Айтуған жигитлерине шайқым сала жаўға бетлести.

Қарлы бұлағайға араласа ұрыс басланып, жалт-жулт еткен қылышлар, қарағай саплы найзалар, жыландай таўланған қамшылар хәрекетке кирди.

Хан ләшкериниң ярымын ғана жиберип, қалғанларының алданда ұрысты бақлап тұрыпты. Арт жағында бир топар адам ханның дем алатұғын ақ шатырын тиклеп атыр.

Урыска атлары қайымшыл нөкерлердің қолларында жалтылдаған қылышлардан қан сорғалап базы атлардың үстинен ийелери малақайдай ушып түсийге қарады. Гейбир атлар қар толған шұқырларға оммақазан атып жығылып, гәйбиреўлердің аяқлары зәңгиден шықпай өз атының сүйреткисинде баратыр. Демде ақ қар үсти қараўытып қалды.

Маман менен киши бийлер жигитлерине араласып, базы женизлерди көрсө "хэй бәрекелле" "азамат" десип, душпаны менен теке тиресинде тұрған жигитине жәрдем ушын жаўдын еңсесинен түйреп өтип жүр.

Есенгелди сары бәрхә қыйқыўын жеткерип, қашып урысыўда.

Пиядалар атлыларға араласа жуўырып, базы душпан нөкерлерин аттан аўдарыўда.

Әсиресе, қазақ нөкерлери шаққан ҳәрекетте. Айтуған батыр мисли тоғайға кирген отыншыдай жаўға араласып кетти. "Шап, үр" деп сүренлеўде, бәрхә қылыш сермеўде, жигитлери де қалысар емес.

Хан оларды көрип екинши топар нөкерлерин алға жиберди. Енди жаңадәрәялылар басқы табыўға қарады. Хәўлығысыў, хәтте, шегинис басланды.

Ханның қапталында урысты бақлап тұрған Айдос Есенгелди сарының жийрен қасқасын танып қалды. Ол қылышы жалтылдаған ири геўдели бир бедеў атлының алдында қояндай зытып баратыр. Ханға ескертиў есине келмей, олардың изинен ат қойды. Бир бұрылыста бедеў атлының алдын кеселеди. Есенгелди сарыға даўыслап шақырды, Есенгелди сарының көзлерине тер қуйылып, жаны көзине көринип қалған еди, маңлайын малақайы менен сыпырып, еринлери дир-дир етиўи менен Айдостың шақырғанына қайырылып келди.

— Не гәп?

— Өлим аңсат емес, жора, Маман есине келе берер, сен өзиңе дәрек жигитлерди бөлип алып урысты тоқтат, биз тәрепке өт!

Есенгелдиниң мұрнынан бирден қан жосып, ойланып-әм турмады.

— Басла ханыңа.

Хан Айдостың урықсатсыз кетип, бир қарақалпақ әскер басысын арашалағанына ашыўлы еди, оны ертип киятырғанына кеўли толып, алыстан-ақ хошамет пенен сораў таслады.

— Айдос қарақалпақ аманлықпа?

— Уллы ханымыз, биз сизликпиз, — деди Есенгелди сары демин бөлип-бөлип. — Шәртиңизди айтыңыз.

— Бул мәканды таслап, "Айдос қаладан" өрге көшесиз.

Есенгелди сары басын қасыды.

— Хәзир ойланатуғын ўақыт емес — деди Айдос. — Бир бий үй соқтырса, бир бий үй буздырады. Сен үй соқтыратуғын бий болғың келсе, хәзир шеш. Абайлайсаң ба, хәрбир ақмақлықтан демде неше адам жан тәслим етип тур? Бол!

— Келистим!

— Онда жигитлериңе жар сал, жарағы менен хан ләшкерлерине қосылсын

Есенгелди сарыға ере Айдос та шаўып кетти.

Жаңадәрьялылар арасында қыйқыў, сүрен, ыдыраў, ала аўызлық ҳәўижге минди.

Намазлыгерде була-ғайда тынды, урыс та тоқтады. Хан ләшкери гәўмис ақ шатырды қоршалай атларынан түсти.

Ақшамы менен хан шатырындағы баслы әнгиме. Доспанның ортаға қойылған ат жабыўы болды. Бир ат жабыў сөтилип, тары тақанқа айналғанына ҳәмме таңланысты. Хәтте ханның өзи де:

— Хо, хо, қарақалпақ — деп Айдосты көтермеледи. — Бунша пұхта елсиз-ә?

— Пұхтамыз, уллы ханымыз, лейкин, бирлигимиз кемис...

Таң намазынан соң урыс кешегисинше және басланды...

Ханның есапсыз ләшкерине төтепки бере алмай жаңадәрьялылардың және биразы қурал таслап, Айдосқа бас ийип келди...

Бир уўытында Айтуўған батыр Маманға жақынлады.

— Қандай ойдасан?

— Хийўа ханына бас иймеймиз, тўўысқан!

Қазақ нөкерлери ушын Маманның мойымағаны жеткиликли еди, күши әззи келиўине қарамастан хан ләшкерине қарсы урысты даўам етти.

Айтуўған батырдың ҳәрекетлери мисли ертеклердегиге ұсас. Өзин топлымға бир урып, бирден қаймығып қашады да, қуўа жөнелгенлерге қаймығып келип бирим-бирим найзаға илдирип өте береді. Ол, сол тәсили менен ҳәммениң нәзеринде қалды. Бир гезде Есенгелди сарыны қуўып, жанын келиге қамаған дәпең бедеў атлы оған дусласты. Ханның базы қылықлары адамлар өлген урысты емес, өз ләшкерлериниң жеңисин де емес, мисли ылақ ойынын тамаша қылған кейипте нағыз шебер нөкердин тәрәпин тутып күлип тура берер еди. Айтуўған батыр менен бедеў атлының теке тиреслерине қарап Айдосты найзасы менен түртти.

— Әне, қызық!

Айтуўған батыр шаршаған болса керек, найза урып қылыш силтеўлери қунарсыз, Албыраўшылығы сезилерлик.

Айдостың оған ирехими оянды!

— Уллы ханымыз, айырайын ба?

— Хо, қарақалпақ, еслер жайында ма?

— Өнерли адам, күшли батыр өлмеўи тийис тә!

Хан оны кек етип селк-селк күлди. Соның арасында Айтуұған аттан құлады.

Басшысының сести шықпай қалғаны қазақ нөкерлерінде абыржыу дәретті, түстен кейігіе қарап мақсетлери бирикпей хәрким жан саўғалаўға өтті.

Олардың тәсийри менен ғана еле ұрысып жүрген жаңадәрьялылар енди шыдай алмай, пиядаларға тығылып, атларынан бой таслаўға қарады.

Хан ләшкериниң бир жағы жанадәрьялылардың қорған-қайшысынан арман өтип, артқа бәсти де, бержағындағылары менен бирге, мисли бир бешпенттиң жағасындай қаўсырылып, атлылар аралас есапсыз пияданы ортаға қысып бара берди. Бұл қәўипли қуўыстан саңлақ таўыр бираз нөкерлер ушы-қыйырсыз қазақ далаларына қарай қаңбақтай қаңғып баратыр...

Бел, балта, жаба, бақан алып жүрген пиядалардың шыр-пыр болыўынан пайда шықпады, қоршалды, олардың арасында Маман да қалды... Қәхәрли хан ләшкери еле тынар емес. Қоршаўда қалғанлардың тикейип тұрғанларын қылышлаўды баслады, адамлар шөгип-шөгип қарға отырыўға мәжбүр болды. Маман белбеўин шешип найзасының ушына илдирди де, ханға қарай жүрис қылды...

...Ол ханның Хийуа тәрепке және көшиў шәртин еситкенде төбесинен музлы сүў қуйылғандай селк етти:

— Бұл қалай, төрелер? Неше қоныс аўмастырамыз? Күшиңизге бас ийдик, лийкин, өз мәканымызда қалдырыңыз!

— Орыс патшасында не мәргия барлығына хайранман—деди хан жүдә әстен тоңқылданып. — Нәлетийлер менен тил бириктиргенлер бир-бирине бәрхә садық болып қалады. Басы кесилсе де, яўмыты аттай бирмайдан аяқ сермеп жатады. Қәне, Айдос қарақалпақ сөйлес!

Орынбай, Қабыл, Аймүрза, Есенгелди хәм басқа да жеңилген қарақалпақ бийлериниң қоршаўында Айдос алға өтип, Маманға емес, шоғыртпақланып тұрған халыққа мүрәәжат қылды?

— Халайық, маған инаның, құлақ салыңлар! Бұл қан төгиспе тек бирлик ушын, пүткил қарақалпақлардың бирлиги ушын болды. Кәраматлы Хийўаның ұллы ханы Мұхаммед Рахим жәрдем етти. Көшемиз деп айтыңлар! Хорезм шұқырына көшемиз деңлер! Халайық туўысқанларым, сепсимеңлер! бириңиз қазақ ишине, екиншиңиз орыс елине, үшіншиңиз Бұхара қоластына я түркмен ишине кетсеңиз "мынаў қарақалпақтың журты" дегеннен басқа не қалады? Ертеңимиз күтә әжайып, күтә жақсы. Жақсылық болады, ұллы ханның ұллы ўәдеси бар...

—Айдос, сөйлеме!

— Саған хамал, бизге мекан керек!

—Сатқын! Жоғал!

Шаўқым басылғанша Айдос сөйлемеди бирақ, қызбады. Пайыттан пайдаланып ханның жаршысы алға өтті.

—Халайық, гирттей парасат тұтынлар, ұллы Мұхаммед Рахим ханның пәрманын дағазалайман.

Жұрт силтидей тынды. Хан Айдос пенен барлық қарақалпақ бийлерін алға өткеріп жиберіп хан кеңесегөйлери менен азғана мәсләхәтлесип сахрайы халықты қайта үрkitип алмаў мақсетинде, Маман бийден басқалардың барлығын өз хамалында қалдырыўға келискен еди. Жаршы ұллы хан атынан ұсы келисимниң жуўмағын дағазалайды.

Жұрттың күткени, бул емес еди, әўелинде аңырайысып, соңынан теңиздей толқынласа баслап еди, пәрман бойынша орнында қалған бийлер оларды тынышландырыў ушын топқа кирди. Айдос және сөйледі.

— Бирәдарлар, мени қалай түсинсеңиз де налысым жоқ. Бирақ, бир гезлери дурыс түсинесиз, хәм алғыслайсыз, бұған ийманым кәмил! Соған шекем нендей ыстанатыңыз болса таға бериңлер, қайылман, лейкин, хәзир әндамлы үйли-үйиңизге тарқасыңлар!

Бул гәплер ханға жақпай, атлыларды айырып өзи аламанға көринди хәм қылыш тұтқан қолын көтерди.

—Пүткил әлемнин гиндиги ұллы Хорезм ханы ҳешкимге жалынбайды, мәмлелик пенен көшпесениз, қылыш қынабына салынбайды. Кимде-ким алдын көш басласа, оның ығбалы раўаж.

Аламан күнниң сұйықлығын писент етпей қызып түр еди, ханның сөзлеринен кейин бир толқынланып, араларына самал кирди де, хәрким ийнин қысып күнжыйыўға қарады...

...Усылайынша қарақалпақлардың ең арқа шегарасындағы аўылларды бағындырыў хан ушын онша қыйынға түспей-ақ тамамланды.

Енди ол ләшкерине аўылларды аралап хәр шаңырақтың Хийўаға қарай көшетуғын ықрарын алып, өжетлериниң керегелерин хәзир-ақ бузыўды бұйырды да, Арал теңизин жағалай қонған елатларды өз көзи менен көрип өтиў ушын Қоңырат тәрепине қарай жолға түсти. Қарақалпақ бийлери де бирге атланды. Хан жүрген жерлердиң тепсингиси шығып, Хийўа ханлығын мойынлаўдан гирттей бас тартқан елатлар атлардың от-туяқлары астында шала жанып, пысқып есеңкиреп қалып бара берди. Хан бундай жағдайда да әдис таўып, хәр аўылдың бурынғы бийлерине бийлигин қайтарыў

менен, олардың Хийўа шәхәрине қарай бир гез жылысса да, жылысып көшіўге ықарарын алып, нан ұслатып өте берди.

Қоңыраттың тусынан Әмиўдәрьяға жеткен жерде хан иркилип енди, қарақалпақ бийлеринен жас Дәўлетназар, Қабыл, Аймұрзаларға қоса бес-алты бийлерден басқасының қалыўына мәсләхәт етти. Биразларда қуўаныш, биразларда наразылық, биразларда оңайсызлық туўды. Ханның еки көзи Айдосты жеп, оның бирге жүргиси келген ыңғайын аңлады.

— Қала бериңиз, Айдос қарақалпақ, — деди хан өзін күтә әлпайым тутып, — Биз Қоңыраттың үстинен өтип, сизиң жаўыңыз Төремурат сұпыны аяқ асты қылмай тынбаймыз. Билиңиз, бәрін сиз ушын қыламыз, сизиң гәпиңиз бенен қыламыз. Жаңадәрьялыларды толық көширип болған хабар менен Хийўаға келиңиз. Саррас бир жыл мәўлет беремен. Бәхәрде келиңиз. Сонда сөйлесемиз, ашық сөйлесемиз.

Айдос Төремурат сұпының бас ийгенин өз көзи менен көргиси келетуғынын айтып қыйпақ-сыйпақ дәлийил келтирмекши болып еди, хан әўелги әлпайымлығынан қатайыңқырады:

— Айтылды, ўәссалам!

Айдарханың Жалғыз көзиниң қарашығындай ойнақлаған қара аттың үстиндеги хан үш мың атлы ләшкерди баслап алға түскенде, Айдос оған наразылық пенен күтә ашыўлы бир майдан қарап тұрып, жағада үйилген қамыс сұындай шоғыртпақланып дөгерегин қоршаған бийлерге бурылды да, ханға наразы кейпин жасырды.

— Уллы ханның сапары қайырлы болсын, қәне, бирәдарлар, оның тапсырмаларын бәржай қылыўға қайттық.

* * *

...Қыстың соңғы күнлеринде, өзиниң ҳақыйқый жанашырларынан онлаған атлы ертип Жаңадәрья менен өз аўылы арасында. жансебил қылып ел көшириўди баслап жиберген Айдосқа, изинде елиў атлысы бар қатпа арық, мисли аш ишектей собылық ұзын биреў келип, өзін таныстырды ҳәм жаңалықларын баянлады.

— Атым Геденияз болады, Айдос бий. Уллы Хийўа ханы Қоңыраттың көшелеринен адам ханын сұўдай ағызып, халқына толайым бас ийдирди. Бийпарасат ҳәким каза тапты. Енди Хорезм ўәлаятында парахатшылық!

Айдостың ишинен тыпыршылап күтип жүргени де ұсы хабар еди. Масайрап мыйық тартқанда, шеп көзи үстиндеги меди орнына күтә жарасықлы көринди.

— ...Енди Хорезм ўәлаятында парахатшылық!

Оның қуанышы тез Доспанға өтті:

— Бийбаба, енді бизің елатларға бийхөсап жақсылық келедигөй ә?

— Бул не гүман? — деди Айдос хәрнәрсени билиўге қумар атқошысына таңланыў менен. — Уллы Мухаммед Рахим ханның бизге қол жабатуғынына кеўлим қаппаса, ұсы ислердиң басына барармедим? Билип қой, Доспан, жақсылыққа исениў ең үлкен ғәнийбет! Киси көзсиз жасайды, бирақ, наисеним жасаў жоқ!

Бийбабасының зейнине тийип алғанына пәтленип Доспан астынғы ернин тислесе де, оның ўақты хошлығына ўақты хош еди, аздан соң:

— Бийбаба, , мени бүгин үйге жиберип. аларсыз ба? — деди.

Хөшқашан урықсат сорамайтуғын атқошысының қандай қыстаў иси барлығы менен қызықсынбай-ақ, азат қылды, бирақ Доспан айтпаўға шыдамады.

— Кеширерсиз, бийбаба, келиншегимниң айы-күни туўып отыр еди.

— Хо, ең ұллы бахыт қарапты, шырағым. Тез қайта бер. Егер ұллы болсаң, атын Раҳим қой. Бул ұллы ханымыздың аты хәм алла рәхмети жаўсын деген тилек.

Доспан мархұм әкесиниң "ұллы болсаң атын Теңел кой" деген ўәсиятын есине алып турса да, бийбасына қарсы келе алмады:

— Якшы, бийбаба.

...Айдостың енди кеўил тоғайды. Ханның елиў атлысына өз тәрептарларынан сол қурлым қосып алды. Оның ойынша, хан белгилеген елатлардан бир үй я бир ылашық көширилмей қалса, оның қарақалпақларға өз алдына ханлық беретуғын пәрманының шығыўына кесент келеди, аяўсыз ис жүргизиўи керек!

Маманның аўылына қайта келгенинде, оның әллеқашан аттан түсседе зәңгиден түспегенин сизди. Ол өз жақынларын қубла тәрепке көшириўден иркиў былай тұрсын, қазақ арасына көшириўди баслапты.

— Елди сепситпеңиз! — деп қәхәрленди Айдос. Буннан соң бираз жуўасып Хийўа ханын, оның бир сөзлилизин қайтадан мақтай баслап еди, Маманның жулынына пышақ урғандай болды.

— Хәрбир тұлкиге өз қуйрығы гөззал!

Айдос оның күйинип тұрғанын көрип қәдимгисинше суўық қанлылық тугыўға тырысты:

— Маман, қазақ елин мен-әм душпан деп пәмлемеймен! Бирақ, ұмытпаңыз. Ханы неге сизге жәрдем бере алмады? Себеби, бири-бирин қоллап жүрген қазақ төреси жоқ. Олар әм урурў-урурў бир бәле!

Бизлердің алауызлығымыз я солардан келген бе, я бизлердики соларға өткен бе, бәрибир сабақлас, кесел...!

—Сиз ақыллы адамсыз, Айдос...

Оның менен жайпарахат сөйлесип тұра берсе, дәлийли түйесилмейтуғынына көзі жетип Айдос қасындағы атлыларға бұйырды:

—Әне, жигитлер, бұл быжықтың аяқ-колын байлаңлар да, қатыны менен қосып, көштің алдындағы арбаға таслаңлар!

Айдос буннан соң хешким менен тиллеспейге бел байлады. Набада сөйлеп қойса, я аз ғана мыйық тартса, етеги жасқа толы сорлылардың бирине адамгершилик меңри оянып кетіуінен қорқып қабағын үйіп алды. Оның сұйық қара тасқа айналған қәхәрли нәзери алдында төтепки бериу сақрайы байғұстар үшін аңсатқа түспеди. Кимде екилениу сезилсе, ямаса бирей үйренискен мәканын таслап кетіуіге қыймай көзлерин жаслап сәл еглесе, төбесінде қамшы ойнады. Хәрким үй бузыу менен көрпешек тақлау менен болды... Солай етип, қан тамған қамшылар астында көш изинен көш ерип, Жаңадәрьялы үшін "ақ табан шубырынды" жылларынан парқы жоқ және бир хәсиретли посыу басланды... Қазақлар менен шегарадан тап Хожелиге шекемги жазық-жазық далалықлар менен нұу қарағай қамыслықлар, көлатлар, пышық мурны батпастай тоғайлықлар арасындағы қыйыр-шыйыр соқпақлар менен мал сүрдеулерин бойлап атқа, ешекке, я өгиз бенен сыйырға жүк артқанлардың, көликсизликтен көрпешек-төсегин ийинлерине таңып бала жетелегенлердің, бири-бирине сүйенисип зорға-зорға қадем таслаған кеселбент адамлардың изи үзилмей шожып, зар үстине зар қосылды. Хәрбир шоқ қамыслық, хәрбир түп жыңғыл, хәрбир түп тораңғыл күни-түни посқан халықтың муңына үн қосып тынбай ызыңлады. Хәсирети зарға толы қосықлар дөреді:

Көше-көше көштен әрман қалмады
Жүк көтерер белде дәрман қалмады.
Сирә бузылмаған пәрман қалмады.
Сорлы халық ашылар ма ығбалың?

Турақлы бир мекән жайың болмады.
Арқаланбаған бир айың болмады,
Құдай үлесинен пайың болмады,
Қарақалпақ ашылар ма ығбалың?

. . . . .

Бул зарға Айдостың да он еки қабырғасы сөгілгендей, өзін өзі 305
умытып, ғәде атының жүуенине ийелик ете алмай, көзлеріне жас
құйылады. Бирақ, хешкимге тилқатпайды... Ең баслы ұазыйпасы — хан
бұйрығын бәржай қылыұы керек. Оның ойынша бул хәзирше аұыр хәм
қайғылы, ал изи қайырлы. Халқы бир даұыллы жыллары шайпатылған
үлкен теңизден шығып хәржердин шұқанағында көз жасындай жалтырап
қалған шалшық суұ. Шалшық суұдың бойында қанша шарықла, бәрибир,
даұысың хешқайда бармайды. Арықлықтан шөгенлеп қалған қызыл
аяқсаң, я қанаты сынған шағаласаң, Ал, енди бул шалшықлар ақыллылық
пенен бири-бирине құйылса, көлге айналатуғыны сөзсиз! Кишкене болса
да көлдин аты көл. Сырттан қарағанларды қорқытады да. Анаұ-мынаұ
жаұларды батырып жибергендей тереңи болады. Оны көргенлер жипә-
жиксиз ойқан салыұға жүрексинбейди. Әне бул ығбал! Сонда ғана Хийұа
ханы сертин орынлайды, қарақалпақ ханлығы болады!...

Және де оның ойынша, халқы ушы-қыыйырсыз кең далада бир-биринен
көзжетпес кашықлықта өскен, түбиршиклерге илинип қалған қаңбақлар
яңлы хәлсиз аұыллардан ибарат. Олар енди топланса күши молаяды, бир-
бирине мириұбети артады. Сонда ғана Хийұа ханы сертин орынлайды,
қарақалпақ ханлығы болады. Сонда ғана өмиринше қоныс өзгертиұ менен
заманның уұын жұтып, зардабын тартқан аз санлы халық мәңгилик мөкан
ушын қала салады; илим-хикметке жетиұ ушын мешит, медреселер,
мектеплер ашады, көп-көп еллер менен саұда-сатлық қылып, қарақалпақ
ханлығы деген ат әлемге жайылады...

Айдос усындай қиялларға исеним менен, көз алдында нан тилеп жүрген
талай-талай жетимлердин, жүгин көтере алмай жолда тәслим қылып
атырғанлардың бәринен бет бурып өте берди, өз атына айтылған барлық
бәдли сөзлерге итибар бермей, қулағын тықты.

Сөйтип тек ел көширди, бәрин де қамшы менен зорлап көширди.
Ханның ұәдели күнине жеткенше асығып көширди...

48

Басындағы орамалы бир шекесине аұғанын серлемей ылашыққа кирип-
шығып жүрген кейұаны ҳаял Доспанның атын алыстан танып, алдына
жуұырды.

— Сүйинши, атқосшы жийен, сүйинши! Уллы болдың!

Доспан атынан ғарғып түсти де, Қутлымурат инах сарпай қылған
шапанды шеше сала ҳаялға жапты:

— Хәзирше усы, жеңге!

Паршагүл көзин ашып есикке қарап жатыр еді, қашауда ири тислерін көрсете есик ашқан ерин көріп, туралмағанына уялған секилли еки бети гүл-гүл дөңіуі менен, бир қолын көзлерине таса қылып, хешқашан болып көрмеген шад кейипте мыйық тартты.

Иште және еки хаял отыр еді. Доспан биреуіне қамшысын, екіншисине қалтасынан шаққысын шығарып беріп, жеке қалған келиншегине жәрдем еткени ушын алғысты қардай боратты.

— Мархұм әкем өмир хәққында көп айтып, өмир — көз жас пенен күлкинің түйини дейши еді, — деди құндақлаулы бөпени алдына алып. Бәріне енди түсіндим. Қараңлар, маған шадлық келди. Шадпан. Маған енди өмир түйининің күлкили жағы ашылғаны болса керек. Аўа, жеңгейлер, таңланбаңлзр, өмир күлкиси перзент құсайды.

— Әлбетте, жийен бала, — деди далада сүйинши адған кейўаны хаял. — Адамға бәрхә көз жаслы жағы тап бола берсе, адам жасай алмас-әм еді. Ой жиберсең, құдайда әдиллик-әм бар. Аўа, аўа, базда түсинбей әси боламыз. Усы аўылда ким малға жарлы болса, балаға бай, ким балаға мүтәж болса малға бай. Сол жағынан теңлик!

— Ал енди бизлер кетемиз, — деди екінши хаял. — Балаңның аты ким болады?

Доспан тығылып астыңғы ерни дир-дир етти. Хаяллар оны сезбестен бир-бирине гезек бермей өзлерине унаған атларды дize баслап еді. Паршагүл әстен ғана сөз қосты:

— Қәйин атамыздың қойып кеткен аты бар емес пе?

— Олай болса дыррықшылығымыз жоқ, — деп хаяллар үйли-үйине тарқасты.

Паршагүл бир шығанақлап бойын тиклеп отырды. Ерли-зайып арасындағы бахытлылық, татыўлық ылашықты қысып хуўилдеген сұйық самалды сездирмеді. Қайтама, сынық керегелерден құрастырған ылашығы хан сарайына, сыртына тұтылған жекен аралас қамыс кийизге, төсенген шыпталары мамыққа, өзлери барлық нәрсеге қолы жететуғын байларға мегзеді. Таскеседі сарғайып тұрған чай, мисли шарап болып ишилди. Ошақта мазлап жанған от ылашықтың ортасына түскен қуяштың бир сыңығындай хәўир берди, өз-ара көзлери дүгискенде жаңа табысқан ашықлардай шақалақлап күлисти.

— Сен ығбалымызға ырзамысаң, ағасы?

— Ырзаман, Паршагүл. Буннан артық не болыўы мүмкин? Өзиң ырзамысаң?

— Ырзаман, жаным. Құдайға мың қатле шүкир. Заманымызға шүкир.

— Мениң де шүкирлигім кеп, жаным. Соннан келген заманымызға қайылшылығы жоқ, бийбабаға наразы адамлар көп. Усындай өмірге адам қәнәт етпес пе? Бендешиликте тойым болмас екен дә...

Доспан сырттан қуянышлы кейіп тұтқан менен ишин шеңгел тырнап атырған секилли, маңлайынан жыйрығы ажыралмағанынан келиншек гүптікейленди:

— Ағасы бир жериң аўырғаннан аманбысаң? Бөпеге қайтадан қарап көрши, қандай сулыў! Абайладың ба, қаслары меники, көзлери сеники. Бала ата-анасына теңнен ұсаса мийирман болармыш, бахытлы болармыш.

Доспан келиншегиниң шашларын сыйпалап, денисаўлығың айтып хәм оны, хәм өзін жұбатыўға талапланса да кеўли қарар таппады.

Идиралды улына кимниң ұсынған атын қойыўы керек? Мархұм әке нәсиятына қайшы келиў инсанлық-па? Бийбабаның тилегин орыналамаў оннан да жаман. Қәйтиў керек? Бүгинги менен жасаўма, ямаса кешегиге хызмет қылыўма? Бийбаба бүгини, әкеси кешегі күни. Кешегиси болмаса бүгини болармеди? Бүгинсиз кешегі күн жоқ.

Од әллеқандай жақсы ой табыларма деген дәме менен далаға шықты. Ызғырық аяз. Ешекли, арқаланған топ-топ көшлер мойынларына дийўаналық қалтасын асынып, жетелескенлердиң биразлары аўылдан шығып баратырса, және сол қыйлылары кирип киятыр. Жиликлери кутанның жилигендей қып-қызыл болған жалаңаяқ балалар сұйықты писент етпей ойнап жүрипти, үсти құс түткендей алба-далба биреўлер қолларын үплеп отынға баратыр. Қоралардың ықларында бүрсенлеген маллар түр.

Хәзир ғана өз өмирлерине қәнәт етип заманы хәм бийбабасы ушын құдаға мыңқәтле шүкирлик еткен жигит бул көриниске ишинен қынжылды. "Биреў тойып, биреў тоңып секиргени усымекен-ә?..."

Жылдам қайтып кирди.

Түни менен кирпичи айқаспай, талай-талай қияллардан қиялларға, болжаўлардан болжаўларға өтти, сирә биреўине бас жип тағалмады...

Бәхәрги таң самалы әллеқандай жақсы кеңес беретұғындай түйилип, көрпеден пышықтай жылысып шықты да, шырт уйқыдағы келиншеги менен бөпени оятып алмаў ушын ергенекти де сырт еттirmeй ашып, атының қасына барды. "Сен не дейсең?" дегендей жалларын тарап, күтә алысларға нәзер таслады. Әлленәрселерге шабаланып үрген ийтлердиң даўысы гүллән тынышлықты бұзып түр. Некен-саяқ арман-берман жүргенлердиң қарасы көринеди. Олардың бәри Жаңадәрьядан берман аўысып, еле тоқтам таппағанлар.

Ол ишке және қулақ түріп, қораға арқасын беріп аспанға қарады. Өткінші булт астынан шыққан жұлдызлар сулыұ өзбек қызларының самал менен ашылған пәренжеси астынан көрінген отлы көзлери киби жалт-жулт етип тұрыпты.

Жұрт оянбастан бұрын азанға сұй таярлап қояйын деди де иштен қабақ алып шығып "Көк өзекке" қарай кетті.

Бир топар көштен қара көрім алда, қандек пенен киятырған еки атлыны көріп, қабақ арқалағанына уялғанынан бир шоқ жыңғылдың тасасына жасырынды. Жолаушылар әллеқашан баслаған тартысын еле ада қылалмай күтә қызғын сөйлесип баратыр.

— ... Аға, тири бенде әўеле құдайға, қала берсе ханға жараныўы керек емес пе? Өзиң де солай деп мәсләхәт қылатуғын едиң. Бұхара әмири пәнт берди. Мұхаммед Рахим наятый зор хан болса керек. Алтын пышағын кимге берди? Мен сениң көзлериниң қарашығы-жалғыз ұлың емеспен бе? Атамәкәнды қыймай жылағаныңа еле ҳайранман. Көшиўди кешиктирсек Айдос бийдиң ығбалы раўаж болар еди, енди бизики раўаж.

— Жаңадәрьяның қулазыған даласын мәкән қылған мийнетлеримиз қараң қалып баратырғанына жаным ашыйды-дә!

— Жеримизди ислеген дыйқанларды аяйсаң ба? Оларды құдай аямағанда, хан аямағанда, Айдос бий аямағанда бизлердики не? Қоңырат халқын дизеге шөктиргеннен кейин хан жас үлкенлерден Қабыл бийди, жас кишилерден мени аўлақ шығарып "Тоғайда жолбарыс болмаса сағал өзін шақ сезеди. Сондай бир сағалға жол бермеспиз. Ертеңги қарақалпақ ели сизлердики" деди. Сағал дегени Айдос бий шығар деп шамаладым. Өзиң-әм өмир-өмиринше Айдосқа қарсы едиңғой. Ұлың жолыңды тұтса, әрманыңның иске асқаны емес пе? Құдайтала бир раўаятыңда "бендеме өзим жаманлық қылмаспан, және бир бендемнің қолы арқалы қыларман" деген. Елди үй-шүй қылған жаў Айдостан сениң орныңа өш алатуғын мен боламан. "Хан алтын саплы пышағын мени баласынып, ойнасын деп бермеген шығар. Қабыл бий менен сырластық, сени көп мақтады. Хан деген изинде тиреги сүйениши бар кисиден айбынады. Тұўысқанларынан айрылған күү ағаштай Айдосқа қарамайды, елдиң ендиги тәғдийри бизлердиң мойнымызда" деди.

— Ханға хызмет қылғанның жағасы пүтин болмайды деген-әм гәп бар улым.

— Аға, ширик ағашқа шеге қағылмайды. Мен еле жас талман.

Сырымызды биреўлер еситип қояр деп жасқанбай сөйлесип баратырғанлар Орынбай менен улы молла Дәўлетназар еди. Доспанның

жығырданы қайнап, мүшын түйди... "Оңбағанлар! Бийбаба елине жаўмеди? Түсинбейсизлер! Еле өкинип бармағыңызды шайнайсызлар..."

Атлы бийине ерип муңлы қосық айтып әстен сыңсып баратырған қөш өтип кеткенше ол қылт етпей, бирден ырашқа көтеріле бергени, шоқ шеңгелдің қапталында "көк өзектің" сұуына абынып шапан бүркенип отырған бирейге көзі түсті.

Доспан оның таң атпай сұўға келген я ҳаял, я еркек екенин айыра алмай, қызықсынып калша қарап қалды.

"...Әй, қудай, наәдил қудай", — деп налынған, даўысынан Маман бий екенин танып, жүресине отыра сала, және тың-тыңлады:

"...Соқыр қудай, недеген әдалатсызсаң! Ҳешкимге бийазар, ақ көңил сахрайы халықты сонша әптадалыққа салып саған не гүнайы болды? Елдің маңлайына қара қылып Айдосты бердің, енди оны шалқытып қойыпсаң. Әдил болсаң, оған неге тәмби бермейсең, неге алмайсаң? Сен дәреткен бұл дүнья ойран дүнья... Бир заманлары, Мурат шайық сен жаратқан бұлдүньяны көргиси келмей, өз көзин өзи ойған екен. Мине әўладлары азды. Заман бузылды. Бузық дүньяны мениң де көргим келмейди. Әттең, әттең бахты тайған соң деп жұрт құстаны қылады. Болмаса ҳазир-ҳазир... Ой, жалғаншы дүнья! Адам қайтип жасайтуғынын емес, қайтип өлерин билгенде ме?... Әй, тұлки қудай, бұл мәмин елге аға болсын деп Айдостай үл бердің, ақылын зайыл қылып бердің, даңқпараз қылып бердің. Мине, енди оның елди Хийўа ханына сатысы..."

Доспан оның туңғыйық гәплерин тыңлағысы келмей, еңсесинен ийтерип сұўға қулатып жиберийге қиялланып тұрды да, өзине ай берип:

— Маман ата, — деди касына жақынлап, — дәрет алып отырсыз ба?

Маман селк етип сұўға тайып баратырғанында Доспан шаққанлық пенен желкесинен ұслап қалды.

— Ҳа, Доспан, Айдос енди сени маған тыңшы қылды ма? Бар, айтып бар. Айдос сатқын, сатқын!

— Ақыллы адам алжыса сәлеми сөгис болар екен-дә, Маман ата!

Маман сақалына сорғалаған көз жасларын сыпырып, өзін басты, қәддин дүзеп Доспанға тиклене қарады:

— Әй, бала, пәмиң алысама, Айдос елге ажыралмас қыс әкелдиғой.

— Маман ата, бабаларымыз қыстан қорықпа, изинде бәхәри менен жазы бар деген емес пе? Сабыр-парасатты сиз жоғалтсаңыз ел не болмақшы?

— Айдос елди өзегі сынған ағашқа айландырды. Шақалары енди қолы жеткеннің отынынан басқа түкке аспайды.

Доспан ләм-мийимсиз қалды.

— Меннен бийғам бола бериңдер, — деп Маман үстиниң шаңын қақты, — Айдос мени өзін-өзі өлтирер деп қорқатуғын шығар, базда ұсылай қысылғаным болмаса, өлмеймен! Орыс патшасынан жәрдем келгенше өлмеймен! Бар, қабағыңды сұйға толтыр. Уллы болды деп еситтим, құтлы болсын!

Маман Қәндектен түсти де жөніне кетти. Доспан және ойға шүмди; "Жүдә ақыллы адам! Бийбабама берген бахасы дұрыс па?... Жоооқ, дұрыс емес, дұрыс емес! Оның бахтын қызғанады. Кисиге ғәремет аударыўдан онай нәрсе жоқ... Бир қазанда еки қошқардың басы писпейди... Бийбабама мен исенбесем, ким қалады, жоооқ... Бийбабам бир гүжим, пүткил елдің шаңғытын бойына сиңирген шыдамлы гүжим. Бәхәр келе берсин, саясы пүткил елге пайыз береді... Әкем рухы, кешириң мени, ұлымның аты Рахим болсын! — Ол сұйқабағын арқалап баратырып, ийеси таслап көшип кеткен, қамыс қостан жетелесип шыққан ана менен баланы көрди. Бәхәр кирген менен сұйық еле пәсеймегенине қарамастан кийимлери жуқалаң, бир-бирине тығылысып, екеуі де қатты нанды ғайзап киятыр. Бұндай көринислер көзге үйреншикли болса да Доспанға олар жүдә таныс сияқланды. Қабағын ийніне сәл көтерген болып иркилип таңыды. Атабек палўанның хаялы менен ұлы екен. Иши ғым етті. "Садағаң болайын алла, мениң Паршагүлим менен Рахимимди жетелестирип жетим қалдыра көрме..." Ол және бир нәрселер ойлап үлгермей-ақ бирнәрсе жаўырнына тарс еткендей болды, қабағы паңқ айырылып сұйы үстине құйылып, қонышларына толды.

Артына бурылып, анадай жерде тал таяғына сүйенип хәккелек атыўы менен шақалақлап күлип баратырған Омарды көрди. Тула беденин ашыў кернеп, оның изинен гижингени болмаса, илаж қылыўға шарасы жоқ. Малпак-салпағы менен үйине кирди. Паршагүл әллеқашан оянып бөпесин баўырына басып жатыр еди, ериниң қайдан келгенин уқты:

— Үйдеги бар сұй бүгінге жетеди ғой, үлкен қабақтың өзі сынып тұр еди.

Доспан оған қабақты ким сындырғанын айтпай, отты тез-тез алыстырып, дүмшени сұйға толтырып қойды да, кептиринди. Ишинен "Омар есейип қалыпты, Паршагүлге я улыма жазатайым жаманлық ойламаса болар еди деп кәўипленди. Басына түскен мүшкилге шыдамаған биреў бий бабадан кек алыўдың жолын мениң шаңарағымнан излемесе", — деп-әм гүманланды. Бирақ гүдигин күшейткендей ўақыя жүз бермеді.

Айдос көштиң басын көрий ұшын аўылға бир келгенинде оны қайта ертип әкетти...

Қәдимгисинше аяўсыз елат көширий тынбай даўам еттирилди. Ханның Хийўаға кел деген күни жақынлаған сайын кимнің көз жасы, наўқаслығы, муңы, көликсизлиги есапқа алынбастан даўам еттирилди...

— Халықтың маңлайынан қуяш қағып ығбалы ашылатуғын ўақыт-әм келди, — деди Айдос бир күни. Сөйтип көп егленбей, уясы бузылған хәрредей бири ушып, бири қонып, ызық-ызығы шыққан елаттың, жоооқ, уясы бузылған санмың қумырсқадай баспана излеп шым-шықтыры шығып, олай булай жуўырысқан елаттың ендиги тәғдийрин шешиўге, атқосшысы менен Хийўаға жолланды...

Бул 1812-жылдың бәхәри еди...

49

Пүткил Хорезмнің гиндиги Хийўа бәхәр липасын кийип сыйқырлы хаялдай обақазланып көзге тасланып түр. Айдос оның сыртқы сұлыўлығына нәше етип, бир дөңеслеў жерде атының жүўенин тартты:

— Доспан, қарайғой, әлем таңланарлық не деген гөззал қала!

Сарай дәрўазасы хәрқашанғысынша иштен илик еди. Айдостың бадабатына күтә ериншеклик пенен ашылды.

Хан менен дийдарласқанша бийтақат киятырған бий дәрўазаманлардың семиз муртлашына "уйықламай сергек тұрыў керек" деп еди, ол.

— Өз шақларын өзи кескен тоқалақ бий талымсымаңыз, — деп қалды.

Айдос әўелинде мәни бермесе де, датқанаға жақынлаған жерде, "хаў хаў, — деп желкесин қасып гилт тоқтады. — Жаңағының гәпи Қумар келиннің гәпи менен сабақлас ғой"...

Сарай жасаўылларынан бири оған бүлкәрада тұрыў қадаған екенин айтқанда барып, ол желкесинен қолын алды. "Қоя кеўлим, қалтасы, қарны толы ерке дәрўазаманлар не қуспайды?"... Датқананың есигине қарай қәдем таслай бергени, жасаўыл қылышын кесе тутты:

— Айдос бий, бүгінге ұрықсат жоқ!

Айдостың халласлап келген өскин көкирегине чай тартқандай болды.

— Кутлымурат инах қайда?

— Сизди әйнектен көрип маған буйрық берген ұллы дәрежели инахтың өзи.

— Ха? Қайталаңыз?

— Болды, болды. Айдос бий, — деп жасауыл оны дәрұазаға қарай ийтермелеп баратыр еди, датхананың есигинен Қутлымұрат инахтың басы көринди;

— Жасауыл, берман әкелеғой, датханада дем ала турар.

Қутлымұрат инахтың сөйлесиуі бурынғыдан пүткіллей өзге, сөзлери де күтә қысқа. Оның менен де тұрмай дым үндеместен ишки бир қапыға сүңгип кетти. Айдос ханның датханасына арыз етип келген бий сыпатында емес, шар базарда тұтылған урыға усап қалды. Олай-булай жүрген хан жасауыллары сәлемлесиу тўе хабарласиу былай тұрсын, жаңа ұсланып байланған қабаған ийттиң қасынан өтип баратырғанға мегзеди...

Айдостың жығырданы қайнап, тисин қайрағанынан пайда болмады, күн батқанша ҳешким оннан жол болсын да сорамады. Шыдамай Қутлымұрат инах кирген қапыны қатты-қатты урды. Әлленемірде иштен инах шықты, тислерин ақшыйта күлди.

— Айдос бий, зериксеңиз керек-ә?

— Сырттан қарап хан сарайына кирдим десем, тауықханаға кирген күсайман ғой!

Қутлымұрат инахтың жүзи сүп сүр болып кетти.

— Әкең пияз, анаң бурыш болса керек. Сени гүл болады деген ким екен Айдос?

— Ҳа, ға, ға, ұллы дәрежели инах! Мени ұллы ханның өз дәрғақына жибермей, неге ирkip қойыпсыз?

— Ұллы ханның ўақты жоқ, ертең сәскеде келиңиз.

Ол келеси күни ўәдели ўақтында датхананың есиги алдында тайын болды. Қутлымұрат инах-әм келди.

— Ұллы дәрежели инах, ашшыға тили тиймей мазаның не екенин киси билмес екен, шынын айтыңыз, түни менен ұйықладым.

Инах мыйығынан күлсе де, көзлери қыймылсыз.

— Тўе арық болса да териси бир ешекке жүк деседи, ұллы дәрежели инах, жүрегим жарылмайды, бүкпей айтыңыз, ұллы ханның не ойы бар?

Инах жуўап берип үлгермей-ақ датхананың есиги ашылып, иштен ханның зер шапаны көринди. Айдос белинен морт сынған қамыстай ийилип сәлем бергени сол, хан сөйледи:

— Айдос қарақалпақ, сизди нендей самал айдап әкелди?

— Ұллы ханымыз ўәде бәржай болды, гүлли жаңадәрьялылар берман көширилди...

— Ҳа, Геденияз бәршесин баян қылып, сарпайын-әм алды. Сизге де бир шапан пай қойғанбыз. Енди салық жөнине тоқтайық. Сизге пайда болсын

деп пүткіл елиңізге жигирма мың тилла белгиледім. Кимнен өндириу өз еркиңізде, бизге жигирма мыңды лөк әкелип берсеңіз, сиз ҳақыйқый Айдос қарақалпақсыз.

— Сиз мақул десеңіз, жигирма мың тилладан қашпаймыз...

— Әне, бұл үәж—деди хан, оған изин айттырмай.

Айдос иркілмеді:

— Кәраматлы Хийўаның ұллы ханы, мен сизиң үәде-ықырарыңызға бинаан Хорезмде енди пайда болатуғын "қарақалпақ ханлығы" жөнінде сөйлесиўге келдим.

— Ҳа, ға... бүгін жерде домалап жатқан мәйек ертең аспанға ушыўы тийис демекшимисіз?

— Дурыс айттыңыз, ұллы ханымыз, бұл куда ҳәмири.

— Ҳа, ға... Айдос қарақалпақ, билемиз, сайыз дәрья шұылдап ағады, гүзги шыбын ашшы шағады. Сиз қайсысы болып келдиңіз? Абайланыз, өңешке сыймайтуғын нәрсеге аса-нәпсиқаўлық жаныңызға зәўлим түсетуғынына ой жибериңіз.

— Түсинбей тұрман, ұллы ханымыз.

— Мениң айтып тұрғаным өмир фалсапасы еди, қәне, инах, бұл топас қарақалпаққа өзиңіз түсиндириңіз.

— Айдос бий, сиз ақыллы инсан бола тұра, Хорезм шұқырына еки ханлық керек емеслигине ой жибермегениңіз қалай?

Айдостың көзлери уясынан атлығып шыға жазлап, шеп қасының үстиндеги меңи оғыры үлкейип кетти. Тула беденине қалтыратпа тийип, сақал-мұрты тынбай жыбырласты.

— Үәде-ықрар... Үәде-ықрар... ұллы ханның үәде-ықрары...

— Жөгилик пенен жыламсырамаңыз, Айдосбий, — деди Қутлымұрат инах. — Адамның айтқан сөзи өзине қайтып оралатуғынын билмейтуғын ба едиңіз? Баяғыда қазының алған парасын ҳадалға шығарғаныңыз есиңізде ме? Енди "үәде-ықрар... үәде..." дейсиз. Бұл үәде-ықрар-әм тил менен берілген.

Айдос еки шекесин қысып шөкке түсіп отырып қалды.

Хан кирген есигине қайта сүңгип кетти.

Қутлымұрат инах Айдостың еңк-еңк жылап отырғанын көріп ағаштай сәррийди. Бираздан соң адамгершилик хұжданы оянып тәселле берди:

— Түргел, Айдос бий, ҳәр бир қораз өз кетегинде жаршы, қайт кетегіңе болмаса...

— Жоқ, ұллы дәрежели инах, бұл әдалатлық емес! Мен сизди ҳақыйқый дос дер едим, дослығыңыз жықтық тон екен.

—Айдос бий, хийўа қонаққа "кет" демейди, төсегин жыйнайды. Мен сизге гәптиң посгеллесин айтып турман.

Хан және есиктен басын көрсетти:

— Айдос қарақалпақ, өз тұйысқанларына көмек бермегеннен көмек күтиў ладанлық екенин-әм билмейсиз бе?

Ол ұсыны айтты да, Айдостың сөйлеўине қаратпай инахқа ымлап ишкери әкетти.

Мийи аўылжып, ақылы сарсаң болып отырған Айдостың гүйилдеп тұрған қулағына мынадай сөйлесіулер шала-пула еситилип тұрды;

—Қәне, ақыллы инах, отқа бирден суў қуйыў қәўипли, пысқыйды. Бул сада қарақалпақты қырға шыққан балық қылдық, қайта суўға салып жиберіўге нендей мәсләхәтиңиз бар?

— Атындағы қаласының қурылысын қайта тиклеўге ўәде бериңиз.

Хан ойланып қалды.

— Уллы ханымыз, айта бериңиз, күшикке шырағым деген менен балаң болып кетпейди. Қала керек болмаған күни тырнағына ызғар алдырыў қыйын емес, қарақалпақта Айдостан басқа бийлер-әм барғой...

Тыңлай бериўге Айдостың дәти жетпеди. Жүреги қақ жарылажақ болып датханадан шықты.

Датханадан қандай жағдай да шықса да, басқаларға сыр алдырмай, көрингенге бас ийип күлип сәлемлесетуғын бийдің көзлери жер көрмеді, мийи мең-зең болып, сарайдың дәрўазасына жеткенше бир неше сүрникти. Еситкенлери аздай, мұртлаш дәрўазаман оны сыртқа шығарып изинен және ғәзеп илгегин таслады:

"Айдос қарақалпақ
Басыңа тайжығанды кийде малыңды бақ,
Еки бирдей иниңди тең өлтирип,
Хийўалыдай хан болмаға ҳәддиңе бақ!"

Айдостың жүзи күйген ағаштай қараўытып, ат тепкен ийттей бұратылыўы менен сыртта күтип тұрған атқосшысының алдына оммақазан атты хәм хуўшсыз гүбирленди:

— Нәлетийлер... нәлетийлер! Мени өлтирди... Доспан... Улым Доспан... денемди әкетиңлер... өз жериме, өз топырағыма көмиңлер..., "Майлы шеңгелден" өткерип көмиңлер...

Жумсақ бәхәр самалы есип, өрге көксин тутқанға әллекандай йош берип турыпты. Бәхәр кейпине мойымай Дәўлетназар ғана онлаған дийханға мал аран қаздырып, үйилген топырақтың үстінде "бол, шаққан" деп, қамшысын гә төбесинен айналдырып, гә қапталдан таўлап, қонышына сарт еткизип айналасына айбат шегеди. Дийханлар құмбыл. Шаң-шаңға ұласып атыр.

"Қара нар" лақаплы бири жер астынан шыққандай зоңқ етип араннан тысқа секирди де, кең маңлайының ылайлы терин жүнлес билеклери менен асығыс сыпырып, боталақтай дәпең денесине сәйкес домбай жүзиндеги қара сабақтай кишкене көзлерин қыпылықлатып, Дәўлетназардың қасына келди:

— Болдым, енди қәйерден қазайын?

Қарыұлы, ақ кеуіл дийханға жас бийдің кеули толып марапатлады:

— Па, па, басқалары-әм сендей болғанда еди.

— "Қара нардың" ишкени ҳадалы болсын. Құда қалесе, кишигирим гүреслерге салыў ойым бар."

Қапталдан сөйленип киятырған Орынбай еди. Оның хошемети құлағына майдай жағып, "қаранар" урадай аўзындағы қашаўдай ири сарғыш тислерин көрсетип жымыйды. Дәўлетназар оның бир бүйиринен қамшысының сабы менен түртти.

— Сендей ҳадалый дыйханның о дүньясы абат. Әттең, небир сүмлар бар-аў! Анаўларға қара, аран қазып турған жоқ, топырақ суўырып турыпты.

"Қара нар" марапатқа шыдамай қапталындағы арнаға секирип түсип, ишиндеги дийханның белин сыртқа шыңғытып, өзін шығарып жиберди де, құллы перең қазыўға киристи.

— Буған жарманың қойыўын аямаў керек, — деди Орынбай улына. Дәўлетназар отаўының қасындағы түтин бурқырап атырған қамыс қосқа даўыслап, хызметкер ҳаялдан бир гүзе жарма алдырды. "Қара нар" аранда тикке турып, гүзени басына көтерип, оқпанға құйғандай тез-тез ишти де, алақанларына түкиринип, әўелгисинен шаққанырақ қазыўға киристи.

Жарманы кимге бериўди, қашан бериўди билсең, қор болмайсаң, балам, — деди Орынбай мыйығынан күлип.

Дәўлетназар мардыйып оған сораў берди:

— Аға, Айдослардың көп кешигиўин қалай жорыйсаң?

Айдос Хийўаға кеткели ишқысталықтан сүйеги гә қызып, гә суўып, жаны парасат таппай жүрген ғарры бий баласына емес, алыс Хийўа тәрепке қарап турып жуўап қайтарды:

— Әлемнің бир бийик шоққысы ұллы Хийұа ханының алтын саплы пышағы сенде. Егер қарақалпаққа ханлық беретұғын болса, ұллы хан сени ұмытпайды, бас ўәзир қылып Айдостан жарлық берип жибереди. Бұған ийманым кәмил. Өзинди таярлап жүргениң мақұл. Айдос жөнинде ҳәзирше жаман сөз таратыў саған миясар емес.

— Ханлық берермекен?

— Адамға бир тил берилген. Хан-әм адам. Пүткил қарақалпақты бұлдирип, постырып, кейнин баллардың "қаўын ойынына" айналдырмас. Айдос-әм жезтырнақлы, тилинде ҳәм палы ҳәм шеңгели бар киси. Қуры қайтпайды.

Әкесиниң әңгимеси менен Айдосқа жек көриўшилик көз қарасы қәлиплескен жас бий бирден өзгериўдиң қыйынлығын еслегенде, көзлериниң асты шып-шып терледи. Найлаж, аяғынын ұшы менен топырақты сызды.

— Аға, бир жола, арысланның қуйрығы болыўдан пышықтың басы болыў абзал деген гәпиңиз бар еди.

— Құдайталаның өзи бир жылды төрт мәўсимге бөлип, бәхәр, жаз, гүз, қыс деп ат берип қойыпты. Ҳәр мәўсимниң өз кийими, өз алдына ийин қысыўы бар. Енди уқтыңба?

Орынбай қазылған аранларды аралап баратыр еди, бир қапталынан келип қалған Қабыл бийди көрип гилт, тоқтады.

— Дәўлетназар, меҳман!

Еле ой келебин жуўмақлап болалмаған жас бий Қабылды аттан түсириў ушын тапырақлай алға қәдем таслады.

— Орынбай бий, жәрдемге тоққыз сыйыр айдатып киятырман, — деди Қабыл сәлемнен бурын. Онысызда пада-пада маллары бар Орынбай жайма-шуўақлана күлип барып, қол алысты.

— Ҳа, биз ақыры, қоныс өзгерткен, бұлген адамбыз. Аллазият етсин. Хийұадан нендей жаңалық бар?

Дәўлетназар Қабыл бийдиң "жәрдемин" ертеңги бас ўәзирге аўызбастырық шығар деген ой менен, жүдә кеўилли еди, әкесиниң сораўына жуўап күтип, қыймылсыз қалды.

— Мениңше, Айдосқа мине ханлық, — деп Қабыл оң қолын мушлап, еки бармағынын арасыннан бас бармағын көрсетти. Орынбай бир дем сулық болып, баласына көз-астынан нәзер қылып, оның лалы шығып қалғанына шыдамай, терлеп сала берди.

Еле аттан түспей тұрған Қабыл бий, аўылдың күн шығарындағы гүзар менен өтип баратырған арбаға ерген, жүдә салпаўсып шаршаған, бир топ

атлыны көріп қалды. Бири басын ақ шүберек пенен таңыпты. Ортада Айдостың жайдақ атын таныды.

— Әне, Айдос баратыр!

— Мәгәр болса, Айдостың өлигин әкелатыр, — деди Дәўлетназар, аяқтарының ушына көтерілип.

Аран қазыұшылардың бәри беллерине сүйене ырғып-ырғып сыртқа шықты.

Қабыл сөйлеместен өткіншилерге ере берди, Орынбай менен баласы араншыларды елестирмей, тез-тез атланып, шабысы менен оларды құўып жетти.

Айдос арбаға төселген кийизде бир қыялап, алтақтаға басын койып жатыр. Сақал-мурты өскен, шырайы жер реңінде. Хийўаның түбиндеги "бағлы аўыл" деп атанған аўылдың атақлы бағманы менен бийтаныс бир молла еки қапталында отыр. Басын ақ шүберек пенен таңған сол "бағлы аўылдан" шыққан атақлы Юсупжан шабандоз екен.

Бийлер хештеңеге түсинбеди. Атлылар сөйлемейди. Доспан хәммеден изиректе. Көп күн уйқы көрмесе керек, қабағы исип қатыпты. Дәўлетназар оның менен қабатласып әстелеп сораўға тутты:

— Не болды?

— Сорама, Дәўлетназар... Хан алдады... Бийбабам бұл жақты әлемнен ўаз кешип еди, илая берекет тапқыр мынаў адамлар аман апқалды...

Орынбай бий баласының Доспан менен гәпке шуғыл кирискенин көріп, оларға селтең берместен, Қабыл менен қатарласа арбадағы Айдосқа сәлем берди.

— Әдиўли бийлер, алдандым, — деди Айдос. Сөйтти де басын алтақтаға урып, сес-семирсиз қалды. Оның бетине үңилип арбадағы бағман менен молланың көзлеринен жас парлап кетти.

Аздан кейин Айдос безгектей қалшылдап, бирден тикейди де, мушы менен өз маңлайына урды:

— Бирадәрлар, кешириңлер! Достыңды мақтасаң, жаманлығы болған күни айтарлықтай, душпаныңды жаманласаң, жақсылығы болған күни айтарлықтай саңлақ қалдырыў керек екен. Мен Хийўа ханын саңлақсыз, мүлтиксиз мақтар едим... маңлайы қара болдым, ели-халқымды бахытсыз қылдым...

— Айдос бий, парасат қылыңыз, — деди бағман. — Сиз де, елиңизде бахытсыз емес, ким ўәде—ықырарын бузса, сол бахытсыз. Сиз ўәдеңизде турдыңыз. Хан бахытсыз!...

Қабыл менен Орынбай хаўлығысып бир-бирине қарасты. Айдос бирден туўлап, арбадан жығыла жазлады. Бағман менен молла зорға басып қалды. Оның менен Айдос тынышланбады. Аўыллас бийлерин көрген соң шағынғысы келдима, нағыз делбеси шығып зарлана берди:

— Бирәдарлар, кешириңлер, ханның еки түрли ғазийнеханасы бар екенин билмедим, ҳеш билмедим... Бири қызылға, бири бос ўадеге толы екен. Мен соңғысына қәнәт қылып жүре бериппен... Маған енди өлим миясар, тек өлим! Келиңлер, өз қолыңыздан өлтириңлер!... Билесизлер, неше адамның көз жасына қалдым... Еки инимди өлтирдим. Бәринде жақсылық ушын қылып едим, ели-халқыма ханлық аларман деп едим... Құрсын бул жалғаншы дүнья! Көрмейин, қайтып көрмейин, жақынлаңлар! Өзлериңиз өлтириңлер, мен арсызды аяманлар!...

— Айдос бий, — деди және бағман. — Сиз ұллы мақсеттиң адамысыз. Ұллы, мақсети бар адам өлтирилмейди, өзи өлмеўи тийис, тынышланыңыз. Айта бермеңиз, биздей досларыңыздың жүйкесин құртып, өлимди тилге алабермеңиз. Бизиң өзбеклер сизиң тәрепиңизде. Құрысын хан, керек күни жәрдемге таярмыз, сизлер ушын бас бериўге таярмыз. Лекин әўеле елиңизди тойдырып алыңыз.

Хәрқандай қыйынлыққа төзимли, парасатлы бий тыңламай және шапшыды:

— Маған өлим! Мен бахытсызға өлим!...

— Айдос бий, — деди бағман оның шалғайынан басып. — Тынышланыңыз, аўылыңызға жеттиңиз. Өзбеклерде "жесир қатын алған киси тайын балларға әке болады" леген нақыл бар. Сиз пүткил бир елге әкесиз. Өлсеңиз, пүткил қарақалпақ халқы жетим қалады. Ханның тилегени де усы. Сизден кейин өңшең жетимлерге әкемен деп отырмақшы. Өлимди ойлап, елиңизди жесир қатын қылмаңыз. Қарақалпақлар ушын он өгей әке сиздей бир әкеге татымайды. Есиңизди жыйыңыз. Көресизбе, изиңизде неше хийўалы атлы киятыр. Бәри сизге жәрдемге киятыр. Бағ егисемиз. Айдос аўылы бағлы аўыл болады.

Орынбай атлыларды серлеп, олардың хәрқайсы бир қушақтан ағаш нәллерин бөктергилерине таңып алғанын көрди де, Қабыл "не қылайық?" деген нәзер таслады хәм оның бир нәрсе деўин күтпеди:

— Қабыл бий, ақмақ пенен жүрип жол тапқанша, ақыллы менен адасқан мақул. Тарт атыңның басын.

— Мақул айттың, Орынбай бий. Ақылсызға ақыл айтыў — түпсиз ыдысқа суй қуйған менен бара бар, жүр изге кеттик. Хақыйқатында,

Айдосқа арсыз өмірден абырайлы өлім артық екенін билмей, анаулар құры зорлап баратыр.

Айдосты Хийұадан әкелатырған атлылар ізде қалған бийлерге ғазепті көзлерін бір-бір қадап, алға жүрісін дауам етті. Екі бий оларға итибар берместен, былайырақ шыққаннан кейін Дәулетназардан Доспан менен не сөйлескенін сорады.

— Япырмай бала, — деди Дәулетназар тамсанып. — Хийұада Айдос бийге дос жоқ шығар дейтуғын едим, көп екен. Айдос Доспанға башартпай, Сарай дәрұзасына басын урып өлейін деп атырғанда, жаңағы арбадағы бағман менен Юсупжан шабандоз келип қалыпты. Сөйтіп Айдостың муңын, зарын еситіп, ханға арзы етіп кірген екен, хан "нәмәртлер" деп Юсупжан шабандоздың құлағын кесіп қайтарыпты.

— Юсупжан шабандоздың басын таңып жүргені солмекен?

— Сол екен, аға.

— Қайтқанымыз жақсы болды, — деди Қабыл. — Урыны жасырған уры деген раұаят бар. Ханға жаманлыны жасырып, пүткіл қарақалпақ халқын жесір катын қыла жазлаппыз.

— Айдос жемиссиз, жапырақсыз ағаш еді... — деди Орынбай.

Буннан соң олар сөйлеспей, өз ойлары менен үйлі-үйлеріне тарқасты...

* * *

Әдиули оқыұшым, "дәстан" ұсыкәрада тамамланыұы керек еді, бірақ...

...Айдос үйіне келген соң да "өлемен" деп талай қыйқаң салды, әкеліскен дослары, жақынлары өліұіне имканият бермеді.

Бағман менен Юсупжан шабандозлар, ол өзіне келгенше бірге болып, нәсиятлап, тирилік өш алыұ ұшын кереклігіне исендирип, отаұының айналасына, аұыл ортасындағы сұұға тийіклеұ бір кеңісликке қарық жардырып, әкелген нәшелерін тигісип қайтты.

Айдос биротала төсек тартып жатып алды. Кисиге көриниұге бети күйіктей, саралаұға шықса, ески қара шапанын басына бүркейді.

Бир жола бастырынып жатып, өзінен-өзі ғұбирленді: "... балам, ханның сыры құпия, қыялы — ұстіне қар жаұған муз..." Буны оған ким айтқан еді? Узақ түнлер бас қатырып есledi: жас Айдос Хийұада оқып келип, ханды асыра мақтағанына шыдамай, аты әпсана Маман бий айтқан еді. Айдос сонда оның жалғыз атын сойып күтіп отырғанына қарамай, ашыұланып кетті. "Ооо, сорлы Айдос, дана бий бәрін алдан көрген екен

ғой. Мине, енди саған да көп нәрсе аян... Ханның сыры құпия... Усыны айтсам ендиги жаслар инанар ма? Инанбайды. Неге? Солай, инанбайды." Ол ұсы ойы үшін өзін айыппап, нұқыл тислерін ғашырлатты...

Қарыұлы, тынымсыз, ғайбар әке, "кесел" тауып төсек тартқалы, еки улы бұрынғыдай ойынды қойды, табанларына қоз басылғандай хызметке машқул, егер, ол сандырақласа, екеуі теңнен бетине үңилип, көзлеринен жас тамшылайды.

— Еки бирдей көзимнің қарашықлары, — деди ол бир сапары алдында муңайысып отырған ұлларына, — Еледе жақын отырып тыңлаңлар. Бүгинги күн кешегі күннің шәкирти деген гәп бар. Мен кешегимнен бүгин үйренгенлеримди айтайын. Киси өзи үшін жасаса пысқыды, балашағасы үшін жасаса жанады, ели үшін жасаса жақты береді. Аты әпсана Маман бий ели үшін жасап кетти, жыллар еткен сайын ол жақты Мен де ел үшін жасау арзыұсында едим, кәтелесип, пысқып атырман, жүдә пысқып атырман. Енди сизлер қәтелеспегейсиз, ел үшін жасап жақты бергейсиз. Бұл үшін. Ең әуеле туған халқыңды сүйе билиу керек. Халықты еки түрли сүйиу бар. Бириншиси, барлық исиң менен, хәтте өлимиң менен болса да, халықтың атын шығарыу. Екиншиси, халықтың атын көзгир қылып, шауқым салыу менен, өз атыңды шығарыу. Мениң мақсетим бириншиси еди, алжасықтан мойныма екиншиси илдирилип тұрыпты. Сол пысқытып атыр. Сизлерден өтинишим хәм аталық буйрығым; халыққа шын кеуилден садық болыңлар. Жигит үшін ел нөкери болыудан ағла қарыз да, парыз да жоқ. Гиндик қан тамған мәкәнды жау басқыламасын, жигит болсаңыз, өзлериңизди елдің жау жағына қалқан тұтыңлар!...

Ол ұлларын еле көп гәпке түсинбес деп ойлайтуғын еди.

Жүзлеринен келисим белгисин аңлап, ишегин өртеген оттың бир бұуазақ жалынын сыртқа шығарғандай, бойын сәл жеңіл сезді...

...Бәхәрде "Бағлы ағылдан" бағман менен Юсүпжан шабандозлар жигирмалаған болып және келди. Бұл сапары Айдос ағылынан Күсқана тауына шекемги аралықта көп жерлерге бағ нәлшелери отырғызылды. Енди Айдостың кеуили азғана сергекленип, анда-санда далаға шығып, жән-жаққа нәзер таслайтуғын болды. Еле баяғы көринис: олай-бұлай ыққан дийғаналар, жетелескен ғарры-қартаңлар, жетим-жесирлер, арман-берман шапқан атлылар, қыйлы-қыйлы ғауасатлар, тусиниксиз шауқымлар...

Ол отауына сүйенип тұрып, әлле кимлерди алдына салып жарыспаққа қамшылап айдап, сөгинип баратырған үш атлыны танымай ұзақ сығаланды. Көзлери жөнинде шағынбайтуғын бийди қапталында тұрған

Қадирберген де, Доспан да аяды, бірақ, пәленшеғой деспеди. Айдостың кейпи түсіп, көзлери жасаўрап тунжырап қалды.

— Капаланбаңыз, бийбаба, — деди Доспан шыдамай. — Олар Қабыл, Молла Дәўлетназар, Аймырза бийлер. Хан асық берсе, сақа қылыўға нийетленип, атлан-шап болып ұсы жүриси. Жұрт еле сизиң тәрепиңизде. Сиз айтпаған соң ҳешким ханға салық төлемей атыр.

— Қой, ақыллым, досты хошаметлеў—душпанлық. Жұрттың салық бермегени—айғырға айналғаны, күшейгени, — деди Айдос.

Доспан қызарды.

Айдос тақыясын алып аппақ шашын қасыды.

— Бир заманлары елдің аўзы-мұрнынан асқан тоқшылық болған екен, — деп ол күтә өлпең даўыс пенен ҳикаят баслады. — Бир ҳаял баласын тосып болып, қуйрығын сыпырыўға кесек таппай, жарты нан менен сыпырған екен дейди. Әне, тоқшылық! Соннан, құданың ҳәмири менен, келеси жылы жерге гия көгермей, ийт етин, бийит етин жеген ашлық басланыпты. Сол ҳаял, ашлықтан теңселип, тап өлерге келгенде, баласының қуйрығын сыпырған нан ядына келип, қайерге таслағанын билмей излепти дейди. Тамның жарығына тыққаны есине түсипти. Алайын десе, жарыққа қолы сыймай, диңкеси құрыған ҳаялдың басына бөтен ақыл келмей, жарыққа тилин сұққан екен, жарықтан жылан шығып, ҳаялдың тилин шағады. Ҳаял өледі. Әне соннан кейин ел бұрынғы қаддине келип, тоқшылық болыпты дейди. Бұның мәнисі — адам нени қорласа, соның зарын шегеді.

— Мениңше, сиз ҳешқайсысын қорлаған жоқсыз, бийбаба.

— Сениңше солай шығар, бірақ, мен қайсысының болса да, зарын тартып атырман.

Доспан, Қадирберген тым-тырыс қалып, ой тоғайына кирди. Жол таппай ұзақ сандалысты. Әлленемирде Айдос сойледі.

— Қылыш пенен болса да, шашырап жүрген ел топланып еди. Енди олардан салық жыйнаў аўыр емес, бірақ "төлемең" дегим келеди. Әттең, маған халық инанбайды, себеби бәри ашыўлы, көбиси қоныстан айрылғаны ұшын ашыўлы, жетимлер ұрыста өлген әкелери ұшын ашыўлы, аш-әптадалығы ұшын ашыўлы... Кимге не деримди, кимнен кеширим сорарымды билмеймен. Арба сынғансоң тегис жол тапқаннан не пайда? Түсинбеймен. Құдай достына я кесел, я қайғы жибереді дейди, құдай мени дос тутып, о дүньясына тезирек алдырса да, шеп болмас еди. Жүдә қыйын саўда болып тур.

— Жақсы басшы ақтерек емес, гүжим, саяманлы гүжим, деген гәпиңіз бар еди, бийбаба. Еледе журт паналағандай гүжимсиз, өсеклерге қулақ аспаңыз, бийбаба.

Айдостың жүзинен ашыў изи серпилген сыяқланды да, бирден тамыры қыйылған шөптей солып, әуелги кебине түсти.

— Өсек мисли көмир, Доспан, өртемеген менен үстиңди ыласлайды...

...Және жаз кирди. Шыжғырған ыссы күнлердің биринде, еки ұлы менен бағ нәлшелерине суў қуйып жүрген Айдостың алдында Қутлымурат инақ пайда болды. Айдосқа хешқашан қылап қылып көрмегендей, кеўилли. Айдос бул гезлесийге қуўанышлы болмаса да, найлаж үйине меҳман қылды, өтиниши бойынша аўыл кәтқудаларын жыйнап бирге отырғызды.

Қутлымурат инақ отырыспаның гүлтажысына айланып, бир өзи сөйледі, оның гәпи бойынша хан қарақалпақ халқына аса меҳирли, Айдосты еле бийлик лаўазымынан азат қылмаған. Салық жыйнаў тезлетилсе, "Айдос қаланың" қурылысын қайта тиклеўге өнерли қоллар жибереди. Хийўада ким бала оқытқысы келсе, медреселердің дәрўазалары ашық.

Айдос оған әпиўайы меҳмандослықтан басқа мойымады.

— Уллы бий, — деди аўылласлары инахты Хийўаға узатқаннан кейин. — Ийилгенге ийилиў ақыллылардың иси, бир ирет тоңдым деп, бар отынды ошаққа тығыў жақсы емес. Бала жыйнап Хийўаға өзиң апар. Ханға да хабарлас.

— Оо, бирәдарлар! — деп Айдос оларға көзлерин көрсетпей, басын шайқады. — Қыйнамаңлар, көп нәрсеге көзим ашылды. Ханлықтың бас қуралы алдаў екенин уқтым. Ханға қарсы шақырық таслағым келеди, әттең мендей алжыған инсанға ким инанады, ким? Кеше емес пе ханды периштедей мақтап, елди қыйнап салық жыйнағаным.

— Айдос бий, — деди ен мәпилик кәрия. — Бул дүньяның әндийшелерине түсиниў наятый қыйын. Хан деген бәхәрги нөсер. Жаўса, жоқ жерден замаррық көгереді Сениң орныңа Қабыл, Орынбайлар көгерип атыр. Олар қопарылса, және нөсер болады, орнына және бир ақшамда көгерген замаррық көресең. Бизиң заманымыз солай, Айдос бий. Ләшкери бар хан "бермеймен" десең де, алады. Оннан да өз қолың менен салықты жыйнап апарып, жақсы атлы бол, ханның нөкерлерин елге үйирсек қылма. Еле алдымызда дәс жоллар бар емеспе? Дәрьядан өткенше дарға менен жәнжеллесий кәте екенин езиңнен еситкенимиз бар. Қойныңнан атар тасың қалмасын.

Айдос мыйық тартты. Отаўға қуяш нұры түскендей, отырғанлардың жүзи бираз жадырады. Ҳәркүни келип, есиктеги шыптаның шетине тунжырап отыратуғын Доспаннын қабағы ашылды.

— Мәсләхәтиңиз маған да унап отыр, — деди Айдос әлленемирде. — Хан атлылары жеримизди басқыламағаны мақул, елдің ишки сырын биле бермегени мақул. Қәйтседе өндиретуғын затын өзим-ақ өндирип апара берейин.

Ол қайтадан атқа минди. Дабылы тап бурынғыдай болмаған менен, сырттан аңлыған душпанлары сескенгендей айбаты сақланған еди.

Өз ўақтында хан салығын жыйнады...

Хийўаға әпарып әм келди...

Және бир нәўбетинде аўылдың онлаған баласы менен өзиниң Ырза, Төресин Хийўаға оқыўға берип қайтты. Базы сапарларында ханның мирәәти менен, оның қоңсы елатларға шабыўылына да қатнасып турды... Бәрибир жүрегінде қатқан муз еримеди, түйилген түйин шешилмеди, қойнында ханға атар тасы жүрди, бирақ өш алғандай имканият табылмады.

Усылай, аўара-сарсаңлықта жыллар изинен жыллар артта қалып бара берди...

1825-жыл келди...

Түнгі шақмақтай жұрттың дыққатын аўдарған және бир жаңалық пенен аўыллардан аўылларға жаршылар шапты.

— Дәўир кимниң дәўири, Аллақул ханның дәўири...

Ҳәркимниң өз дийди, өз гумарашылығы. Жаңа ханға ҳәрқыйлы баха берген халық аўзындағы болжаўлар өрмекшиниң аўындай шымшытырықланып, еки жылға шекем басылмады...

Босқа тон пишиўлердің ҳеш қайсысы Айдосқа жақпайды. Бурынғысынша хан салығын жыйнайды. Соңғы хан күтә шыдамсызлаў, екен, сәл кешиксе, бас салықшысын жибереди. Бас салықшы жүдә биймаза ҳәм зулым. Ҳешқимниң дуў-сыйына қаратпайды. Ғарры Айдосты алдына салып жүрип азаплап, салық жыйнатады,

Айдос быйылғы салықты жыйнаўға күтә кем салыйқа. Жалғызлыққа берилип өзиниң өмир жолына және бир шолыў қылды. Устағанлы бир исти көз алдына елеслете алмай, суў қысымлаған сыяқланып, төринен гөри жуўық көрине берди. "Мен әлле қашан өлгенмен ғой, буннан онбес жыл илгери өлгенмен, — деди өзинен-өзи гүбирленип. — Тек сүлдерим қыймылдайды. Бул сүлдер әнеи сүлдер емес еди. Бир гөрге ларыс етип қулайтуғын күн алыс емес. Тири қалып дүньяда не арттырдың? Кимнен өш

алдың? Билесең бе? Билесең, Айдос! Хәр жаңа хан әуелгисинен зулым шыға береді. Усының дәуірінде тирилигинді көрсет! Ха бахытсыз Айдос! Жекке ат шаппақшымысаң? Әуеле елінді сына, жасларды жыйна, набада өліп кетсең, елін кимнің қолында қалады? Самалдың ығын ала беретұғын Орынбайдың ба, я Қабылдың ба?... Жоқ, жоқ, олар хешкимге хешұақытта қорған болған емес, болалмайды... Жығылған кийикке таласатуғын тазылар олар. Елдің ертеңі бүгінгі жаслардың қолында қалады. Мениң заманымда жаслар қандай болып өсті екен? Сынап көріуім керек! Бұл ата-бабаның жолы, бұл ұллы Маман бийдің жолы еді... Егер күштен, ақылдан артықмаш туғылған жаслар табылса, оларға хамал бериу, бахытлы қылыу қолымнан келмесе не? Ұай сорлы Айдос, сениң қайсы әрманын иске асты? Несине өкинесең? Жасларды сынап, ақылы, күші зиятлардың атын елге даңғара қылыуға хәрекет ет. Егер халқыңды шын сүйген адам болсаң, жаманлық күні халқың кимге ериуі тийислигин көр, ондай жигит табылмаса, ізле, тәрбияла, соннан соңғы өлимиң бийәрман, рәхәт өлим, Айдос!..."

Ұсылайынша өз өзинен сөйленип отырып, ендигиден былай жұртқа өзін түсіндирмесе болмайтұғындай сезді. Бирден Маманды еслеп, оның менен мәсләхәтлесіу іштейі ояңды; "Ақылы мол қусаған еді, шын төреликке туратуғын жақсы қәсийети бар еді. Дийдарласпағанымызға неше жылдың жүзі, шынымды айтып сырласайын. Егер ғаррылық, жарлылық жеңіп, ақыл сандығы тозбаған болса, алдына келгенимді қустаны қылмас,..".

51

...Маман барлық дәрежесинен жұрдай болса да, көп қәдир билислери оны дөгереклеп, Айдос аұылынан екі шақырымдай қашықтықтағы бир шоқалақ қамысты арқасында қалдырып қонысласты. Аұылы бойынша бир-биринен байлығы артық шаңырақ жоқ, тек ғарры Маманның ақылын пана билип, аш-әптадалықта да бир-бири менен сыр ушластырып, күш жалғастырып, нан алысып, сыйырлылары сүт катығын бөлисип отырған халлары бар. Маман быйыл сексен төрт жасқа қарайды. Хәсиретке толы жыллар, жоқшылық басқа заманласларына ұсатып, оныңда көзлеринің нұрын кемитип, жүзине шым-шытырық торын салды, сақал шашын қардай ақ бояуға бояды, темир хасадай тик бойын оқжай қылып ийди. Жаўгершилик жылларында балаларының үлкенлери ұрыста, кишилери кеселшиликтен қазаланып, хаялы менен перзентсиз қалды. Оның үстине, олда өзін жұртқа өтирикши сезеди: орыс патшалығына кеткен Атабек

пал'аннан намы'у-нышан жоқ. Бұл оның ғаррылығына және а'ыр жүк болып, орыс патшалығы қаққында "ертек" айтқанды тоқтатты. Ғаррылық жеңе баслаған пайытта, елди Хий'а ханы жа'улап, ел көшип, ашлық басланған жылы, жолда өлип атырған ҳаялдың қасында ойнап атырған еки жасар қызды көрип, үйине әкелип, кемпирине тапсырды. Өзлери "Айымгүл" деп ат қойып алды. Әне, сол Айымгүл еке'уиниң ең соңғы жалғыз қу'анышы. Қыз ушын жанларын аямай өсирди. Қыз быйыл онжетини толтырып, күтә ақыллы, сулы'у болып ержетти. Ендиги жағында қыз әлленеткен бире'у менен қашып кетип, қартайған ҳалда кемпир менен биротала әменгерсиз қаламыз ба деп қорқады. Жа'ушылар кели'уине де қайылшылығы жоқ. Базда қызы жоқта гүрсинип толғанады:

— Байлық деген қолдың кири, жү'уылып кетер бир күни...

Қыз олардың кейпи кәрахтын толық түсинеди, өгейменбе деп есине келтири'у былай тұрсын, ҳешбириниң зейнине тиймейди, Хызметке пәйик. Оған ата-анасы ыразы.

Халқастан соң ғарры менен кемпир ылашықтың қуяшламасына шығып, қызы дигирманға кетер алдында жайған бир жайы'у жү'ериниң та'уығын қорып отырып, таза шыпта ушын шылымтал еси'уге кирискени, қапталдан бире'у сәлем берди.

Олар теңнен жалт бұрылып, Айдосты да'уысынан таныды. Айдостың бұл есикти изеп баспағанына көп жыл болған еди, келисинен еке'уи де жақсылық күтпеди. Бәлким, қызына жа'ушы болып киятырған шығар.

— Ғарры, қыз жөнинде болса өзиңе беккем болагәр, — деп сыбырлады кемпир.

Маман Айдосты жақтырмағанын жасырмай, түү сыртын қаратып отырды.

Айдос оның ашы'уын сезбегенге салып дегишти:

— Маман, көринбейсең? А'ырған гезлерим-әм болды, хал сорамайсаң?

— Жипек дәметип жалтаңлықта жасағаннан, шобыт кийип жүзим жарқын жүргени абзал.

— Алдыма душпаным келди деп, шеңгел қамшы алып тийисе бери'у, ақыллылардың иси болмаса керек, Маман.

— Ай болмаса, адам ақылдан адасып, күн болмаса, ке'уилди кир басады, Айдос. Айың, күниң батқансоң келип тұрсаң.

— Бас ийгенге, бас ийи'у бабаларымыздың салты емес пе?

— Сү'у менен ойнап батып, от пенен ойнап күйип, хан менен ойнап еңсеңде қылыш көрип, албырағаныңнан адасып келгениң, бес са'усағымдай аян, Айдос. Шырайың үзилип түскен жапырақтай солыпты...

— Сен қалай тон пишсең, сол тон маған шақ келетуғынын билемен. Келмейин десем-әм келдим.

Маман енди пәсине қайтып, ишкерилеуіге мирәәт қылды.

Ең дәслепп Айдосты қызықтырған мәселе Маманның қазақ ханынан, орыс патшасынан қандай хабар билетуғыны болды.

— Жаныма егеу салайын деп сорадың-ә, Айдос, — деди Маман күйинип, — Мейли, дұрысын есит. Патшаның, ханның дәйеклиси болмас екен. Ұәделери гүллеген самал яңлы болар екен.

Айдостың маңлайында жыйрықлар пайда болып, ошақтағы оттан көз алмай, муңлы кейипке түскен үй ийесине қарады, өзи де қапаланды.

— Мен де бир гүллеген самалға арқа тиреппен, Маман. Шалқама түстим. Инансан, гөр ауызында жүрмен.

— Билемен, Айдос. Сол ушын сыртыңнан көп аядым, болмаса, әллеқашан жаның жәхәннемге кететуғын еди.

— Бундай тириликтен өлим жақсырақ,

Олар ұзақ ұақыт үнсиз қалысты. Әлленемірде Маман бас көтерди.

— Заңғар Никифор орыс елине жеткен соң Атабекти алдап, барын талап, изин гүм қылдыма деген-хәм гүдигим бар. Болмаса, бир жағынан шықпаспеди? Қара, оналты жылдан асып баратыр. Еле жоқ, еле күтемиз найсапты.

— Жайнамазға қонақлаған шымшықтай азғантай елди ел деп келген сизлердей ақылсыз елшилердің тилин кесейин, деп патшасы өлтирип қойды ма, қайдан билемиз. Заманымыз күтә гәрдишли, булағайлы заманғой... Билмедим, бұрынырақ жасап кеткенде бул аұхалға түспес пе едик. Өйдейин десең, бабаларымыз бир жерде жүз жыл қоныс баспаған елмиз, я ғарғысқа ушырағанбыз ба? Сирә, солай шығар. Буннан жүз жыл соң түүылғанда ма?

— Адам баласының ықласы, көз жасы қуяштан-әм күшли дейди. Қуяш булт астында ұзақ қалмайтуғыны хәммеге аян. Бизлер адам емеспе екенбиз-ә? Адам болсақ, сонша ықласымыз көмилип қала берер ме екен? Жоқ, қалмас! Қыялыма Атабеклер орыс патшасынан жақсылық әкелетуғындай.

— Мен шынымды айтсам, дини басқаның сыры да басқа!

— Дини бир Хийұа ханы арқаңнан сыйпады ма еле?

Айдос ата сақалын үстиңги ерини менен қымды. Мезбан менен мийман арасында және үнсизлик хұким сүрди.

Олар бас қосқанда хәуа ашық сыяқлы еди, демде қуяшты булт басып, жән-жақ түнерди, кәпелимде гүлдирмама гүркиреп, шақмақ шақты.

Бирден санмың қол ылашыққа тас ылақтырғандай, тарса-тарс жаўын қуйып кетти. Бұл олардың отырысына кесент келтирмеді, қайтама, ошаққа абыныңқырап, бир-бирине жақынласты.

Және түйдек-түйдек гәп басланып, көп гөнепатлақлардың асты үрленіп, қайтадан бөрттирилді, гейде қызып, бир-бирине алып топылысты, және сұйысты...

Әсиресе, жаңа хан хаққында қызғын пикирлесті. Өткен ханлардың жолы менен жүрсе, бұның әуелгиден қатал, жаўыз, бийреҳим болатуғыны екеўининде гәпти дәл тийгизген нышанасына айналды, пикирлери түйилисти. Күн және ашылды.

— Қәйткен менен де ханға қарсы таярлық керек, — деди Айдос өзине тән сұйық қанлылық пенен. — Нәлетий ханларға тән қәсийет — көлеңкесин алдамақшы болып-әм бұғады. Мен Мухаммед Раҳимнің көлеңкесин алдап буққан сұмлығын түсинбедим. Бир жағынан түсинбегениме де ырзаман. Себеп пенен ел топланыңқырады. Қалай қарайсаң, енди ел күшли емес пе?

— Мениң пәмимше, елдің соңғы жылларға кәрахты жаман емес, жәмлеседи, биреў баслай билиўи керек.

Айдос ойға шүмди.

Маман оған еле исенбей, жәгишилиқ етип отырған жоқпа дегендей, көзиниң астынан бақты да отырды, бірақ гүманланғандай иллет таппады.

Айдос ханға қарсылық жөнинде ойлағанда, биринши гезекте ханның құраллы ләшкерин көз алдына келтирип, оларға төтепки бере алғандай бекинис жөнинде ойлайтуғын еди. Бұған Сары атаў деп аталған кең колтықлы атаў қолайлы. Үш тәрепи Арал теңизи менен жалғасқан жайлым сұй, сайыз, тереңлиги жұрттың бәрине жұмбақ, набада жаў басым келип, жан саўғалап тайсалақлар күн тўйса, жайлым сұўдың ортасы менен Қызыл күмға шығып кететуғын, тереңлиги ат саўырысынан аспайтуғын әйиемги жол бар. Оны гүллән балықшы биле бермейди, көп сыр Айдостың тек өзине аян. Атаўға құрғақтан бир ғана аяқ соқпақ ашылған. Еки бойы қалың қамыслық аз санлы нөкер-ақ сол қамысты жағалап, гезе тутып аңлыса, ханның есапсыз ләшкерин баўдай орыўы тұрған гәп...

Ол көзлерин перделеп әлленемірде басын көтерди.

Ел ханның зулымлығына қарсы қайўақтада көтерилмей тынбайды. Биз, ғарры қасқырлар, соның ғамын жесек демекши едим.

Маман еле қорқынышта. "Қызым жөнинде гәп баслаў ушын узақтан құрық таслап отырған болмасын. Оның бұндай гәплерди айтыўы онша инанымлы емес, себеби, жаслығы өтип кетти, қәтелиги басынан асып

атыр... Бәлким, дурыс кеўлин айтып отырғанда шығар. Үлкен баласын үйлендирди. Кишкене баласы барғой! Жооо... жоқ... қызымды Айдостың хеш баласына бермеймен, бирейге ара түсіп келген болса, оған да бермеймен!

Ол ашыұын және елеспелирек қылып, даұысын бәлентлетти.

— Айдос, сен ханға қарсы көп пикир айтып отырсаң, ал көп үрген ийттиң тислей алмайтуғынын меннен жақсы билесеңғой.

— Ақсаққа ақсақсаң дей бериў-әм, қалайынша ақсап жүриўди үйретиў-әм, ақыллылардың иси емес, Маман.

— Қан түпиретуғын адамға алтын ләген тутқаннан пайда бола қоймаса керек.

— Маман, өгизди қалай қарап сойсаң да, қалай сойсаң да, еки тери алалмайсан. Қызбай тыңла, енди екеұимизде де күш жоқ, тек өткенди еске түсиремиз болғаны. Аты әпсана уллы Маман бийдің аты құрметине сениң атың койылған, оны жақсы билесең, лекин, оның бәрше даналықларына еле пәмиң алыспаса керек. Есиңдеме, ол, қарақалпақта бәрше хаял туұыұы керек, байсыз жесирлер-әм туұыұы керек деп, хұким шығарды. Жұрт түсинбей оны ұслап сабады да. Лекин, ол пикиринен қайтпады. Бир топар жигитлери менен аўылма-аўыл жүрип, қарсылардың гәсине қамшы жумсады, гәсин тораңғылға асты. Құлласы хұкимин орынлата берди. Енди ойласам, ол пүткиллей дурыс ислепти, дурыс ғана емес, әлем ұлги алғандай даналық ис ислепти. Көп посып, көп қырылып, биротала жоқ болыўға жақынлаған елди сақлап қалыў ұшын оннан артық жол табыў қыйын. Өзиң билесең, соңғы отыз-қырқ жылда ел әдеұир толысты. Бирақ гилең бийлер бирикпей, елди төрт жаққа бөлдик. Елин сүйген адам буған шыдаұы мүмкин емес еди. Себеби өзи аз ел төрт ханлықтың қолтығына кирип кетсе, қарақалпақ елиниң мәкан жайы қәйерделигин әлем ұмытпаспа еди? Буны өз ўақтында айтыстық ғой. Жасың нешеде, Маман?

— Сексенниң төртине қарадым.

— Әне, Уллы Маман бий Уллы орыс патшасына барып "Уллы Үмит қағазын" алып қайтқанына сексен төрт жыл! Орыс патшасы ўәдесине опадар болса, сексен төрт жылдан бери неге келмейди? Неге елди бириктирип кетпейди? Неге майда-майда ханлықларға талатып қойыпты? Өз ўақтында айтсам, құлақ аспадыңыз. Не қылыў керек? Күн шығыстың ең күшли ханлығы Хорезм ханынан жарақлы нөкер әкелип, бәршени бир мәканға жыйдырдым. Қайда болса да пүткил қарақалпақ бирге болсын, өлсе бир шұқыр, тири болса, бир төбе дедим. Өзиң билесең, бұл аңсатлыққа түспеди. Көп-көп қан төгилди, көп гелле кесилди. Түсинемен,

келеси әулад кеширмесе, заманласларым алдында гүнам аўыр, наятый аўыр!

Айдос өзгелер алдында көп шағынып сөйлеп, көп налынбайтуғын еди, хәзир жүдә ашылысқаны ушынба, Маманның басына мұсаллат түскендей, үнсізлик пенен тыңлап, өзинен өзи аўыр гүрсинди, бирақ, Айдбосқа өз атынан жеңиллик бериў нийети жоқ.

— Әўелги ойыңа оралшы, Айдос, не деп едиң, халық хан зулымлығына қарсы көтерилер күн туўады, соның ғамын жейик деп пе едиң?

— Солай, Маман. Ел көтерилсе, айдаладағы қаңбақ болмасын, ай тақырда оққа ушпасын, бир қорған салсақ қәйтеди, демекши едим.

— Қәйерге?

— Сары атаўға.

— Ол қәйерде?

— Уллы Маман бийдің ўағында Бородин деген сары орыс уста көп кемелик тахта шығарған атаўше? Хәзир бир жағынын суўы қайтып, құрғақтан жол түсти.

— Бул ойың шеп емес, Айдос, бирақ, отаўды сатып, орнына есик алып, құлып урып жатқандай болмас па екен?

— Басың ақыл сандығы сыяқлы еди, Маман, ғаррылықта гилтин жоғалтыпсаң — деп Айдос ашыў менен түргелип есиктен шыға бергени, ишке кирип қиятырған бийтаныс биреўге маңлайын дүгип, мийи аўылжынқырап, босағаға шөкти. Сырттан қиятырған Бийтаныс албырақлап, Айдостың қолтығынан сүйеди де, бираз бузылған қарақалпақ тилинде қайта-қайта кеширим сораў менен, ишке киргизип, үй ийелери менен қол алысты.

Кийимлери бул жағада жоқ, асынған мылтығы бар, шашлары алтын түслес бул жигиттиң шырайы таныс сияқлы. Маман еслей алмай, жалтақлап қарай берди, кемпири де ан-таң. Жигит олардың ырастан танымағанын билди.

— Маман ата, мен Якобпан, баяғы уста Никифор орыстың баласы "Яқып орыс" есиңизде ме?

— Хооо, шырағымм! — деп Маман оған қайтадан тасланып, мойнынан құшақлап емренди. — Шырағым, шырағым, ержетипсең, үлкен киси болыпсаң, әкең саўма? Көп күттирдиңиз ғой, аманлық па?

Мийи аўылжып иргеге жаўырынын берип отырған Айдос көп айралықтан соң ушырасқан әке-бала киби емиренискен Маман менен Якобтың даўрығына көзин ашып, өзине келди.

— Кеширесиз, ата, — деди Якоб. — Меннен болды, билмей қалдым.

— Хешгәп, — деп Айдос маңлайын сыйпады.

— Қәне кемпиржан, отқа құман қой, Яқыпжан сөйлеп отыр, — деди Маман.

Айдос кетіу нийетінде еді, Якобты өз құлағы менен тыңлағысы келип, иргеге жауырынын тақаңқырап бегенлисті.

— Яқып балам, тап әкең Никофор, Атабек палұан үшеуіңіз ауылдан шыққаныңыздан басла.

Якоб ұзақ жолдан шаршағанына қарамай, еки ғаррының жаңалық тыңлауға құмарлығын көріп, бас кийимин шешіп қасына қойды.

— Сол жылы ауылдан шыққаннан-ақ самалымыз оңына турмады, — деп ол, мұсылман ғаррылардың жалаңбасты жақтырмайтуғынын еслеп, малақайын қайта кийди. — Кеште бир далаңлықта дем алып отырғанымызда үстимізге бир топар қарақшылар келип, барымызды сыйырып әкетті. Әкем де, Атабек палұан да қарсыласпады, себеби олар көп еді, өлтирип кетіу қәуپی көринди. Кейин қайтпадық. Атабек палұан қайсар өжет екен. "Жолға шыққансоң изге қайтыу хаялдың иси" деди. Әкем көнди. Соннан алға жүріп, қазақтың атабийиниң үйине келдик. Ол жүдә жомарт екен, Хал жағдайды билип алып, еки түйе менен көп жол ғарежет берди. Және жолға түстик. Бир күнлери және таландық. Енди Москваға жеткенше ауыллар бойлап қайыр сорауға, гә қалаларда айлап жұмыс ислеуге түүра келди. Қулласы көп-көп айларда Москваға жеттик. — Якобтың жүзи бирден өзгерип, маңлайында ашыу жыйрықлары пайда болды. — Барсақ, Москваға от тийип атыр.

— Москваға от?... Қалайынша?!

Айдос бийпарұа еді, уйқыдан оянғандай жанланып, әнгимениң изин еситкенше бийтақатлык пенен алға еңтерилип, Якобтың бетине үңилди.

— ...Москваны французлар ийелеп атыр екен...

— Олар кимлер? — деди Маман.

— Французлар пүткил Европаны дизе бүктирген мәмлекет. Патшасының аты Напальон деген, — Якоб еки ғаррының да түсинбей аузы ашылып қалғанын көріп, Европа деген атқа қайсы мәмлекетлер киретуғынын қысқа түсиндирип болып өзлериниң не қылғанына көшти. — Француз ләшкериниң орыс ләшкеринен көп болып қоймай, тисине шекем құралланған екен. Ел үстине басып келген душпанларға қарсы пүткил халық урысыуға шығыпты. Москва дөгерегиниң дийханлары Герасим Күрин деген бабайдың басшылығында партизанлық қылып жүр екен. Ағам менен Атабек палұан басқа ислерди қойып, соларға қосылды...

— Хоо, азаматлар! — деп, Маман құўанып қоя берди, — Соннан?

— Күшке келсе, ақылға келсе ағам менен Атабек палұанның бир-биринен осаллығы жоқ екен. Хәммеге унады. Хеш ким оларды еки миллеттиң адамы деп айырғанын сезген емеспен. Әскер басы "түнде тил әкелиң" деп жумсаса, дизилисип кетип, азанда екеүйи еки французды өлген қойдай қылып, арқалап келип тұрғаны. Соннан Герасим бабай, ағайинли Никифоровлар, "ағайинли батырлар" деп мақтайды, марапатлайды хәмме адам оларға сүйсinedи.

Маманның да, Айдостың да жүзлеринен мақтаныш сезимлери көринип турды.

— "Бир. жола... —Якобтың даўысынан толқынланыў, әлленәрсеге әжеплениў сезилди, көзлерине жас көңгейленген сияқланды. Әңгиме ақырына шамаласқанын түсинип, еки ғарры дем алмай анталасты. — Жүдә сұйық азан еди, деп даўамлады Якоб. Олар хәрқашанғысынша түргелип, мени оятпай (мен бәрхә билип сергек жататуғын едим) маңлайымнан сүйди, адам өлерин алдан сеземе, олар мени сол сапары жуп-жуптан сүйди... Азанда Герасим бабайдың бәршени жыйнап атырғанын көрип, ағам менен Атабек палұан солкәрада шығыр деп жуўырып бардым. "Жигитлер, бүгин ақшам ағайинли батырлар жаў қолынан қазаланды"... деп атыр екен. Мен гәп кимлер хаққында екенин дәрриў уғып, уай-уай салып жылап жибергенимди билемен, бир гезде көзимди ашсам, партизанлар екеўин бир табытка салып, жерлеўге қолайлап атыр екен, Герасим бабай келип басымнан сыйпалап, "әй, мұрынбоқ, ербала. сөйтип жылаймекен? Түргел! Батыр болып өлген әкеңниң, оның егиздей батыр достының исин даўамла, еле жаў иргелес жүр" — деди. Сөйтти де әкемниң малақайын басыма кийгизди. Атабек палұанның бир француз әскер басысын өлтирип әкелген мылтығы бар еди, оны хәмме хәўес ететуғын еди, әне сол мылтықты Герасим бабай мениң қолыма ұслатып, "Усла, орыс баласы өлсең де жаўға бас ийме, көзиңде жас көрсетпе" — деди.

— Па!, па! — деп Айдос таңлайын қағып таңланды. — Герасим бабайың күтә ақыллы екен. Сонда сен неше жаста едиң?

— Он бесте.

— Он бесте?

— Мендей көп-көпбала бар еди, ата. Сөйтпесең, жаў жеңилеме? Ақырында французларды бийесап қырғынға ушыратып кашырдық...

Якоб сөйлегели уақыяның ишине кирип, "Орыслар жеңди" деген хабар еситкенше иши баўыры қамылып, бийтақат отырған ғарры Маманның бойы жеңиллескендей болса да, тийкарғы әнгимени еситкенше асықты.

— Сөйтип әкең менен Атабек әкеткен тапсырма аяқсыз қалды ма?

Якоб күтә зийрек бала еди. Әкеси менен Атабек палұанның қандай тапсырма менен келгенин билетуғын еди. Французлар менен урыс ада болыұдан, қарақалпақлардың тилегин айтып патшаға өзи кириұди әрман етти. Патшанын датхансына кириұ, әсиресе, Якоб Никифоров сияқлылар ушын мүмкин емес еди. Ойласқан адамлары оның солдатлыққа өтип алыұын, соң ығбалы жүрип кетсе, (биразлар оның шаққанлығына қарап әскерий лаұазымда еле өсетуғынына исендирип) патша сарайына хызметке өтиұ имканияты туұатуғынын айтты. Ендиги қыйыны солдатлыққа қабыл етилиұ, себеби басы байлылар (Крепостнойлар) солдатлыққа алынбайды. Бирақ оның атақлы Герасим Куриннің қоластында болғаны, әкеси Никифоров өз досты менен "ағайинли батырлар" атанып даңқ пенен өлгени үлкен жәрдем етти. Солдатлыққа алынды. Патшаға кириұ сонда да аңсатқа түспеди... Жыллар өте берди. Кем-кем әскерий дәрежеси де артты. Сөйтип жүргенде әскер басылардың (офицерлердин) арасында жасырын уйым пайда болды. Жас жигит сол уйымға қосылды...

Яноб еки ғаррыға әне усыларды түсиндирип:

— Әскер басылардың жасырын уйымы патшаға қарсы еди, — деди.

— Патшаға қарсы?! — деп таңланды Маман.

— Аұа, ата, — деди Якоб, — Патша "менмен" еди. Мен киргенде де арзыма қулақ асыұы нәгүман еди. Уйымымыздың мақсети патшаны өзгертип, басқасын сайлап қойыұ еди. Егер патша жаңадан сайлап қойылса, бәршениң арзы-аұұалын дурыс тыңлар, әдил шешер, қарақалпақ елине биротала жақсылық пенен қайтайын деп жүр едим. Ақыбети ос-ойран болды. Патша жасырын уйымды билип, басшыларымызды туттырды...

— Ғеҳх! — деп қалды Айдос. — Басшыңыз ким деген еди?.

— Көп еди, бир сөз бенен айтқанда, Декабрисши делинеди.

— Қайерде адам бар, арасында бәрхә қуяңқы, ақбайтал бар, — деп сарсылды Айдос.

— Солай болса итимал, — деди Якоб. — Соннан патша бәрше декабрисшилердин изине шуңқыйып түсип алды. Кимнен шуұбаланса, услап қамата берди, ақ үйли қыла берди. Маған патшаға кириұ туұе, патша жасаған Петербург қаласында жасаұ мүшкилге айналды. Қаштым. Сизлерди еле хабар күтип отырған шығар, ең болмаса, усыларды айтайын, патшамыз әззи халықларға шалғай жабыұ туұе, өз тахтын сақлаұ ушын мантиғып атырғанын айтайын, деп, сизлер тәрепке қаштым

Хабар қуыанышлы емес. Маман сақалын сыйпалап жексурын тәғдйрге қатты кәхәрленип гүрсинди.

— Бир иллет табылған деп жүр едим-аў!

— Әне, Маман, баяғыда биреў, теңиздиң аржағында адамлар таўық саўады дегенге, сүт сорап кетип, қайтып келгенсоң жили атанған екен. Әне, уллы орыс патшасының иси. Уллы Маман бий сарайына барғалы сексен төрт жылдың жүзи. Бийопа ўәдени еле күтемиз, сирә жоқ. Айтшы, Якоб балам, елимизге жаман күн тўўғанда, орыс патшасына барып, сиз ушын бир палўан қарақалпақ шын кеўилден хызмет етип жүрип қазаланды десек, инанама? Мениңше, инанбайды! Себеби киши гирип көл шайпатылғанда, анаў-мынаў тамшы билинбейди. Ушы-қыйырсыз теңиздей орыс елаты әлемге даңғара даўылға ушырап, бурқасынлап, толқынлап, шайпатылып атырғанда, Атабек палўан пүткиллей нәмәлим қалған елеспесиз бир тамшы ғой... — Айдос әстен түргелип, Маман менен жайпарахат хошласты да, хабарлары ушын Якобқа рахмет айтып шығып кетти.

Якоб Айдостың гәплериниң лийкиnine түсинип, қарақалпақларға берген ўәдесин сонша жылдан берли орынламай киятырған орыс патшаларына да, орысларды бийопа санаған Айдосқа да қәхәри келди, бирақ ҳәзир биреўден өш алыў қыйын, тек ашыў менен тисленди. "Сонша данғаралы Русь атына жаман ат таққан патшаларды дарға ассаңда аз!... Декабрисшилер жүдә дурыс ис баслап еди!. Егер патша көпшиликтиң тилеги менен қойылғанда, мениң кең пайтах елатымның атына бундай нұқсан келермеди? "Бийопа" деди ә?... " Оның жылағысы келди.

— Маман ата, — деди ол шыдамай. — Жаңағы Айдос ә?

— Аўа.

— Қарақалпақ аўылларының шетине келиўден ол киси жөнинде көп өсек еситтим. Хийўа ханынан жәрдем әкелип, елиңизди шаптырыпты. Хәрекетлерин Напольонның хәрекетлерине мегзеттим.

Маман оннан Напольон жөнинде сорамады.

— Айдосқа не деп лақаб тағылса да жараса береді, — деди ол бираз аянышлы. — Бирақ, базда көбирек ой жиберсең, оның да ислери дурыс секилленеди.

— Маман ата, Атабек палўанның баласы бар ма? — деди Якоб Маман менен пикири қайшыласқанын елестирмей.

— Бар, шырағым, бар, ертең көрисерсең, — деди ғарры елжиреп.

Есиктен бир кепшик үн менен Айымгүл кирди. Қыз Айдостын кеткенин билип еди, иште отырған бийтаныс жигитке көзі түсіп, албырағанынан қолтығындағы көпшигин түсіріп ала жазлады.

Якобта қыздың гөззалығына аң-таң болып, ләм-мийимсиз қалды. Маман олардың кейиплерин аңғарып, Якобқа қорқыңыш нәзерин аўдарды. Қыз бенен жигиттің бұрыннан таныслар секилли қарасқаны ананы да ҳайран етти, бирақ хешқайсысы үндемеді.

* * *

Кеште, кемпир менен ғарры төсекте жатып әстең сыбырласты:

— Кемпир, Яқыпты жасынан билемиз, наятый жақсы бала, әри уста, Айымгүл жанға үйленіп қалағой, десек қәйтеді?

— Хаў, есиң барма,? Жигиттің өзи айтпай тұрып, қызымды ал, десең қәдири болама?

— Ақыллы болса гәрдиймейди. Қызымыз не дер екен?

— Ол сениң менен мениң айтқанымнан шықпайды. Бирақ орыс жигит қой, аўзы ўадыўасыллар қустаны қылмаспекен?

— Оларға салсақ ғарры Маман менен кемпири неге узақ жасап жүр деп әм күнлейди.

—Өмиримше гәпиңди қайтарып көргеним жоқ еди, ғарры. Өзиң бил. Азанда Яқып жан менен өзін сөйлесіп көр. Елде қалмайтуғын болса, арадағы гәпти тисинен шығарып жүрмесин.

Мениңше Яқып жеңил жигитлерден емес.

— Илайым...

52

Теңиз таманнан ескен самал күтә әжайып. Жийектеги шалшықта шириген қамыс пенен шалаңның ләмли ийисине коса, балық ийиси мүңкийди. Оған шаңлақ ийиси қосылса, әбден сасып, мұрын қышытып, тамақты қымыршытады. Бул ийис Айдосқа унайды. Сонда да Мамандикинен шыққан пәтте бир түшкирди. Үйреншикли ийис қайтып кәр етпеди. Ол пияда келген еди, еки аўыл арасындағы қамыслықтын арасы менен жалғыз өзи, ойлы киятыр. Маман менен бир нәрсеге келісип қайтқанын ямаса урысып қайтқанын түсинбейди, бирақ, әлле нәрсеге хәм қуўанышлы, хәм өкинишли. Қуўанышы үстем бе я өкиниши үстем бе, өзи де билмейди. Ойлы. Якобтың жаңалықлары көбирек ойландырыўда: "...қызық, орыслар-әм ұллы патшасына қарсы..."

Ярым жолға келгенде алдын кеселеп еки қара өткендей болды да, ашшы шыңғырған бала дауысы еситилип, бирден семди. Ғарры бийдің кеули жаман нәрсе сезип, дауыс шыққан шоқ қамысқа қарай асығыс жуырды.

Көрилмеген, еситилмеген жағдайдың үстине келди: бұрынғы атқосшысы Әлийдің ұлы Омар менен шырайы әп-әший, билеклери малдың сыйрағындай жүнлес биреу кишкене баланы өлтирип, көмип атыр. Олар абайсызда үстине келип қалған Айдостан сескенсе де, жалғызлығын көрип, онша хайлықпады, бирақ ғарры Айдосқа тутыслық бермей, кейин-кейин серпилди.

— Айдос бий, — деди Омар арты менен бәсип баратырып. — Қандарым едиң. Дауыл айдап, келгениң жақсы болды. Көзиң менен көр. Анау өлтирилген бала Доспанның үлкен ұлы Рахим. Егер сен араласпағанда, Рахим мениң балам болыуы тийис еди. Паршагүл маған тууып беретуғын еди. Уятсыз! Уят әттең түтин емес, болмаса, әллеқашан сен көр болар едиң. Мынау билеклериме қара, еле сениң төбеңде де ойнайды, сениң балларыңды да өлтиреді. Ха, ғарры кесиртке ха, ха, ха, есиме түсти, нағыз кесирткеге мегзейсең. Кесирткениң басы женшилмесе және жылысып кете береді. Хийұадан алданып бир өлдим деп едиң, және пәтленип кеттиң.

Ол жолдасы менен қол ұсласып, хәр сөзин тисленип айтып, арасында ха—ха—халап күлип бәсип баратыр. Айдос бақырған менен еки жағындағы ауылға да дауысы жетпейди. Жығырданы қайнап қууып киятыр. Пияда ғаррыға жаслар жеткережак емес, кем-кем қалың қамыслыққа шүмип баратыр. Бир тораңғылдың түбинде байлаулы тұрған ерлиеки ат бар екен, екеуі екеуине минип алып, ғарры бийди қоршады.

— Ха, —ха, —ха, Айдос бий, қолға түстиң бе? Ийманыңды айт, кәлийма қайтар!

— Мени өлтириу хеш гәп, балада не гүнә бар еди,? — деди Айдостың дауысы дирилдеп. — Меҳирсизлер!

— Ха, ха! — деп және кек етті Омар. — Сенде меҳир бар ма? Жөги! Жылан! Ауа жылансаң. Жылан түлесе де зәхәри өзінде қалады! Сен қартайдың, бирақ зәхәриң өзинде! Усыннан аман кетсем, зәхәримди жаярман деп, ойлап тұрған шығарсаң? Қал, ойыңды иске асыр. Қолыңнан келсе, аяма алжыған! Биз кеттик. Енди көзге түспе, жалғыз жүрме!

Олар атларын қамшылап-қамшылап қамыслықтың арасында зым ғайып болды.

Нәмәлим күш келип жулынын сұуырып, төбесинен шығарып атырғандай тула бедени хәлсизленип, дизесинен димар кетип, Айдос

қамыслыққа шөкти де, отырды. Әлленемірде диңкесине келип; "... Әстаұпыралла, құдайдың көрсетпегенлери еле көп екен ғой, — деди гүбирленип. — Ос-ұайраны шыққан жалғаншы дүньяда көбирек жасаўдан зүлмети жоқ екен ғой, бу құдайға не жаздым? Әх, құдай! Нәлетий Омар қаяқта тәрбия алып, қандай болып өскен? Әкеси жүдә жақсы адам еди, әкеден бала батпан кем тўылады деген үсмекен?..."

Мийи мең-зен болыўы менен қамыслықтан шықты.

Үйиниң қасында Доспан атын жаланашлап, қуйрық жалларын тарап түр еди, оған қараўға бети шыдамай өтип, үйине кирди. Бир майданнан соң Доспанның қасында Паршагүлдиң даўысын еситти.

— Ағасы, азаннан бери Рахим жоқ.

— Капылтпашы! Ойнап жүрген шығар, — деди Доспан.

Бул Айдосты бұрынғыдан да қыйнап, "бала қайда екенин айтыў керек пе, жоқпа?" деген сораў оны шып-шып терге шомылдырды.

Хәзир айтса, Доспан өзін туталмай Омарды ізлеп кетеди, қайсы гөрге тығылып жатса да таўып өлтиреді, оннан кейін Омардың әменгерлери Доспанды өлтиреді... Оннан сон қандарлық балаларына өтеді... Тұйысқанлардың бир-бирин өлтириўи басланады. Айдос еки ат қосшысын қырылыстырыпты десе және жаман... Айтпаў бәринен де аўыр.

Ол ойланып-ойланып, айтпайын, қандарлық бир өлим менен тоқтасын деген шешімге келди. "Хаў, сонда Омар басқаға тиймей тынышланама? Бәлким, тынышланар, ондай келте пәмлердің өжетлери бир қойса қояды. Мениң хешкимге билдирмегенимди, изинде қуўғыншы жоғын билсе, қойып та кетер. Егер исин және жаңартса, туттырыў қашпас..."

Айдос ұсылайынша өзине-өзи тәселле берип жатыр еди. Түңги тынышлықты бөлген Паршагүлдин даўысы еситилди:

— Раҳийиму үүүу!! ҳааа Раҳимииим!!!

Отаўдың хәрбир керегеси "Рахиймим!" дегендей, тула, бедени шаншўлап, төсегинен атлығып түрды да, және өзип басты: "Адаўатты көбейтпейин, ендигилериниң өлимине жол қоймайын..." Ойлағанларына, тоқтаған шешимлерине гә исенип, гә исенбей, ақшамы менен көзи илинбеди, Таңнамазына күндегисинен де ерте оянып, далаға шықты. "Бағлы аўылдан" келип Юсупжан шабандозлар егип берип кеткен ағашлардың жапырақларының таң самалына сытырлысы ойын бөлип, дәрет алыўға алып шыққан мысқуманын қасына қойып түр еди, мисли жер астынан шыққандай, көз алдында еки ұлы Ырза менен Төре пайда болып, сәлем берди.

— Ҳаў, улларым, түни менен қайдан жүрсиз? Парахатшылықпа? — деди аң-таңы шығып.

Ырза менен Төре Хийўада медреседе оқып атыр еди. Соңғы күнлери тәләбалар арасында бираз наразылықлар жүз берип, Айдостың Хиўадағы душпанларынан бири тәләбалардың медресе басшыларына нарийзалығын бәне қылып, Ырза менен Төрени туттырып өш алмаға нийетленгенин, бир досты айтып келиўден екеўи қашқан еди. Бунысын әкесине ашық билдирмеді. Себеби, ғарры адам өзиниң ески душпанлары балаларына да душпан болып қалғанына қатты қыйналып, дүзеўге болмайтуғын бир ис жүз бериўи мүмкин.

— Аға, Хийўада ҳаўа райы өзгерди, деди Ырза. — Бурын ықтырмалы қалаға ұсайтуғын еди, енди дийўалы гөнергенбе, ығырығы көп. Кийимлерди өзгертип кийип қайтыўға келдик.

Өткен сапары келгенинде үлкени улы Ырзаны үйлендирип жиберген еди, жас жигит жас келинди сағынып қайтқан шыар деген ойға берилип тұрды да, еки улыныңда ақылына исенди: "булар онша насаз жигитлер емес еди ғой..." деп Хийўада жаман ўақиялар пайда болғанын уқты, бирақ қазбарламады. Таңнамазын бирге оқыў ушын иштен дәрет суй алып шығыўды ескертти.

— Улларым. — деди аяқларын жуўып отырып. — Ызғырық аяз жанға ләрзем бермесе, ҳеш гәп. Онша аўзы ашық болыпта өспедиңиз, улларым. Хийўада тар көше, қаранғы көше көп. Аяқларыңызға қарап, сақ жүрмесеңиз қыйын. Лекин, илим шын қыйынлыққа шыдаў ҳәм илим. Бул илим ҳәр адамның өзінде болыўи керек.

Ол уллары менен жәмәәт намазға азанды бақырып айтса да, қыялы әлўан әлўанлығы себепли намазды қайта-қайта алжасты. Уллары оны түсинди, бирақ билмегенге салды. Намазды тамамлайтуғын ҳаяттың орнына Айдос және гүбирленди; "киси жасаған сайын жаманлыққа көп дуйшар болар екен, бул жалғаншы дүньяда көбирек жасаў бахытсызлық! Ҳақыйқый бахытсызлық! Тезирек хошаллаяр айтысыў керек... Айдос, өжетлик пенен ұсыншама жасап едиң, және азмаз шыда. Зул дүньяға келиў, кетиў ойыншық емес. Сонша жыл ел басқардың, изиңди ойран қылып кетпе! Жасларды сыннан өткер! Сорлы елиң кимлерге қалып баратырғанын бил! Соннан соң өл! Тез өл!! Сонда әрмансыз боласаң, Елиң Омар сыяқлыларға қалмағай... Қалмас, қалмас... Жақсы нийетлер менен көп ис баслап едиң, талай жақсы ислердиң тухымларын сеўип едиң, бәри болмаған менен, биразлары нәтийже бергенди. Олардан жақсы келешек болыўи керек. Жас жигитлерди сынайман деп жар салдырсаң, журт

балаларын жиберерме екен? Жибереді... Айтпақшы, елге келген Якоб орыстан не қарамаат табылар екен? Уллы патшаға қарсы жаң көтерген жигитте, әлбетте, бир нышан бар шығар. Ханға қарсы елді көтерип бер десембекен? Ақыры, ол тәжирийбелі ғой... жооқ, Айдос, ұсы ұақытқа шекемгі жолыңнан тайынба" Өзің...

Оның хаят орнына айтқанларын еки ұлы да еситти, бирақ кесент жасамады... Ол өз ойларын хаятқой, деп тамамлап, қолларын жайып бетине апарғанда, бұларда қолларын бетине апарды... Хәтте бийтаныс ат "Якоб орыс ким" деп те сорамады.

Жайнамаз жайылған соңда олар бирин бири ойға салатұғын гәп айтыспады. Тек Айдос ғана намаз үстиндегі ойларының бир жұұмағын даңғара қылды:

- Улларым, елдің жасларын сынап көрмекшимен, не дейкисіз?
- Жүдә дурыс, — деди екеуі теңнен.
- Оған тек сизлер екеуіңіз қатнасыўға ҳақылы емессиз.
- Мейли, аға.

53

Қартайған халда қыздан айрылып қалыўдың қаўпи жөниндегі әңгиме кемпир менен ғаррыны жартыўлы ұйықлатпады. Азанда, таңнамазынан соң қалқас үстинде Маман гәп баслады.

— Яқып балам, қарақалпақтың дәстүри бойынша қонақтан үш күнге шекем жол болсын сорамайды. Мен болсам, төринен гәри жұўық адамман. Хәр дем қыспада енди үш күнлик өмирим болатұғынынан қәўипленемен. Сол ұшын айыпқа бұйырма, балам. Сен бизге орыс патшалығынан тек хабар билдирейин деп келдің бе? Ямаса бизиң жақта жасаў ниетиң барма?

Якоб бундай сораў болатұғынын күтпесе керек, жұўап орнына ойланып қалды.

Есикте от жағып отырған қызы Айымгүл де әкесиниң сораўына қосылған түр менен Якобка қарады. Ойлы Якобтың көзлери төмен қараса да, қыз нәзерин аңғарып, және тереңирек ойға берилди.

— Балам, мени аўырлады деп түсинбе, егер қалыў нийетиң болса, үйде бола бар.

Қыз әкесине хайран. Ол көп ұақытлардан бери халқас үстинде бундай шыйрақ болмайтуғын еди, бүгин өзгеше.

— Бәлким қаларман, ата, — деди Якоб бас көтерип. Нәзери мәжбүрий түрде және қызға түсти. — Атабек палұанның ұлын қалай көрий имканияты болар екен?

— Асықпай халқасланып алабер, хәзир алдыраман. Айымгүлжан, жуырып Нұрлыбекті үйінен шақырып кел, шырағым.

Айымгүл әстен түргелип есиктен сұйырыла шығып кетти.

Ортадағы әңгиме Нұрлыбек келгенше белүзди болажақ түске енип еди, ғарры Оған жол қоймады:

— Рахмет, Яқып балам, еле тилди де ұмытпапсаң.

— Адам балалығында үйренген тилин ұмытпайды екен, балалығың өткен мекән өзине тарта берер екен.

— Солай, шырағым. Жақсыға хәмме жер ұатан. Адам баласына адам баласы жасаған мекәнның бәри өз ұатаны, шырағым. Ең қыйыны адамлардың бир-бири менен тил табысыуы.

— Яқып балам, — деп кемпирде гәпке араласты. — Ол жаққа барып Атабек палұанда тил билип кеткен шығар?

— Билгенде қандай, ана! Москваға жетемен дегенше-ақ үйреніп, бизлерди жаңылыстырды ә!

— Герасим бабайдың "ағайинли Никифровлар" деп жүргени де соннан! — деп мақұллады ғарры.

Якоб үй ийелеринің көп билиуіге умтылыу табиятына кеүйлли мыйығын тартты.

— Ким менен сөйлесер болсаң оның минез-құлқына қарап сөйлесіу жақсы, балам, — деди ғарры елжиреп. — Хәзир сен шақыртып жиберген Нұрыбек әкеси Атабектей ири сүйекли, палұан билекли болып өсти. Адамға да меҳриман. Бизлердің отынымыз түүесилгенин көрсе, қандай халда болсада, тоғайға шабады, жүдә ғана меҳирли. Бирақ сәл өжетлиги бар. Үлкейсе, қойып кетердағы. Байғұс жесир анасы да, үлкейсе қойып кетер деп дәметеди...

— Әкеси түүралы бирден айтқаным қалай болар екен?

— Ески дәстүр бойынша тири ғайыпты жети жыл күтеди. Жети жылдан соң өлдиге шығарып, ас-абаты бериледи. Атабектің де асы берілген. Ашық сөйлесе берсең болады.

Көп күттirmeй Нұрлыбек кирди. Ол ғарры Маман айтқандай ири сүйекли, 18-19 жаслардағы нәүше жигит еди. Дәл айнымаған әкеси.

— Ха, Нұрлыбек, айналайын. — деп, Якоб ушып түргелип қушақлады. — Сау жүрсең бе? Анаң саума?

Нурлыбекте еле адамлар менен емиренип хал сорасыў әдети қәлиплеспеген еди. Якобтың сораўларына "шукир", "шукир" дегеннен басқа ҳештеңе айтпады.

— Иним, жигит деген бәрше исте мәрт болады. Сол ушын жигитти жигит дейди, — деп Якоб оны қапталына отырғызды. — Мен әкеңниң орыс ели ушын орыс жеринде мәртлик пенен қазаланғанының ғуясы болған едим... Мениң әкем менен бир ўақытта қайтыс болды, бир қәбирге жерленди.

Әкесиниң өлгенин өз көзи менен көрмей туғыянсыз жоқ болғанына асабат берилсе де, қыялына әкеси еле тири сияқланатуғын еди, Нурлыбек көзлеринен жас токеген менен қамсықты.

— Әкеңниң өлимине қуўан, улым! — деди Маман. — Бир өзи бир халық болып өлген. Буның мәниси, енди бәрше қарақалпақ "орыс ели ушын, орыс жери ушын бизиң қарақалпақ-әм шейит болған" деп, мәңги мақтанады. Әне, балам, батыр өлмейди, халқы менен жасайды демектиң мәнисиде усы.

Еле нәўше, ақ көңил Нурлыбекте әкеси ушын мақтаныш сезими оянды. Якоб қалтасынан гүмис саплы еки тилли шаққы шығарды.

— Мынаны әкең французлардан түсирип, "балама естеликке апараман" деп жүр еди. Өлгеннен соң мен алдым. Қарақалпақларға қайтаман деген нийет пенен әкеңниң усы естелигин онбес жыл сақладым, иним.

— Раҳмет, аға.

Маман оннан шаққыны сорап алды да, шаңарақтан түскен нурға тутып, жән-жағына үңилди.

— Па, па, уста болғаныңа! Көп өмирге кететуғын мүлик екен! Мархум Никифорда шебер уста еди...

Ғарры менен кемпирдиң түнги ойласығын еситкендей Якоб есикте отысырып отырған қызға көз астынан және бир қарап еди, оның қап-қара кирпичлери атылып, жүрегине қадалғандай, тула бедени дирилдегендей болды да, бойына күш кирип, әлле нәрселерге туўлап кете жазлады. Әкелген естелик шаққысын, әкесин мақтаўлар қулағына кирмеді.

— Нурлыбек иним, — деди ол. — Маман атама отын әкелийге ертип барасаң ба?

Қүтилмеген усынысқа ҳәмме таңланды. Нурлыбек әкеси жөнинде қайғысын умытып:

— Хо-о! Яқып аға, — деди, таңланып. — Сендей меҳманды отынға жумсаў, мендей жас кишиңиз ушын бийәдеплик болады.

— Жоқ, иним, ҳеш айып емес. Булақтан суў ишетуғын болсаң-әм ийилиў керек...

Мийманды жумсауға қанша қысынысқан менен де оның хақыйқый кеули екенине исенген соң, үй ийелери де қарсылық билдирмеді, түстен кейін Якоб Нұрлыбек пенен арқаламай отынға барып келді...

Якобтың қайырқомлығына Маман да, кемпир де, қызы да шад. Жақын қоңсылары келип "Ғоғо!, орыслар күтә мийнеткеш, кишипейил, меғрибан болады екенғой" десип таңланысты.

Маманның. ылашығын айналдырып тутқан қорасы аңсақ-саңсақ еді, келесі күні соны бузып, қайта дүзетіуіге киристи.

Қызы писирген аұқатты зорға түргелип жейтуғын Маманда әллеқандай куш пайда бөлып, қуунақласып, оған жәрдемлесіуіге тикейді...

Сәскеге таман Қәдірберген жар салып етті:

— Халайық, халайық! Еситпедим деменлер! Қулақ салыңлар! Айдос баба ұллы ис ойлады, Айдос баба ұллы ис ойлады! Кимде-кимнің жасы оналты менен жигирмабестің арасында болса, сәрсенби күні "Айдос қалаға" келсин! Айдос баба сыннан өткереди, Айдос баба сыннан өткереди... Ақыллыларға, мықтыларға пәтия береді. Халайық... халайық!...

Маман Якоб пенен кеуилли сөйлесип, қора қыспалауға қабық беріп тұр еді, дизесинен дәрманы кетіп, қораға сүйенип, ишинен өкінді: "...әй, соқыр құдай!... Ең болмаса, киши ұлымды қалдырғаныңда, ұсы жарыстың ағласы қылмаспа едим?"...

Якоб жаршыны тыңлап Маманның хәлсирегенине ишинен хайран болып сорады:

— Маман ата, Айдос баба жасларды не ұшын сыннан өткермекши?

— Бизиң елимизде бұрыннан сондай дәстүр бар, балам. Бас бийлер гилең ғаррыларды жыйнап, жаслардың ақылын, күшін сынайды, сөйтіп биреуіне бийлік пәтия береді.

— Хан урықсат етеме?

— Кимде-ким пәтия алса, халықтың өзи-ақ оны бий деп жугинеди. Бир иси болса, мәсләхәтке де соған бара береді. Ужжетли жигит сөйтіп жүріп-ақ бийлік етеді. Соң ханның ғазнасына бир нәрсе апарып салып, бийлік пәрман әм әкеледі.

— Мен-әм қатнассам болама?

— Умыттым, жасың нешеде еді?

— Отызда.

— Онда қыйын. Алдауға болмайды.

— Қарақалпақлардан басқалар қатнаса алама?

— Тек қарақалпақ балалары нәзерде тұтылады, бірақ, сынаў пайытында ҳешкимниң миллетине қаралмайды, ақыл, күш жеңеди. Тек жасы сәйкес келиўи керек.

Якоб жасы ушын басын өкинишли шайқап тамсанды.

Ол жөнинде қайтып гәп қозғалмады.

Хәптеге жетпей-ақ Маманнын ылашығының айналасына таза қора тұтылып, ойлы-дөңеслер тегисленип, жигити бар үйге усап қалды. Әкелери тағдирлес болғаны ушын ба ямаса Якоб қызық-қызық әңгимелер менен өзине қаратып алдыма, Нұрлыбек бул үйге жүдә үйирсек болып қалды, күнде келеди, Якоб пенен әжик-гүжик сәйлеседи.

Нұрлыбек бүгин декабрьшнилер жөнинде қайтадан сорап, әңгимеге құнығып отырғанда және бир атлы жар салып өтти.

— Адамлар! Кәраматлы Хийўа ханының пұхаралары! Хан салығын тез таярлаңлар! Ханның бас салықшысы келди. Адамлар!!....

— Ханның бас салықшысы бир оңбаған адам дә!—деди Маман. — Айдос және кешиктирген соң келгени. Хәў, құрғыр басым, бүгин Сәрсенбиғой, — деп Маман бирден түргелди, — Бүгин Айдостың сынақ өткеретуғын күни ғой...

— Барайык, ата, — деди Якоб асығып.

— Мен үйге кетемен, — деп Нұрлыбек ушып түргелди.

— Хә, сен жарысқа түсип бахытынды сынап көрмейсең бе?

— Кешириң, Яқып аға. Ханнын бас салықшысы бийрехим, қатты қол бирей. Салық жыйнаса қазанындағыны төгип, көзине не түссе, бәрин әпкетеди. Ағамның қалып жүрген бир садақасын өткерийге бир жан алармыз деп, сатыў ушын жыйнап қойған бес-алты түйдек торқа бар еди. Соларды жасырмасам болмайды. Бәлким, изиңизден жетермен!...

* * *

Олар "Айдос қалаға" киргенде құр әллеқашан топланып, ортада еки палўан гүресип атыр екен. Маманды сыйлағанлықтанба ямаса қасындағы өзге түсли жигитти сыйлағанлықтан ба, олар кирежак жердегилер сөтилип, жол ашты. Мисли аталы-балалы болып дизилисип, алдыңғы қатарға шығып отырды.

Теке тиресин салысып атырған палўанлардың бири орта жасларға барған, мұртлаш, кескен геллектей дуғыжым палўан құрға да, Маманға да бұрыннан таныс қазақ палўаны Есет. Екиншиси оннан гүрес үйренип жүрген шәкирти, бойшаңнан келген, өгиз қабырғалы, арыслан омыраўлы,

еле сақал мұрты онша шығып жарымаған жас палұан Ерназар — Айдостың әзи өлтирген бир иниси Мыржықтың баласы Ерназар.

Маман маңлайына қолын сая қылып, сығаланып отырып, палұанлар жөнінде Якобқа қысқаша түсиник берди.

— Мусылманларда устаз бенен шәкирт гүреске түспейди емеспе? — деди Якоб.

— Буның алдында Ерназар өзи теңлес еки жигитти паллақтан ушырды, — деди қапталында отырған бұйрыл сақаллы бир тамашагөй сыбырланып. — Үшинши болып хешким қарсы шықпаған соң, Айдос оны устазына салды.

— Әстапыралла, найсап!

Усы гезде палұанлар шырпа-шып алысып, тамашагөйлер шайқымласты.

"Ха, Ерназар, иштен шал!:", "жанбас үр!:" "Неге илметоғанақ салмайсаң?" "Устазының белбеуін қаттырақ бұйыу керек!" "Сөйтпесе, және қолы шығып кетеди".

Хәммеден бийигиректе, көп ғаррылардың қоршауында отырған Айдос зер жағалы шапанын ийнине желбегей салыуы менен түргелип, ортаға шықты да, палұанларды тоқтатты. Жұртқа айғақ қылып зер жағалы шапанын ийнинен алды хәм құрға бетин бұрып сөйледі.

— Бирадарлар! Халық дәстүрин бузып, устазы менен шәкиртин гүрестиргеним ушын әфиу етиңдер! Мениң бундағы мақсетим — устаз бенен шәкирт бир-биринен не үйренгенин, қалай үйренгенин көриу еди. Көрдим. Сизлер де көрдиңиз! Булардың жығысыуы шәрт емес, устазы шәкиртке, шәкирти устазға ылайық екен! Мынау шапанды, биргезде маған Хийұа ханы сарпай қылып жапқан еди, мен буны енди Есет палұанға жабаман. Құтлы болсын айтыңдар, бирадарлар!

Құр гүі шуұлады:

— Есет палұанға құтлы болсын!!

— Ерназардай палұан тәрбиялаған Есет палұанға ұзақ өмир тилеңдер, бирадарлар!

— Құдай Есетке ұзақ өмир бергей! — десип адамлар және дауыс қосып гүіледі.

— Бирадарлар!—деди Айдос аяғының ұшына минип. — Енди жаслардың ақылын сынаймыз. Және ескертемен, оналты менен жигирма бестин арасындағылар жууап береді... Биреуге биреу сыбырламағайлы...

Құр бираз қозғалаңға түсип, биреулер алға өтип, екіншилер кейин шықты. Пайыттан пайдаланып тамашагөйлер өз-ара ғауырлы көтерип атыр.

— Ерназар күшли екен, — деди Якоб. — Егер ырасласа, устазын жыққандай түри де бар.

— Устазды жықпағаны ақыллығы, — деди Маман. — Аға, балам, жаслық етип қызып, устазын жығып салғанда, оны бәрше адам ғарғар еди. Көпшиликтің ғарғысын алған адам құтаймайды.

— Бирадарлар, — деди Айдос әйелги отырған жерине барып, — және ескертемен! Биреўге-биреў сыбырламағайлы, ғаўырласпағайлы, Дыққат, дыққат! Биринши сораў "Елде ким кимнен не қарыздар?"

Мыш-мыш басланды, ал жаслардың ҳешқайсысы орнынан қозғала қоймайды. Бир даўыс бәлент еситилди:

— Сиз жас гезиңизде бұл сораўға жуўап бергенсиз.

Құр даўысты мақұллап шұўласты. Олардың көбиси Айдостың қайтарған жуўабын ҳәрқыйлы қылып айтысатуғын еди. Жән-жағына апалақлаңқырап қаранып, Ерназар тикейди. Адамлар силтидей тынып қалды.

— Сөйле, балам, сөйле, — деди Айдос.

— Адамлар дурыс айтып атыр, — деди Ерназар жүдә салдамлылық пенен, — Сиз жас гезиңизде, аты әпсана Маман бийдің "елде ким кимнен қарыздар, ким қарызын өтеп атыр, ким қарыз берип атыр?" деген сораўына "елдеги қарыздар барлық балалар, буның мәниси – барлық бала ата-анасына қарыздар... "дегенсиз. "Кимде-ким ата-аналыққа ерисип, бала өсирип тәрбиялап атырса, қарыз берип атырғаны" дегенсиз. Ал мениң сиз айтқан сораўға берер жуўабым "дүньядағы бәрше адам бир-биринен тек ҳүрмет-иззет қарыздар, дослық қарыздар".

Айдос орнынан ушып түргелип, шыйрақ қадемлер менен келип, Ерназардың жазық пешанасынан сүйди. Құр Ерназардың атына қоса "Дана палўан, Дана палўан" деп шұўласты.

— Бирадарлар! Дыққат! Екинши сораўым:... Ханның, патшаның бас құралы неден ибарат?

Шыдамай Ырза түргелди.

— Отыр, улым, — деди Айдос. — Айтпадымба, Төре екеўиңиз ләм-мийим демейсиз.

Тамашагөйлерде қайылшылық болмаған менен, көп қарсыласпады,

— Маман ата, мен айтар едим, — деди Якоб сыбырланып.

— Қәне, тек өзиме сыбырла, соң сынап көремиз.

Якоб Маманның құлағына аўзын басып "мениңше патшаның бас құралы — алдаў хәм хошамет" деди.

Биреу еситпедиме деп, Маман қапталындағыларға қарады Оларға хешким дыққат аудармай, ортаға ким шығады десип жән-жаққа телмирий менен бәнт екен.

Қарсы тәрептен бир нәўше жигит түргелип, жуўап қайтарды;

— Айдос ата, ханның, патшаның бас қуралы—ләшкери болады.

— Мениңше олай емес, — деп екінши муштан және бир жигит тикейди,

— Мениңше ханның бас қуралы—пилтели мылтығы, ататуғын тобы.

Еки жигиттиң де жуўабын мақуллаўшылар ҳәр жерден сес берип, даўыслар екиге бөлине баслап еди, журт және Ерназардың тикейгенин көрип сүү серпкендей басылды.

— Айдос ата, — деди ол, —мениңше, ханның, патшаның бас қуралы — алдаў!

Көпшилик оны қуўатлап және бирден гүү етти.

— Ерназар дурыс айтты!!!

Маман қапталындағы Якобтың қолын алып сўйди.

— Яша, орыс пенен қарақалпақ тең шешти.

Айдос Ерназардың жуўабын мақуллап, үшінши сораўын жәриялады:

— Қандай өмирди, қандай өлимди үлгили дейсиз?

Тахияшаң, бөз көйлек, дамбалын шала жабатуғын тарлаў қара қамзол кийген, бойы сымға тартқандай сыйдам, иләнәзиклеў бир жигит қарлығаштың қанатындай сұлыў пардозланған муртларын қолы менен сыйпап-сыйпап, орнынан түргелди. Бул Айдостың өз балаларына қосып Хийўаға оқыўға киргизип қайтқан жасларынан бири — Жийемурат атлы шайыр жигит. Хәзирше өз құрбылары арасында лақабы Күнхожа. Ол түргелиўден хәммеде мақуллаў белгилери көринди, Күнхожа уяңлаў қыймылдады.

— Жийемурат балам, қысынба, — деди ғаррылардан бири.

— Мениңше, өмир бәхәрге ұсаса үлгили, өлим көп зүрәхәти жыйналмай қалған гүзге ұсаса үлгили.

Тыңлаўшылар аң-таң.

— Жуўабың дурыс, кеңирек мәни бер, — деди Айдос,

Күнхожа аўзын сыйпалап, шып-шып терге түсе баслады. Тамашагөйлер хәржақтан және шайқымласыўға қарады.

— Бирадарлар! — деди Айдос, —Адамда усындай пайытлар болады. Түсинесең, жүдә терең түсинесең, бирақ түсиндире алмайсаң. Жийемураттың жуўабына ким мәни береді?

Және Ерназар тикейди.

— Ерназаржан, — деди Айдос. — Еситиұымше үлкен бир қаланың мектеп-медресесінде оқымағансаң, бірақ бұндай даналықтарды қайдан үйрендің?

— Мениң мектебим, медресем — анам болады, ата.

— Ерназаржан, енді бир сораұыма бирден жұап берип көр, — деди Айдос. — Елде ең әззи адам кимлигин билесеңбе?

— Елдеги ең әззи адам — ел сырын сақлай алмаған адам, ата.

Айдос оның басынан сыйпалады:

— Жұапларыңа ырзаман, балам. Еле жассаң, барлық нәрсе алдыңда. Өз басымнан өткен нәсиятымды сағанда айтайын, Ырза менен төреге де айтып едим. Есінде тут. Киси өзи ушын жасаса пысқыйды, бала-шағасы ушын жасаса жанады, ели-халқы ушын жасаса жұлдыз болып жақты береді. Қалғанын өзиң түсинесең. Енді жұабыңды даұам ете бер.

— Өмир бәхәрге ұсасын демектің мәніси — адам бәрқа өнип-өсий жолында болыұы керек. Бұл аты әпсана Маман бийдің хәм буйрығы хәм нәсияты; Адам жаңалықтар ойлап табыұ менен жерин гүллентип, аұыл-аймағын, елин, жерин тоқ қылыұ жолында тынбаса, өмири бәхәр болғаны. Адам көп ойлап, көп ислеп, көп егип олардан зүрәат жыйнап үлгермесе, өлими ерте түскен гүзге ұсағаны. Бұл өкинишли болсада үлгили өлим, себеби изиндегилер тайын зүрәат жыйнайды, хаққына бәрхә дұға қылады.

Ерназар анасынан еситкени бойынша бұл ұсатыұлардың мысалы етип әкеси Мыржықтың ислерин, өлимин айтпақшы еди, орынсыз көрди. Айдос оның гәп баслаұынан, "бұл балалық етип көпшиликтің алдында әкесин мысалға келтириұ менен гөне жараның аұзын тырнамаса жақсы," деп, гүдиксиреген еди, қуұанды.

— Отырағой, Ерназаржан, — деп курға даұыслады. — Сизлер не айтасызлар?

Хәмме және шұұ ете қалды:

— Күшли де Ерназар, ақыллы да Ерназар.... Күшли де Ерназар! Ақыллы да Ерназар!!.

Айдостың кеұли йошып, шайыр Күнхожаны ортаға шақырды;

— Жийемұрат балам, енді саған еки сораұ беремен, тикке тұрып жұап қайтар. Биринши "жарлылықтың төркини неде?" екинши "ұйдың бахытсызлығы неде?"

— Жарлылықтың төркини ис жақпаслылық, ата. Ұйдың бахытсызлығы — қонақтың қашыұы, ата.

— Мақұл айттың, балам. Енді шайырлығыңды көрсет.

Күнхожа оң алақаны менен аўзын желпип, шеп алақанын шекесине бастыда, қысса даўысына салып ядтан оқыды:

Ата-журтым Түркистаннан келгели
Ата-бабам қоныс басқан жайлаўым!...

Шайыр күтә жағымлы жипек даўыслы еди, қосығының хәр бәндиргисинде "жайлаўым" деген сөз қайталанған сайын, маңлайындағы жыйрық жаздырылып, және йошқа минеди. Гейбиреўлерди шайырдың қандай тақлетте тұрысы, гейбиреўлерди қосықтың мазмұны еликтирип, журт силтидей тынды.

Жас шайырдың тәрийплеўи бойынша қарақалпақ халқының хәзирги жайлаўындай илаҳида гөззал мәкан бұл кең әлемнің хеш буршынан табылмайды,.. жерине бирди шашсаң, мыңды аласаң... Сұўы бәльзам, тоғайы бағ, тораңғылы отаў, құмы кепрен, жыңғылы садақ, қамысы оқ... қәлеген қарақалпақ көзсиз жасаўға қайыл болады, бұл жайлаўсыз жасай алмайды...

Тыңлаўшылардың бәршесинде айрықша йош, өз маканына деген және бир үстеме муҳаббет пайда болған сыяқланды. Якоб Маманға:

— Шубхасыз елин сүйген шайыр екен, — деди.

Қуўаныштан Айдостың көзлери жасаўрап, дүнья ләззетин бүгин түсингендей, гә кең нәпес алып, гә нәпеси жетпей, аң-таңы шығып, бирден түргелип бара сала Күнхожаның маңлайынан сүйип алды:

— Көп жаса, балам. Ата—мәканын сүйип тәрийплеп, басқаларға мақтаныш ете алатуғын шайырды енди көрдим. Құдайым... — Ол гәпиниң изин айта алмай гилт тоқтады. Тамашагөйлер хайран болып, оның нәзери түскен жаққа бурылып еди, алдына биреўди кесе өңгерип киятырған атлы Нурлыбекти таныды.

Нурлыбек атын пәтли айдаўы менен құрды белип, Айдостың алдында тоқтады. Атты хәмме таныды. Ханның бас салық жыйнаўшысиники. Алдында ерге кесе жатқарылған ким? Еки қулағы кесилип, соннан аққан қаннан танып болмайды. "Салығын төлемеген бир сорлыны бас салық жыйнаўшы туттырып, Нурлыбекке, "құрға апарып көрсет" дегенғой. Реҳимсиз салықшының тарпыўына ушыраған ким екен?" деп хәмме үрпейисти.

— Айдос баба, танымадыңызба, бұл ханнан бас салық жыйнаўшысының өзи. — деди Нурлыбек.

— Бас салық жыйнаўшының өзи?!

— Бас салық жыйнаўшы?!

Кур бузылып, Нурлыбекти қоршады. Якоб Нурлыбекти ғарип-қал бала көретуғын еди, оның батыллығына ҳайран қалып тұр.

Маман да ҳайран болып, "Сен үйреттиң бе?" дегендей Якобқа қарады. Ол ғарры бийдің көз қарасына түсинди:

— Мен оның менен басқа бағытта сөйлесетуғын едим. Тек ханлар, патшалар хаққында сөйлесетуғын едик, Маман ата.

— Не болса да Нурлыбек ерлик ислепти.

Нурлыбек ханның бас салықшысын ер үстинен сыпқанатып жиберди.

— Не ушын? — деди Айдос ҳайранлықта, — Басқаның есигин қамшыласаң, ол сениң есигиңе тоқпақ уратуғынын түсинбедиң бе?

— Түсиндим, Айдос баба. Бұның өзи есиклерге қамшы емес, бирден тоқпақ урып жүр. Солайма, халайық?

— Солай, солай, — деп шуұласты көпшилик.

— Бул нәлетий салған жерден қыз сөкти, Айдос баба. Мөмин қоңсымызды сөкти, билесең, оның қызлары бир.

— Бәрхә сөгеди, бул нәлет! Ҳәзир сарсаң кесек қылынсын! — деди бир даўыс.

Бас салық жыйнаўшы қуўсүйек арық киси еди. Кунхожа қарап тұрып:

— Бундай арсыз ипласқа мүш көтерип, қолды ыласлаўға арзымайды. — деди, —Өзи де арық екен, пияда кетсе, Хийўаның жолында өзи-ақ өледи.

Айдос желкесин қасыды: "Не қылыў керек? Изи не болады? Елге бахытсызлық әкелмеспе екен?"...

— Қәне босатып көриңлер, бирадарлар!

Бас салықшы өзін қоршағанлардан қутыла алмасын көзи жетип тұр еди, Айдостың бұйрығы соңғы бұйрық болатуғынына исенип, тири қалғанына қуўаныш пенен, аяқларын ғазғаз басып, өзін шетке алды. Көпшилик, бир жүқпалы кесел киятырғандай, айырылып жол берди.

Усы демде, қайдан келип қалғаны нәмәлим, онлаған атлы пайда болып, пияда аламанды шетинен қамшыға тутты да, биреўи бас салықшыны таўып алып, атына мингестириўден бәри қублаға қарай ҳайт қойды.

Айдос сарсаңлықта: "Салықтан күйген бийшаралар пайыттан пайдаланып, көкмар қылып ойнамақшымекен? Мейли, заңғарды парра-парра қылсын..."

— Айдос баба, — деп биреў аяғын атбасқандай бақырды, — Анаўлар Бас салықшыны Хийўаға апқашып баратыр. Арасында Молла Дәўлетназарды таныдым.

— Нурлыбек куў! Доспан атымды әкел! — деди Айдос.

Бүгингидей жағдайда бийбабасы пияда жүрген менен, Доспан оның атын бәрхә жетелеп, изирегинен бақлап туратуғын еди. Жылдам атты әкелип, Айдосқа кеселетти.

Жүйрикликте алаяқ жийренге теңлесетуғын ат хешбир бийде жоқ еди. Ийеси отырыуы мәттал, аң көрген аш бүрkitтей ұша жөнелди. Айдостың жасына қарап, бұрынғыдай атта отыралмайды, шауа алмайды, деушилердің ауызлары пәңкийисип қалды.

Қәпелимде жүзберген бұл хәдийсе хәммени сарсаң етти.

— Жаңағы апқашқанлар-әм хан атлыларыма? — деди Якоб Маманға.

— Өзимиздің бийлер.

Якоб "түсиниксиз" дегендей ийнин қысты...

— Ерназар, кеттик, иним, — деди Есет палұан. — Бундай ишки аласапыран, алауызлық бизің елде де болып тұрады. Жүр, сени анаңа аман тапсырайын.

Ерназар ғауғаның ишинде болғысы келип "пай, Есет аға, пай..." деп, әри-бери мойынтаулық қылуға урынып еди, ұстазы жол бермеді.

— Жүр, Ерназар, бұл деңгенениң соңы емес. Хәр урыўдың көмешке құл тартыуы қалмаса, алдыңнан еле талай деңгене табылады.

Айдослардың изинен қарап тұрған аламан, хәзир ғана дыққат орайы болған Есет палұан менен Ерназардың аға-инилердей дизилисип, бөлингенин байқамады.

Қарай-қарай көзлер талғанда Айдос пенен Нұрлыбек көринди. Нұрлыбек алдынырақ шауып келиси менен, алдына кесе өңгерген бас салықшының өли денесин көкмар қылып жерге таслады.

— Әне, бирадарлар, — деди Айдос жетип, — Енди буны "Қаланың" дәрўазасына асыңлар! Хан салығын енди төлемендер!

Төрт жигит бөлинип, өлини көтерип барып, дәрўазаға аяғынан шегеледі. Бас салықшыға деген ғәзебетлердің көплигинен бе, хешкимде аяныш сезилмеді. Керисинше, жаслар Бас салықшының денесине кесек ылақтырысты, ғаррылар оларды ирикпеди.

— Бирадарлар, — деди Айдос бираз ойлы. — Билесизлер, хан өзинің бас салықшысы ұшын қатты қәхәрленедиу енди елде ылғал күни тууады.

— Ханға қарсы урысамыз, өзиң баслай аласаң ба? — деди көпшиликтен бир дийхан.

Айдос бундай мирәет, бундай исеним болар деп ойламаған еди.

— Исенсеңиз, баслайман, — деди куўанышлы.

Бәршениң күткени ұсы екен, шуұласты:

— Басла, Айдос баба, исенемиз!!!

Халықтың исенимине көкирегі толып, құяныштан жылап жибергиси келген Айдостың хәрекетін, кейнінде байқап тұрған Маман шығанағы менен Якобты түртті.

— Қалай?

— Дурыс!

Көпшиликтің хақықый исеним билдиріп, бағыты өзине аўғанына Айдос елде наисенимликте. "Ой, сорлы Айдос, — деди ишинен, — бул халықты неге ертерек түсинбегенсең? Әўелден неге исенбедиң?..." Ол аламанның ұжыбатлы мәсләхәт, хешким өз басына кете алмайтуғын буйрық күтип тұрғанын сезип зәнгисине ширенди.

— Бирадарлар, енди шын ылғал күни туўады. Асығыс таярлық керек. Хан елес-қәпесте басып келеди. "Айдос қала" Хийўа ханы ұшын қолайлы мәкән екен. Бизге қолайлысы "Сары атаў". Елин сүйген, көкирегі құртлы адам хәзирден баслап "Сары атаўға" жыйналсын! Хәрким өз жаў-жарағы менен жыйналсын! Бала-шағалар шетте қалса да, тынышлық жоқ, сол ұшын, бала-шағаларды қалдырмаңлар! "Сары атаўға" бәри жайласады, жақсы мәкән! Қамал болса, үш жағы балықлы теңиз. Хәзир тарқалың да, "Сары атаўдан" мәкән басыңлар!

— Тийкарғы мақсәт не? — деди бир даўыс.

— Жаңа өзлериңиз айттыңыз, мақсет — ханға қарсы урысыў, бирадар! Ханның зулымлығына қарсы, ханның салығына қарсы урысамыз. Өзимизди өзимиз басқарыў ұшын, қарақалпақ ханлығы ұшын урысамыз... Халайық, бирадарлар, хәзир тарқалыңларда, "Сары атаўға" бет алыңлар! Қабыл, молла Даўлетназарлар Хийўаға жетиўден хан ләшкери берман шығады. Ғапылда қалмайық, бирадарлар!

Ханның қысыўметлерине тойынып, әллеқашан-ақ жүреклеринде ғәзәп оты жанған аламан теңнен гүўледі:

— Мақұл, Айдос бий, мақұл!!

Топланған аламан буйрықты тәрк етпей тез-тез тарқады. Айдос әбден ыразы болып, кеткенлерди сырттан бақлап тұр еди, Маман менен Якоб дизилисип келип алдына тоқтады.

— Ханға қарсы көтеретуғын қылышына кескирлик тилеймен, — деди Маман.

— Аўмийин! Ха, Яқып орыс, қалай аўхаллар? Үйренисип атырсаң ба?

Айдостың өзін бийик тутыңқырап сөйлегени Якобқа онша жақпаса да, сыр бермеді.

— Аўхалларым жақсы, Айдос баба. Бүгинги сынағыңыз унады, — деди суўықлаў.

Адамлардың кейпине йошлы Айдос өзін үстем тутып, ат үстінде тұрғанында, Якобтың жуабы суықтығында ескермеді. Атын әстен айдап, алға жүрді, Маман менен Якоб қапталлап ере берді.

— Яқып балам, — деди Айдос. — Елдің кәрахтын көрдің ғой, бахаң қалай?

— Бир қарағанда халқ бирликли, бірақ, таза келген адам, халықтың ишки ойлы-бәлентин бирден түсиниұи қыйын ғой.

Айдос оның жуабына онша кәнәәтленбеседе, ишиндегисин жасырмады.

— Мен шынымды айтсам, заманымыз күшли әззини мүнжиген заман. Сол ұшын биздей аз санлы халыққа шын ағалық ететұғын көп санлы, бирликли халық, күшли патша я хан керек. Сол ұшында күшли орыс патшасына да, Хийұа ханына да қарсы емес едим. Себеби биз көп шабылып, көп мэкән өзгертип, көптен азайған халықпыз. Ким туұысқанлық жәрдем қолын созып, ел бирлигин бузбаса, ҳешкимге "сен түр" демеймиз. Биз сорлыға сениң елиңнен де жәрдем келе қоймады. Сол ұшын Хийұа ханына елди өзим өткердим. Өз ара жаұласып тарап кеткенше, азап көрсекте бир жерде жасаұымыз керек болды. Енди көрип тұрсаң, сол Хийұа ханына қарсы шықпақшыман. Себеби елди көп азаплайды, салығы аұыр. Жұрттың әлпетин көрдің ғой, ханның зулымлығына бәри наразы. Енди сеннен бир нәрсе сорасам?

— Сораңыз.

— Ушықыйырсыз кең пайтах орыс елинің ұллы патшасын қулатыұға не деген күш керек? Ойлансам, сен айтқан декабршилердің жүрегиниң түги бар жигитлер екен. Саллат болсаң, Әскер басы болсаң, сенде осал емессең, Яқып, балам. Мениң сорайын дегеним, адамларды өзлериңизге исендириұ ұшын не ислединиз? Бизге үлги керегин сезип тұрған шығарсаң. Қыпсалама, балам.

— Анық керек болса, айтайын, — деди Якоб асықпай. — Бизде "Орыс ҳақыйқаты" деген жаңа конституция жазылды. (Бизиңше "конституция" — сизиңше "шәрият"). Сол "орыс ҳақыйқаты" қол жазба китап еди. Онда жерге ҳәммениң ийелик қылыұы, крепостной дийханларды (сизиңше, басы байлы дийханларды) сатыұ, сатып алыұ, соқтаға ұттырыұға шекем баратуғын оңбаған құллыққа тыйым салып, орыс адамын азат қылыұ, патшаны ақыллы адамлардан сайлап қойыұ ұсаған мәселелер жазылған еди....

— Олай болса, бизиң исимизди аұыз еки "қарақалпақ ҳақыйқаты" десек болар екендағы.

Якоб бираз жибисседе, Айдос жөніндегі еситкенлерине қарағанда, оның тұтқан жолын "қарақалпақ хақықаты" деп атауы нырыққа сыймайды. Айдосты еледе елеңкіреп көргиси келди.

— Айдос баба, кеўлиңізге келмесин, мен сизиң от болып қызып, жол таппай тұрған гезиңізге тап болған шығарман. Мен қарақалпақ жерине қәдем қойыўдан сиз туўралы оңлы гәп еситпегенмен. Сол гәплерге карап, мен сизде, "пүткил дүньяны бағындырып халқымның атын шығараман" деп, изинде өз елин апатқа ушыратқан Напальонның базы белгилерин сездим.

Айдос Напальонның атын тек бир еситип, соң умытқанына қарамастан, ол жөнінде сорамай, өзиниң буннан он алты жыл илгериги хәрекетлерин көз алдына келтирди, елиниң даңқын шығараман деп жүрип бүлдирип алған өзіндей биреўди көз алдына келтирди.

— Бурын алдым менен жүрдим бе, я артым менен жүрдим бе, хәзир қалай жүриппен, буған баха бериў өзгелердин иси. Бағда қыз пайда болса, қуяш шыққаны дегендей, мениң баслайжақ, бирақ изи қараңғы ислериме сениң араласқаның сондай қуяш болып тұр, Яқып балам. Кеңесиң менен жәрдем бер.

— Әне, бул гәпиң үәж гәп, Айдос! — Деди Маман. — Яқыпжанды өзиңе жәрдемши қыл.

Маманның тилеги Айдосты гирттей ойланыўға мәжбүрледі. "Япырмай ә?? Күшлилерде бир жаман әдет бар, егер, тегараң қол қабысын тийгизсе, саған пәлен жәрдем еттик деп, өмир-өмиринше бетиңе басып, жүзинди бәрха төмен етип қояды. Өзимиз бенен өзимиз болып жеңилсек те, жеңсек те қара жерди қайра-қайра басып, жүзимиз жарқын жүргени жақсы емесе?..."

— Маман, Яқыпжанның ғайры динлиги халықта абыржыў туўдырмаса...

Айдостың гуманы Маманға жақпады, себеби биразларда ғайры диндегилерге алакөзлик туўдырыўда оның да үлеси бар.

— Айдос баба, — деди Якоб Маманның келбетинен Айдосты жақтырмағанын түсинип. — Халықлар қыйлы-қыйлы динде ме, азба я көп пе, өмир сүрип күн кешириўи, өз ишиндегі қарапайымлары менен басшыларын, шайырлары менен даналарын бақалаўы, бир-бирине сәйкес келеди. Бүгин Күнхожа деген шайырыңызды аламанның унатып қалғанын көргенимде, бизиң Пушкин деген атақлы шайырымыз есима түсти....

Ол гәпин ада қылып үлгермей-ақ, Айдос үйине келип қалғанын ескертип, әңгимени даўамлаў ушын, олардың ишкерилеўине мирәт етти хәм атын жылаўлаўға келген еки улына буйрық берди.

— Ырза, үйди жылдам төсестирди де, қорадағы алабаспақты сойдыр. Төре, сен Нұрлыбекти шақырып кел, жөнекей аўылдың жас үлкенлерине хабар берип өт. Доспан, сен Ерназарды ұстазы менен ертіп қайт, — деди де бірден ойланып, Ерназардың өкпели анасы жибермей, және өкпелесермиз деген қәуіп пенен тапсырмасын өзгертті, — Ерназар ұстазы менен бүгінгі жеңиси үшін үйінде мейлис құрып атырған шығар. Хәзлерин бұзбай тұрайық. Тез Шаббазға шап, "Бағлы аўылға", Юсупжан шабандозларға хабар жеткер. Қарақалпақ ели ханға қарсы көтерилежақ, — де!

54

...Таң алдында Маман менен Якоб Айдостың миймандослығынан күтә кеўилли қайтты. Әсиресе оларды қуўандырған нәрсе, Айдос шақырған жас үлкенлери менен, елдің барлық жасларын нөкерликке атландырыўды келисип болып, Якобты сөйлетті. Орыслардың ағла әскерий тәжірийбелери жөнінде көп сораўлар берди. Узатарда, қуры қол жибермей, бир ала ат миндирди. Хәзир сол атқа Маман екеўи мингесип, хан салықшысынан ат басып алған Нұрлыбек пенен қатар киятыр.

Саратанның азанғы жипек самалы үшеўин де уйқыға тартажақ, бирақ, олар өз-ара сөйлесик пенен, уйқыға мой бермейди.

— Нұрлыбек, — деди Якоб, — Өжетлик пенен бираз нақолай ис иследим деп ойлайсаң ба?

— Неге? Устасы келген соң, балта сапланды деп ойлайман.

Ол кимди нәзерде тутып тұрғанын Якоб түсинип, мардыйып мыйық тартты.

Маман Нұрлыбекти бундай тұжырымлы хәм терең мәнили жуўап береді деп ойламаған еді.

— Хо, балам, гәпиң дүзиў шықты. Ханның бас салықшысын өлтиргениң де дурыс, — деди, — Енди қудай ақбетин бергей.

Ханның бас салықшысын өлтиргени үшін адамлардан мақуллаў алғысын алып, күтилмегенде, хәммениң ханға қарсы көтерилиске шығажақ болып муш гүйискенине Нұрлыбектиң ишинде мақтаныш сезими болса да, ханның күшли ләшкерин көз алдына келтириў менен, үйиниң тусында, жолдасларына "бирге халқасланыңлар" деп айтыўды есинен шығарып, қалды.

Хәркүнгі әдети бойынша Айымгүл ерте турып. ылашықтың айналасын сыпырып жүр екен, Маман алыстан мақтанды.

"Айымгүл, атты байла, қызым.. Якыпжанға Айдос миндирди, Якыпжан қарақалпақ нөкери болды...

Әкесинің Айдосты мақтаныш тұтып, құўнақ сөйлегенін көрмеген қыз өз құлағына исенерін я исенбесін билмесе де, сипсесін таслай сала, ат жылаулауға қолайласып еді, Якоб жылауын бермей өзі байлады.

— Ат хәм нөкерлік құтлы болсын, Яқып, — деди қыз, әкесіне еситтирмей сыбырланып.

— Саған да құтлы болсын, Айымгүл, — деп Якоб та сыбырланды.

Жұўап қызға жағымлы еситилгени соншелли, еки бетинін алмасы лалаптай қызарып, жигиттің және бир гәп айтыўын күтип қасында лал болды. Жигит оған енди бир нәрсе деўге қолайлы сөз таппай, көз астынан артына бұрылып, ғаррының әллеқашан ишке қярип кеткенин көрди де:

—Айымгүл, дымғана жақсы қызсаң—деди.

—Асықпа, Яқып, — деди қыз бул сапары бираз батыллық пенен. — Бәлким жаман қыз шығарман.

Жигит қызға тикленип, оның қызыл алмадай қызарған жүзинде пайда болған сұлуы шұқырға күтә хәўеслик пенен қарап тура беріў нийетінде еді. Қыз қысынып изине айналды.

Якоб асығыс ишке кирсе, Маман кемпирине төсек салдырып уйықлауға жатып атыр еді.

—Якыпжан, сенде азын аўлақ мызғып ала ғой, — деди.

—Ата, адамлар "Сары атаўға" ығылып баратыр, сиз оянғанша мен де көрип қайтайын.

—Түни менен уйықламадын ғой, шаршап қаласаң, балам.

—Ұеш гәп болмас, ата.

* * *

Жергиликли халықтың қамыслықтан жол белгилеулеріне еле үйреніспеген Якоб хәржердегі түйіншиклерди шатастырыңқырап "Сары атаўға" түске таман жетти. Ол келсе "Сары атаўға" көп халық жыйналып қалыпты, жүзден аслам атлы жигитлер топланысып тұрыпты. Айдос еки баласы менен Нұрлыбекти ертип арман берман шапқыласып жүрипти. "Демде қалай жетип үлгерген?"

—Ұа, Яқып балам кел, кел, — деди Айдос алыстан даўыслап. — Жалғыз өзің қалай таўып келдің? Азамат, азамат!

Якоб уялыңқырап күлди.

—Яқып аға, уйықлап қалдымекен деп қайрылмап едим, — деди Нұрлыбек. Өзи кеширим сораған жигитти ол айыппамады.

Бесеў болып атаўды аралады. Атаў Якобқа да унады. Бундай жерде аз санлы нөкер менен-ак көп санлы ләшкерди қырғынға ушыратып, жеңиўи мүмкин.

— Яқып балам, серлеген шығарсаң, бизде жарақ жетиспейди.

— Қапаланбаныз, Айдос баба, — деди Якоб. — Ең баслысы, бирлик керек, адамлардың сизге, жеңiske исеними керек. Сонда жарақ жаўдың өзинен алынады...

Якобтың жуўабы Айдостың белине кәмар буўғандай болған менен кеўли жубанбады: жаўдың өзинен жарақты басып алыў — айтыўға аңсат. Айдос бурынғы жеңилислерин есине келтириппе, солғынлаў жүзинде налыныў белгисин керсетти.

— Жеңисти әрман еткен киси өлимди ойламайды, Айдос баба, — деди Якоб хәм өткен ақшамда оның үйинде көп жас үлкенлер менен отырып, өз әкеси хәм Атабек палўан менен басқалардың жаў французлардан қалай жарақ тартып алғаны жөниндеги айтқанларын қайтадан еске салды. — Айдос баба, французларға қарсы урыста орысларда хәм жарақ аз еди...

Айдос оларды баслап, топарласып тұрған жүзлеген атлының қасына келди.

— Мине, Яқып балам, ұсыл үйретесең, бәрше қарақалпақ нөкери сениң еркиңде. Солайғой, жигитлер—ә?

— Үйренемиз!—деди жигитлер.

Якоб Маманларды Сары атаўға көшириў ушын қайтыўы керек еди, Айдос орнына басқа биреўди көлик пенен жиберди. Якоб асығыслық пенен әскерий машқы баслады.

Орыс ләшкерлериниң тәжирийбеси хәммеге қызық көринип, келеси күни үйрениўши нөкерлердиң саны еки жүзден асты. Ел ғаўғасынан бөлеклене алмай келиўшилердиң изи үзилмейди. Есет палўан менен Ерназар да пайда болды. Дийханлар топ-топ болып, бала-шағалары, маллары менен келип "Сары атаўды" паналай берди. Якоб қанша күтсе де, Маманлар көшип келмеді. "Бизлер жаўға керек емеспиз", — деп жиберипти. "Жаў Айымгүлди әкетип қалмаса" деп қорықты Якоб, бирақ ашып айта алмады. Көшириўге кеткен адам оның ишиндегисин тусингендей "Айымгүл қартайған ата-анасын қыймаса керек, болмаса ұсы жаққа аңсары аўды" деди. Усының өзи Якобқа әдеўир күш берди, машқыны асығыс даўам етти.

Хабар кеткеннен үш күн өтпей-ак Шаббазлы өзбек дийханлардан елиў ешекли азық-түлик жетти, оларға қабатласа, Юсупжан шабандоз жаў-жарақлы жигирма атлысы менен келип қосылды.

Келиўшилердин саны молайған сайын көтерилисшилер өзлерин көп нәрсеге исенимли сезип, қыснақта аңлып жатып жаў ләшкеринен қалай жарақ басып алыў, қалай мылтық атыў, қалай пышақ силтеў әдислерин, үйрене берди. Күн еткен сайын жаўдың басып кириў қәўпи асып баратыр. Сақлық ушын нөкерлер күни-түни нәўбетлесип жол тосады.

Думанлы күнлердің биринде, күн батар алдында, қоңыр аты ақ көбик бийтаныс шабарман пайда болды. Ұалықлап шабысы менен ҳешкимге хабарласпай, Айдосты таўып атынан бойын таслады.

—Айдос баба, бийбаба, —дей берди қаплығыш басқа сөйлеўге димәри жоқ. Шабыстан өкпеси исип кеткен аты қорғанға жеткен жерде жығылып, төрт аяғы аспанға қарап қалды.

Жағдай ҳәммени шоршындырды. Якоб оның түр-түсинен көз алмай, гүмансырайды.

Шабарман еснөп-еснөп өзине келе сөйледі;

—Бийбаба, мен Қабыл бийдің атқошсыман. Ол қурысын, сатқын екен! Дәўлетназар-әм қурысын!.. Бәри бас қосып, ханға сизди жаманлады, елди жаманлады. Сөйтип Хийўадан мың ләшкер шықты, олар бүгин күндиз Қоңырат қаласында дем алады. Түнде Әмиўдәрьядан өтип, сизлерге топылады. Аямайды, сизди алды менен дарға асажақ, балларыңызды зыйыққа отырғызажақ... Аўа, соларды билип шыдамадым. Ат отыны сылтаў қылып, берман қарай қаштым. Анам қолдаўлы Қоңырат, сизге жийенмен. Тәнхә сизге әзелий тилеклес едим, енди илаж табыңлар, ғамланыңлар. Епке келсе, жаўыз хан ләшкери Әмиўдәрьядан берман саў өтпесин...

Айдостың ар-сары шығып, ҳәккедей жан-жағына апалақлап қараўы менен тикейди.

—Яқып, — деди ол ҳешкимге ойласпастан. — Әне, ең қолай пайт, ең қолай жеңис! Доспан, жийенди шатырға апар, тойдыр, — деп алысырақта шоқланып тұрған атлылар тәрөпке нәзер таслап Ырзаның, Төрениң, Нурлыбектиң атын айтып шақырды. — Ҳәзир Яқып пенен өншең жаў-жарақлы атлыларды баслап, Қоңыраттың түсындағы Әмиўдәрьяның шығанағына жетесизлер...

—Не ушын? — деди Якоб түсинбей.

Айдос қызып түр еди, оның ашыўлы сораўын еситпеди, буйрығын тәкирарлап түсиндирди:

—Әмиўдәрьяның ғырра жағасындағы урықлықта жасырынып жатып, жүзип өткен хан нөкерин биримлеп өлтирип, жарағын ала бересиз. Бұл жүдә-жүдә ғана жақсы ұсыл. Рахмет, мың рахмет жийенге!... Ханның мың

нөкеринен жарақ түсирип алсақ, Хиўаның өзін-әм басып алыў қыйын емес. Яқыпжан, ұғып тұрсаң ба, енди "қарақалпақ қақыйқаты" иске асады, сенде енди қәдеми қутлы, ығбаллы жигит болдың...

— Айдос баба, асықпаңыз, — деди Якоб күтә салдамлы.

— Мениңше бул шабарман өтирикши!

— Өйдеме, Яқып!

Ырза менен Төре әкесиниң асығыс буйрық бергенине тунжырасып, Якобтың оны исендиргендей дәлийл табыўын күтип тұр.

Айдоста да гүмилжи гүптикей пайда болып, ғорбаңлап жүриси менен коста жатқан Қабылдың шабарманына келди.

— Әй, өтирикши, хабарыңның ыраслығына не дәлийлиң бар?

Шабарман асықпады, албырамады, дәстурханнан қос қоллап нан алып, маңлайына тийгизди.

— Өтирик сөйлесем, заў-задымды нан урсын!

— Әне, бирәдар, — деди Айдос Якобқа бұрылып. — Қудайға әси болсам-әм айтайын, бул дүньяның қудайдан-әм күшли гиндиги нан. Қуаш-әм нан ушын шығып тұрыпты, қарақалпақлар нан ұслап ант етсе, сол жерде өлгени.

— Айдос баба, мен хабаршыға исенбеймен. Орыстың атақлы бир әскер басысының мынандай гәпи бар. "Жеңис бул жабайы күс, бос ұласаң ушып кетеди." Хәзир сиз нөкерлерди Қоңыратқа жиберип күшти бөлсеңиз, жаўдың тәсилине жол ашасыз. Шыдаңыз. Жаў үстимизге келсин.

— Бирәдар, сен бармай-ақ қой. Қәне, Ырза, Төре таярланыңлар! Жигитлер, Ерназар! — деп хәммеге даўырық салды — Ығал күни тўйып тұрыпты. Елдиң ертеңи сизлерден ғәрезли, қәне, шабыңлар, ұлларым! Юсупжан, сизлер не айтасыз?

— Биз сизге жәрдемге келгенбиз, не десеңиз, соны қыламыз.

— Мың алғыс, тўысқанлар! Сизлер-әм бизиң атлы жигитлерге қосылыңлар!

Әкесиниң буйрығын унатпай Ырза ар-сар. Төре шыдамады:

— Аға, Яқып ағаның мәсләхәтин ал, оны тәжирийбели деген өзиңиз ғой.

— Әй, ширик ғумалақлар! — деп Айдос бирден қызды. — Айдостың ұллары нәмәртлик қылып, иргеге тығылған тышқанға айналса, бул сорлы елди ким қорғайды? Атланыңлар! Урыс пайытында буйрық биреў болады, атланыңлар! Үш жүз атлының алдында жүриңлер! Әмиўдәрьядан жүзип шаршап шыққан хан ләшкәри хәр қайсыңызға тек үшеўден-ақ келеди. Бул күтә аз, сизлер жеңесизлер! Қәне, тез шабыңлар, тез! Тез! Тез!

Қатал айбатлы әкеге кайтип бетлеспей, Ырза менен Төре үш жүз атлыны баслап, қылышларын көтеріу менен Әмиүдәрья таманға шаба жөнелди.

Якоб Нурлыбекти ирkip қалды.

Айдос оларға хабарласпай шатырына кетти.

Ярым ақшамнан аўғанда ғана көзи илинген Айдосты этирапта жалтылдаған от сағымы менен "Сарыатаўды" паналаған халықтың уў-шұўы оятты. Атаўдың қамысына от басылыпты. Пышырлап жанып атыр. Жаў ләшкери жүдә жақын, ғаўырлысы еситиледи. Айдос шала-пула кийинип, жўўырысы менен Якобтың қосына келди. Ол жоқ. Орнына үңилип, түнде жатпағанын билди. Изинен атларды жетелеп киятырған атқосшысында көрмей, ҳаўлығып, биресе "Доспанлап", биресе "Яқыпжанлап" мылтық атылып атырға таманға жўўырды.

Якоб бир қыснаққа соғылған гезеде бұғып, алға шыққан жаў атлыларын терип атып тур еди, жанған қамыслықтың гўилди-шўўылдысына, мылтық сестине араласа "Яқыпжанлап" жүрген Айдостың даўысын еситип, сес берди.

Ол келе сала:

— Яқыпжан, және алдандым, шырағым, кешир мени, енди өзиң буйыр, — деди жыламсырап.

— Айдос баба, көз жасты тоқтатыңыз! — деди Якоб бұйрық даўсы менен. — Мени мақұл тыңлаңыз. Кеткен нөкерлерди қайтарыу қыйын, жол жоқ. Сол ушын атқосшыңыз бенен төрт-бес бийге бас болып атланыңызда, мынау сўудан кешип, қазақ елине жол алыңыз. Бурында айтқанман, қазақлардың сизге таныс ата бийиниң аўылы қарақалпақларға күтә жанашыр. Жетип аўхалды баянласаңыз, сөзсиз жәрдем береді. Тез ойлап, тез шешиңиз, тез болыңыз. Қорықпаңыз, сизлер сўудан шығып кеткенше, изиңизден жаў жибермеймен. Қәне, тез, тез пәмлеңиз, урыс пайтында бұйырыушы бирей болады.

Қарсы тәрептеги қамыс арасынан ири даўыс еситилди:

— Халайық, бизге өтиңлер. Болмаса, зая боласыз! Айдосты ким гелле қылса, байрағы мың тилла... Орысты ким тири тутып берсе, байрағы мың тилла!

— Әне, тәғдийримиз де теңлесті, — деди Якоб.

Айдос ернин тислей гилт тоқтап, "Якшы Яқыпжан, өзиңе беккем бол, елге әскер басы өзиң, хош!" деди де, алдына кесе тартылған атына ғарғып минип, "айда" деди Доспанға.

Якоб оның изинен "бийбаба, мен қарақалпақларға хамал излеп келмедім" дейжақ еди, хәзирше ғаррынын зейнине тиймегенди, хәм даўыслап, душпанға сыр алдырмағанды мақұл тапты.

Айдостың арттағы халыққа араласып әлле кимлерге, хештеңени түсиндирмей-ақ "тез атланың, жәрдем излеп кетемиз" деп атырғанын еситти.

Алда жаў нөкерлері менен, аралары жүз қәдемнен алыс емес еди, олардың бир-бирине кейигенлерине, бұйрықларына дыққат берип, Айдослардың қалай кеткенин биле алмады.

Жаўлар Айдостың нөкерлері бұққы таслап, жақынлатып атыўды күтип атырған деп ойласа керек, алға тез-тезден жекке-жекке шаққан атлыларын жиберип, сынап тұрыпты. Қайсысы қанша шаққан болса да, Якобтың нышанасынан қашып құтыла алмай, оққа ушып, тек жайдақ атлар қамыслыққа сиңип атыр.

— Уллы әскер басы! — деген даўыс еситти Якоб арт жағынан. — Алға басыңлар! Барлық нөкер Қоңырат таманға кетти! Айдос төрт бес тәрептары менен қашты!

Бул бақырған Қабылдың атқосшысыман деп келген сатқын шабарман еди. Оны хәмме умытыпты. Якоб алды менен соны гүм қылыў ушын қәйерден бақырғанын излеп, тикейе бергени, шашлары жайылып, үстиндеги көйлеги еле жанып киятырған биреўди көрип, "және бир жансыз ба?" -деген қәуип пенен, нышанаға алғаны сол, бирден таныды, Айымгүл!

— Айымгүл!!!

Қызда сөйлеўге дәрман жоқ, халықлап, қаратерге шомылыпты. Келди де, гезеге қулады. Якоб оның жанған көйлегин жырта сала, орнына өз көйлегин кийдирип, арқалысын бир баў қамысқа сүйеп отырғызды.

— Яқыпжан аға, Яқыпжан аға, — дейди қыз болғаны.

Соның арасында, алдағы қалың-қамыслықтан жаў атлыларының бир топары шықты. Оларға қарсы жүўырып:

— Иркилмеңлер! Бул жерде бир орыс пенен Нурлыбектен басқа да жарақ жоқ! — деп, сөйленип баратырған сатқын шабарманды көзи шалды да, жылдам нышанаға алды. Ол мисли қалпақ болып оққа ушты. Бұны көрген хан нөкерлері гүў алға басты. Неликтенде, Нурлыбектен дыбыс шықпай қалды. "Тұтылған я оққа ушқан" деп ойлады Якоб. Қыялына Айдосларда еле алыслап кете алмай атырған секилли. Арт жақтағы жарақсыз халық дөнип киятырған хан ләшкерин көрип, шұўласып қоя берди. Бул жағдай Якобты бираз албыратса да Айымгүлге сыр уқтырмайға

тырысты. Бир жаман жери — ең соңғы оғы қалып тұр. Енди ол орыс нөкеринің әдетін қылып, гезесинен "ураааа—лап" шығып, шұұласқан қарапайым халыққа шақырық тасламақшы болды, әттең, олар буны түсинбеуі мүмкін. Үйретілген нөкерлер болса Қоңыратқа кетти. Сонша мүшкілли жолдан азап шегіп келип отырған Айымгүлди қыйып кетиуде қыйын. Тири қолға түспеуі де лазым. Сонда соңғы оқты өзине сақлауы керек пе? Жоқ, бұл нәмәртлик! Жақсысы қалған оқты жаўдың бир әйдигине жумсаў керек. Ол ұсыннан басқаға ақыл жүўыртпай, алдынан өтип атырған жаў нөкерлеринен көз алмастан, сыбырланды:

— Айымгүл, кемпир-ғаррың аманба?

— Аман. Яқыпжанның қасында бол деп, мени солар жиберди. Жолды жаў нөкерлери ийелеп алған екен, олар отбасқан қамыслықтың арасынан айналып өттим. Сени көриўге асықтым.

— Жүдә батыр қыз екенсең, сүйген жигитиң барма?

— Бар.

— Қаяқта? Я Қоңыратқа кеткен нөкерлердин арасында ма? — Жоқ, ұсы атаўда....

Бирден бәдәйбат тулғалы бир жүз басы көзге шалынды. Ол сүренлеп, тусынан өтип баратыр;

— Хәй, Қабыл, Дәўлетназар... жылдам сүүдан жол табыңлар! Айдостың изинен қуўатуғын атлыларды баслап барасыз. Есте тұтыңлар, Айдостың геллесин ким алса, байрағы мың тилла. Орысты тири тутқанғада мың тилла!

Якобтың қаны қызып, өзін де, оны сүйгенинен излеп келип отырған Айымгүлди де умытып, мылтығының тетигике бармағын тийгизгени мәттал, жаў атынан аўдарылды. Оның изинде топарласып киятырған нөкерлер гилт тоқтап, түтин бүрқ еткен гезеге қарай мылтықларының аўзын тутып, бәри жапатармақай оқ үзди.

55

...Айдослар сүүдан шыққан соңда атларына бир заман дем алдырмай, күнди түнге, түнди күнге уластырып қамшыға зор берди... Асығыслықта оған үш бий ерген еди. Айдос хештеңени ашып айтпағанлықтан қайда бағдар алғанын билмегенликтен бе ямаса енди жеңис жоқлығына исенгенликтен бе, хәржерде атларын ақсатып, иркилип қала берди.

— Тез жетиң! — дейди де Айдос алға баслайды.

Үшинши күни, Доспанның аты да ұзақ сегбирге төтепки бере алмай, Қызыл құмның бир асыўында тоқтады, жетекке алынды. Ұзын шұбай еспе

құмды омбалап, пиядадан озалмай мамырлап киятырған Айдостың алаяқ жийрени Ширик-Рабатқа келгенде дегиш алған ыраштай оммақазан атты.

Найлаж дем алыс нәўбети кирди. Ийелери атлары менен қапталласып жатты. Уйықлады. Песин пайтында бирин бири оятып, тиркелесиуі менен төбешик құмға көгерилди. Екеуі теңнен күн астынан қарадағ көрди. Оны құўғын шығар деп, гүманланып, бирин-бири қаўлықтырмауға тырысты.

Доспан маңлайына қолын сая қылып, ұзақ қарады да, нағыз құўғыншылар екенін абайлады:

— Бийбаба, бир пада кийик жайылып киятыр.

— Па, құўғанда ма? — деп, Айдос пәсте жатырған атларға бир нәзер таслады, — Қартайдым. Шаршадым, Доспан, қашшан өлиўим керек еди, құрығыр бул дүнья бир сулыў қыз яңлы бәрха өзине тартты, тартты. — Ол, күн астына және қарады, ғаррылықтан әззилеген көзлерине хештеңе илинбеди. Және атлар таманға бұрылып, олардың бүгин түргелмеслигине көзи жетти. — Қыял шарлап қайда кетпейди, дейсең, Доспан. Шайыр болғым келип тұр, Қырдөгерекке бир қарашы, Доспан, қандай гөззал жайлауымыз бар... Күнхожа көп оқыса, көп көрсе, мен кусап көп нәрселер менен дүгиссе қандай жақсы шайыр болареди... Билесең бе, мен орыс көрип жүрип Яқыптай жақсысына жолықпасам керек. Наятый киши пейил! "Мен сизлерге пәлен қылдым" деп хештеңени миллет етпейди. Қатты келмейди... Уста әкеси де солай еди. Уллы Маман бий ұсындай орысларды мақтайды екен дә! Сонша жаўға қалқан болып, бизлерди қашырды. Аман болғай, құдайым аман сақлағай!... Маманға, қызыңды Якыпқа бер, деўим керек еди, үдгермедим. Қайтып барғансоң айтаман.

Доспан Айдостың сөзлерине онша итибар бермей, ұзақтан көринген атлылардың кейпин бақлаў менен, олардың қақыйқат құўғыншылар екеніне исенди де, астын дегиш алып ийримге қулап баратырғандай Айдостың ийніне жармасты...

— Бийбаба...

— Ҳа, қарақұрт кәрдің бе?

— Қуўғыншылар!...

Ғарры бийдің ақ сакалының сағымында қызғыш көринетуғын жүзи құмдай бозарып, бир неше демлерге лал болып, өзін зорға бийледі:

— Заңғарлар, Яқыпты өлтирмесе болғаны!...

Асығып, атларына қарай жуўырысты.

Әсиресе, алаяқ жийреннің көзлери қанталап, барып-келип атыр еди, Айдос оған бир заман үңилип тұрып, қынабынан қылышын алды да, Доспанды шақырды.

Оның дауыс дирилдисинен қыялы бұзықлығын түсинсе де, Доспан жалтармады, алдына келди.

— Ат пенен қатар жат!

Доспан аш қасқырға тап болған жетим қозыдай, сес шығарыуға халы келмей, иши-баұры қалтырауы менен дус төменине жатты,

Айдостың қабағы жабылып, бар күши менен кериле қылышын көтерип, жийрен қасқасының мойнына қойып салды. Аттың төрт аяғы селтеңлеуі менен геллеси бөлинип түсти. Енди ол көзлеринен тынбай сорғалаған жасларын жеңи менен сыпырыуға үлгермей, атқосшысының еңсесинен көтерди;

— Түргел, сүйикли бирәдарым, түргел, ұлым. Душпан жақынлап, ақырғы демде тұрғанымда хәмиримди тәрк қылар ма деп едим, қылмадың. Мә, қылышымды сен иске сал. Мениң геллем мың тиллаға кесилген, өзиң-әм еситтиң. Оны жау алмасын, сен ал. Сениң маған қылған сонша хызметлериңе буннан артық берерим қалмады, ұлым.

Доспанңың еринлери дирилдеп, аўзы кемсеңледі.

— Жыламсырама, ұлым, ұсла қылышты!

— Бийбаба, мен сиз бенен...

— Түсинемен, Доспан,.. гәпти көп созба! Нәлетий күүғыншылардан дастық алыуым керек еді, оның енди пайдасы не, изинен екеуимиз де өлеміз. Сен тири қалыуың керек, ұлым. Есинде ме, мен жөнинде қанша қосықлар, қанша өсеклер бар. Ең болмаса, сен анығын билип қал, мен ели-халқыма қылап ойлаған емеспен. Хеш қашан сатқын болмадым. Өтирик сөйлемедім. Сен тири қалсаң, әне ұсы хақыйқатлық бұрмаланбай қалады...

— Бийбаба...

— Тыңла, ұлым... Мен тек аталардың қатесин тәкирарламау жолында, өзимше қәтелестім. Хеш исиме ат қоя алмадым. Яқып орыс ат тауып берген "қарақалпақ хақыйқаты" ушын жасадым, әттең, иске асыралмадым. Адамлардан алға кеткен алдыңғы емес, адамларды изине ерткен алдыңғы екен.. Ұсыны мениң қос бүркитим Ырза менен Төреге жеткер, Ерназар да еситсин... Бәрине тек сен гүўасаң! Оларға ескерт, елге әскер баслықты орысқа қалдырдым. Оған бағынсын...

— Бийбаба...

— ...Мен сениң алдыңда гұналыман, Доспан. Ұлың Рахымди Омар өлтирди. Мен көрдим, бирақ сеннен жасырдым. Ағайинди ағайиннің өлтириуі басланбасын дедім, Айдос бұрынғы атқосшысын өзи тораңғылға асып, соңғы ат қосшысына келинин зорлап әперген деген өсек бар еді, сол

қайта жаңармасын дедім. Мә, балам, қылышты ұсла! Сен хешкимди хешқашан алдамаған едің, мен болсам қартайдым, сен жассаң, енді өмир ушын, келин ушын, қалған улың ушын бир рет жаўға өтирик сөйлейғой, құдай кеширер. Айдосты өзим өлтирдим де, әўеле атынан айырып, өлтирдим де! Анаған қара, сениң атың басын көтерди, бұл жүдә жақсы, улым... Мен себепли өлген улыңды есле. Мә... мә... мени аяма, қыйнама, улым...

Доспанның қоллары қалтырап қылышты алды.

— Қос қоллап ұсла, улым... мен қашқан болайын.., Қуўғыншылардың ат дүрсили, өз-ара сөйлескенлери еситилди;

— Асық, улым. "Улым Рахимниң ҳаққына" деп ұр, қыйнама, бар күшиң менен қос қоллап ұр, улым...

Доспанның тулабедени жүўлады, жүўлады, қылыш силтеўге бийбабасын қыймады. Ғарры бий көк желкесин тутып, қазығын айналған аттай атқосшысын айлана жүўырып, буйырды.

— Ұр, хәмиримди тәрк етсең, ғарғаймаң, ұр, ўр,.. қатты силте...

Қуўғыншылардың сөйлесиклери және жақынлап қалды... Доспан асығыс қәхәрленип, қылышты қос қоллап көтерди де, төмен қарап турған бийбасының жалаңаш желкесине салып жиберди...

Қуўғыншылардың алдыңғысы төбешик құмның сыртынан зоңқ етип шығып:

— Ҳа, мында!—деди изгилерине еле лалы шығып хуўшсыз турған Доспанның алдында басы денесинен бөлек жатырған Айдосты көрип:

— Ыай, нәлет?— деди тисленип, —Өлтирип қойыпсаңғой!

Доспан енди ғана есин жыйды. Қылышының қанын жанбасына сыпырып бурылды:

— Бұл геллениң мың тиллаға кесилгенинен хабарлы едим, пайты жаңа табылды.

Изгилер жетти.

— Ҳә, нәркелле қарақалпақ! — деп жумық көзли елиў басы Айдостың Доспанды айланып жүўырған излерин жолдасларына көрсетти. —Мынаў излерди көрдиңизлерме, ел-халқына қайыр саҳаўатсыз сатқын бийди қуўып жүрип өлтирипти, О о о, азаматсаң!

Аты сәл ақсаңқырап, изде қалған Омар келе сала Доспанды көрип үстине бирден атылды:

— О, нәлетий қандарым! Айдосты. мен өлтириўим керек еди, және сен несийбеме асылдың ба?

Қызып тұрған Доспан Омардың қылыш сермеуіне имкаяят бермей, еле қаны тамып тұрған қылышын оған қарсы силтеп қалды. Омар "ўайыйй" деп үлгерди, болғаны, басы терисине илинип, артына сылқ етті. Доспанның көзлери қызарып, жеңіл нәпес алды...

Бұл көринис хәммени бир демге лал етті. Қызба бир нөкер ашыў менен Доспанды атыўға қолайласып атыр еди, елиў басы мылтығына асылды.

— Тоқтат! Өлтириссе, қандарлар өлтирисип атыр!

Нөкерлерден бири елиў басыға мүрәжат қылып шағынды:

— Хұрметли елиў басымыз, сиз буны марапатламаңыз. Мың тылла оған емес, өзлеримизге тийисли.

Елиўбасы оның сөзине итибарсызлық пенен, ат үстинде турып, Қабыл менен Дәўлетназарға Айдостың геллесин алып қоржынына салыўды бұйырды, Доспанға шұқыр қаздырып, Айдос пенен Омардың денесин көмдирди.

Доспан атланар пайытта Қабыл менен Дәўлетназарға урланып қарап, шырайларында шаршағанлықтан өзге өкиниш изин сезбеди. "Нәлетийлер" деди тисиниң арасынан.

Кеўли тасқын, парасатлы елиўбасы Доспанды қапталына. шақырып, сораўға туттты:

— Басқа бийлер қайда?

— Атлары жарамай жолда қалды.

— Қайда бет алып едиңиз?

— Казах елине. Солкәрада орыслар-әм бар дейди...

— Усыннан елге жеткенсоң, Айдосты сорағанларға не дейсең?

— Өлтирдим деймен.

— Мен сениң мәртлигиңе, кәраматлы Хийўаның ұллы ханына садықлығыңа исенемен, лекин, мениң саған айтажақ нәсиятым бар, оған қылап қылсаң, бир дем жасайман деп ойлама, тұқым-тебериғиңнен тири инсан қалмайды.

— Уллы елиў басымыз, — деди нөкерлерден бири қапталласып келип, — Айдосты атқосшысы өлтирди десеңиз хан "сизлер қайда болдыңыз?" деп, шан-шұхратыңызға нуқсан келтирмеспекен?

— Бәс кейин, ладан! — деп елиў басы оған жекиринди. — Қарақалпақлардың бир-бирин өлтиретуғын алаўызлығына гүўалыққа ким қуўанбайды. — Ол даўысын пәсейтип Доспанға бурылды. — Хәй маңбас, Айдос орысларды излеп кашты десең, елиң және бүлинеди, қозғалаң таўып бүлинеди. Елиңди бүлдирме! Бұл пәнди нәсиятым, оннан соң, қалған бийлер женинде бүйде: "олар Айдостың сатқынлығын билип қалып

қойды, ал, Айдос болса, бала-шағасын таслап, Бухараға әмиринен баспана сорауға қашты, хәммеге емес, жалғыз өзине баспана сорайжак еди, сол ушын өлтирдим" деп жәрия қыласаң "әзелден хәмелпараз сатқын еди" дейсең... және ескертемен, "Айдос Бухараға қашты...", ханға бизлер-әм сөйдеймиз...

* * *

...Олар елге араласқанда, хан ләшкерлериниң қалғанлары, Ырза, Төре, Юсупжан басшылығында Қоңыратқа кеткен атлыларды набыт қылып, аүйиларды айпап-жайпап жүр еди.

Жеңистен кейин "Мәсләхәт төбеге" құрылған мыңбасының ақ шатырын аш қасқырлардың уясынан кейин көрмей, тез-тез топланысып, ийесиз бир пада қойдай айбат шегисип, үрпейисетуғын "Айдос қаланың" халқы елиўлеген атлының ортасында киятырған Доспанды танып, изинен ерди. Доспанда олар менен хабарласыў имканияты жоқ еди, сол ушын телмирип қарай бермеди де.

"Мәсләхәт төбеге" еки жүз қәдемдей қалғанда, елиў басы атын бир нөкерине услатып, Айдостың геллеси салынған, дорба менен ақ шатырға пияда жүрис қылды.

Мыңбасы хәзир ғана уйқыдан оянып, қатық ишип атыр еди, елиубасының шырайынан кеўиллигин сездиде, мұртларын еки жаққа айырып, қарнын сыйпалады:

— Шамалаўымша исиң раўаж?

— Аўа, раўаж, мыңбасымыз, — деп елиўбасы Айдостың қанлы басын дорбадан шығарды да, қалайынша түсирилгенин баянлады.

— Азаматсаң! Бизлер-әм оларды дәрьяға қамап қырдық. Болмаса, бираз орысша хәнерлери бар екен. Ырза менен Төре қеўилимиздегидей болып жәхәннемге жолланды. Нәлетийлер оғыры батыр екен, лекин, Хийўа нөкерлерине төтепки беретүғын күш барма? Юсупжан шабандозды хийўаға сатқынсаң деп, тәнхә өзим атып, теңизге таслаттым. Ең өкинишлиси, орыс нөкер тири қолға түсипеди. Ол тири керек еди. Уллы ханымыздың бир жәмәәтте, "орыслар жүдә урысқыш, жақсы әскер басысы қолға түссе, қәпесте сақлап, орыслардың әскерий сырларын ләшкеримизге үйретер едик", деген гәпи бар еди. Хан бұны еситпегей! Нәлетий орыс тап ұсыны билгендей, өзине оқ шақырып, ақыллы бир жүзбасыны соңғы оғы менен өлтирди. Сорлы нөкерлеримиз жүзбасы өлгенге албырасып, оның гезесине бәри бирден оқ жаўдырыпты. Барсам, бир қарақалпақ қыз бенен өлип атыр, — Ол шатырға қарай жылысып

киятырған "Айдос қала" халқын көрди. — Ғаў, анаў арсызларды тоқтат, мен кийинемен де шығаман!

Мырбасының өз жағдайларын ашық айтып сөйлегенинен-ақ, елиўбасы өз ислериниң тўўрылығына исенип, шаршағанын да умытты, жуўырысы менен изге қайтып, атына мине сала нөкерлерин баслап, халықтың алдын кеселеди. Доспанның тури-түсинен-ақ жаманлық сезип, "қала" халқы бийүмит тунжырасып тур.

Мың басы жетти.

— Тўўысқанлар! — деди ол келе сала. — Бала-шағаңызды аямай не ушын бүйтип топланатуғыныңызға ҳайранман! Сезесизлер ме, Айдос бәршенизди алдап, қандай ҳалға түсирген? Шынында ол ҳамал ушын тўўылған ақылсыз тўе еди. Журтқа. "қарақалпақ ханлығы" ушын деп пәзне басып, өзи болғысы келди. Есиңиздеме, ол еки инисин өлтирди, елиниң даңқы ушын емес, өзиниң даңқы ушын өлтирди. Қара басын сақытлаў ушын еки баласын нөкер қылып жумсады. Ақырында айналып, қара басының аманлығын гөзлеп, Бұхара әмирине қашты. Сизлерди таслап қашты, заңғар! Еле-әм мынаў ат қосшысына раҳмет айта бериңлер, барлық сумлықларын билип, өз қолынан атын, өзін өлтирип, бизге қосылды.

— Өтирик, өтирик! — деп шуўласты "қала" халқы.

Мыңбасы қасқырлықтан тўлкиликке аўысып, мыйығынан күлиўи. менен сәл кейин бәсти:

— Инанбасаңыз, атқосшысының өзи сөйлесин!

Доспанды қоршап тұрғанлар оның атын жән-жақтан қамшылап, алға өткерип жиберди.

— Айт, Доспан!

— Шынлықты айт!...

Доспан көпшиликке бетлей алмай, артына бұрылып еди, жумық көз елиўбасының қынабынан жылт еткен қанжарын ҳәм өның қаңжарды өз алқымына апарып "айнысаң, өлесен" деген белгисин көзи шалды. Мойны сиресип қалғандай, зорға-зорға қәддин тиклеп, алдына қарады. Көпшиликтиң арасында, Рақимнен соңғы бөпесин баўырына басып, көзлеринен тынбай жас сорғалап тұрған Паршагүлди көрип қалды. Қонышынан жылан шығып, көйлегиниң иши менен мойын омыртқасын жағалап, басының ишине сиңип баратырғандай, мийи аўылжып, әлленемирде өзине келди.

Халық тым-тырыс.

Атлылар сыбыр-сыбыр буйырып, Доспанның жанын келиге қамап атыр...

Елиўбасы шыдамай, Доспанның артына келип, қанжарының ұшы менен бүйиринен түртти:

— Сөйлесеш!?

Доспанға дем жетпей қылғынып, түпиригин жутынып, жыламсырап, өсик қара сақал-мұртын қайта-қайта сыйпалау менен кеуіп кеткен еринлерин хәрекетке келтире алмай "өмир ұшын, Паршагүл ұшын, балам ұшын..." деп гүбирленди. Айдосшылап:

— Бирадарлар, бирадарлар... — деди хәм ұйқыдан шоршып оянғандай бирден ғалаұйтлы сөйлеп. кетти. — Мыңбасы дұрыс айтты! Айдос бий хамалпараз, сатқын еди! Ол ели-халқына қарамай, бала-шағасына қарамай Бухара әмиринен өзине баспана излеп қашты. Ширик-Рабатта өзим өлтирдим!...

Жыйналғанлардың төбесинен таслы буршақ жаўғандай, бийтақатлық пенен әсте-ақырынлап жөн-жөніне тарқасты.

Мыңбасы елиў басыға ымлап, қасына шақырып, басқаларға еситтирмей сыбырлады:

— Ақылың пайда берди, азаматсаң! Енди Хийўа ләшкериниң даңқын ойлау керек. Сарайға барып, Айдосты атқосшысы өлтирди деў, өзлеримиз ұшын да, даңқлы хан ләшкери ұшын да ағла ис емес. Нөкерлериң менен аўзыңа тас күй, бул ислерди ханға қалай жеткеріу менен мойнына.

— Абайладыңызба, Доспанды қорқытып зорға сөйлеттик ғой.

— Ол биз ұшын бул дүньядағы парызын питкерди, енди бейишке жоллау керек.

Елиў басы тек мақұллап бас ийзеди. Мыңбасы үнсізлик пенен "мәсләхәт төбедеги" шатырына қарай шегинди, нөкерлери изинен жүрди. Жұмық көзли елиў басы өз нөкерлери менен арқадағы шоқ қамыслыққа қарай бөлинди, Қабыл, Дәўлетназарлар соларға ерди...

Доспанның қулағы хештеңе еситпей, атының аяқлары сол тұрған орнына шегеленгендей қозғалмай, жалғыз қалды.

Жас Ерназар көпшиликтен айрылып келип Доспанның алдында иркилди:

— Доспан аға, анамнан еситкенлерим бойынша Айдос атам сиз тәрийплегендей болмауы керек, Меннен жасырмаңыз, аға, хақыйқый болған шынлықты айттыңыз ба?

— Булар Ырза, Төрени өлтирип, сени қалай тири қалдырды?

— Әкеси ұшын Айдосбийге душпан деп, өзлерине дос билсе керек, бирақ ұстазым Есет палұанды өлтирди. Көп адамды бүгин Хийўаға айдатты, Арасында Нурлыбекти де көрдим.

Доспан аты менен бирге ағашқа айналғандай, бир кесе чай ишим қылт етпеди. Қақ маңлайынан қызыл жалын қарпып есип тұрғандай, еки бети жанып баратыр. Әллеким кулағына тақалып, "әй, бахытсыз Доспан, өзиң менен тұрмай және биреулерди бахытсыз қылыу үшін неге өтирик сөйлейсең?" дегендей болды, неликтен де, бұл сапары кәрине келтирмеді. Әстен үн қатты:

— Иним, жумбаққа толы бұл дүньяда айтылатуғын да, айтылмайтуғын да ҳақыйқатлық бар...

Ерназар: "Ох, сорлы ҳақыйқатлық!" — деп гүрсинди де, аяқлары қағыса тентиреклеп, изине қайрылды...

— Иним, Ерназар, Айдос бабаның балаларына ҳәм саған айт деген бир нәсиятын тыңла. Ол өлер алдында "Адамлардан алға кеткен алдыңғы емес, адамларды изине ерткен алдыңғы екен..." деди.

Ерназар төмен қарап жаңа еситкенлерин ишинен тәкирарлау менен "...адамлардан алға кеткен алдыңғы емес..." деп баратыр еди, туй сыртынан мылтық дауысы гүрп етти. Жалт бұрылды. Доспан атынан құлап жатыр. Бирден жууырып барса, оның өңешинен қан лоқылдап, еринлери жыбыр-жыбыр сөйленип атыр, Ерназар Доспанның басын сүйеп отырып ақырғы деминде айтқан тек еки сөзин айқын түсинди:

—...Мен де ... бахытсызбан!...

* * *

Мине, ҳәсиретли "Қарақалпақ дәстанының" екінши китабы да адаланды, үшіншисин кут, әдиули оқыушым!